

50012

1-6 50012



1317  
Hav

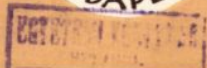
# Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA  
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1962 APR 28.



Fehér



# IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1962. LXVI. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

KIRÁLY ISVÁTN, KLANICZAY TIBOR, SÓTÉR ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

VARGA JÓZSEF

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KOMLOVSZKI TIBOR ÉS V. KOVÁCS SÁNDOR

Szerkesztőség: Budapest, XI., Ménesi út 11–13.

## TARTALOM

<i>Sóter István</i> : A népiesség elméletének kialakulása .....	1
<i>Mezei József</i> : Az irodalom romantikus folytonossága .....	22
<i>Imre Katalin</i> : A Szép Szó és József Attila .....	40
<i>Klaniczay Tibor</i> : Az irodalomtörténeti szintézis néhány elvi kérdése .....	59

## Kisebb közlemények

<i>Sólyom Jenő</i> : „Janus Pannonius magyar grammatikájának” állítólagos soproni példányáról. — <i>Gyenis Vilmos</i> : Hermányi Dienes József és Kemény János önéletírása. — <i>Csatkai Endre</i> : Alkalmazott költészet és egy ismeretlen Vörösmarty-verssor. — <i>Kunszery Gyula</i> : Babits Mihály két ismeretlen levele — <i>Lóránd Éva</i> : Az első kritika Móricz Zsigmondról ...	74
---	----

## Adattár

<i>Kovács Sándor Iván</i> : Bornemisza Péter mecénásának könyvtárjegyzéke 1560-ból .....	83
<i>Vita Zsigmond</i> : Gáspár János útinaplója Kőlcsey otthonáról .....	89
<i>Péter László</i> : Juhász Gyula Bécsben .....	95

## Szemle

Czine Mihály: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig ( <i>Bóka László</i> ) .....	103
Magyar ars poetica ( <i>Osváth Béla</i> ) .....	106
Fábry Zoltán: Palackposta ( <i>Béldádi Miklós</i> ) .....	108
Csokonai-émlékek ( <i>Kovács Miklós</i> ) .....	110
Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig ( <i>Kovács Kálmán</i> ) .....	114
Irodalom, filozófia, nevelés ( <i>Vajda György Mihály</i> ) .....	119
A „Codices Hungarici” sorozatról ( <i>V. Kovács Sándor</i> ) .....	123



# Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA  
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SÓTÉR ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

VARGA JÓZSEF

1962. LXVI. ÉVFOLYAM

1963. SZEP. 28.

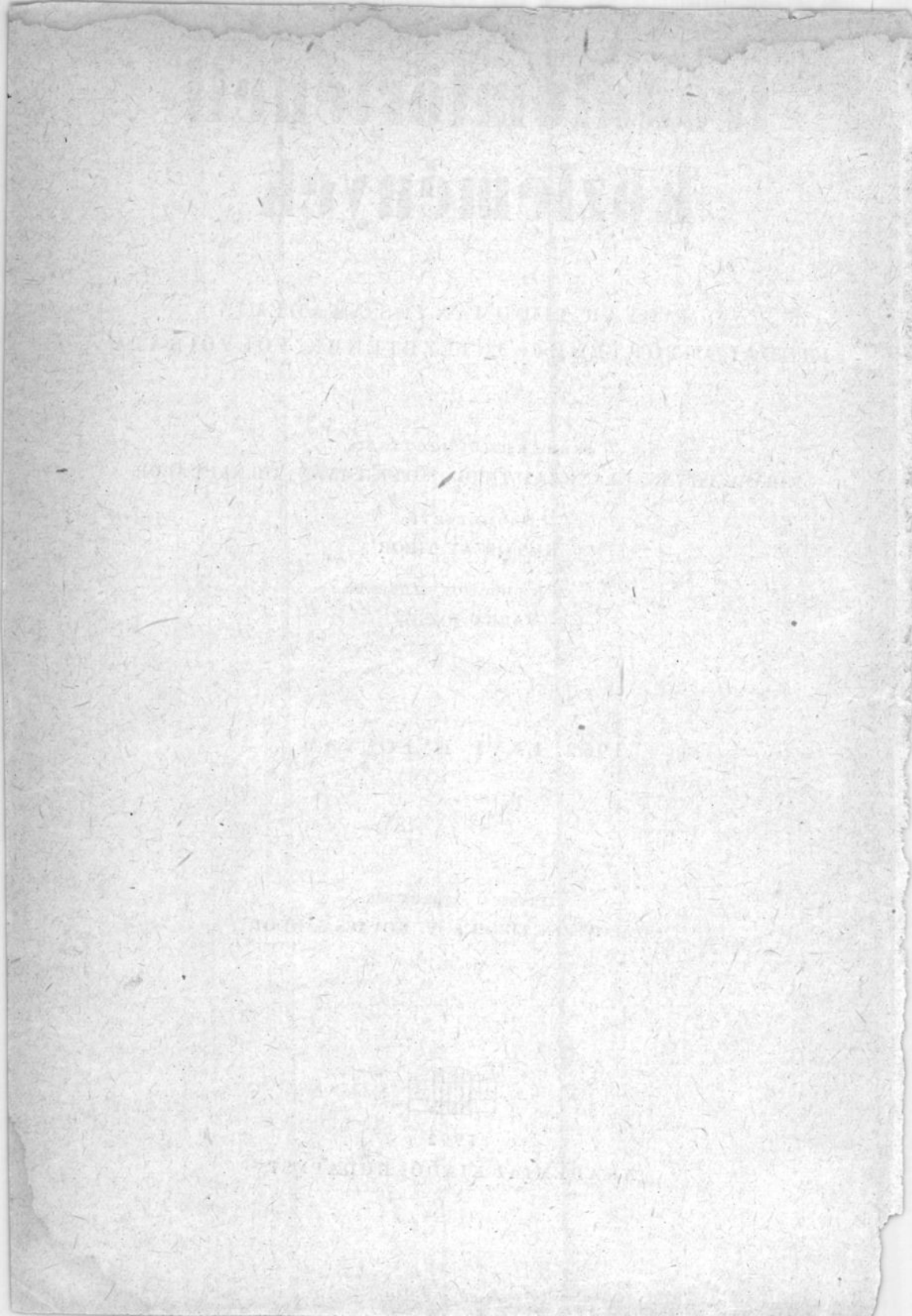
TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KOMLOVSZKI TIBOR és V. KOVÁCS SÁNDOR



1962

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST





## Tanulmányok

<i>Bodnár György</i> : Kaffka Margit és a lélektani regény .....	325
<i>Dienes András</i> : Perújítás Szendrey Júlia ügyében .....	307
<i>Gerézy Rabán</i> : Egy költői hírnév története .....	720
<i>Imre Katalin</i> : A Szép Szó és József Attila .....	40
<i>Képes Géza</i> : Népi-nemzeti klasszikus költészetünk kialakulásához .....	401
<i>Király István</i> : Új törekvések irodalomtörténetírásunkban .....	151
<i>Kiss Ferenc</i> : A „Külvárosi éj” .....	580
<i>Klanczay Tibor</i> : Az irodalomtörténeti szintézis néhány elvi kérdése .....	59
<i>Kókay György</i> : Batsányi és a magyar újságírás kezdetei .....	705
<i>Mezei József</i> : Az irodalom romantikus folytonossága .....	22
<i>Németh Lajos</i> : Bessenyei és Kazinczy .....	286
<i>Németh G. Béla</i> : A drámabíráló Péterfyről .....	421
<i>Nyíró Lajos</i> : Nemzeti irodalom, világirodalom .....	269
<i>Osváth Béla</i> : A Nemzeti Színház és a magyar dráma .....	693
<i>Somogyi Sándor</i> : Az „irodalmi Deák-párt” kérdéséhez .....	161
<i>Sötér István</i> : A népiesség elméletének kialakulása .....	1
<i>Stoll Béla</i> : A Pajkos ének és a népköltészet .....	180
<i>Szabolcsi Miklós</i> : A Szépség Koldusa kötet .....	549
<i>Szabolcsi Miklós</i> — <i>Illés László</i> : A magyar szocialista irodalom fejlődésének problémái és kapcsolatai a német szocialista irodalommal .....	137
<i>Szili József</i> : „Irodalomközpontúság” az irodalomtudományban .....	454
<i>Tamás Attila</i> : József Attila és a Nyugat költői .....	564
<i>Tolnai Gábor</i> : Radnóti Miklós .....	593
<i>Varga Rózsa</i> : A népi írók Szabad Szó c. lapjának történetéből .....	439

## Kisebb közlemények

*Adamová, Zuzana*: Jósika Miklós: A csehek Magyarországon c. regényének korabeli cseh visszhangja. 343. — *Bereczki Imre*: A déványai juhbehajtás és költője. 633. — *Bor Kálmán*: Mikszáth Kálmán levelei Thallóczy Lajoshoz. 345. — *Borzsák István*: Perneszi György könyvjegyzékéhez. 628. — *Csatkai Endre*: Alkalmazott költészet és egy ismeretlen Vörösmarty-verssor. 77. — *Eckhardt Sándor*: Balassi Bálint végrendelete. 473. — *Eckhardt Sándor*: Pozsgai Gáspár, Balassi horvát nevelője és barátja. 733. — *Gyenis Vilmos*: Hermányi Dienes József és Kemény János önéletírása. 75. — *Havas László*: Szenczi Molnár Albert antológiájának keletkezéstörténete. 339. — *Havas László*: Egy Ady-metaphora előzménye. 738. — *Herepei János*: Adalékok Bod Péter életrajzához. 341. — *V. Kovács Sándor*: Rudolf király levele Balassi Bálinthoz. 638. — *Kunszery Gyula*: Babits Mihály két ismeretlen levele. 79. — *Láng József*: Adalékok három József Attila-vershez. 476. — *Lóránd Éva*: Az első kritika Möricz Zsigmondról. 81. — *Póth István*: Gyulai Pál néhány szerb vonatkozású levele. 736. — *Scheiber Sándor*: Arany János levele Hirschler Ignác szemészhez. 195. — *Sobolewski, Jan*: József Attila versei a szegedi Színházi Újság című hetilapban. 196. — *Sólyom Jenő*: „Janus Pannonius magyar grammatikájának” állítólagos soproni

példányáról. 74. — Takács Béla : Kézírtatos versgyűjtemény 1836-ból. 632. — Varga Imre : Kuruc költészet és pozitívizmus. 193. — Varga Imre : Vándorlantosként halt-e meg Felvinczi? 474.

## Adattár

Csapodi Csaba : Kiadatlan Zrínyi-levelek.....	639, 740
Hegedűs Nándor : Ady Endre Mylitta-versei .....	213
Herepei János : Adatok régi magyar versekről .....	477
Holovics Flórián : Ki fordította a Káldi-féle Bibliát?.....	223
Kosztolányi Dezsőné : Kosztolányi és a Pen Club válsága .....	209
Kovács Sándor Iván : Bornemisza Péter mecénásának könyvtárjegyzéke 1560-ból....	83
Nagy Péter : Móricz Zsigmond ismeretlen írásai .....	347
Péter László : Juhász Gyula Bécsben .....	95
Poszler György : Szerb Antal zsengei .....	756
Sólyom Jenő : A Soproni Magyar Társaság könyvtára és Berzsényi Dániel.....	493
Törő Györgyi : Petőfi könyvbejegyzései, dedikációi .....	197
Vita Zsigmond : Gáspár János útinaplója Kőlcsey otthonáról .....	89

## Szemle

A „Codices Hungarici” sorozatról. (V. Kovács Sándor) .....	123
Ady Endre az irodalomról. (Kovalovszky Miklós) .....	367
Arany János művei. 7—9. köt. (Horlai Györgyné) .....	247
Arany János összes versei. (Nagy Miklós) .....	674
A renaissance Magyarországon. (V. Kovács Sándor) .....	766
Balázs János: Sylvester János. (Gerédy Rabán) .....	238
Bálint György: A toronyőr visszapillant. 1—2. köt. (Földényi László) .....	235
Benkő Loránd: A magyar írásbeliség a felvilágosodás első szakaszában. (Szauder József) .....	521
Berzsényi Dániel válogatott művei. (Julow Viktor) .....	669
Czine Mihály: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. (Bóka László) .....	103
Csaba Tibor: Kossuth és az irodalom. (Béládi Miklós) .....	772
Csanda Sándor: A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar—szlovák kapcsolatai. (Varga Imre) .....	381
Csokonai-émlékek. (Kovalovszky Miklós) .....	110
Emlékezések Ady Endréről. (Varga József) .....	501
Erdélyi János válogatott művei. (T. Erdélyi Ilona) .....	671
Études historiques. Tom. 1—2. (Klaniczay Tibor—Rejtő István) .....	251
Fábray Zoltán: Palackposta. (Béládi Miklós) .....	108
Fenyő István: Kisfaludy Sándor. (Mezei Márta) .....	525
Fenyő Miksa: Följegyzések a „Nyugat” folyóiratról és környékéről. (Vezér Erzsébet) .....	241
Gábor Andor válogatott művei. (Illés László) .....	371
Gyulai Pál: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. (Oltványi Ambrus) .....	769
Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. (Kovács Kálmán) .....	114
Irodalom, filozófia, nevelés. (Vajda György Mihály) .....	119
Két emlékiró. Pulszky Ferenc: Életem és korom. 1—2. köt. — Teleki Sándor emlékezései. (Lukácsy Sándor) .....	248
Klaniczay Tibor—Szauder József—Szabolcsi Miklós: Kis magyar irodalomtörténet. (Weber Antal) .....	662
Komlós Aladár: Líra műhelyében. (Voigt Vilmos) .....	377
Kőlcsey Ferenc összes művei. 1—3. köt. (Barta János) .....	243
Magyar ars poetica. (Osváth Béla) .....	106
Mátrai László: Gondolat és szabadság. (Szauder József) .....	764
Mikszáth Kálmán levelezése. 1—3. köt. (Nacsády József) .....	528
Mikszáth Kálmán összes művei. 13—23. köt. (Gergely Gergely) .....	777
Nagy Péter: Szabó Dezső az ellenforradalomban. (Ilia Mihály) .....	532
Pirnát, Antal: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren. (Esze Tamás) .....	510
Régi Magyar Költők Tára, XVII. század. 3. köt. (Csanádi Imre) .....	516



Stilisztikai tanulmányok. (Szabó György) .....	374
Szalay Károly: Karinthy Frigyes. (Nagy Péter) .....	783
Szauer József: A romantika útján. (Horváth Károly) .....	665
Szöveggyűjtemény a XIX. század második felének irodalmáról. (Mezei József) .....	232
Tanulmányok az orosz—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. (Komlós Aladár) .....	364
Tompa Mihály válogatott művei. (Láng József) .....	384
Turóczi-Trostler József: Magyar irodalom — világirodalom. (Bán Imre) .....	658
Waldapfel József: Szocialista kultúra és irodalmi örökség. (József Farkas) .....	763
Zilahy Károly válogatott művei. (Harsányi Zoltán) .....	774

\*

Acta historiae litterarum Hungaricarum. 1960—1961. (Acta Universitatis Szegediensis). (Kaposi Márton) 789. — A debreceni állami Kossuth Lajos gyakorló általános iskola és gimnázium évkönyvei. 1959—1961. (Bisztray György) 792. — Aggházy Mária: A barokk szobrászat Magyarországon. (Klaniczay Tibor) 388. — A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. 1959. (Kőhegyi Mihály) 791. — A Magyar Tudományos Akadémia könyvtára. 1826—1961. (Kiss József) 132. — Anyanyelvi műveltségünk. (Lengyel Dénes) 258. — A nyíregyházi Jósza András múzeum évkönyve. 1958. (Kovács Sándor Iván) 540. — A pécsi Pedagógiai Főiskola évkönyve. 1959—1960. (Pusztai Ferenc) 260. — Arrabona. (Kőhegyi Mihály) 395. — A Szántó Kovács múzeum évkönyve. 1960. (Gádorosi Vass István) 539. — A szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyve. 1961. (Heverdle László) 790. — Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. 2. köt. (Boronkai Iván) 676. — Az egri Pedagógiai Főiskola évkönyve. 1959. (Horváth Károly) 259. — Az egri Pedagógiai Főiskola évkönyve. 1960. (Kókay György) 395. — Az egri Pedagógiai Főiskola évkönyve. 1961. (Pusztai Gyula) 791. — Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1959. (Bertényi Iván) 680. — Babits Mihály összegyűjtött versei. (Varga József) 257. — Benda Kálmán—Irinyi Károly: A 400 éves debreceni nyomda. [1561—1961]. (Tarnóc Márton) 788. — Bessenyei György válogatott írásai. (Törő Györgyi) 389. — Bonfini: Mátyás Király. (Kaposi Márton) 387. — Communications ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. Tom. 1—22. (Klaniczay Tibor) 681. — Csongor Rózsa: A Vörösmarty Kör története. (Láng József) 537. — Diószegi Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. (Klaniczay Tibor) 125. — Geréb László: A munkásty irodalmunkban. (József Farkas) 391. — Hatvány Lajos: Gyulai Pál estéje. (Somogyi Sándor) 536. — Imre Samu: A Szabács Viadala. (Bóta László) 534. — Jókai Mór: Írások életéből. (Téglás Tivadar) 536. — Kaffka Margit összes versei. (Varga József) 129. — Kakasdi népmesék. 1—2. köt. (Stoll Béla) 393. — Kiss József: Tüzek. (Harsányi Zoltán) 679. — Küküllői János és a Névtelen Minorita krónikája. (V. Kovács Sándor) 534. — Lipták Gábor: Jókai Balatonfüreden. (Nagy Miklós) 389. — Magyarország művelődési viszonyai. (Pátyi Sándor) 392. — Markó Árpád: Egy elfelejtett magyar írókatona. (Tarnai Andor) 535. — Megyer Szabolcs: Arany János és Budapest. (Heverdle László) 128. — Merényi Oszkár: Ismeretlen és kiadatlan Kőlcsey-dokumentumok. (Tamás Anna) 786. — Mikszáth Kálmán: Elbeszélések és kisregények. 1—2. köt. (Pusztai Gyula) 128. — Móra Ferenc levelesládája. (Vargha Kálmán) 787. — Nyelvtani tanulmányok. (Tarnóc Márton) 394. — Radnóti Miklós: Eklogák. (Ferenczi László) 680. — Ravasz János—Felkai László—Bellér Béla—Simon Gyula: A magyar nevelés története a feudalizmus és kapitalizmus korában. (Gyenis Vilmos) 538. — Régi magyar bibliográfiák Amerikában. (V. Kovács Sándor) 541. — Révész Imre: Sinai Miklós. (Tarnai Andor) 254. — Stein, Werner: Kulturfahrplan. (V. Kovács Sándor) 261. — Századvégi költők. (Nagy Miklós) 256. — [Szepesi] Csombor, Marton podróz po Polsce. (Hopp Lajos) 126. — Szilágyi János: A magyar munkáskönyvtárak a két világháború között. (Verseghi György) 131. — Szaray, Zoltán: Bibliography on Hungary. (Kovács József) 260. — Teleki László válogatott munkái. 1—2. köt. (Somogyi Sándor) 677. — R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. (Hopp Lajos) 678. — Vass István: Évek és művek. (Szalay Károly) 130. — V. Windisch Éva: A Közlöny. (Kókay György) 127. — Zenetudományi Tanulmányok. 7. köt. (Szabolcsi Miklós) 258.

\*

Magyar irodalomtörténet külföldön. 1960—1961. [Bibliográfia]. Sz. rkesztették: Bor Kálmán és Kemény G. Gábor ..... 542; 682

## Az Intézet életéből

A lipcsei irodalomtörténeti konferencia. (Szabolcsi Miklós—Illés László) .....	262
Az Irodalomelméleti Osztály első félévi munkája. (Szabó György) .....	397
[Az] Irodalomtörténeti Kézikönyv. (Martinkó András) .....	396
Az Irodalomtörténeti Kézikönyv műhelyvitái. (Martinkó András) .....	793
Az utrechti összehasonlító irodalomtörténeti kongresszus. (Klaniczay Tibor) .....	133
<b>Dienes András</b> 1905—1962. ....	546
Intézeti hírek. 1962.	
január 1—február 28. ....	136
március 1—június 1. ....	398
június 1—augusztus 1. ....	547
augusztus 1—október 31. ....	691
november 1—december 31. ....	796
Külföldi tanulmányutak.	
Hopp Lajos (Lengyelország) .....	265
Illés László (Német Demokratikus Köztársaság) .....	134
Képes Géza (Finnország) .....	265
Szabó György (Olaszország) .....	690
Összehasonlító Irodalomtudományi Konferencia. (Vajda György Mihály) .....	688

\*

Igazítás. (Kunszery Gyula) .....	399
----------------------------------	-----



# NÉVMUTATÓ

- Abafáy Gusztáv 543  
 Abádi Benedek 241  
 Ábel Jenő 85, 630, 720  
 Abonyi Ernő 317  
 Abonyi Lajos 232, 234, 699  
 Abramovics, G. L. 397  
 Ábrányi Kornél 256, 258, 422, 424, 427  
 Abrugyi György 480–482  
 Abusch, Alexander 262  
 Acqua, Gian Alberto Dell' 690  
 Aczél Gábor 487  
 Adamova, Zuzana 343–344, 543, 548, 682, 689  
 Ádám 297  
 Ady Dániel 502  
 Ady Endre 47, 80, 96–100, 104, 106–107, 109, 129–131, 141, 152–153, 213–223, 242–243, 256–261, 269, 275–276, 279–281, 347, 350, 364, 366–370, 373–375, 378, 384, 391, 411, 413, 501–510, 517–518, 525, 533, 539, 544, 549–552, 554, 556, 558–560, 562, 564–567, 569, 576, 581, 597–598, 604, 612–613, 665, 673, 683–685, 705, 738–739, 768, 777, 782, 784–785  
 Ady Lajos 217–219, 370, 502, 504, 507  
 Ady Lőrinc 503–504  
 Ady Lőrincné 260  
 Ady Mariska 502  
 Agathon 759  
 Aggházy Mária 388  
 Ágai Béla 437  
 Ágh Tibor 683  
 Ágoston, Szent 85, 88, 485, 630  
 Ágotai László 633  
 Agricola, Mikael 401  
 Agricola, Rudolphus Frisius 726, 730  
 Aisopos 731  
 Ajkay Pál 494, 496  
 Ákosházy Sárkány Antal 86  
 Alberti Ignaz 709, 716  
 Albini, Umberto 136, 691  
 Alexics György 478–479  
 Alsted, Henrik 480  
 Allen, P. S. 727  
 Albrechtová, Gertruda 796  
 Alekszejev, M. P. 689  
 Amade Antal 660  
 Amade László 412  
 Ambrozovics 366  
 Ambrus Zoltán 370, 680  
 Anakreón 615  
 Andics Erzsébet 253–254  
 III. András 677  
 Andrásfi Gyula 42  
 Andrásy Gyula 174, 242  
 Andreas, Willy 728  
 Angyal Endre 66, 683, 688–689, 691  
 Anonymus 261, 535, 545  
 Antal Árpád 543  
 Antonius, Florentinus 84, 88  
 Ányos Pál 304, 518, 710  
 Apáczai Csere János 539, 681, 765  
 Apafi György 479  
 I. Apafi Mihály 479, 484, 486, 490  
 II. Apafi Mihály 486  
 Apafi Miklós 480, 486  
 Apaffi István 483–484  
 Apaffi Margit 483  
 Apáthi Ferenc 188  
 Apáti Péterné Enyedi Katalin 342  
 Apollinaire, Guillaume 614  
 Apollonio, Umbro 690  
 Apor Józsefné Lukácsfi Florentina 342  
 Apor Péter 480  
 Apponyi György 174, 242  
 Áprily Lajos 476, 557  
 Aragon, Louis 283–284  
 Arany János 1, 3–5, 7–9, 11, 13–15, 17–21, 24–26, 30–31, 33–34, 37, 107, 116–118, 120, 128, 136, 164–166, 172–174, 177–178, 188, 190–191, 195–196, 203–204, 207, 209, 234, 242, 247–248, 257, 652, 269–270, 273–275, 307–310, 313, 316, 352, 358, 364, 366, 395, 401–420, 507, 518, 543, 549, 577, 628, 633–634, 671, 673–675, 682–687, 697, 736–738, 769, 775, 789, 795  
 Arany Juliska 119  
 Arany László 204, 309, 391, 436  
 Arany Lászlóné 195  
 Arany Tamás 511  
 Aranguren, José Luis L. 690  
 Aranka György 289–290, 297, 708, 712, 715–716  
 Arató Endre 252, 399  
 Aresjan, Sz. G. 689

- Argento János 225, 230—231  
 Arghezi, Tudor 544, 684—685  
 Arisztophanész 247—248  
 Arnaldo da Villanova 86  
 Arnold Antal 789  
 Arrianos 768  
 Asbóth János 234  
 Asztalos István 543, 683, 685  
 Augier 429  
 Augustinus I. Ágoston, Szent  
 Augusz Antal 168  
 Augusztin József 684  
 Aventinus 88  
  
 Babbitt, Irving 458  
 Babits Mihály 41, 55—56, 79—81, 99, 130—131, 211, 236, 243, 256—258, 277—278, 337, 400, 476, 538, 548—549, 564—565, 567—579, 581—582, 587, 596, 662, 669, 684, 687, 758, 762  
 Bach, Alexander 1, 169, 172, 174, 176  
 Badeni Lipót 755  
 Bain, R. N. 261  
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 442, 444  
 Bajor Gizi 318  
 Bajza Jenő 776  
 Bajza József 5, 7, 78, 107, 128, 162, 209, 347, 358, 633, 693—697, 771, 795  
 Bakos József 259, 395, 791  
 Baksay Sándor 106  
 Bakunyn 249, 274  
 Baky Gábor 791  
 Balás Sándor 311, 313—314, 320, 323  
 Balassa Ferenc 736  
 Balassa János 682, 736  
 Balassa József 659  
 Balassi Bálint 88, 120, 358, 378, 473—474, 486, 518, 544, 593, 638, 660, 692, 733—736, 766—767  
 Balássy Endre 504  
 Balássy Julianna 504, 508  
 Balázs Béla 97—98, 142, 144, 146—148, 222, 258, 330, 334, 337, 365, 368  
 Balázs Béla (Román Népköztársaság) 543  
 Balázs János 74, 238—241, 374, 394—395, 631  
 Balázs Sándor 422  
 Bálint Aladár 332  
 Bálint György 48, 54—57, 108, 143, 235—237, 595—598, 611, 614, 624  
 Balla Ernő 543  
 Ballagi Aladár 230  
 Balogh Edgar 683  
 Balogh István 697, 791—792  
 Balzac, Honoré de 35—36, 131, 781  
 Bammate, V. 548  
 Bán Imre 127, 658—662, 689, 691, 793—794  
 Banašević, N. 689, 692  
 Bánffy Dénes 484, 487  
 Bánffy János 87  
 Bankos Károly 206  
 Banner János 97—98  
 Bányai László 57  
 Barabás Miklós 77, 316, 343  
 Baránszky-Jób László 336  
 Baranyai Decsi János 89, 395  
 Baranyi József 294  
 Barbarith Gáspár 735  
 Barbarith György 735  
 Barbusse, Henri 148, 365, 373  
 Barcsa János 114  
 Barcsay Ábrahám 288—289, 293, 295—298, 303, 499, 535, 734  
 Barczafalvi Szabó Dávid 302  
 Bárczi Géza 374—375  
 Bárczi Gusztáv 119, 122  
 Bárd Miklós 233, 256  
 Barkó Mihály 637  
 Barkóczy 242  
 Barla Gyula 792  
 Barna Ferdinánd 419  
 Barna Ignác 771  
 Báróczy Sándor 288—289, 295—303, 305, 499, 715—716  
 Baronyai Decsi 74  
 Baróthi József 196  
 Baróti Dezső 301, 597  
 Baróti Géza 538  
 Baróti Mária 216  
 Baróti Pál 683  
 Baróti Szabó Dávid 288, 290, 302, 485, 521, 523—524, 709, 715  
 Barsi Dénes 446  
 Barta István 245, 666, 786  
 Barta János 161, 243—247, 307, 675—676, 689, 767, 792  
 Barta Lajos 97—98, 106, 141, 146, 348, 683  
 Barta Sándor 142  
 Bartay Endre 696—698, 703  
 Bartha Dénes 258  
 Bartha Miklós 41, 582  
 Bartha Tibor 683  
 Barthos Katica I. Pataki Józsefné  
 Barthos Kelemen 342  
 Barthos Sándor 342  
 ifj. Barthos Sándor 342  
 Barthos Sándorné Deák Kata 342—343  
 ifj. Barthos Sándorné Szabó Róza 342  
 Bartók Béla 14, 99, 258, 269, 273, 279, 333, 364, 508, 791  
 Bartók Lajos 233  
 Bartsai László 525  
 Basch Loránd 55, 565, 567  
 Basta György 478  
 Básti Lajos 703  
 Bata János 632  
 Batai B. György 487  
 Bataillon, M. 134  
 Báthory Gábor 76  
 Báthori György 191  
 Báthori István 76, 516, 722—723  
 Báthori Zsófia 484  
 Batizi András 518  
 Batsányi János 255, 288—291, 295, 301, 303, 306, 566, 660, 687, 705—718



- Batthyány Ádám 647  
 Batthyány Alajos 712—713  
 Batthyány Ferenc 735  
 Batthyány Lajos 770  
 Batthányi-Strattman Alajos 291  
 Baudelaire, Charles 218, 256, 538, 550, 559, 598, 758  
 Bauer Ferenc 78  
 Baumgart, Hans 263  
 Beatrice d'Aragona (Mátyás király felesége) 726  
 Beatus Rhenanus 85, 725—728  
 Beaumont, Elie de 250  
 Beaumont, Leprévot de 250  
 Becher, Johannes R. 148—150, 263  
 Becher, Lilly 262—263  
 Beck Márta 598  
 Becker, Henrik 689, 692  
 Beckett, Samuel 272, 283  
 Bécsér János 506  
 Bednár, K. 686  
 Beer, Johann Christian 630  
 Beethoven, Ludwig van 97, 434—435  
 Beham, Hans Sebald 680  
 Bekényi Benedek 725, 729  
 Békés Gáspár 515  
 Békés István 684  
 Bekcsics Gusztáv 171  
 Bekker, Balthasar 255  
 Bél Mátyás 62  
 Béládi Miklós 108—110, 399, 689, 691, 772—774  
 Beleznay Miklós 286—287, 291, 293, 489  
 Beleznayné Podmaniczky Anna-Mária 286  
 Belia György 79, 217, 219, 222  
 Beliczay (Bellitz) Jónás 496  
 Belinszkij, Visszarion Grigorjevics 274—277, 367—369  
 Bellér Béla 538  
 Bély Pál 680  
 Bellonci, Maria 691  
 Bem József 248—250, 265, 310, 312  
 Bencédy József 258  
 Benczédi Gergely 479  
 Benda Kálmán 252, 292, 788—789  
 Benedek Elek 82, 256, 538  
 Benedek Marcell 104, 119—121, 211  
 Benei György 488—490  
 Beniczki Gáspár 266—267  
 Beniczky Péter 62  
 Beniuc, Mihai 683  
 Benke Mihályné 342  
 Benkert, Karl Maria 659  
 Benkő József 75  
 Benkő László 790  
 Benkő Loránd 258—259, 394—395, 521—525  
 Beöthy László 232  
 Beöthy Zsigmond 404  
 Beöthy Zsolt 59, 125, 431—432, 536, 633  
 Béranger, Pierre Jean 203, 402, 414  
 Berberski, Slobodan 683  
 Berczeli Anzelm Károly 100—101  
 Berczik Árpád 689  
 Bérczy Károly 174  
 Bercsenyi Béla 423  
 Berda József 684  
 Berde Mária 90  
 Berend T. Iván 254  
 Bereczki Imre 633—638  
 Bereczky Sándor 495—496  
 Berényi Róbert 607  
 Bergson, Henri 332  
 Beriszló Péter 191  
 Berlász Jenő 681  
 Berlioz, Hector 421, 661  
 Berndorfer Alfréd 681  
 Beroaldó, Filippo 721, 726  
 Bertényi Iván 680—681  
 Bertha Bertalan 79  
 Berze Nagy 520  
 Berzeviczy Albert 210—212  
 Berzeviczy Gergely 670  
 Berzsényi Dániel 5, 7—8, 19, 21, 92—93, 244, 296, 304, 414, 493—500, 525—527, 540—541, 550, 595, 633, 669—671  
 Berzsényi József 496  
 Berzsényi Károly 496  
 Berzsényi László 499  
 Besenval 268  
 Bessenyei Ferenc 703  
 Bessenyei György 30, 255, 259, 279—280, 286—306, 389, 395, 518, 525, 539, 660, 665, 693—694, 709, 765—766, 791  
 Bessenyei Sándor 297, 525, 717  
 Besztercei Lőrinc 723  
 Bethlen Elek 111  
 Bethlen Farkas 75—76  
 Bethlen Ferenc 481  
 Bethlen Gábor 72, 76, 479—480, 490  
 Bethlen Kata 61, 342—343  
 Bethlen Margit 476  
 Bethlen Miklós 61, 77, 302, 479, 794  
 Bettini, Sergio 690  
 Beza, Theodor 630  
 Bezerédy Gergely 674  
 Bezruč, Petr 109, 543  
 Bicknell, P. F. 261  
 Bihari László 683  
 Bihari József 703  
 Bihari Lina 426  
 Bikácsi László 675  
 Binder Pál 683  
 Birch-Pfeiffer 792  
 Bíró Ferenc 789  
 Bíró Imre 195  
 Bíró Károly 147, 373  
 Bíró Lajos 106, 501  
 Birkit 380  
 Bisterfeld, Henrik 479—480  
 Bisztrai Farkas Ferenc 441—442  
 Bisztray György 792  
 Bisztray Gyula 384—387, 769, 777—778, 782  
 Bite Pál 348  
 Björnson, B. M. 422, 425  
 Blackmur, R. P. 458

- Blaha Lujza 700  
 P. Blahó György 709  
 Blandrata György 512, 515–516  
 Blum, Klara 97  
 Bocchi, Achille 721, 726  
 Bocskay István 63, 224, 225, 228, 230  
 Bod Anna 341  
 Bod Dániel 341  
 Bod Elek 342–343  
 Bod Ferenc 341  
 Bod György 341  
 Bod Györgyné Szaniszló Anna 341  
 Bod Gyula 342  
 Bod István 341  
 Bod Juliánna 343  
 Bod Kata 342–343  
 Bod Márton 341  
 Bod Miklós 341  
 Bod Pál 341  
 Bod Pálné 341  
 Bod Péter 74, 341–343, 539  
 ifj. Bod Péter 343  
 Bod Péterné Bányai Zsuzsa 342  
 Bod Péter (kancellista) 342  
 Bod Tamás 341  
 Boda István 375  
 Bodnár György 258, 325–338, 366, 399, 459, 548, 689  
 Bodnár Zsigmond 233.  
 Bódog Józsa 545  
 Bodola János 342–343  
 Bodola Jánosné Deák Teréz 342  
 Bodolay Géza 493–496  
 Boehmer 255  
 Boér Imre 712  
 Bogáti Fazekas Miklós 514  
 Bogdán Lili 90  
 Bognár András 123–125  
 Bogya Péter 636  
 Boileau Despréaux, Nicolas 507  
 Bóka László 48–49, 103–106, 130, 232, 375, 543, 549–550, 562, 684, 688  
 Bokkon Lajos 497  
 Bokor László 558  
 Boldizsár Iván 40  
 Bolgár Elek 146  
 Bolyai Farkas 684, 687  
 Bolyai János 543, 684  
 Bonnac, Dusson Jean Louis 267–268  
 Boncza Berta 219, 223  
 Bonfini, Antonio 387–388  
 Bonipertus 791  
 Bónis György 478, 715  
 Bor Kálmán 345–346, 364–365, 542–545, 682–687, 689, 691  
 Borbély István 511  
 Bori Imre 543, 683  
 Bornemisza Anna 484  
 Bornemisza Gáspár 88  
 Bornemisza Péter 71, 83–89, 126, 240, 395, 539, 628–630, 632  
 Bornemisza Zakariás 395  
 Boronkai Iván 676–677  
 Boros Alán 125  
 Boros Lászlóné 195  
 Borsa Gedeon 542, 680–681  
 Borsa Iván 676  
 Borsos Sebestyén 516  
 Borsos Miklós 675  
 Borzsák István 628–632  
 Bóta László 534–535  
 Botev, Hriszto 261  
 Both István 506, 508  
 Botka Ferenc 365, 543, 683, 689  
 Bourget, Paul 337  
 Bouterweck, Friedrich 5  
 Boyti András 482  
 Bölöni Farkas 301  
 Bölöni György 217–218, 507, 764  
 Börne, Ludwig 209  
 Brábek 686  
 Brahmer, M. 689, 692  
 Branca, Vittore 547, 690  
 Brandi, Cesare 690  
 Brandýsi Jan Jiskra 343  
 Brant, Sebastian Jakob C. 727  
 Brassai Samu 177  
 Brassai Viktor 684  
 Brassicanus, Joannes Alexander 729–731  
 Braybrooke, Lord 402  
 Brecht, Bertolt 148, 263, 276, 284, 398, 683  
 Bredel, Willi 149, 372  
 Bremer Gyula 346  
 Brenz, Johann 85–87, 630–631  
 Bresztyenszky Adalbert Antal 199  
 Breughel, Pieter 98  
 Brewer Lőrinc 480  
 Brisits Frigyes 77–78  
 Brizio, Anna Maria 690  
 Brodaries István 722–724, 767, 793  
 Bródy Sándor 368, 544, 686  
 Broenner, H. L. 200  
 Bröder 198  
 Bruckner Júlia 205–206  
 Brunet, Jacques-Charles 85  
 Brunetière, Ferdinand 277  
 Bruno, A. 683  
 Brutus, Johannes 629–630  
 Bruzeau, Maurice 683, 686  
 Brüll Adél 581  
 Brüning, Eberhardt 263  
 Bucer 87  
 Bucsay Mihály 686  
 Budai Nagy Antal 442  
 Budenz József 124  
 Budny 512  
 Budor Gáspár 646–647  
 Bullinger, Heinrich 85, 87, 630  
 Bunyitay Vince 490  
 Burckhardt, Jacob 66, 762  
 Burke, Kenneth 458  
 Burns, Robert 403, 407, 414, 689  
 Bus Fekete László 132  
 Busa Margit 681  
 Butzer, Martin 339

- Bülow, 435  
 Bürger, Gottfried August 429  
 Byron, George Noel Gordon 200, 205, 310, 661, 757  
 Caesar, Julius 728  
 Calepinus, Ambrosius 85, 87—88, 480, 491  
 Calderon, Pedro de la Barca 66, 423, 758  
 Callimachus Experiens 721  
 Callistus Xanthopulos 629  
 Calvinus, Johannes I. Kálvin János  
 Camers, Joannes 725, 729  
 Campanus, Petrus 720  
 Camus, Pierre 283—284  
 Carina, Oktavián 642—643  
 Carlo Bo 690  
 Cassirer, E. 456  
 Catullus, Caius Valerius 614, 724  
 Cauldwell, Christopher 380  
 Celtis, Conrad 728, 730  
 Cervantes, Miguel de Saavedra 277, 773  
 Cesnaková-Mihalcová, Milena 683  
 Chalmers, Alexander 200  
 Chevalier, Ulysse 85  
 Chiarini, P. 683  
 Chikán Zoltánné 259, 395  
 Cholnoky Viktor 106, 337  
 Choloupka, Otakar 683  
 Chopin, Frédéric 321  
 Cicero, Marcus Tullius 720, 726  
 Cocteau, Jean 615, 620  
 Codró, Urceo 726  
 Colakovic, E. 683  
 Collinus 514  
 Comenius, Ján Amos 242, 259, 790  
 Comte, Auguste 455  
 Confalonieri 250  
 Cornaro, Giovanni 641—643  
 Corneille, Pierre 66  
 Cosimi Ferenc 653  
 Cotta 294  
 Cousin 338  
 Cowley, Malcom 458  
 Cramer 344  
 Cremieux 213  
 Croce, Benedetto 458  
 Crosnensis, Paulus Ruthenus 722—724, 729  
 Cushing, G. F. 134, 543  
 Cuspinianus, Joannes 730  
 Czakó Zsigmond 344, 697  
 Czaplewski, Pawel 266  
 Czartoryski Ágost 267  
 Czegei Vass György 484  
 Czeplédi István 492  
 Czetz János 250  
 Czine Mihály 81, 103—106, 151, 349, 364, 399, 686, 691  
 Czóbel Minka 256  
 Czucz Emma 502  
 Czuczor Gergely 7, 395, 633  
 Czuczor Róza 395  
 Czvittinger Dávid 659  
 Cysars, Herbert 623  
 Csabai Tibor 772—774  
 Csák Sándor 636  
 Csallány Dezső 540  
 Csanádi Imre 181, 256, 516—521  
 F. Csanak Dóra 347  
 Csanda Sándor 381, 383—384, 543—544, 548, 683  
 Čapek, Karel 50, 109, 543  
 Csaplár Benedek 710  
 Csapláros István 689  
 Csapodi Csaba 132, 639—657, 740—756  
 Csapodi István 195  
 Csapodiné Gárdonyi Klára 680  
 Császár Elemér 210, 244, 336, 483, 667  
 Császár Mihály 387  
 Csáth Géza 106, 337  
 Csathó Kálmán 210  
 Csatkai Endre 77—79  
 Csató Pál 2, 695  
 Csehi Gyula 263, 683  
 Csehov, Anton Pavlovics 364, 366  
 Čelakovský, Frantisek 543  
 Cselebi, Ali 252  
 Csengery Antal 1, 5—6, 116—118, 162—167, 173—178, 250, 409, 412, 418—419, 675  
 Csengery Imre 1, 3, 20  
 Csepeli Szabó Béla 375, 377, 543  
 Cser Pál 638  
 Cserei Farkas 296  
 Cserei Mihály 484  
 Cserépfalvi Imre 48—49  
 Cserenkőczy Gábor 694  
 Csernátoni Gyula 209  
 Csernátony Lajos 128  
 Csernin 790  
 Csernovits Emilia Damjanich Jánosné 318  
 Csiky Árpád 531  
 Csiky Gergely 422—428, 431—432, 699, 701  
 Csipő Zsuzsánna 341  
 Csizmadia Sándor 141, 256  
 Csizmazia Károlyné 392  
 Csokonai József 111  
 Csokonai Józsefné 111  
 Csokonai Vitéz Mihály 107, 110—114, 294, 299, 303, 370, 506, 518, 522, 525—526, 539, 566, 633, 660, 686, 763, 765—766, 768, 789  
 Csongor Rózsa 537—538  
 Csontos János 267—268  
 Csorba Ilona 3, 20  
 Csuba Ferenc 636  
 Csukás István 689, 790  
 Csukási József 250  
 Csűrös Ferenc 789  
 Csűrös Zoltán 258  
 Dallos, M. 543  
 Dalmady Győző 775  
 Dálnoki Veres Gerzson 382  
 Dancs István 635—636  
 Dani János 543  
 Dániel Judit 492  
 Danielik János 174—175  
 Dánielisz Endre 543, 684



- Dankanits Ádám 543  
 Dankó Pista 95  
 Dante, Alighieri 8, 10, 96, 100, 278  
 Danyi Gyula 543  
 Darányi Kálmán 449  
 Darmay Viktor 233, 391  
 Darvas József 121, 143, 399, 442–443, 447, 449–451, 540, 611, 703  
 Dávid Ferenc 477–478, 511–514, 516  
 Dávid Gyula 383  
 Dávidházi Bekes Sámuel 636  
 Davidson, Donald 458  
 Davis, Robert Gorham 458  
 Dayka Gábor 297, 299, 304  
 Deák András 342  
 Deák Bálint 342  
 Deák Ferenc 117–118, 161–179, 194, 209, 249, 715, 775  
 Deák István 342  
 Deák János 342–343  
 Deák Jánosné Cseh Judit 342–343  
 Deák Mihály 342  
 Deák Péter 342  
 Deák Tamás 342, 684  
 Debenetti, Giacomo 796  
 Debreczeni Márton 543–544  
 Dégh Linda 393–394  
 Degré Alajos 128, 175  
 Dehmel 130  
 Dekániné Vadadi Berta 312–316, 318, 320, 323  
 Delacroix, Eugène 661  
 Deli (Thallóczy) Lajos 346  
 Della Casa János 642–643  
 Demény János 258  
 Demeter Péter 632  
 Démosthenész 728  
 Dénes Szilárd 633–634  
 Dénes Zsófia 216–219, 504–505  
 Dér Zoltán 543  
 Derkovits Gyula 595–596, 607  
 Dernői Kocsis László 307  
 Dersi Tamás 241–242  
 Déry Tibor 57, 143, 607, 701  
 Descartes, René 660  
 Dési Huber István 595–596, 621–622  
 Desmoulins, Camille 250  
 Dessewffy Emil 169–170  
 Dessewffy Arisztid 311  
 Dessewffy József 668  
 Dévai Miklós 735  
 Devecseri Gábor 50, 204, 248  
 Dezsényi Béla 680–681  
 Dézsi Lajos 339, 480, 735  
 Diák János 341  
 Diamant Izsó 544  
 Dickens, Charles 35, 757, 781  
 Dienes András 112, 198, 307–324, 546–547, 672, 685  
 Dilthey, Wilhelm 456  
 Dimitrijevič, Milos 737  
 Dinekov, P. 689  
 Djordjevič, Jovan 687  
 Diószegi András 136, 366, 371–374, 545, 689, 692  
 Diószegi Vilmos 125–126  
 Divéky Adorján 267–268  
 Dobay János 13, 21  
 Dobi István 443  
 Dobó 734 Ferenc  
 Dobokai Sándor 226  
 Dobossy László 689  
 Dobozy Imre 399, 703  
 Dobroljubov, Nikolaj Alexandrovics 107  
 Dobronoki György 226  
 Dobsa Lajos 116, 698  
 Dóczy Jenő 334  
 Dóczy József 353  
 Dóczy Lajos 368, 769  
 Dolanský, Julius 688–689  
 Dolmányos István 440  
 Domby Márton 112  
 Domokos Lajos 255  
 Domokos Pál Péter 258, 734  
 Donatello 100  
 Dorat 289  
 Dormándi László 211  
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 272, 332–333, 364–366, 758  
 Dózsa György 176, 509  
 Döbrentei Gábor 123–124, 298, 300, 414, 474, 497, 499, 670  
 Dömök Elek 202  
 Dömötör János 232, 775  
 Dömötör Tekla 474  
 Drágfi Gáspárné 180, 187–188, 191  
 Drágfi János 490  
 Draskovich György 514  
 Draskovich János 644  
 Druzsó Izsák Józsi 544  
 Duba Gyula 543  
 Dudith András 513–515, 681  
 Dugonits András 302, 344, 483, 498, 789  
 Dugyincev 283  
 Dumas, Alexandre 429, 792  
 Dunaiszky Lőrinc 77  
 Durus 148  
 Dürrenmatt, Friedrich 283–284  
 Dylan, Thomas 284  
 Eberstein Vilmos 730  
 Eckhardt Sándor 83, 88, 180, 473–474, 544, 638, 733–736  
 Eckhardt Tibor 441, 443–445  
 Eckhart Ferenc 183  
 Eczen Péterné 341  
 Egressy Ákos 426  
 Egressy Gábor 1, 176, 209, 696  
 Egressy Galambos Gábor 696  
 Egressy Samu 164  
 Egri Péter 556, 568  
 Egri Viktor 684  
 Egri Zsigmond 636  
 Ék Sándor 147  
 Elek Artur 82, 106  
 Elek László 539–540

- Elek Lászlóné 540  
 Elek Oszkár 415  
 Elekes Károly 506  
 Elekes Lajos 251  
 Eliot, Thomas 50, 272, 380, 458  
 Eluard, Paul 614, 683  
 Ember Győző 251–252  
 Emich Gusztáv 204, 206  
 Eminescu, Mihail 399, 685  
 Emőd Tamás 211, 440  
 Endrédy Imre 632  
 Endrődy János 694  
 Endrődi Sándor 256, 353, 413  
 Engel Károly 543, 684  
 Engels, Friedrich 131, 244, 282, 380, 467, 765  
 Enyedi István 342  
 Enyedi Istvánné Jeddi Kata 342  
 Enyedi Mária 342  
 Enyedi Mihály 342  
 Enyedi Sámuel 341–342  
 Enyedi Sámuelné Thalaba Klára 342  
 Eötvös József 2, 4–5, 12, 15, 20, 36, 91, 105, 117, 121, 123, 131, 169, 178, 244, 280, 344, 538–539, 673, 697–698, 780  
 Eötvös Károly 390  
 Eötvös Lajos 709  
 Eötvös Mihály 95, 786  
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 84, 87–89, 239, 628, 630–631, 662, 725–729  
 Erdei Ferenc 442, 444, 446–449  
 T. Erdélyi Ilona 163  
 Erdélyi János 1–21, 110, 117–119, 128, 162–163, 165, 172, 177–178, 260, 274–275, 277, 280, 370, 402–403, 408–410, 415, 417–418, 483, 530, 671–674, 697, 771  
 Erdélyi József 58, 211, 476, 538, 607  
 Erdész Tiborné 392  
 Erdődi János 485  
 Erdődi József 119  
 Erdődi Lajos 290  
 Erdődy Imre 654  
 Erenburg, Ilja 272  
 Erényi Nándor 97  
 Erényi Tibor 254  
 Erizzo, Francesco 645  
 Erkel Ferenc 344  
 Erlich, Victor 455  
 Ermolao 726  
 Ernst Lajos 206  
 Ernuszt Johanna 723, 728  
 Érsek András 789  
 Erzsébet királynő 96  
 Espersit János 565  
 Esze Tamás történész 510–517  
 Eszterházy Bálint 170  
 Eszterházy János 487  
 Eszterházy Miklós 76, 644  
 Etiemble, R. 688–689  
 Étsy Emilia 97  
 Fabbri, Diego 690  
 Fábrián István 409, 419  
 Fábry Zoltán 108–110, 142, 149, 683  
 Falk Miksa 172  
 Faludi Ferenc 27, 295, 498, 524  
 Falus Róbert 397  
 Faragó József 181, 544, 684  
 Faragó László 119, 122  
 Farkas Antal 141, 391  
 Farkas Ferenc 449  
 Farkas Gyula 104  
 Farkas Kálmán 195  
 Farkas László 605  
 Farnos Dezső 313  
 Fasolo, Ugo 690  
 Faulkner, William 284  
 Fáy András 633, 695, 697, 792  
 Fazekas József 680  
 Fechner 31, 336  
 Fedics Mihály 393  
 Fegyin, K. 284  
 Fehér Dezső 219  
 Fehér Dezsőné 219  
 Fehér Géza 548  
 Fehér Judit 677  
 Fehér Kálmánné 392  
 Féja Géza 41, 56, 104, 125, 275, 441–446, 450, 452, 476  
 Fejtő Ferenc 44, 46, 48–49, 53–55, 549–550, 684  
 Fekete János 538  
 Fekete Lajos 251  
 Fekete Rebeka 342  
 Fekete Sándor 203  
 Feleky Miklós 698  
 Felkai László 538  
 Felsőbükki Nagy Benedek 669  
 Felvinczi György 474–475  
 Fényes Elek 635  
 Fényes László 98  
 Fényes Samu 98  
 Fenyő István 365, 525–528, 543  
 Fenyő László 41  
 Fenyő Miksa 241–243, 365  
 Fenyves László 97  
 III. Ferdinánd magyar király 643, 645, 654  
 I. Ferenc magyar király 245, 718  
 Ferenc József magyar király 165, 169, 253, 408, 412  
 Ferenczi László 680  
 Ferenczi Sándor 332  
 Ferenczi Zoltán 83, 88, 125, 170–171, 194, 201–203, 205–206, 208–209, 308–309, 315–316, 320, 474–475, 484  
 Ferenczy István 111–112  
 Ferri, Franco 796  
 Festetics György 681, 718  
 Feszty Árpádné 311, 390  
 Fiath Ferenc 250  
 Fichte, Johann Gottlieb 7, 668  
 Ficzy Dénes 544  
 Finzi, G. 684  
 Fiocco, Giuseppe 690  
 Fischer, Ernst 379–380, 397  
 Fischer, Kuno 422  
 Flaubert, Gustave 35, 38, 320, 757

- Fletcher, John Gould 458  
 Florentinus, Antonius 631  
 Fodor Balázs 684  
 Fodor Gerzson 111  
 Fodor József 48—49, 279, 443, 476, 538, 544  
 Foerster, Norman 458, 760, 762  
 Fogarasi Béla 146  
 Fónyi Gézané 691  
 Forenbacher 218  
 Forgách Antal 54, 598, 601  
 Forgách Ferenc 229  
 Forgách Júlia 194  
 Forgách Miklós 710  
 Forgács László 366  
 Fóris Miklós 505  
 Forró György 224, 226, 229  
 Forró Pál 132  
 Fóthy János 211  
 Fóti Lajos 211  
 Fournier, Alain 620  
 Földényi László 235—237  
 Földes Anna 787, 790  
 Földes Imre 211  
 Földessy Gyula 104, 216, 367—368  
 Földi Ferenc 494  
 Földi János 290, 301  
 Földi Mihály 210, 212, 365  
 Fővény Lászlóné 556, 558—559  
 Fraknói Vilmos 228, 395  
 France, Anatole 508  
 Francfordinus, Bartholomaeus 767  
 De Frando 726  
 Frankenburg Adolf 437  
 Frankl Sándor 611  
 Frankovith Gergely 681  
 Franyó Zoltán 218, 684  
 Freher, D. 339  
 Franyó Zoltán 218, 684  
 Freher, D. 339  
 Freud, Sigmund 123, 332, 336, 578, 762  
 Friedlaender, Ernestus 726  
 Friedmann Erzsike 507  
 Friedrich, Carl J. 67  
 Friedrich Sándor 259  
 III. Frigyes választófejedelem 516  
 Frobenius, Joannes 725—726, 631  
 Frye, P. H. 458  
 Fuchs, Rudolf 263  
 Fuchs Simon 684  
 Fučík, Julius 109  
 Fulbertus 791  
 Fulchignoni, Enrico 690  
 Fűrberg 263  
 Fürst Sándor 582, 608  
 Füsi József 44, 48  
 Füst Milán 130—131, 211, 613, 686  
  
 Gaál Andor 211  
 Gaál József 695, 792  
 Gaál László 112  
 Gaál Péter 199  
 Gábor Andor 136, 142, 144, 146—148, 371—374, 391  
 Gábor Anna 341  
 Gacsó István 706  
 Gádor Béla 703  
 Gádorosi Vas István 539—540  
 Gagyí László 684  
 Gál Kelemen 477—478  
 Gál László 684  
 Galamb Sándor 772  
 Gáldi László 114, 188, 366, 375, 399, 558, 688—689, 691  
 Galenus 86  
 Galeotti, Marzio 395, 726, 767  
 Galli 645  
 Gallovics Máli 321  
 Gálos Rezső 292—293, 296, 300, 667  
 Garai Gábor 399  
 Garai János 604  
 Garas Klára 388  
 Garay János 2, 14, 128, 206—207, 310, 312, 317, 697  
 Garázda Péter 721  
 Gard, Roger Martin du 237  
 Gárdonyi Géza 105, 256, 353, 539, 771, 791  
 Gáspár Endre 97  
 Gáspár János 89—95  
 Gáspár Zoltán 45, 57—58  
 Gaudy László 198  
 Gauguin, Paul 607  
 Geiler von Kaisersberg, Johannes 726—727  
 Geleji Katona István 477  
 Gelléri Andor Endre 131, 476, 607  
 Gellért Endre 702—703  
 Gellért Hugó 366  
 Gellért Oszkár 211, 213, 243, 566  
 Georges, Karl Ernst 201  
 Georgi, Theophili 85—86  
 Geréb László 387, 391, 534  
 Gereblyés László 142, 683  
 Gerevich 210—211  
 Gerézdi Rabán 238—241, 271, 399, 547, 689, 720—732  
 Gergely Gergely 398, 777—783  
 Gergely Sándor 41, 99, 131, 142  
 Gergely Sámuel 479  
 Gerő János 224  
 Gessner, Salomon 287—288, 302, 305, 498—499  
 Geszthy László 188  
 Getto, G. 69  
 Gide, André 236  
 Giotto di Bondone 100  
 Gilson, É. 69  
 Girardini, Hieronymus 641—642  
 Gírnus, W. 688—689  
 Glazier, William S. 541  
 Goda Gábor 48  
 Godine 429  
 Goethe, Johann Wolfgang 7—8, 10, 95—96, 109, 271, 282, 292—293, 305, 368, 379, 411, 414, 543, 614, 662, 759  
 Gogh, Vincent van 102  
 Gogol, Vaszilievics Nikoláj 97, 275, 364  
 Goldmark Károly 421

- Goldstücker, E. 263  
 Goll, Iwan 149, 613  
 Gombos Imre 694  
 Gondol Gábor 536  
 Gordos István 119, 122  
 Gorkij, Maxim 105, 109, 131, 259, 272, 348,  
 364—366, 369, 763—764  
 Gotsche, Otto 262—263, 372  
 Gottsched, Johann Christoph 304, 395  
 Gounod, Charles François 436  
 Gömbös Gyula 43, 143, 235, 449, 608  
 Göndözt József 498  
 Görög Demeter 709—712, 714—718  
 Görög Livia 248—250  
 Gráczné 298  
 Grand, Alexandre 205  
 Granjard, H. 274  
 Grasse, George Théodore 86  
 Grassné 293, 297—298  
 Grebeničková, R. 689  
 Gregoras 629  
 Greguss Ágost 6, 173, 176, 507  
 Grek Imre 544  
 Grezsa Ferenc 789  
 Grósz Emil 195  
 Grósz Izsák 635—636  
 Groth, Pavel 266  
 Grünberg, Karl 262—263  
 Grüner Andor 543  
 Grünwald Béla 530  
 Grzegorz, Pawel 514  
 Guarino, Battista 720, 722—727  
 Guba Mihály 449  
 Guillaume Árpád 638  
 Guillén 283—284  
 Guizot, François 167  
 Gulácsy Irén 121  
 Gulyás József 111, 479  
 Gulyás Pál 497  
 Gumperz, Julian 146  
 Gunst Péter 677  
 Guszich Miklós 646, 740—741, 747—748  
 Gyrrnus, Wilhelm 399  
  
 Gyementyev, A. 691  
 Gyenis Vilmos 75—77, 341, 538—539  
 Gyerőffy György 482—484  
 Gyerőffi János 483  
 Gyetvai János 145—146  
 Gyöngyösi István 188, 194, 288, 302, 358,  
 494, 518, 716  
 Gyöngyösi Imre 703  
 Győrfy Lajos 634  
 György Lajos 114, 365  
 György Oszkár 538  
 Győri József 444  
 Gyulai Antalné Hajós Sára 119  
 Gyulai Pál 1—4, 7—8, 11—12, 14—20, 35,  
 38, 77, 105, 110, 114—119, 274—275, 152,  
 161—168, 170, 172, 174—178, 234, 243,  
 309—312, 316, 335, 364, 367, 409—410,  
 415—416, 419, 428, 431—432, 434, 530,  
 536—538, 672—675, 678, 680, 697—699,  
 736—738, 768, 770—772, 774—777, 794—  
 795  
 Gyurmán Adolf 128  
 Gyüre Lajos 544  
  
 Hadik 784  
 Hadrianus 298  
 Hadrovics László 641, 689  
 Hadžić, Antonije 736  
 Haeckel, Manfred 264  
 Hagedorn 261  
 Hajdu Helga 680  
 Hajdu Németh Lajos 449  
 Hajnal István 644  
 Hajnal Mátyás 660  
 Hajnóczy József 715  
 Halász Előd 689, 691  
 Halász Gábor 58, 130, 333, 571, 606  
 Halász Imre 169—171  
 Halici Mihály 544  
 Haller Gábor 481  
 Halmy Ferenc 530  
 Hamada, Milan 544  
 Hamar Andrásné Enyedi Katalin 342  
 Handsáros János 475  
 Hankó Zoltánné 392  
 Haray István 390  
 Harnack 511—512  
 Harrsen, Meta 541  
 Harsányi István 111, 293, 479, 486, 488  
 Harsányi Kálmán 337  
 Harsányi Zoltán 679—680, 774—777  
 Harsányi Zsolt 400  
 Hartl 729  
 Hassensteini Lonkovic Bohuslav 544, 726, 730  
 Hatvani István 681  
 Hatvany Bertalan 46—47, 49—50, 53—55  
 Hatvany Lajos 47, 49, 51, 96—98, 199, 219—  
 220, 243, 307—309, 311, 315—317, 319—  
 323, 399, 502, 509, 536—537  
 Hauptmann, Gerhart 662, 757—758, 762  
 Hauswirth Magda 80—81  
 Havas Adolf 405  
 Havas E. 543  
 Havas László 339—341, 738—739  
 Havattövi István 487  
 Háy Gyula 701  
 Haynau, Julius 311, 314  
 Händel Béla 198  
 Hebbel, Friedrich 422, 434  
 Hegedő Márton 184, 192  
 Hegedűs Géza 509, 536  
 Hegedűs István 497  
 Hegedűs Lajos 698  
 Hegedűs László 6  
 Hegedűs Loránd 210  
 Hegedűs Nándor 110, 213—223  
 Hegedűsné Jókay Jolán 390  
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 5—7, 10, 12,  
 20, 378—379, 422, 428, 430, 433, 454, 467,  
 472  
 Hegemann, Margot 399  
 Hegyi János 632



- Heidegger, Johannes 619  
 Heikkilä, Ritva 265  
 Heine, Heinrich 50, 661–662  
 Heksch Ágnes 304  
 Heller Ágnes 162, 575  
 Hellmesberger 436  
 Heltai Gáspár 399, 539  
 Heltai Jenő 211, 476  
 Helvétius 291  
 Hemingway, Ernest 131, 236, 689  
 Herbart 336  
 Herczeg Ferenc 210–212, 318–319, 336, 432, 785  
 Herczeg Gyula 376  
 Herder, Johann Gottfried 9, 255, 666, 668, 674  
 Heresenczy Péter 630  
 Herepei Gergely 342  
 Herepei Gergelyné Barthos Eszter 342  
 Herepei János 341–343, 477–493  
 Herman Ottó 530  
 Hermann Alice 119, 122  
 Hermann István 178  
 Hermányi Dienes József 75–77  
 Hernády Ferenc 680, 791–792  
 Herodes 629  
 Hertelendy Gábor 293  
 Hervay Gizella 684  
 Hervey 494  
 Herzen, Pjotr Alexandrovics 249, 274  
 Herzfelde, Wieland 146, 262–263  
 Hetey Zoltán 505  
 Hetényi János 6  
 Heverdle László 128, 790–791  
 Hevesi Gyula 764  
 Hevesi Sándor 677, 700–701  
 Heydte, August von der 311  
 Hidas Antal 142, 149, 685–687  
 Hidvégi Nemes János 481, 486  
 Hippokratész 87, 89  
 Hirschler Ignác 195–196  
 Hitler, Adolf 622  
 Hock János 98  
 Hoernle, Edwin 149  
 Hoffhalter 680  
 Hoffmann, F. J. 333, 335  
 Hofmannsthal, Hugo von 758  
 Hohenlohe Károlyné 712  
 Holbach, Paul Henri Dietrich d' 292  
 Holbein, Hans 77  
 Holics Janka 349  
 Holik Flóris 681  
 Holl Béla 224, 226–227, 229–231  
 Holovics Flórián 223–231  
 Holub József 681, 791  
 Homérosz 8, 204, 273, 278, 402, 407, 414–415, 728  
 Homonnai Albert 368  
 Hont Ferenc 595, 623  
 Hopp Lajos 126–127, 265–268, 678–679, 689, 691, 793–794  
 Horatius, Quintus H. Flaccus 131, 208–209, 508, 628–629  
 Horánszky Lajos 711  
 Horányi Elek 295  
 Horányi Mátyás 136, 683  
 Horlai Györgyné 247–248  
 Horn 515  
 Horthy Miklós 243, 371  
 Horvát Árpád 309–313, 316–320  
 Horvát György 735  
 Horvát Ilona 312, 314–315  
 Horvát István 295, 318  
 P. Horváth Ádám 300, 302, 414, 498, 661  
 Horváth András 694  
 Horváth Béla 50, 54, 218, 223  
 Horváth Cyrill 6, 125  
 Horváth György 449  
 Horváth János 4, 18, 27–28, 51–52, 59, 87, 99, 125, 152–154, 158, 161, 166, 173–174, 188–189, 191, 243, 247, 251, 385, 402–403, 496, 500, 523–524, 526–528, 533–534, 672, 687, 723, 735, 791  
 Horváth János ifj. 535  
 Horváth Károly 259–260, 399, 665–669, 684, 688–689, 691  
 Horváth Mária 376–377  
 Horváth Mihály 249  
 Horváth Miklós 254  
 Horváth Tibor 48–49  
 Horváth Zoltán 677  
 Hrabovszky György 497  
 Hradsky, L. 686  
 Hubay Jenő 314  
 Hubay Miklós 700–701, 703  
 Huber Sándor 412  
 Huendler Vítus 720  
 Hugo, Victor 36, 205, 249, 661, 757–758, 792  
 Huizinga, Johann 623  
 Hulme, T. E. 458  
 Hunfalvy Pál 409–410, 418–419  
 Hunyadi János 238, 387  
 Hunyadi Mátyás 343, 387, 680, 720–721, 726, 730, 767  
 Hunyadi Szabó Ferenc 255  
 Huppert, Hugo 263  
 Hussler, Edmund 455–456  
 Husz János 395  
 Huszár Gál 395  
 Huszár Mihály 488–490  
 Huszár Sándor 684  
 Huszti György 487  
 Huszti József 720–721  
 R. Hutás Magdolna 376  
 Hutten, Ulrich von 728  
 Ibos Ferenc 119, 122  
 Ibsen, Henrik 332, 429–430, 758  
 Iczky 636  
 Ignatius 629–630  
 Ignátz 636  
 Ignotus Hugo 106, 368, 501, 612  
 Ignotus Pál 45–48, 50–51, 53–55, 57, 97, 211  
 Ihász Imre 494, 496, 499  
 Ilia Mihály 532–533, 790  
 Iliás Ferenc 447–449

- Illei János 494  
 Illei Takács Károly 114  
 Illés Béla 142, 145–147, 149, 687  
 Illés Endre 130, 476  
 Illés László 134–150, 262–264, 371–374, 399, 595, 684, 689, 692, 795  
 Illyés Gyula 42–43, 131, 142–143, 153, 211, 276, 376, 440, 442–443, 453, 476, 518, 538, 566, 601, 606–608, 612–613, 683–684, 687, 701–702  
 Ilosvai Selymes Péter 120, 518  
 Imre Katalin 40–58, 398–399  
 Imre Samu 534–535  
 Imrédy 442  
 Ingarden, Roman 456, 463–465, 469  
 Irinyi József 249–250  
 Irinyi Károly 788  
 Istvánfi Pál 728  
 Istvánffy Miklós 681  
 Iszakovszkij 392  
 Iványi Ödön 106, 348  
 Iványi Béla 629–632  
 Ivič, Aleksa 736  
 Izsák József 544, 637, 684  
  
 Jacobinus János 478  
 Jacobsen, Jens Peter 760  
 Jakab Elek 489–490, 707  
 Jakkó László 535–536  
 Jakó Zsigmond 484  
 Jakobson, Roman 455  
 Jancsó Benedek 90, 484  
 Jancsó Elemér 341, 543–544, 683, 685, 692, 696  
 Jankovich Ferenc 443, 453, 538  
 Jankovich Miklós 300  
 Janet, P. 336  
 Janion, M. 688–689  
 János Andor 98  
 Jánosházy György 684–685  
 Janus Pannonius 71, 74, 271, 395, 539, 689, 720–731, 767–768, 791  
 Jászai Rezső 714  
 Jászi Oszkár 368  
 Javarone, Domenico 691  
 Jávorka 267  
 Jean Paul 5  
 Jebeleanu, Eugen 684  
 Jechova, H. 689  
 Jegorov, A. 380  
 Jegorov, Oleg 263–264  
 Jékely Zoltán 453, 684  
 Jemolo, Arturo C. 690  
 Jenei Ferenc 692  
 Jenő István 196  
 Jenő József 41  
 Jevtusenko, 284  
 Jezerniczky Ferenc 636  
 Jimenez, Perez 284  
 Joachim 435  
 Joannes Secundus 728  
 Jób János (Fanchali) 180, 189, 191–192  
 Jókai Károly 536  
 Jókai Mór 2, 19, 39, 116–118, 128, 162, 164, 173–176, 242, 249, 260–261, 279, 311, 320, 322, 344, 366, 368–369, 389–391, 506, 510, 530, 536, 676, 686, 696–697, 733, 735–736, 769, 774, 777, 780, 783  
 Jókai Mórné Laborfalvy Róza 312, 368  
 Jóna András 540  
 Josephus Flavius 85, 87–89, 629  
 Jósika Miklós 33, 128, 177, 343–344, 424  
 Jósika Samu 174  
 Jovanovic, Jovan 686, 736  
 Joyce, James 236–237, 272  
 Józsa Béla 684  
 II. József magyar király 101, 289, 304, 358, 497, 693, 706, 708, 715  
 József Attila 40–58, 97–98, 100, 107, 109, 122, 131, 136, 139, 141–144, 150, 196, 235, 237, 260–261, 269, 276, 374, 376, 378, 420, 476, 517, 525, 539, 543–545, 549–551, 555–558, 560–562, 564–583, 586–591, 593, 595–596, 601, 604, 607–612, 618–619, 625, 665, 680, 684–687, 764, 790  
 József Farkas 365, 391, 683, 686–687, 692, 763–764  
 József Ferenc főherceg 212  
 József Jolán 40, 49, 97, 555  
 Jöcher 630  
 Juhász Béla 792  
 Juhász Ferenc 518  
 Juhász Géza 41, 522  
 Juhász Gyula 57, 95–102, 196, 258, 365, 391, 476, 532–533, 544, 548–552, 554–557, 559, 561–562, 564–568, 572, 575, 579, 602, 686, 776, 789–790  
 Juhász László 387, 534, 681  
 Juhász Margit 99  
 Julow Viktor 669–671  
 Jurevich Gábor 743  
 Justh Gyula 256  
 Justh Zsigmond 364, 540, 778  
  
 Kabos Ede 106, 368, 504  
 Kacsir Mária 685  
 Kacsó István 685  
 Kaffka Margit 129–130, 325–338, 539, 613, 623  
 Kafka, Franz 272, 284  
 Kaiser, Bruno 262, 264  
 Kakassy Endre 544, 685  
 Kalász Márton 543  
 Káldi György 223–231  
 Káldi Márton 224, 226, 229  
 Kállai Ernő 148  
 Kállai Gyula 624  
 Kállay Béni 346  
 Kállay István 684  
 Kálmán Béla 394–395  
 Kálmán György 703  
 Kálmán József 41  
 Kálmánchey Zoltán 260  
 Kálmáncsehi Domonkos 541  
 Kálmáncsehi Márton 516

- Kaltschmidt, I. H. 199–200  
 Kálvin János 85, 87, 89, 512–513, 630  
 Kamuthy Balázs 76  
 Kamuthy Kata Serédi Istvánné 487  
 Kamuti Farkas 77  
 Kanehl, Oskar 149  
 Kant, Immanuel 109, 427–428, 430, 666, 668  
 Kántor Lajos 610, 685  
 Kanyaró Ferenc 478  
 Kaposi Márton 387–388, 789–790  
 Kapy Sándor 734–735  
 Kardeván Károly 216  
 Kardos Ingeborg Klára 125  
 Kardos Lajos 119, 122  
 Kardos László 133, 685, 689  
 Kardos Tibor 387, 474, 534, 685, 689, 720–721, 766–768  
 Kárffy Ödön 83  
 Karikás Frigyes 374  
 Karinthy Frigyes 57, 130, 211, 337, 476, 783–785  
 Kármán József 303, 524–525, 539, 667, 681  
 IV. Károly 96  
 Károlyi Árpád 83–84, 86, 346  
 Károlyi (Károli) Gáspár 370, 491  
 Károlyi György 174  
 Károlyi Gy. Hugó 712  
 Károlyi István 174–175  
 Károlyi Sándor 370  
 Károlyi S. Istvánné Enyedi Borbála 342  
 Kárpáti Aurél 211–212, 476  
 Kassák Lajos 40, 97–101, 131, 138, 141, 145, 211, 476, 550, 559, 582, 601, 613, 683, 701  
 Katalin cárnő 706  
 Kató István 765  
 Katona Jenő 40  
 Katona József 687, 694, 696  
 Katona Lajos 125, 547  
 Kayser, Wolfgang 157  
 Kazer, Zs. 685  
 Kazinczy Ferenc 6–7, 30, 78, 93, 107, 111–113, 162, 286–306, 358–359, 387, 414, 499–500, 517, 525, 527–528, 535, 539, 543–544, 632–633, 660, 666–668, 670–671, 681, 683, 685–686, 694, 705–708, 715, 717, 766, 791  
 Kazinczy Gábor 1, 128, 172, 674  
 Kazinczy József 286  
 Käfer István 544  
 Kecse Bálint 636  
 Kecskeméthy Aurél 437  
 Keéri Ferenc 473  
 Keglevich János 648  
 Keglevich László 648, 652  
 Keglevich Péter 648  
 Keglevich Péter ifj. 648  
 Keglevich Zsigmond 645–646  
 Kéki Lajos 387, 633–634  
 Kelecsényi József 12–13, 21  
 Kelemen Benő 342  
 Kelemen Benőné Bod Kata 342  
 Kelemen János 549  
 Kelemen Lajos 75  
 Kelemen László 260, 302, 694  
 Kelényi B. Ottó 84  
 Keller, Gottfried 422, 431, 662  
 Kemény Alfréd 147, 262, 373  
 Kemény Boldizsár 76  
 Kemény G. Gábor 364–365, 542–545, 677–678, 682–687  
 Kemény György 440  
 Kemény János 75–77, 194  
 Kemény János (XIX. sz.) 202  
 Kemény Kata 481  
 Kemény Simon 550  
 Kemény Zsigmond 5, 15, 24–25, 27, 35, 37, 39, 117–118, 121, 162–167, 170–178, 234, 335–336, 344, 428, 697, 758, 765, 769–771, 774, 781, 791  
 Kende Zsigmond 246  
 Kenéz András 636  
 Képes Géza 265, 401–420, 476, 538, 548, 689  
 Kerecsényi Dezső 721, 726  
 Kerekes Ernő 506  
 Kerekes Sámuel 709, 716  
 Kerenszkij 790  
 Kerényi Grácia 689  
 Keresztury Dezső 247, 257, 288, 674–676, 680, 684, 706, 711, 718  
 Keresztury Mária 674–676  
 Keserői Dajka János 477  
 Keszler József 700  
 Kernstok Károly 223  
 Kertbeny Károly 118  
 Kéry László 691  
 Kilényi Dávid 789, 791  
 Kilényi Irma 97  
 Kincs Elek 505  
 Kincs Gyula 503, 506, 508  
 K. Kinisi Mihály 342  
 K. Kinisi Mihályné Barthos Borbála 342  
 Kipling, Rudyard 283  
 Király György 662  
 Király István 104, 129, 133, 151–160, 777, 781–782  
 Királyi 165  
 Kirkconnell, Watson 261  
 Kirsch, Edgar 262  
 Kis Ferenc 610  
 Kis János 292–294, 296, 298, 305, 414, 494–496  
 Kis Péter 479  
 Kisbán Miklós 368  
 Kisch, Egon Erwin 147, 263  
 Kisfaludy Károly, 7, 78, 422, 665, 694–695, 792  
 Kisfaludy Sándor 20, 295–296, 303–305, 390, 502, 525–528, 535, 543, 633, 694  
 Kispéter András 95  
 Kiss Ferenc 548–550, 553, 558, 580–592, 795  
 Kiss Géza 544  
 R. Kiss István 193  
 Kiss Jenő 685

- Kiss József 243, 367, 391, 679—680, 738—739  
 Kiss József irodalomtörténész 132, 517, 716, 796  
 Kiss József orvos 716  
 Kiss Lajos 186  
 Kiss Lajos komiszár 259  
 Kiss Tamás 792  
 Kiss Tiborné 399  
 Klanczay Tibor 59—73, 75, 77, 125—126, 133, 180—181, 183—185, 191, 251—254, 276, 388—389, 397, 399, 517, 544, 547—548, 639, 641, 646, 649, 660, 662—663, 665, 681—682, 685, 688, 691—692, 767  
 Klapp, M. 424—425  
 Klauzál Gábor 118  
 Kläber, Kurt 149  
 Klein, Alfred 263—264  
 Klein, Stefan J. 146  
 Klemm, Anton 295, 395  
 Kleve, Herbert 263  
 Klimó György 680  
 Klinex, Henry Blue 458  
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 293  
 Kner Imre 624  
 Kner Izidor 540  
 Kóbor Tamás 106  
 Koch, Hans 262  
 Kocziány László 685  
 Koczás Sándor 103, 235—237, 595—596, 611, 623  
 Kocsi Pál 449  
 Kocsis Istvánné Deák Zsófia 342  
 Kodály Zoltán 183, 185, 273, 364, 393, 520, 676  
 Kodolányi János 142, 211, 683  
 Koháry István 194, 660  
 Kókay György 127—128, 395, 681, 705—719  
 Kolcov, M. 685  
 Kollár, Ján 382—383  
 Koller, Josephus 721  
 Kollmitz Kristóf 388  
 Kollwitz, Käthe 606  
 Kolosi Török István 480—482  
 Kolozsvári 725  
 Kolozsvári Grandpierre Emil 130  
 Kolta Ferenc 259  
 Koltay-Kastner Jenő 88, 395  
 Komáromi János 485  
 Komáromi Lajosné Deák Zsófia 342  
 Komját Aladár 142, 145—147, 373, 604, 684, 763—764  
 Komjáthy Jenő 256, 281, 777  
 Komjáthy Miklós 251  
 Komlós Aladár 54, 161, 166, 211, 256, 275, 281, 364—367, 377—381, 384, 386, 391, 440, 679, 769, 775—776, 796  
 Komlósi Sándor 260  
 Komlósy Tamás 86  
 Komlovski Tibor 473—474, 733  
 Kommerell, Max 380  
 Komócsy József 775  
 Komor András 211  
 Komor Ilona 662  
 Koncz József 481  
 Kondor György 606  
 Konrad, N. I. 282  
 Kontsek József 635  
 Könyi János 290, 499  
 Könyi Manó 166, 169—171  
 Kordé Imre 789  
 Koré Zsigmond 494  
 Korvin Sándor 684  
 Kós Károly 604  
 Kossuth Lajos 2, 15, 91—92, 94, 128, 167, 170, 242, 246, 249—250, 252—253, 279—280, 310, 412, 623, 661, 681, 770, 772—774  
 Kossuth Zsuzsa 2, 20  
 Kostyál István 681  
 Kosztolányi Dezső 50—51, 55, 99, 131, 209—213, 236, 242, 256, 273, 332, 337, 376—377, 476, 538, 543, 548, 550, 556, 561, 564—566, 568, 579, 581, 666, 669, 686—687, 762, 784, 792  
 Kosztolányi Dezsőné 209—213, 784  
 Kótay Pál 681  
 Kotzebue, August Friedrich 494, 499—500, 792  
 Kovách Géza 506, 685  
 Kovács Endre 253—254, 686  
 Kovács Ferenc 681, 774  
 Kovács Gyula 426, 432  
 Kovács Imre 441—444, 447—450, 452  
 Kovács Juli 544  
 Kovács Kálmán 114—119, 161, 168, 398, 794  
 Kovács József 260—261, 541, 692  
 Kovács L. 93  
 Kovács Sándor 495  
 V. Kovács Sándor 123—125, 261, 534, 541—542, 547, 638, 685, 689, 691—692, 766—768  
 Kovács Sándor Iván 83—89, 127, 540—541, 628—632, 789  
 Kovalovszky Miklós 110—114, 367—370, 501—510  
 Kovács József 633  
 Kozma Andor 81—82, 207, 256, 349, 353  
 Kozma István 82  
 Kozma Lajos 540  
 Kozocsa Sándor 77, 82, 129—130, 349, 678  
 Köblös Zoltán 492  
 Köhalmi Béla 506  
 Köhegyi Mihály 395, 791—792  
 Kölcsey Ferenc 5, 7, 10, 30, 33, 78, 89—95, 107, 109—110, 112, 243—247, 300—301, 304, 318, 499, 539—541, 633, 665—666, 668—669, 694, 765, 773, 786—787  
 Kölcsey Kálmán 92—94  
 Kölcsey Mihály 786  
 Kölönte István 341  
 Kölönte Istvánné Bod Judit 341  
 Kőmives Nagy Lajos 502  
 Köpeczi Béla 374, 688, 691  
 Kőrösi (Fraxinus) Gáspár 83, 88  
 Kőszegi Pál 267  
 Kötélverő Keresztélyné 489  
 Kővári László 483  
 Kövendi Dénes 247—248



- Krajko András 790  
 Krause 135  
 Krauss, Karl 97  
 Krauss, W. 688—689  
 Kray Jakab 266  
 Krejci 667  
 Kreskay Imre 524  
 Kretschmer Lőrinc, Besztercei 723  
 Kridl, Manfred 456  
 Kristóf György 480, 676  
 Kriza János 12—13, 21, 402—403, 408—409, 417, 520, 686  
 Krleža, Miroslav 791  
 Krmarsik Károly 6, 20  
 Kruczkowski 284  
 Krucsai István 266—267  
 Krudy Gyula 131, 210, 212, 348, 365, 390, 669, 778  
 Krüger György 228  
 Kuhirt, Ulrich 262  
 Kultsár András 508  
 Kún Béla 684  
 Kumorovitz Lajos 251  
 Kunszery Gyula 79—81, 400  
 Kuprijanovszkij, R. 685  
 Kurella, Alfred 262  
 Kuthy Lajos 1, 4  
 Küküllei János 534  
  
 Laborfalvi Róza 311, 320, 390  
 Lackfi Dénes 534  
 Lackó Miklós 253—254  
 Laczka János 299—300  
 Laczkó Géza 211, 337, 476  
 Ladányi Mihály 543  
 La Fontaine, Jean de 614  
 Laforgue, Jules 370  
 Lajos király 730, 792  
 Lakatos Péter Pál 598  
 Lakos János 494—496  
 Laky Margit 531  
 Lamennais, Hugues Félicité Robert de 248  
 Lánczy Gyula 194  
 Landerer 523  
 Lanner, Joseph 95, 97  
 Láng József 79, 384—387, 476, 537—538  
 Lanier, Lyle 458  
 Lányi Sarolta 373  
 Larbaud, Valéry 377  
 László Márton 394  
 László Anikó 694  
 László Gyula 80  
 Látó Anna 684—685  
 Lator László 720  
 Laurila, Aarne 265  
 Lavater, Johann Gaspar 287  
 Lázár Miklós 481, 484  
 Lázár Péter 680  
 Lazaczi Gyula 735  
 Lebezi Nagy Sándor 636  
 Lechner Ödön 364  
 Léderer Emma 251  
 Légrády Károly 530  
  
 Lehmann, Ulf 689  
 Lehr Albert 77, 199, 757  
 Leitner Mária 146  
 Lejte Lilla 320  
 Léka János 145—147  
 Lemaitre, Jules 437  
 Lenau, Nikolaus 662  
 Lencsés 682  
 Lendvay Márton 313—314, 698  
 Lengyel Béla 366, 559  
 Lengyel Dénes 119, 121, 258—259  
 Lengyel József 145—147, 317, 365  
 Lengyel Menyhért 106, 211, 432  
 Lengyel Sámuel 317  
 Lenhardt 78  
 Lenin, Vladimir Iljics 51, 131, 467, 472, 763, 790  
 Lenk Gyula 346  
 Lenkovich 636  
 Lennartz, Franz 272  
 Leopardi, Giacomo 257  
 Lépes Bálint 794  
 Lepszy, Kazimierz 268  
 Lermontov, Mihail-Jurjevics 364, 366  
 Le Sage, Alain René 773  
 Lescure, P. de 685  
 Lessing, Gotthold Ephraim 7, 107, 273, 515, 662, 792  
 Lesznai Anna 97—98, 215  
 Levárdy Ferenc 123—125  
 Lévy József 118, 128, 165, 204, 353, 387, 409, 675  
 Levik, V. 685  
 Levin, K. 685  
 Libera, Z. 689  
 Liechtenstein Ferenc 310—313, 318, 323  
 Liguicensis, Jacobus Effmurd 480  
 Lihacsov, D. Sz. 67, 71  
 Lindau 423  
 Linna, Väinö 265  
 Lipich Márton 646—647  
 I. Lipót 644, 749, 754  
 Lippay György 654—655  
 Lippi Zsigmond 395  
 Lipsius, Justus 660  
 Lipták Gábor 389—390  
 Listi János 746—748  
 Lisznai Kálmán 408—409  
 Liszt Ferenc 108, 177, 249—250, 258, 261, 684  
 Liutprand 126  
 Livius, Titus 87—88, 542  
 Lollié, F. R. 282  
 Longfellow, Henry 277  
 Lónyai Menyhért 170  
 Lóránd Éva 81—82  
 Lorántfi Kata 483  
 Lorbeer, Hans 262  
 Lorca, Federico Garcia 593, 611, 614—615, 680  
 Lounela, Pekka 265  
 T. Lovas Róza 376, 585—586, 588—592  
 Lovassy 91, 249  
 Lőkös István 395, 689

- Lönnrot, Illés 417  
 Löns, Hermann 261  
 Lőrincze Lajos 258  
 Lubomirszki 484  
 Ludwig, Otto 431  
 Lugosi Döme 196  
 Luini, Bernardo 96  
 Lukács György 146—148, 154, 261, 275,  
 372—373, 398, 623, 674, 683—684, 686—  
 687  
 Lukács Gyula 81, 400  
 Lukács Imre 604  
 Lukács István 216  
 Lukács Lajos 168—169, 172  
 Lukács László 225—226, 229  
 Lukács Móricz 20, 249, 766  
 Lukácsffi Istvánné Enyedi Zsófia 342  
 Lukácsy Sándor 248—250, 671—672  
 Lukinich Imre 75, 481  
 Lukianosz 87, 89, 729  
 Luther, Martin 85, 87, 401, 512, 630  
 Luxemburgi Zsigmond király 768  
 Lüdersz 311  
 Lükő Gábor 518  
 Lünemann, G. H. 201  
 Lytle, Andrew 458  
  
 Macarius József 83, 87  
 Macaulay Thomas 531  
 Machlup Henrikné Zwack Mici (Mylitta)  
 213—223  
 Macpherson, James 402  
 Mácza János 147, 365  
 Madách Imre 1—2, 20, 56, 177, 261, 265,  
 399, 674, 687, 700, 736, 763  
 Madách Gáspár 682  
 Madácsy László 540, 787—788  
 Madarász Emil 391  
 Mádl Antal 689, 691  
 Maeterlinck, Maurice 757, 760  
 Magyar István 235—237  
 Magyar László 95—97, 196  
 Magyari István 83, 88, 517, 629, 631  
 Magyari 659  
 Magyary-Kossa Gyula 681  
 Magyi Pál 722, 724  
 Magyi Sebestyén 722—726, 728  
 Majakovszkij, Vladimir 272, 276, 366, 392,  
 564  
 Majkov 274—275  
 Majláth Béla 479  
 Majláth Péter 83  
 Major Tamás 625, 701—702  
 Majtényi Flóra 556  
 Majtényi Árpád 767  
 Majthényi Mihály 655  
 Makai Imre 366  
 Makkai László 252, 619  
 Makkai Sándor 121  
 Maklári Pap L. 488—489  
 Makláry Zoltán 703  
 Malagola, Carolus 726  
 Malenich György 648—649  
  
 Mályusz Elemér 251  
 Mándy Károly 632—633  
 Mann, Heinrich 109  
 Mann, Thomas 52, 57, 109, 237, 575, 687, 757  
 Manojlović, Todor 544  
 Manteuffel, Tadeusz, 268  
 Manutius, Aldus 722  
 Márai Sándor 211  
 Marcellus 728  
 Marchiori, Giuseppe 690  
 Marchwitza 149  
 Marcus, Aurelius 571  
 Mares, Michal 543  
 Margalits Ede 483  
 Margitisch, Markho 636  
 Mária királynő 730  
 Mária Terézia 96, 286, 288, 295, 297, 358  
 Máriássy Pál 632  
 Maritain 458  
 Márk Bertalan 260  
 Márki Sándor 685  
 Markó Árpád 535—536  
 Markovits Györgyi 680  
 Marmontel, Jean-François 290, 301—302  
 Maróti Andor 119, 122  
 Martelleni Frigyes 642—643  
 Martialis 721, 724  
 Martini 690  
 Martinkó András 396—399, 691, 793—796  
 Martinovics Ignác 668, 765  
 Marton Endre 703  
 Márton Gabriella 368  
 Márton József 111—112, 114  
 Marullo 727  
 Marx, Karl 44, 51, 131, 170, 282, 380,  
 467—468, 470, 472  
 Maryth Farkas 735  
 Mátéffy Géza 443  
 Matheika János 147  
 Mathesius 455  
 Matkó István 185  
 Mátrai László 764—766  
 Matunák Mihály 382—383  
 Mátyás Ferenc 50  
 Mátyási József 296, 520  
 Mátyus Ferenc 524  
 Maugham, Somershet 237  
 Maurus püspök 791  
 Mayer Erika 669  
 Mayer, Hans 133, 688  
 Mayerhofer István 78  
 Mazurkiewicz, A. 686  
 Mazzini 249  
 Mécs László 121  
 Medgyesi Pál 483  
 Mednyánszky Cézár 250  
 Megyer Szabolcs 128  
 Megyery Ella 476  
 Megyeri János 790  
 Méhes András 191  
 Melanchton, Philippus 85, 87, 401, 513—514,  
 628, 630, 659  
 Meleager 298

- Melford, H. M. 206  
 Melich János 480, 491  
 Méliusz József 686  
 Meltzl Hugó 277  
 Mencken, H. L. 458  
 Mentovich Ferenc 90  
 Mérei Gyula 532  
 Méreiné Juhász Margit 528—532  
 Merényi Oszkár 246, 498—499, 540—541, 786—787  
 Mereskovszkij, Dmitrij 758  
 Mesterházy Lajos 259, 686—687, 703  
 Mesterházy Nagy János 498  
 Mészáros Lázár 250  
 Meszes András 191  
 Mészöly Gedeon 124  
 Metastasio, Pietro 499  
 Mezei András 543  
 Mezei József 22—39, 232—234, 398  
 Mezei Márta 525—528, 669—670  
 Mezey László 387  
 Mező Ferenc 443  
 Mezőfi László 440  
 Mezőfi Vilmos 439—441  
 Mezősi Károly 399, 540  
 Michelangelo, Buonarroti 758  
 Micheli, Mario de 136, 397—398, 684, 691  
 Mickiewicz, Adam 29, 661  
 Migne, Jacques-Paul 791  
 Mihákovics József 294, 299  
 Mihályi József 700  
 Mikes Kelemen 265—268, 495, 506, 544, 687  
 Mikes Lajos 307—308, 310, 312—313, 317, 319, 322—323  
 Miklós püspök 251  
 Miklós Andor 784  
 Miklós Pál 397—398, 548, 796  
 Miklós Róbert 119, 121, 399  
 Mikó Imre 178, 341, 544, 686  
 Mikola Zsigmond 484  
 Mikszáth Kálmán 2, 39, 105, 128—129, 261, 345—346, 390, 510, 526, 528—532, 543—545, 686—687, 777—783, 791  
 Mikszáth Kálmáné Mauks Ilona 531—532  
 Mila, Massimo 690  
 Militar, Triva 736  
 Miller, Arthur 283—284  
 Miller, Johann Martin 287  
 Millien 675  
 Millok Sándor 449  
 Milton, John 523  
 Mišianik, Ján 180, 544  
 Miskolczy Csulyak István 479, 692  
 Misser 731  
 Missuna Mihály 267  
 Mittay László 217  
 Mocsáry Lajos 14, 683  
 Módos László 681  
 Moldovai Mihály 184, 192  
 Molière 347, 349  
 Molnár 79  
 Molnár Árpád 218  
 Molnár Ferenc 106, 261, 432, 476  
 Molnár János 301, 521, 708, 716  
 Molnár József 709  
 Montale, Eugenio 690—691  
 Montecuccoli, Rajmund 754—756  
 Moore, Thomas 200, 206—207, 773  
 More, Paul Elmer 458  
 Móra Ferenc 97, 121, 196, 540, 787—788, 790  
 Moravek Endre 132  
 Móricz Miklós 103—104, 349  
 Móricz Zsigmond 44, 57, 81—82, 103—106, 131, 210—211, 242—243, 259, 261, 347—350, 352, 355, 357, 359, 361, 376, 443, 539, 543, 582, 604, 665, 683, 685—687, 591, 700—701, 705, 780, 785, 792  
 Móricz Virág 103—104, 349  
 Morlin, Francesco 653  
 Mortier, R. 689, 692  
 Mossóczi Institoris Mihály 523  
 Mosóczy Zakariás 629—630, 632  
 Mörike, Eduard 431  
 Mráz, Andrej 544, 689  
 Mráz Lajos 544  
 Mrowetz, Hans 262  
 Muhoray Elemér 453  
 Mukarovsky, Jan 455—456, 464, 688—689  
 Munson, Gorham 458  
 Murádin László 686  
 Muraközy Gyula 113  
 Murányi Kovács Endre 688  
 Muresianu, Aurel 683  
 Musculus, Wolfgangus 85, 87, 629—630  
 Musnai László 544  
 Muzsik Józsefné Törs Aranka 201  
 Mühlen, Hermynia zur 149  
 Mühsam, Erich 149  
 Müller, Dieter 263  
 Müllner Mátyás 496—497  
 Münster, Sebastianus 629  
 Nacsády József 528—532  
 Nádasdy Ferenc 86  
 Nádasdy Tamás 83—88, 115, 189, 192, 239—241, 628, 630—631  
 Nádass József 50, 97—98, 604  
 Nagibin 283  
 Nagy Endre 211  
 Nagy Ferenc 442—446  
 Nagy Gábor 293—294  
 Otrokocsi Nagy Gábor 632—633  
 Nagy Géza 789  
 Nagy Gusztáv 636  
 Nagy Gyula 539, 629  
 Nagy Ignác 697—698, 792  
 Nagy István 42  
 Nagy Iván 12, 483, 487, 646, 648  
 Nagy Izsák 635  
 Nagy Károly császár 65  
 Nagy Lajos 131, 142, 149, 366, 376, 476, 607, 795—796  
 Nagy László 517  
 K. Nagy Magda 691  
 Nagy Miklós 530



- Nagy Miklós 232—234, 256—257, 389—390, 398, 674—676  
 Nagy Olga 544  
 Nagy Péter 103—106, 347—363, 399, 532—533, 545, 689, 691, 783—785  
 Nagy Pribék Péter 735  
 Nagy Sámuel 297  
 Nagy Sándor 389  
 Nagy Sándor 111  
 Nagy Sándor 502—503, 791  
 Nagy Sándorné 505  
 Nagy Terka 96  
 Nagy Vince 348  
 Nagy Zoltán 211, 337  
 Nagyfalusi Jenő 100  
 Nagyrévi György 685  
 Nagyszombati Márton 767  
 Nánássy László 449  
 Nannus Mirabellus 630  
 II. Napóleon 97  
 Négyesy László 496—498  
 Neksei Dömötör 542  
 Némedi György 395  
 Némedi Lajos 259, 286—306  
 Nemes Dezső 253  
 Nemeskürty István 83, 88, 89, 119, 121, 395, 629, 631  
 Németh Andor 44—50, 52—53, 57—58, 211, 549, 555, 565, 568, 576  
 Németh Antal 700—701  
 Németh G. Béla 20, 232—234, 421—438  
 Németh László 496  
 Németh László 41—42, 104, 129, 236, 248, 332, 376, 510, 538, 545, 684, 701—703, 775—777  
 Németh Sámuel 497  
 Neruda, Jan 683  
 Nervi, Pierbuigi 690  
 Neumann Károly 203  
 Neumann, Stanislav Kostka 543  
 Neumanné 218  
 Neumannova, Zdenka 686  
 Neuser 512—513, 515  
 Névtelen Minorita 534  
 Nicephorus, Callistus X. 84  
 Nicephorus, Georgius 84  
 Nicephorus püspök 84, 88—89, 629  
 Nietzsche, Friedrich 96, 109, 236, 332  
 Nikolov, Nino 545  
 Nixon, H. C. 458  
 Nizami 252  
 Nollac, Pierre de Ambroise 722  
 Nono, Luigi 690  
 Noszlopy József 495, 499  
 Noszlopy Tivadar 496  
 Novák Sándor 348  
 Novalis 7  
 Novikov-Priboj 685  
 Novotny, J. 686  
 Nušič, Branislav 737—738  
 Nyáry Pál 320, 250.  
 Nyéki Németh János 293  
 Nyéki Vörös Mátyás 660, 692, 794  
 Nyerges András 543  
 Nyeupokojeva, I. G. 270, 688  
 Nyíró József 476, 604  
 Nyíró Lajos 119, 269—285, 364, 366, 397—399, 548, 689, 691, 796  
 Obernyik Károly 697—698  
 Odolinsky Miklós 473  
 Ogden, C. K. 457  
 Oineus 298  
 Oláh Gábor 106, 503  
 Oláh Miklós 83, 767, 793  
 Oláh Tibor 686  
 Oltványi Ambrus 248—250, 769—772  
 Oltványi Artinger Imre 441  
 O'Neill, Eugene 236  
 Orage, A. R. 458  
 VIII. Orbán pápa 642  
 Orczy László 710, 718  
 Orczy Lőrinc 288—289, 295, 297, 498—499, 527, 711  
 Orlay Petrics Soma 202—203, 206, 209  
 Ortutay Gyula 21, 393, 595, 598, 609, 680  
 Ossian 667, 710  
 Ossietzky, Carl von 109  
 Osvát Ernő 242, 572  
 Osváth Béla 20, 106—108, 693—704  
 Oszterhuber József 171  
 Otho Cremonensis 630  
 Ottwalt, Ernst 372  
 Óvári Miklós 725  
 Ovidius Naso, Publius 498, 524, 724  
 Owsley, Frank Lawrence 458  
 Öreg János 506  
 Örkény István 48  
 Pach Zsigmond Pál 251—252  
 Paganini, Niccolò 433  
 Pailleron 425, 427, 429—430  
 Pais Dezső 676, 734  
 Pajor Gáspár 681  
 Pákh Albert 20, 116—118, 162, 164—165, 172, 178, 415—416, 419, 771  
 Pakots József 211  
 Pákozdi Ferenc 42  
 Paku Imre 98  
 II. Pál pápa 629  
 Palágyi Menyhért 20, 233, 348  
 Palazzeschi, Aldo 691  
 Paleologus, Johann 511—516  
 Paleotto 513  
 Pálfi Mózesné Enyedi Klára 342  
 Pálffi János 344, 673  
 Pálffy István 538  
 Palkó Józsefné 393—394  
 Páll Árpád 686  
 Palla Ákos 681  
 Pallagi Gyula 347, 349  
 Pálmai Kálmán 119, 121  
 Pálmay József 342  
 Palocsay György 194  
 Palocsay Tivadar 250  
 Palottkai Kata 492



- Pályi Ede 348—349  
 Pamlényi Ervin 251  
 Pán Imre 80—81, 400  
 Pándi Pál 106—108, 151—160, 391, 397, 543,  
 563, 595, 684, 692  
 Pandur Péter 393  
 Pankhurst, Emmeline 319  
 Pántzél Pál 294  
 Panzer, Georg Wolfgang 85  
 Pap Endre 93  
 Pap Károly 121, 633—634  
 Pápai Páriz Ferenc 544, 681  
 Pápai Sámuel 271, 305  
 Pápay József 295  
 Papp Aurél 503—504, 507  
 Papp Ferenc 175, 336  
 Papp Gyula 503  
 Papp László 375  
 Papp L. 543  
 Papp Viktor 509  
 Pareyson, Luigi 690  
 Pártos Judit 392  
 Paruta 512  
 Pasiaková, J. 686  
 Passuth László 686  
 Paszternak, Borisz 283  
 Pászthory 289  
 Pásztor Árpád 211  
 Pásztor Dániel 503  
 Pásztor Ida 502  
 Pásztor János 439  
 Pásztor József 348  
 Pásztor Mária 504  
 Patachich Péter 656  
 Pataki Bálint 686  
 Pataki Dániel 342—343  
 Pataki Dánielné Barthos Anna 342—343  
 S. Pataki János 487  
 Pataki József 342  
 Pataki Józsefné Barthos Katica 342  
 Pataky László 259  
 Pater, Walter Horatio 757, 762  
 Patterson, A. J. 261  
 Patyi Sándor 392—393  
 Paulay Ede 699—700  
 Pauler Gyula 193  
 Pauler Tivadar 6  
 Pavlova, Nyina 145, 263  
 Payr Sándor 86—87, 496  
 Paziazi Mihály 250  
 Pázmány Péter 61, 76, 225, 229, 231, 483,  
 539, 794  
 Pécseli Király Imre 692  
 Pécsi Lukács 485  
 Péczeli József 301—302, 494, 498, 681  
 Péczely László 112, 260  
 Peéry Rezső 74  
 Pekár Gyula 131, 210  
 Pellico, Silvio 250  
 Pély Elek 791  
 Pen Viktor 443  
 Pepys, Samuel 402  
 Peraudi 680  
 Perczel Mór 118, 119  
 Percy, Thomas 402  
 Perényi Gábor 722—723  
 Perényi Imre 722  
 Perényi József 254, 365  
 Perlaki Dávid 494  
 Perneki Mihály 366  
 Perneszi Ferenc 644  
 Perneszi György 83—89, 628—632  
 Perpeccius 545  
 Pervain, Jon 692  
 Pesaro, Giovanni 741  
 Pesti Gábor 73, 395, 729—731  
 Pesty Frigyes 13, 21  
 Petelei István 105—106, 778  
 Péter László 95—102, 540, 595, 790  
 Péter Vera 545  
 Peterdi Andor 391  
 Peterdi Sándor 348  
 Péterfy Ferenc 497  
 Péterfy Jenő 336, 378, 421—438, 680, 769,  
 776—777  
 Petersen 623  
 Pétery Takáts József 718  
 Pethő 450  
 Petőfi Sándor 1—5, 7—8, 10, 12—16, 18—21,  
 27, 29—34, 107, 112, 128, 136, 141, 151—  
 160, 162, 173, 177—178, 197—209, 217,  
 234, 247—249, 252—253, 256, 261, 265,  
 273, 274, 279, 307—308, 310—313, 315—  
 316, 318, 320—323, 344, 352, 358—359,  
 364, 366, 369, 378, 384—386, 391, 399,  
 402—407, 409, 412, 414—415, 417, 420,  
 501—502, 508, 518, 530, 536—537, 544—  
 547, 549, 557, 561, 564—565, 567, 587,  
 593—594, 634, 659, 661, 671—675, 684—  
 686, 692, 736, 763, 769, 771, 773, 776—777  
 Petőfi Zoltán 200, 309, 314, 319  
 Petrarca, Francesco 50  
 Petretich Péter 655, 657, 752  
 Petri Mór 484, 506  
 Petrich Béla 203  
 Petrović, Sava 736  
 Petrovics István 201, 317, 321  
 Pfeiffer, Johannes 380  
 Pfeifferus, J. Ph. 493  
 Phillips Henrik 772  
 Phillon 86, 88—89  
 Pick Móric 97  
 Pillich Ferenc 497  
 Pindaros 705  
 Pintér Endre 13, 21  
 Pintér Jenő 59, 104, 219, 224, 228—229, 243,  
 377, 413, 485—486, 533  
 Pio, Giovanantonio 721  
 Pirnát Antal 70, 83, 88—89, 183, 397—400,  
 510—516, 548, 686, 793—794  
 Piscator, Erwin 146, 480  
 Piso Jakab 630  
 Pitroff Pál 540  
 II. Pius pápa (Aeneas Sylvius Piccolomini)  
 629  
 IV. Pius pápa 513

- Planche, Gustave 434  
 Platina (Bartolomeo Sacchi) 86, 629–630  
 Platon 669  
 Plutarkhos 87–89, 728  
 Poe, Edgar, Allan 368  
 M. Pogány Béla 211, 366  
 Polesich Jeromos 642–643  
 Polevoj, Borisz 392, 686  
 Polgár István 497, 686  
 Polgár Márton 636  
 Poliziano, Angelo 726  
 Pollák Rezső 195  
 Pompéry János 165  
 Pontano, Giovanni 727  
 Popovic, A. 686  
 Pósa Lajos 233, 256  
 Possedarski, Martin 635–636, 735  
 Poszedarszky 735  
 Poszler György 756–762  
 Posztócsináló Márton 489  
 Póth István 686, 689, 736–738  
 Pound, Ezra 458  
 Pozsgai Gáspár 733–736  
 Pöschel, Ursula 264  
 Pötösi 344  
 Prahács Margit 258  
 Pražák, Emil 547  
 Pražák, Richard 686  
 Prém József 348  
 Mme Prétéríte 370  
 Priscianus 791  
 Prohászka Ottokár 760, 762  
 Prohic, Kasim 686  
 Próray László 289, 290  
 Proust, Marcell 237, 618, 680  
 Pudovkin, Vszjevolod 98  
 Pukánszky Kádár Jolán 500, 694, 696–697, 699–700  
 Puky István 111  
 Puky Miklós 250  
 Pulszky Ferenc 248–250  
 Puskin, Alekszandr 364–365, 661, 757  
 Pusztai Ferenc 260  
 Pusztai Gyula 128–129, 782, 791  
 Pusztai István 123–125  
 Putz Antal 294  
 Pütkösti Andor 211  
 Pythagoras 724  
 Quasimodo, Salvatore 691  
 Quirsfeld, J. 630  
 Rab Mihály 348  
 Rába György 689, 795  
 Rabat, Josip 735  
 Rachythy György 735  
 Racine, Pierre 423  
 Rác Demjén 735  
 Ráday Gedeon 287, 289, 295, 297, 300, 661, 667, 698, 708–709, 716  
 Ráday Pál 252, 266  
 Radcliff, 344  
 Radecius 515  
 Radnai Béla 119, 122  
 Radnóti Miklós 50, 109, 129–131, 144, 237, 365, 395, 476, 552, 558, 593–617, 619–627, 680, 686–687  
 Radó Antal 209–213  
 Radó György 365  
 Raimondi, Ezio 690  
 Raisz Rózsa 791  
 Rajk László 604  
 Rájnisi József 288, 301, 707–708  
 II. Rákóczi Ferenc 61, 63, 127, 193, 265–268, 286, 370, 382–384, 508–509, 678, 794  
 II. Rákóczi György 341, 483–484  
 Rákosi Péter 548, 686  
 Rákosi Jenő 209, 368, 699  
 Rakovszky 300  
 Ránki György 251, 254  
 Ransom, John Crowe 458  
 Rascol, Burton 458  
 Rassauer András 642–643  
 Rát Mátyás 301–302, 705–707  
 Ráth György 85, 87  
 Ratzinger György 490  
 Rauch Dániel 644  
 Raynal Guillaume 717  
 Raupach 792  
 Ravasz János 538  
 Récsi Emil 165  
 Read, Herbert 458, 690  
 Rebreau, Liviu 684  
 Regiomontanus, Joannes 726  
 Régnier, Henri 256  
 Reguly Antal 417–418  
 Reimann, Paul 263  
 Reinhardt, Max 97–98  
 Reinitz Béla 97–98  
 Rejtő István 253–254, 364, 367, 777, 782  
 Relle Pál 211  
 Rem, Georg 339–341  
 Reményi Ede 205  
 Reményi Károly 205  
 Reményik Sándor 121, 476  
 Remenyik Zsigmond 54  
 Rét Róza 235  
 Réthy László (Löwy Árpád) 346  
 Rettégi György 487  
 Reuchlin, Johannes 726  
 Rév Mária 689  
 Révai József 43–44, 52–53, 56, 104, 143, 146, 153–154, 156, 275, 289, 295, 302–303, 509, 551, 558–559, 596, 691, 707  
 Révai Miklós 291, 498–499, 705, 710  
 Révész Béla 96, 106, 131, 141, 215, 337  
 Révész Bertalan 686  
 Révész Imre 87, 239, 252, 254–255, 395, 631  
 Reviczky Gyula 131, 281, 364, 768, 776–777  
 Réz András 147  
 Réz Pál 687  
 Rheda Péter 480  
 Ribáry Antal 509  
 Richards, Ivor Armstrong 457–458  
 Riedl Frigyes 247, 415, 434  
 Rimbaud, Arthur 256

- Rimay János 639, 735–736, 789  
 Rittershausen, Konrad 339–340  
 Rogerius 370  
 Rómer Flóris 267–268, 395  
 Romhányi Gyula 677  
 Rónay György 58, 130, 476, 336–337, 683  
 Rosaeus, Alexander 487  
 Rostand, Edmond 97  
 Ronsard, Pierre 614, 616  
 Rossi, Enzo 690  
 Rossi, Eva 684  
 Rossnovszkij, Stanyslav 263  
 Rosszianov, Oleg 366, 686  
 Rosty 228  
 Roswitha 767  
 Rota Márton 736  
 Rothermere, lord 210, 212  
 Rotteck 12  
 Rousseau, Jean-Jacques 289, 292, 402  
 Rousset, Jean 689, 692  
 Rozgonyi Iván 257  
 Rozvány Erzsébet 676  
 Rozvány György 193  
 Rózsa György 132  
 Rózsa Imre 449  
 Rózsa Sándor 249  
 Rozsnyai Károly 412  
 Rubens, Peter Paul 298  
 Rubiner, Frida 149  
 Rubov, P. 401  
 Rubinyi Mózes 530, 777, 783  
 Rudas László 146  
 Rudnay Gyula 791  
 Rudnyánszky Gyula 256  
 Rudnyánszky Karolina 499  
 Rudolf király 638  
 Rumer Gergely 229  
 Rummy Károly György 295–296  
 Rupp Jakab 490  
 Ruppert, Hugo 262  
 Ruttkay Kálmán 247–248  
 Rypka, Jan 455
- Sabin, Belu 545  
 Sabina, Karel 344  
 Sacchi, Bartholomeo I.: Platina  
 Sadoveanu, Mihail 543, 685  
 Sáfrán Györgyi 676  
 Saint Just, Louis-Leon de 201  
 Saitos Gyula 552  
 Sajben András 444  
 Salamon 636–637  
 Salamon Ernő 684  
 Salamon Ferenc 116–117, 152, 161–162, 164–167, 172–178, 247, 409, 431–432  
 Salinari, Carlo 796  
 Salkovics Péter 208  
 Sallai Imre 582, 608  
 Salvianus 730  
 Salvini, Roberto 690  
 Samain, Albert 256  
 Sámbar György 646–647  
 Samona, Giuseppe 690
- Sámuel Aladár 341  
 Sanctarcangeli, Paolo 399  
 Sand, Georg 310, 322  
 Sándor István 218, 295, 684  
 Sándor Kálmán 48  
 Sándor László 216, 545  
 Sándor Lászlóné 218, 222  
 Sándor Pál 42, 44, 48–49, 57, 119, 122  
 Sándor Vilmos 254  
 Santayana, George 380, 458  
 Santomaso, Giuseppe 690  
 Sappho 614–615  
 Sára Péter 559  
 Sardou, Victorien 429, 435–436  
 Sargina, Ludmilla 366, 689  
 Sarkadi Imre 687  
 Sárkány András 497  
 Sárkány Oszkár 80–81  
 Sárközi György 211, 612, 443, 453  
 Sárosy Gyula 683  
 Sárossy Tamás 473  
 Sartre, Jean-Paul 272  
 Sárváry Pál 111–112  
 Sas Andor 545  
 Sas Ede 368  
 Sas László 145–146  
 Sass István 208  
 Sasu, Dorothea 545  
 Savoyai Eugén 96  
 Scharrer, Adam 149  
 Scheiber Sándor 195–196  
 Scheller, I. J. G. 201  
 Schelling, Friedrich 7  
 Schiller, Friedrich 8, 95–96, 277, 422–423, 427–430, 432, 614, 662, 685, 687, 757, 773, 792  
 Schlegel, August 5, 693  
 Schmerling, Anton 174  
 Schober, Rita 263, 688  
 Schott, Peter 726–727, 757  
 Schödel Márton 659  
 Schöpflin Aladár 40, 56, 58, 104, 131, 211–213, 476, 509  
 Scott, Walter 344  
 Schrauf, Károly 729  
 Schramm, Gottfried 399–400  
 Schubert, Franz 421  
 Schulek Tibor 83, 87–88, 395, 628, 631–632  
 Schulz 480  
 Schumann, Robert 421  
 Schultheisz Emil 682  
 Schüller, Hermann 146  
 Schütz Antal 757, 760, 762  
 Sedlmayr, Hans 690  
 Seifert, Jaroslav 543  
 Séllei Lajos 636  
 Sellyei József 443, 449  
 Selymes Ferenc 260  
 Seneca, Lucius Annaeus 85, 629–630, 659–660  
 Serédi Benedek 487  
 Serédi István 487  
 Serédi Gáspár 487  
 Servet, Michael 513

- Sestan, Ernesto 690  
 Sevcenko, Taras 689  
 Shafer, Robert 458  
 Shakespeare, William 8—10, 38, 130, 200—  
 201, 247—248, 273, 309, 423, 614, 757—  
 758, 762, 773  
 Shaw, Bernhard 368, 758  
 Shelley, Percy 661  
 Sieniawska 266—267  
 Sienkiewicz, Henrik 758  
 Sieniawski 268  
 Signorelli, Luca 100  
 Sik Sándor 604, 757, 762  
 Simmler 515  
 Simó Ferenc 343  
 Simon Gyula 538  
 Simon István 279, 543  
 Simon Rozika 531  
 Simonyi Zsigmond 77, 348  
 Simons, Elisabeth 262  
 Sinai Miklós 254—255, 302  
 Sinclair, Upton 237  
 Sinka István 476  
 Sinkó Ervin 365, 545, 686—687  
 V. Sipos Ida 348  
 Z. Sipos István 397, 548  
 Sipos Pál 78  
 Sivirsky, Antal 134  
 Skerlic, Jovan 736  
 Sklovskij, Viktor 158, 455  
 Skrbics Tivadar 737—738  
 Slaski, Jan 127  
 Slechta, Jan 722, 730  
 Smit, P. 134  
 Smit, W. A. P. 689, 692  
 Smith, Kaj 380  
 Sobolewski, Jan 196  
 Socinus, Faustus 514  
 Solohov, Mihail 131, 236—237, 283—284  
 Soltész Zoltánné 680, 789  
 Sólyom Eufrozina 341  
 Sólyom István 341  
 Sólyom Jenő 74, 493—500  
 Somlay Artur 701  
 Somlyó György 50, 595, 683  
 Somlyó Zoltán 476, 784  
 Sommer, Johann 512—515  
 Somogyi Endre 370, 503, 506—507, 509  
 Somogyi Kálmán 506—507  
 Somogyi Károly 540  
 Somogyi Péter 83  
 Somogyi Sándor 114—119, 161—179, 309—  
 310, 536—537, 677—678, 769, 771, 794  
 Somssich Pál 167, 174  
 Sóni Pál 687  
 Sonnenfels, Joseph 295, 395  
 Soós Márton 499  
 Sophoklész 88, 295, 369, 631  
 Soproni Elek 520  
 Sós Endre 54, 598  
 Sötér István 1—21, 24, 29, 133—134, 136,  
 161, 257, 397, 399, 547—548, 595, 614,  
 666, 680, 688, 691, 795  
 Spengler, Oswald 455  
 Spenser, Edmund 734  
 Spiess, Henri 344  
 Spilenberger Márton 258  
 Spielenbergs 708  
 Spirito, Ugo 690  
 Spitzer, Juraj 108—110, 545  
 Squarzina, Luigi 514, 690  
 Stachurski, Marian 127  
 Mme de Staël 217, 668  
 Staiger, Emil 158, 380  
 Staud Géza 700—701  
 Stein Aurél 796  
 Stein F. A. 726  
 Stein, Werner 261  
 Steinbeck, John 236  
 Steiner, G. 689  
 Stitnický, Ctibor 687  
 Stoll Béla 180—192, 393—394, 516—521, 692,  
 734, 793—794  
 Stoll, Ladislav 547  
 Storm, Theodor 130, 431  
 Strahinja K. Kostic 737  
 Strauss, Johann 97  
 Strich, Fritz 623  
 Strindberg, August 758  
 Stromp László 83  
 Stuart Mária 319  
 Sturm, Jakob 726—727  
 Mme Sugár, L. de 133—134  
 Sükei Károly 116, 119, 165  
 Sükösd Mihály 543  
 Sulán Béla 394  
 Sully-Prudhomme 434  
 Sulyok Imre 516  
 Süpek Ottó 689  
 Sus, Oleg 456  
 Susallyth Péter 735  
 Suter, Hermann 515—516  
 Sylvanus 515  
 Syngrenius, Johannes 722—723, 729  
 Sylvester Ambrus 240  
 Sylvester János 74, 83, 87, 89, 238—241, 395,  
 401, 631, 659, 728  
 Sylvester Mihály 240  
 Swinburne, Charles 758  
 Szabad György 253—254, 677  
 Szabados János 775  
 Szabó Bertalan 449  
 Szabó Dénes 124  
 Szabó Dezső 275, 288, 301, 502, 532—533,  
 576, 604, 689, 691  
 Szabó Emese 392  
 Szabó Endre 233, 364, 366, 530  
 Szabó Ferenc 540  
 Szabó, George 541—542  
 Szabó György 545  
 Szabó György 374—377, 397—399, 687, 690—  
 691  
 Szabó Györgyné Deák Katalin 342  
 Szabó Imre 6  
 Szabó István 635



- Szabó István 252, 637–638  
 Szabó Károly 339, 395, 418, 480–481, 680  
 Szabó Lőrinc 121, 256, 414, 476, 549, 601, 612, 795  
 Szabó Magda 686–687, 703  
 Szabó Mihály 635  
 Szabó Mihály 540  
 Szabó Pál 439, 441–445, 447–450, 453, 476, 702  
 Szabó Sámuel 419  
 Szabó T. Attila 184, 474, 478, 493  
 Szabó Zoltán 440, 442, 446, 450, 687  
 Szabolcs Ferenc 694  
 Szabolcsi Bence 258, 538  
 Szabolcsi Gábor 558  
 Szabolcsi Miklós 119, 121, 136–150, 196, 258, 262–264, 397–399, 547–563, 564, 567, 595, 607, 662, 665, 686, 689, 691, 795  
 Szabolcska Mihály 440, 518, 785  
 Szádeczky Lajos 268, 484  
 Szakál Ferenc 490  
 Szalacsi Rácz Imre 504  
 Szalárdi János 483  
 Szalatnai Rezső 399, 545  
 Szalai Imre 598  
 Szalay József 83–84, 97  
 Szalay Károly 130–131, 783–784  
 Szalay László 2, 5–6, 12, 86, 178, 244, 249  
 Szaltikov-Scsedrin, Mihail 367  
 Szana Tamás 164, 311, 316, 317, 319–320  
 II. Szaniszló Ágost 714  
 Szaniszló Demeter 341  
 Szántó István 223–231  
 Szántófy Antal 317  
 Szarka Gerzson 635–638  
 Szarka József 119, 122  
 Szarvas Gábor 124  
 Szász Béla 775  
 Szász Gerő 416  
 Szász János 687  
 Szász Károly 114, 116, 118, 165, 173, 177, 204, 309–310, 349, 409, 684, 736  
 ifj. Szász Károly 347, 349  
 Szász Sándor Béla 598  
 Szász Zoltán 331  
 Szathmári Pap Zsigmond 479  
 Szathmáry István 287  
 P. Szathmáry Károly 234  
 Szathmáry Király Ádám 127, 266  
 Szatmári György 722–723  
 Szatsvay Sándor 499, 706, 708–709, 712  
 Szauder József 243–247, 257–258, 287, 291–292, 302, 305–306, 521–525, 541, 545, 547, 662, 664–669, 683, 764–766  
 Szávai Nándor 119, 122  
 Szeberényi Lajos 12, 21, 197–198, 209  
 Szeberényi Lehel 687  
 Széchényi Ferenc 291, 716  
 Széchenyi István 77, 96, 170, 249, 305, 545, 661, 668, 775  
 Szegedi Gergely 478–479  
 Szegedi Máté 86–87  
 Szegedy Sándor 540  
 Szegfi Mór 176  
 Szegi Pál 54  
 Székács József 671  
 Székely Ádám 13, 21  
 Székely Béla 119, 122  
 Székely Endréné 119, 122  
 Székely István 229  
 Székely János 789  
 Székely Jenő 260  
 Székely György 252  
 Székely Károly 79–80  
 Székely Mózes 478  
 Szekér Joachim 535  
 Szekeres László 311  
 Szekfü Gyula 509, 679  
 Szekula Jenő 348  
 Szeless József 113  
 Széll Kálmán 531  
 Szemere Attila 530  
 Szemere Bertalan 118  
 Szemere Miklós 1–2, 12, 20, 91, 93–94, 299, 348, 357–359, 674  
 Szemere Pál 7, 112, 205, 244, 297, 301, 499–500, 540  
 Szemlér Ferenc 684  
 Szenczi Miklós 734  
 Szenczi Molnár Albert 85–86, 339–341, 479, 482–483, 539, 659, 726  
 Szende Aladár 119  
 Szendrey Ignác 321  
 Szendrey Júlia 307–324, 547  
 Szendrey Mari 119  
 Szentgyörgyi József 296–297, 300  
 Szent-Iványi Béla 689  
 id. Szentiványi Sámuelné Pálfi Eszter 342  
 Szentkuthy Pál 789  
 Szentmiklósy Alajos 78, 305  
 Szentpáli Ferenc 475  
 Szentpáli Jánosné Bornemisza Zsuzsánna 479  
 Szentpétery Imre 676  
 Szentpétery Sámuel 6, 20  
 Szentistványi Gyula 260  
 Szentiványi Lajos 443  
 Szép Ernő 391, 476  
 Szépkuti Miklós 100  
 Szepsi Csombor Márton 126–127  
 Szerb Antal 59, 104, 123, 130, 154, 236, 278, 476, 757–762  
 Szerdahelyi Kálmán 698  
 Szerecz Alajos Imre 125  
 Szeremley Barna 106, 633–634  
 Szeremley Gábor 6, 127  
 Szigeti József 155  
 Szigeti József 432  
 Szigeti József 687, 698  
 Szigligeti Ede 1, 20, 201, 426, 687, 695–700, 792  
 Szijj Rezső 127  
 Sziklay László 136, 397–398, 689, 691, 796  
 Sziráky Judit 784  
 Szilády Áron 124, 735  
 Szilágyi Dániel 113  
 Szilágyi Ferenc 116, 175

- Szilágyi Géza 106, 337  
 Szilágyi István 18, 406—407, 414  
 Szilágyi János 131—132  
 Szilágyi Jolán 147  
 Szilágyi Márton 287  
 Szilágyi Sándor 118, 309, 408, 479, 483  
 Szilágyi Virgil 174, 672, 674  
 Szili József 397, 454—472, 691  
 Szily Imre 545  
 Szimonov, Konstantin 284, 392  
 Szini Gyula 337  
 Szinkovich Zsuzsanna 459  
 Szinnyei József 112, 228, 497  
 Szttyai Dénes 224, 226—228, 231  
 Szivos Mihály 634  
 Szmolényi Nándor 83  
 Szőke Béla 395  
 Szőke Mihály 540  
 Szokodi József 259  
 Szolgáry József 709  
 Szolnoky Dezsőné Törs Fatima 201  
 Szombathy János 301  
 Szontagh Gusztáv 6, 402  
 Szontagh Pál 1—2, 10, 20  
 Szőnyi Benjamin 523  
 Szörgh Sámuel 499  
 Sztripszky Hador 478—479  
 Sztaray, Zoltan 260—261, 541  
 Szűcs Gergely 637  
 Szűcs Lajosné 390  
 Szűcs Sándor 634, 636  
 Szucsih Mária 146—147  
 P. Szuhányi Ferenc 709  
 Szunyoghy Farkas 508  
 Szunyoghy János 509  
 Tabi László 703  
 Tacitus, Publius Cornelius 322, 542  
 Taine, Hyppolit 427, 429—430, 502, 762, 776  
 Takács Béla 632—633  
 Takács Ferenc 497  
 Takács Gyula 131, 453, 767  
 Takáts Sándor 718  
 Tamás Aladár 142  
 Tamás Anna 786—787  
 Tamás Attila 564—579, 586  
 Tamási Áron 442, 604, 701  
 Tamási György 598  
 Táncsics Mihály 168, 252, 391, 623  
 Tanner, Georg 631  
 Tarczy Lajos 6, 526  
 Tardy Lajos 365  
 Tarján Magda 48  
 Tárkányi Béla 230  
 Tarnai Andor 72, 254—255, 288, 535—536, 689, 706, 793—794  
 Tarnóc Márton 394—395, 399, 788—789  
 Tatay Sándor 538  
 Tate, Allen 458  
 Taurinus, Stephanus 767  
 Tauschnitz, Karl 200  
 Tecchi, Bonaventura 690  
 Teczert János 475  
 Téglás Tivadar 536  
 Tegnér, Esaiás 407  
 Telegdi János 74  
 Telegdi Miklós 629—630  
 Telegdy Pál 736  
 Telekes Béla 353  
 Teleki Anna 480, 486  
 Teleki Domokos 117, 166, 770  
 Teleki József 178, 288—290, 295, 297, 302  
 Teleki László 249, 677—678  
 Teleki Mihály 478—480  
 Teleki Pál 452  
 Teleki Sámuel 720, 723—727, 729  
 Teleki Sándor 248—250  
 Teller Kálmán 544  
 Tenzer Lilla 320—321  
 Terbe Lajos 680  
 Térey Benno 760  
 Térey Mari 321  
 Tersánszky J. J. 48, 453  
 Tertina Mihály 708  
 Tettamanti Béla 98  
 Tevan Andor 540  
 Teyssedre, B. 687  
 Thackeray, William 35  
 Thalheim, Hans-Günther 262  
 Thallóczy Lajos 345—346  
 Thaly Kálmán 127, 194, 266—268, 384, 409, 413, 487, 534, 661, 678—679  
 Thán Mór 77  
 Thewrewk Emil, (Ponori) 248  
 Thomasius, Chr. 255  
 Thorday Máté 477  
 Thököly Imre 194, 382—383  
 Thulmon János 498  
 Thuri Etele 395  
 Thuróczy János 661—662, 725  
 Thurzó Gábor 686, 722  
 Thury Levente 443  
 Thury Zoltán 105, 368  
 Tibolth 716  
 Tibullus, Albius 620, 724  
 Tieck, Ludwig 5, 209  
 Tildy Zoltán 443—445  
 Tímár Kálmán 224, 226, 229  
 Tímár József 701  
 Tinódi Sebestyén 83, 89, 535, 793  
 Tisza István 242—243, 335, 509  
 Tisza Kálmán 536  
 Toldy Ferenc 5—6, 10, 12, 20, 78, 112, 128, 172, 209, 224, 271, 303, 406, 409, 415, 418, 795  
 Toller, Ernst 149  
 Tolnai Gábor 399, 545, 593—627  
 Tolnai Lajos 105, 121, 391, 770, 775, 778, 780  
 Tolsztoj, Alekszej 348, 758, 764  
 Tolsztoj, Lev 97, 237, 273  
 Tolvaj Ferenc 382  
 Tomasevskij, Borisz 455  
 Tompa Mihály 1, 3, 19—20, 107, 164—165, 204, 233, 247, 309, 366, 384—387, 406, 408, 410, 418, 420, 543, 675, 794—795  
 Tompos Balázs 497  
 Tordai Anyos 79, 125

- Tordai Zádor 383  
 Torma Dénes 545  
 Torma Károly 487  
 Tormay Cecil 121  
 Torquatus, Johannes Aquilius 635—636, 735  
 M. Tótfalusi Kis Miklós 302, 482, 539  
 Tóth Árpád 109, 413—414, 550, 564—465, 572, 776  
 Tóth Béla 114  
 Tóth Dezső 151—152, 399, 689, 691—693, 695  
 Tóth Ede 699  
 Tóth Ernő 486  
 Tóth József 698  
 Tóth Kálmán 116, 163—165, 777  
 Tóth Sándor 545  
 Toti, G. 543  
 Tömörkény István 96—97, 105, 256  
 Törő Györgyi 197—209, 389  
 Török Gyula 337  
 Török István 387  
 Török János 116, 165, 175, 772  
 Török Károly 200  
 Török Lajos 295  
 Török Sophie 211, 258  
 Török Tamásné Erdélyi Ilona 671—674  
 Török Zoltán 533  
 Törs Kálmán 201  
 Törs Kálmánné Szigligeti Aranka 201  
 Törs Tibor 201  
 Träger, Carl 688  
 Trefort Ágoston 2  
 Trencsényi-Waldapfel Imre 534, 595, 721, 624, 630, 680, 689  
 Trithemius, Joannes 730  
 Trockij, Lev 790  
 Trócsányi 366  
 Tromlitz 344  
 Troxler 336  
 Truhlár, Josef 722  
 Tüköry Lajos 250  
 Tubero, Ludovicus 767  
 Turák János 790  
 Turczel Lajos 687  
 Tureck, Ludwig 149, 262  
 Turgenyev, Ivan 364, 366, 689, 757  
 Turóczi-Trostler József 88, 278—279, 339, 658—660  
 Tvardovszkij, Alekszandr 392  
 Tyimofejev, Leonid Ivanovics 381  
 Ugron Gábor 391  
 Ugron Menyhártné Lukácsffi Veronika 342  
 Uhland, Ludwig 431  
 Uitz Béla 99  
 Ujlaki Borbála (Serédi Benedekné) 487  
 II. Ulászló 722  
 Umnjanova, E. 687  
 Ur György 196  
 Urbán Ernő 702  
 Urban Károly 311  
 Uzsoki András 395  
 Ürményi József 167, 174, 318  
 Vachott Kornélia 2, 20, 672  
 Vachott Sándor 1—2, 14, 20, 316  
 Vachott Sándorné Csapó Mária 177, 316, 322  
 Vaclavec, Ludwig 263  
 Váczy János 499—500  
 Váczy Péter 78, 791  
 Vadadi Berta 315, 320  
 Vadász Pál 634  
 Vadianus, Joachimus 723  
 Vадnai Károly 232  
 Vahot Imre 1, 2, 4, 20, 404, 406, 687  
 Vág Ottó 119, 122  
 Vágó Márta 46, 48, 52, 552—553, 555, 582  
 Vajda György Mihály 20, 380, 397, 399, 458, 548, 688—689, 691, 796  
 Vajda János 1, 3, 8, 13, 26, 107, 117—123, 163, 256, 275, 280—281, 391, 771, 775—777, 790  
 Vajda László 790  
 Cs. Vajda Marianne 98  
 Vajda Péter 1, 3, 112, 539  
 Vajkay 377  
 Vajthó László 56, 389  
 Valentini Antal 478  
 Valeri, Diego 690—691  
 Valéry, Paul 568, 686  
 Váli Mari 390  
 Valsecchi, Marco 690  
 Van Tieghem, Paul 270, 277, 623  
 Vaniere 521  
 Vanini, Lucilio (Giulio Cesare) 766  
 Váradi György 638  
 Váradi K. Mihály 480  
 Váradi Péter 720—721, 724, 730, 767  
 Várady Antal 209, 353, 423—426  
 Várady József 94  
 Várdai Pál 728  
 Várfalvi Nagy István 478  
 Varga Alajos 392  
 Varga Bálint 339  
 Varga Béla 443—444  
 Varga Ferenc 125, 449  
 Varga Imre 193—195, 381—384, 474—475, 679, 689, 793—794  
 Varga József 129—130, 257—258, 367, 369, 399, 501—510, 739  
 Varga Lajos 195, 682  
 Varga Ottó 509  
 Varga Rózsa 439—453  
 Vargha Balázs 110—114, 496, 522, 541  
 Vargha Damján 125  
 Vargha Gyula 81—82, 256, 349  
 Vargha Kálmán 82, 103, 774—775, 777, 787—788  
 Vargyas Lajos 185, 189, 393, 520  
 Varjas Béla 189, 275, 399, 682, 734, 789, 79  
 Várkonyi Ágnes 193—195, 678—679  
 Várkonyi István 440  
 Várnai Zseni 131, 211, 440  
 Varró István 211  
 Vásárhelyi 229  
 Vásárhelyi András 535  
 Vásárhelyi Pál 635

- Vas Gereben 128, 174—175, 344  
 Vas István 130—131, 565, 685, 720  
 Vasvári Pál 280  
 Vatter Ilona 500  
 Véber Károly 128—129  
 Vedel, A. 401—402, 420  
 Vedova, Emilio 690  
 Végh György 256—257  
 Véghelyi Dezső 534  
 Vehe-Glirius 513, 515  
 Velde, Karl Franz 321  
 Venter György 492  
 Venter Mátyás 492  
 Venter Mihály 492  
 Venter Péter 492  
 Venter Sámuel 491—492  
 Venzel Gusztáv 6  
 Verancsics Antal 736  
 Verbőczy Imre 16  
 Veres Imre 540  
 Veres Pál 684  
 Veres Pálné 531  
 Veres Péter 143, 442—453, 612  
 Veresmarti Mihály 181—182  
 Veress Endre 225, 228, 231  
 Vergerio, Pier Paolo 768  
 Vergilius Maro, Publius 87, 278, 414, 524,  
 614, 628, 680, 720, 724, 726—727  
 Verhaeren, Emil 564  
 Verlaine, Paul 130, 256, 598, 616, 758  
 Verseghi György 131—132  
 Verseghy Ferenc 499, 633, 666—668, 765  
 Vértess György 595, 610, 624  
 B. Vétsey Miklós 709  
 Vezér Erzsébet 241—243, 347, 367, 369—370  
 399, 691  
 Vianu, Tudor 133, 399, 688—689  
 Vidor Zsigmond 195  
 Vitor, Hieronymus 722—723, 728  
 Vigorelli, Giancarlo 691  
 Vikár Béla 256, 353, 416, 520, 538  
 Villanova, Arnaldo da 630  
 Villon, François 564, 616  
 S. Vincze Edit 254  
 Vincze Géza 259  
 Virág Benedek 289, 296, 535  
 Virág Jenő 198  
 Virágh Ferenc 633  
 Vischer, F. Th. 428  
 Vita Zsigmond 89—95, 687  
 Vitéz János 251, 720—721, 767  
 Vitéz Miklós 211  
 Vitkovics Mihály 294—296, 395, 633  
 Vitnyédi István 646, 744, 747—748  
 Voigt Vilmos 377—381  
 Voinovich Géza 195, 209—210, 415—416,  
 674—676  
 Voisine, J. 134, 689  
 Volaterranus (Raffaële Maffei) 85, 87—88,  
 631  
 Volf György 124  
 Voltaire 273, 289, 292—293  
 Vörös Vince 443, 449  
 Vörösmarty János 118  
 Vörösmarty Mihály 4—5, 7—10, 12, 15, 17,  
 19—21, 30, 33, 77—79, 91, 107, 132, 249,  
 269, 368, 377, 399, 403, 410, 414, 537—  
 538, 548, 565, 580, 595, 607, 633, 659—  
 661, 666, 668—669, 672, 682, 687, 693—  
 697, 700, 757, 763, 773, 789—790, 795  
 Vujcsics D. Sztóján 734—735, 737  
 Vuragovich György 648  
 Wacker, Matthäus 340  
 Wade, John Donald 458  
 Wagner, Richard 421  
 Waldapfel József 366, 540, 729—730, 763—  
 764  
 Wargha János 6  
 Warren, Austin 157, 270, 454—472  
 Warren, Robert Penn 458  
 Wassenhof 752  
 Watteau, Antoine 77  
 Weber Antal 133, 343, 662—665, 671—  
 674  
 Weber Artur 287  
 Weber Mihály 260  
 Wedekind, Frank 760, 762  
 Wehrli, Max 380, 459  
 Weimann, Robert 459  
 Weinert, Erich 149  
 Weininger, Otto 331  
 Weiskopf, F. C. 149, 263  
 Weiss, Edgar 263  
 Weisz Ferencné 218  
 Welcker 12  
 Wellek, René 157, 270, 454—472  
 Weöres Sándor 256, 476, 538, 550  
 Werbőczy István 725  
 Wertheimstein Viktor 215, 217—218, 223  
 id. Wesselényi Miklós 91, 94, 246, 504  
 ifj. Wesselényi Miklós 342  
 Westermann, George 206  
 Weszprémi István 543, 681  
 Whitman, Walt 97, 131, 276, 759  
 Wieland, Christoph 293  
 Wietoris, Jonathan 495, 497—498  
 Wilde, Oscar 760, 762  
 Wilmerding, Lucius L. 541  
 Wilson, Edmund 458  
 Wimpfeling, Jakob 727—728  
 Winckelmann, Johann 7, 293  
 V. Windisch Éva 76, 127—128  
 Winter, E. 689  
 Wittgenstein, Ludwig 675  
 Wittman Tibor 127  
 Wohnitzky Zakariás 395  
 Wolff, Christian 255, 465  
 Wolker, Jiří 276  
 Woolf, Virginia 237  
 Wolphardus, Adrianus 723, 728—729, 731  
 Worringer, Wilhelm 458  
 Wölfflin, Heinrich 66  
 Wundt, Wilhelm 331  
 Wurmser, A. 687  
 Wyka, Kazimierz 268, 688—689



Yolland, A. B. 261  
Young, Stark 458

Zábolyi Béla 198  
Zadravetz István 96  
Zaláni Apor 342  
Zalka Máté 147, 685  
Zampetti, Pietro 690  
Zamfirescu, Mihalache 684  
Zanchi 514  
Zandrics Márton 642—643  
Zathureczky Károly 342  
Zawadzki, Wacław 126—127  
Zechenter 290  
Zelenka Sándor 57  
Zelinszkij 375  
Zelk Zoltán 601, 610, 619  
Zempléni Árpád 256  
Zevi, Bruno 690  
Zeyk Miklós 90, 93  
Zibolen Endre 119, 122  
Zichy 675  
Ziegler György 86  
Zilahy Károly 38—39, 173, 272, 544, 774—  
777  
Zilahy Lajos 43, 443  
Zinner, Hedda 262

Zmigrodzka, M. 689  
Zoerárd 791  
Zola, Emile 38, 368, 758  
Zolnai Béla 267, 272, 277—278  
Zoványi Jenő 479  
T. Zozulj 685  
Zöld Ferenc 98  
D. Zöldhelyi Zsuzsa 366, 689  
Zrinszky László 119, 548  
Zrínyi György 641  
Zrínyi Miklós (XVI. sz.) 62, 89, 120  
Zrínyi Miklós 261, 288, 303, 358, 518—519,  
539, 639—657, 660, 736, 740, 742, 749—751  
Zrínyi Péter 641—642, 644, 655  
Zweig 662  
Zwingli, Ulrich 87, 89, 512, 516, 630  
  
Zsámboki János 681, 630  
Zsedényi Eduárd 167  
Zsigmond Ede 57  
Zsigmond Ferenc 365  
Zsigmond László 251, 253—254  
Zsindely Ferenc 441  
Zsirmunszkij, V. M. 688—689  
ifj. Zsitvai Ferenc 499  
Zsolt Béla 211—212

## A NÉPIESSÉG ELMÉLETÉNEK KIALAKULÁSA

(Erdélyi János az 1840-es években)

A szabadságharc bukása utáni évek legfontosabb irodalmi folyamata: a népiesség, a népnemzeti irány átalakulása, módosulása volt. Ezt a folyamatot csak akkor érthetjük meg, ha legjelentősebb elméleti — és gyakorlati — képviselőinek 1849 utáni útját szemügyre vesszük. Erdélyi, Gyulai, — és Arany útja mutatja meg legvilágosabban, miféle értelemmel telt meg az irodalmi népiesség eszméje a szabadságharc után, miféle funkciót nyert a népnemzeti-ség az önkényuralom korszakában.

Ennek az irodalmi iránynak sorsát nagyrészt azoknak az íróknak fejlődése szabta meg, akik a nép — a parasztság, illetve a plebejusi rétegek — soraiból emelkedtek az irodalom, a tudomány vezető képviselői közé. Ez a népből jött értelmiség fontos szerepet játszott a forradalom előtt, s ez a szerepe a Világos utáni, változott körülmények közt is megmaradt. Elsősorban Petőfi, valamint Arany, Erdélyi, Vajda János, Tompa fejezték ki ennek a rétegnek öntudatát, szemléletét, de, mint erre a legújabb kutatások rámutattak, a reformkorinál nem kevésbé fontos szerep jutott a plebejusi, a népből jött értelmiség szélesebb körének, a Bach-korszak szellemi és sajtó-életében is.

Az irodalmi népiesség, illetve a népnemzeti iskola elméletét, esztétikáját a népből jött értelmiség egyik legjellegzetesebb képviselője, Erdélyi János teremtette meg. A népnemzetiség Világos utáni változásaira Erdélyi életútjának állomásai is figyelmeztetnek.

Ezek az állomások a népből jött értelmiség életútjának veszélyeire, nehézségeire engednek kitekintenünk. Pedig Erdélyi pályája viszonylag egyenes volt: célját, hivatását hamarabb lelte meg, mint a vele sokban rokon helyzetű Petőfi vagy Arany. Emezeknek hosszabb-rövidebb tartamú tévovázásában a színészi és költői pályák között, Erdélyi nem is osztozott. Pályakezdeése csaknem szerencsésnek mondható: hivatását hamar megleli, s a „kaposi földműves” fiát a nemesi fiatalság azzal a családiassággal fogadja be, mely a reformkor patriarkalizmusából, s a harmincas-negyvenes évek demokratikus hajlamaiból egyaránt táplálkozott. Erdélyi édesanyja a falusi pappal íratja leveleit, de ő maga mindkét házasságát birtokos, nemesi család leányával köti. Baráti köre a reformkor nemesi értelmiségéből, irodalmi pályára törő nemes úriakból alakul ki. Ebben a körben jól megférnek egymással fiatal plebejusok és liberális nemesek, — mindaddig, amíg 1846-ban meg nem kezdődik liberalizmus és demokratizmus szétválása. Erdélyi nevét ott olvashatjuk azon a regényes okmányon, melyet 1839 Szilveszterének éjszakáján írnak alá Egressy Gábor, Szigligeti Ede, Vachott Sándor, Kazinczy Gábor és Kuthy Lajos, megfogadván, hogy tíz esztendő múlva ismét találkoznak, s „életeseményeikről” egymásnak beszámolnak. Erdélyi baráti körét azonban olyan nevek is jelölik, mint Vajda Péteré, vagy Szontagh Pálé, Madách barátjáé, akit a kutatók a Tragédia Luciferének modelljeként tekintettek valamikor. Erdélyi barátai közt találjuk Csengery Imrét, Antal testvérbátyját, a nagyváradi megyei tisztségviselőt, akinek leveleiben a fiatal magyar polgárosodás oly tiszta és rokonszenves hangjai szólnak meg. De Szemere Miklós örökös sértődöttsége, Petőfi iránti kicsinyes, féltékeny rosszindulata is éppúgy kifejezi ennek a körnek belső viszonyait, mint Vahot Imre léhasága, vagy Kazinczy Gábor szeszélyessége. És néha úgy tűnhet nekünk, hogy

túl sok is az irodalmár a 40-es években; a nemesség java versel, a polgárosodás első hulláma az irodalom felé viszi ezt az osztályt: a művelődés korszerű, nagy parancsának a maguk módján, jószándékkal, de műkedvelői szinten engedelmeskednek. Nincs már messze az idő, mikor ez az osztály majd csak különcöket ad, — Jókai és Mikszáth hálás témául — vagy szürke hivatalnokokat a monarchia államgépezete számára. A 40-es évek költészeti divatja némiképp a nemesség hattyúdala is. Az Erdélyivel levelező fiatal költők legtöbbje elhallgat a Petőfi-korszakban, s a Világos után fellazuló irodalmi életben sem próbálkozik többé. A vármegyék eldugott zugaiban verselgető költőhad soraiba tartozik azonban Madách is: az Ember Tragédiája egy olyan „műkedvelő” remeklése lesz, akit a 40-es években még senki sem méltatott figyelemre.

Erdélyi baráti körén körülbekintve azt kell látnunk, hogy a 30—40-es évek fordulóján kialakult már egy rokon ízlésű, rokon lelkületű nemzedék, mely sokban különbözik az idősebbektől — Eötvös és Szalay László nemzedékétől —, vagy éppen az Erdélyben formálódó irodalmi köröktől. De Erdélyi nemzedéke némileg előkészíti Petőfi radikális körének, az igazi Fialat Magyarországnak létrejöttét. Erdélyi barátait is Jeune Hongrie-nak nevezi Csató Pál, már 1839-ben, ám ez a baráti kör a 49-es vízválasztót, de még a 46-osat sem képes túlélni. A 40-es évek kezdetén azonban vonzalmi még tiszták és egyértelműek, s hogy mennyire élnek is, arról Kossuth hugának, Zsuzsának, Erdélyihez írott sorai tanúskodnak: „ha sors és viszonyok feleltették volna is velem meg ősmerni a szív őszinte szózatát, önnek társaságában újra megtanulhatnám érteni a szépet, jót, valót.” A forradalom évtizedének fiatal nemzedéke, a Petőfinél valamivel idősebb generáció már maga is új életstílust képvisel, mely az idősebbektől jobban különbözik, mint a nálok fiatalabbakétól.

Ha van valami, ami ezt a nemzedéket az irodalomnál is szenvedélyesebben érdekli, úgy a politika az. Erdélyi levelezése talán sohasem olyan élénk, mint az 1839-es országgyűlés idején; Erdélyi egy nagy család tagjának érezheti magát: az Árpád gőzösn Pozsonyba utazó Vachott Sándor nemesak arról ír, hogy „jól mulatott” Szalay Laci társaságában, de a „két gyönyörű angyalt”, a Rosty-kisasszonyokat (egyikük Eötvös József, másikuk Trefort Ágoston felesége lesz nemsokára) is úgy említi, mint Erdélyi ismerőseit. A Petőfi pályáját oly élénk figyelemmel kísérő Erdélyit mégis inkább Kossuth-kortársnak érezzük. Menyasszonyához, Vachott Kornéliához intézett levelében, „Budavarából”, Uri utcai szobáját oly kedves szemléletességgel és részletességgel írja le, hogy még a székeket is felsorolja, melyekre: „hogya több vendéghez volna szerencsém, még a Vachott- és Kossuth-testvéreken kívül is, mind leülhessenek.” S hogy Kossuthnak még a házassága is mennyire személyes ügye Erdélyinek, arról Szemere Miklóshoz írt levele tanúskodik: „Kossuth Lajos férj lőn e hónap 9kén, s köztünk — négy szem közt legyen mondja, igen félek, remegek miatta, s óhajtom, hogy én csalódjam, ne ő, mert őt tiszteltem, s mindenre érdemesitem.”

Erdélyi barátai tüntetnek még, 1840-ben, demokratikus érzelmeikkel. Szontagh Pál „szép jelenségnek” tartja a zsidók emancipációját, s csak azt kifogásolja, hogy „mért adunk mindig szabadságokat s soha szabadságot”, ugyanő Bihar megyét „a republicanismus szent eszméje” képviselőjének tekinti a diaetán. Mégis, Erdélyinek e családi, patriarkális viszonyok közepett is újból és újból éreznie kellett plebejus mivoltát. Emberi különállásán kívül szembezőkö volt irodalmi különállása is, melyre 1855-ös Szépirodalmi Szemléjében Gyulai figyelt föl, Garayval és Vachott Sándorral hasonlítván őt össze: „Erdélyi sokban rokon volt társaival és sokban elhajlott tőlük, kivált amint demokrat eszméket pendítve meg a népies felé fordult.” Hogy mennyire nem volt „rokon”, azt társai néha éreztették is vele; a sógorság küszöbén egyik vitájukat Vahot Imre sértő célzással zárja le, midőn Erdélyi leckéztetésének „pórias nyilait” említi. Milyen sokat mond az a megjegyzés, melyet Erdélyi e levél hátlapjára ír: „A jobbszármas ember a maga hibáját szeszélyből, másokét gorombaságból, nevetlenségből származtatja. Még egyenlő hibásak sem szeretnek lenni velünk.” Ez a „velünk” sokat elárul Erdélyi társadalmi közérzetéről, s arról a különállásról, melyet a patriarkális, családi kapcsolatok sem

tudtak egészen feledtetni vele. Ügyvédi vizsgájára készülve („poétaságát eldisputálandó”), ismét a különálló ember panaszát hallatja, azét az emberét, akit még a házasság sem avathat a rangos világ teljes jogú tagjává („S mind ez miért? azért a nyomorú vigasztalásért, hogy rangom legyen a társaságban, mely kedvét leli a szóban és címben”). Szükségszerű, hogy társadalmi helyzetét mindig a házasság küszöbén kelljen átélnie; Csorba Ilonát, özvegyiségében megszeretett menyasszonyát mily gyengéd határozottsággal figyelmezteti, hogy „őt szegényes, kevéssé válogatott öltözetű magyar ember is meg fogja talán látni, látogatni, mint férjének rokona.” De mennyire plebejusi az az öntudat is, mellyel menyasszonyát a maga kivívta, nem pedig őseitől öröklött tekintélyére, helyzetére figyelmezteti: „Így én magam embere, magam ura és szolgálja, de magam műve is vagyok. Az ekkép leírt szegény magyar embernek lesz kegyed neje, barátneje.”

Az Erdélyiéhez hasonló plebejusi, új-értelmiségi közérzet jellemzi e kor nem egy nagy, magyar költőjét, gondolkodóját. Erdélyihez hasonlóan érez Vajda János, Tompa, s ennek az újonnan jött típusnak önéletrajzi epizódokon épülő, nedélyes-humoros arcképét teremti meg Arany a *Bolond Istók*ban. Gyulai is a társadalmi helyzet ugyanoly kétértelműségét kénytelen átélni, melynek kinjai az irodalomban a *Vörös és fekete* óta annyira tudatosak: „Nekem nincs panaszom a gróf ellen. Mind ő, mind családja megbecsülnek, többet csak kivételes jellemektől kívánhatni, de maga a helyzet olyan, mely természetemmel ellenkezik s kedélyemre leverőleg hat. Szomorúan neveltség szerepet kell játszani. Nem az fáj, hogy minden órában kell éreznem: a komornyiknál csak egy fokkal vagyok több, hanem mert velük oly vidámon, fesz-telenül kell társalognom, mintha hozzájuk hasonló volnék. Nem alázhatom meg magam, mert megvetnek, nem járhatok felemelt fővel, mert éreztetni fogják velem, hogy szolgál vagyok”. Bolond Istók népes családjának egyik legfájdalmasabb tapasztalatát fejezi ki Gyulai Pál, s ez a tapasztalat épp a 40—50-es években válik általánossá, midőn a polgárosodás terjedése újabb és újabb tehetségeket lök föl a népből, a plebejusi rétegekből, az értelmiség körébe. De talán épp ezekre a tapasztalatokra volt szüksége Erdélyinek is, Gyulainak is, hogy Petőfi ifjúkori hányattatásainak jelentését felfogják, s rokonszenvenvel, megértéssel forduljanak ahhoz, „kit rokonság, nagyon nem ajánl, kit soha nem hallott néven hínak, és vándor-színészek társaságába, vagy épen közbakának felcsap.”

Tévednénk, ha azt hinnők, hogy e kor plebejusai mind a Petőfi, vagy a Vajda János indultait hordozzák szívökbén. Arany vagy Erdélyi lassúbb vérmérsékletén a társadalmi közérzet nem a lázadás, hanem a szigorú ítélet, a különállás, az erkölcsi fensőbbiség formáiba fogottan üt át. Ezek a plebejusok, ezek az értelmiségbe *alutól* érkezettek elsősorban a nemesség iránt bizalmatlanok: politikai mozgalmait mély kétkedéssel szemlélik, a vármegyei közélet pátoszától viszolyognak, a diétai retorika mutatóványai felett hidegen térnek napirendre, s a romantikában fogant, látványos liberalizmus nem elégíti ki őket. Valójában a népi-plebejusi értelmiségnek ez a két nemzedéke, Erdélyi éppúgy, mint Petőfi: *polgárosultabb* már a „polgári funkciójú” nemességnél. Ezért van az is, hogy a „politikai” költészettől egy időben annyira húzódoznak: Erdélyinek az irányzatosság elleni kritikája nem közöny a nagy eszmék, vagy a haladás iránt, — hanem bizalmatlanság a szónokias, obligát „hazafias” költészettel szemben. Erdélyi éppoly kevéssé hisz az „elveszett alkotmány” politikusaiban, mint Arany János. Csengery Imréhez írott levelében nyíltan kimondja: „ez a napról-naprai tyúklépés a haladásban, ez a bukfenc és botorkálás, előttem nem haladás, hanem csak afféle lökdösődés előre hátra” és ugyanott, Vajda Péternek nagyon is plebejusi vallomására hivatkozik: „Vajda Péter azt mondá egyszer, hogy Magyarországot, mint hazáját, egyedül *nyelvért* szereti; és igaza volt.” Erdélyi vagy Arany csendes, de mély elégedetlensége rokonabb Petőfi és Vajda szenvedélyes elégedetlenségével, mint első látásra vélnök. Az *elveszett alkotmányt* a nemesi szemléleten ugyanúgy „kivülmaradó” s ugyanannyira szigorú, felelős bírálat sugallta, mint Vajda nagy röpírat-tait. Rák Bende s Hamarfy vármegyéje, vagy a *Polgárosodás* „táblabírói szektaparadicsoma”: ugyanegy világ.



Erdélyi költői működése, kritikusi, teoretikusi munkássága, de még az ítéleteiben, állásfoglalásaiban megmutatkozó hajlama és ízlése is: Petőfi útját egyengeti. 1840-ben írott költeménye, az *Egy gyermek születésére*, demokratizmusában és népszemléletében az Eötvös képviselte népbáratságtól és filantrópiától már Petőfi majdani nézőpontja felé tart. Erdélyiben tudatosan legkorábban az új költészet ízlése, melyet Petőfi művei éppen, hogy megtestesítettek. Ez az ízlés láttatja vele egyhangúnak és untatónak a *Tündérvölgy* Vörösmartyjának pompázatosságát, — 1845-ben, vagyis Petőfi első győzelmeinek idején. De már 1841-ben is idejétmúltnak érzi azt a dagályosságot, mely Kuthy Lajos stílusát megrontja; a „kuthyzmus” elutasításában *A helység kalapácsának* ízlésbeli anticipációját kell látnunk. S 1841-től kezdve, midőn Vahot Imre és Kuthy botrányos viszálya az irodalmi légkör megromlását jelzi már: Erdélyi ugyanúgy foglal állást velük szemben, ahogyan majd nem sokkal később Petőfi is. Erdélyi nem nyújt közvetlen támogatást Petőfinek, de szinte szándéktalanul, egész elméleti tevékenységével Petőfi diadalát alapozza meg. Költészete, a Petőfi fellépte előtti években, ha csekélyebb mértékben is, de ugyanazt a funkciót tölti be, mint majd a Petőfié. Erdélyi osztozik az előfutárok sorsában: a nyomában érkező elsősorban őt borítja homályba. 1844-ben megjelenő verskötetének legveszélyesebb versenytársa: Petőfi korai költészete. Feleségének korai halála után, az 1844—45-ös esztendőket, ezeket az irodalmi népiesség diadala tekintetében oly döntő éveket külföldi úton tölti, s mire hazatér, Petőfi költői sikerei feledtetik az ő költészetét: amit ő kezdett, azt Petőfi már rég túlszárnyalta. A Szépirodalmi Szemlélt szerkesztő Erdélyi körül megritkult az irodalmi élet, s mintha ö maga menthetetlenül kívül került volna az irodalmi élet lényeges fejleményein. Hasonló tapasztalatban még egyszer lesz része: az 50-es években, a kritikai munkásságba magát oly nagy kedvvel belevető Erdélyit majd Gyulai Pál újszerűbb, frissebb, elevenebb kritikusi művészete és módszere szorítja háttérbe. 1856-os Arany-tanulmányának nehézkessége, elvontsága csak még inkább eltűnhetik, ha Gyulai *Szépirodalmi Szemlélt* állítjuk melléje.

\*

Erdélyi és Gyulai kritikusi, teoretikusi működésének központi kérdése a magyar irodalom addigi fejlődésének megértése, minősítése, — és a további fejlődés irányának kijelölése volt. A 40-es évek forduló-jellegét a kortársak átérezték, — de a követendő irány megjelöléséhez elsősorban az addig megtett út értelmét, jelentését kellett volna feltárni. Erdélyi és Gyulai a 40-es, illetve 50-es évekig ívelő fejlődést a *nemzeti irodalom* kialakulásának szemszögéből fogták föl, — irodalomtörténeti koncepciójuk azon a tételen épült, hogy a magyar irodalom a XVIII. századvég „utánzási” korszaka után, fokozatosan a mind nemzetibb formák és eszmék felé fejlődött, s e fejlődés Petőfi és Arany költészetével érte el tetőpontját. A nemzeti irodalom kialakulásának kérdéseit hozzájuk hasonlóan látta Arany is; a nemzeti irodalom fejlődési elvének különféle vonatkozásait annyira azonos módon látták ők hárman, hogy néha nem is könnyű eldöntenünk, hogy melyiküket tekinthetjük egy-egy megállapítás, egy-egy elvi általánosítás apjának. Nagyjából azt mondhatjuk, hogy a 40-es években Erdélyi elméleti alapvetése a legfontosabb, az 50-es években pedig Aranyé. Gyulai irodalomtörténeti koncepciója majd a másik kettő eredményeinek összefoglalásából, továbbfejlesztéséből, illetve alkalmazásából születik meg. Erdélyi, Arany és Gyulai irodalomtörténeti fejlődésképének folytatását Horváth Jánosnál találjuk meg. A 40—50-es évek három legkiválóbb teoretikusának azonos nézeteiből természetesen, nem következik hármójuk világnézeti és művészi álláspontjának maradtaklan azonossága. De hasonlóképp nem fogadhatjuk el azt a korábban megmutakozott felfogást sem, mely Erdélyit és Gyulait egymással szöges ellentétbe állította, s az előbbinek erőnyeit éppoly kevésbé volt képes fölismerni az utóbbinál, mint amannál: emennek hibáit.

A nemzeti irodalom kialakulásának történeti képe nagyon is indokoltan foglalkoztatja a 40—50-es évek teoretikusait. A magyar irodalom, más kelet-európai irodalmakhoz, s főként az oroszhoz és a lengyelhez hasonlóan, a XVIII. század folyamán, a felvilágosodás korszakában

vállalja a polgárosodás előkészítőjének, mozgósítójának szerepét. A magyar irodalom, akárcsak kelet-európai társai, a fejlettebb, „polgárosultabb”, nyugati irodalmak bizonyos vívmányait, műfajait, stílusait, témáit stb. utánozta kezdetben, s ezek áthasonítására, nemzetivé átalakítására törekedett. Ezek az irodalmak előbb a műfordítás, majd a nyelvi reform eszközeihez folyamodtak, de az igazi áthasonítást csak akkor tudták megvalósítani, amikor a hazai valóságból választott témákat — nemzeti ötvözetű formákban tudták kifejezni.

Az irodalom nemzetivé fejlesztése tehát fontos feladat volt a század első felében, s ez a cél tette szükségessé a népköltészethez való fordulást is. A magyar irodalomnak a „polgárosodás”, a polgári átalakulás irányában tett erőfeszítései szorosan összekapcsolódnak az irodalomelméleti és esztétikai munkával, mely Kölcsey tevékenysége óta egyre élénkebbé válik. A reformkor, illetve a magyar romantika irodalomelmélete a német esztétikán alapul, ennek kategóriáit veszi át, de a romantika, illetve a klasszicizmus megítélésében sajátos, külön álláspontokat alakít ki, Kölcsey, Vörösmarty, Szalay, Eötvös irodalomelméleti és kritikai írásaiban félreérthetetlen kapcsolat jön létre a felvilágosodás és a romantika szemlélete között. A francia romantikának olyan védői is, mint Bajza, esztétikai elméleteiket nagyrészt a német romantika (Schlegel, Tieck, Jean Paul stb.) esztétikájának segítségével építik föl. Kölcsey ugyancsak a német esztétikai irodalom nézeteit ismétli, midőn a *Nemzeti hagyományokban* a költészet fejlődésén végigtekint. A reformkor magyar irodalomelmélete (Kölcsey, Bajza, Toldy, Vörösmarty, Szalay) a német romantikus esztétikához főként azért folyamodik, mivel a Schlegeléhez, Jean Pauléhoz, Bouterweckéhez hasonló esztétikai rendszerezést a francia felvilágosodás, illetve a francia romantika nem hozott létre. Kölcseynek, Berzsenyinek, Bajzának azért van szüksége a német romantika esztétikájára, mivel az új, a „polgárosodni” kívánó, tehát korszerű, fejlett kifejezési eszközöket kereső reformkori magyar irodalom a műfajok, a nyelv, a verselés, a stílus stb. kérdéseiben elméleti útmutatásokat és felvilágosításokat igényel, hogy a maga áthasonítási feladatait megoldhassa, és ily módon önállóbban, több eredetiséggel léphessen föl. Ezért igyekszik Berzsenyi felvenni a versenyt Kölcsey elméleti ismereteivel, ezért mélyed el Kölcsey és Vörösmarty a dramaturgia kérdéseiben, ezért foglalkozik Bajza az epigramma, a regény vagy a dráma teóriájával.

Ami Erdélyit a reformkori romantika, illetve a még korábbi klasszicizáló korszak esztétikájától eleve megkülönbözteti, az: Hegel módszerének, dialektikájának átvétele és alkalmazása. Erdélyi magáévá teszi a Hegel-féle „művészeti formák” (a szimbolikus, a klasszikus és a romantikus) tanát is, pontosabban: a klasszikus és a romantikus „művészeti forma” hazai viszonyának vizsgálatát tekinti egyik feladatának.

Hegel követése az egyik legfőbb oka annak, hogy Erdélyi ellentétbe kerül a romantika vezető kritikusával és teoretikusával: Toldy Ferenccel. Ez az ellentét, mely sohasem csap át személyi térre, s mindvégig elviekben marad meg, leginkább még a viszonyuk hivatalos, kimért udvariasságában válik árulkodóvá. Erdélyi, mint a Kistaludt Társaság titkára, a Társaság igazgatójához, Toldyhoz úgyszólván csak „hivatali” módon fordul, a 40-es években. Amikor 1858-ban a Társaság újjáalakulásáról esik szó, az új „titkoknok” állását Erdélyi szívesen elfogadná, hisz érzi pataki elszigeteltségét, s napról napra világosabban látja, hogy az irodalmi élet periferiájára került. Toldy azonban inkább Patakért aggódik: „Egy új irodalmi tűzhely keletkezett ott” s ez az igazgató nélkül „semmibe dől”. „S ki fog nekem Patakról könyveket és kéziratokat küldeni?” — teszi még hozzá Toldy, így készítvén fel Erdélyit az elutasításra. Ekkor már bizonyára felmerült az új igazgató-titkoknok neve, Kemény és Csengery között. A még nála is méltóbb Arany János Erdélyit most az irodalomszervezésben ugyanúgy a háttérbe szorítja, mint a költészetben Petőfi, vagy Gyulai a kritikában.

A Toldyval támadt ellentét tovább mélyül az „aranykor”-vitában. Erdélyi és Gyulai egyforma határozottsággal, egyforma érvekkel utasítják el Toldy ítéletét, mely Vörösmartyt kívánná csúcspontként elfogadtatni, s hozzá képest Petőfit és Aranyt csak mint „hanyatlást”.

Erdélyi számára a Hegel-kérdés a Toldy irányában teendő vallomás és a tisztázás igényével is felmerül. „Óhajtanám tudni az ön véleményét az én aesthetikai vallomásom felől — írja Toldynak, 1853. december 8-ikán — egyébiránt addig is biztosíthatom kegyedet, hogy mióta én afféle cikkelyeket írok, soha sem írtam más, mint hegeli szellemben és pedig eleinte akaratomon kívül, később aztán rendszeresen is.” A dialektika alkalmazása Erdélyinek különösen 50-es évekbeli írásaira jellemző, s nem utolsósorban a Toldyhoz intézett levelet két esztendővel követő *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* (1855) címűre. Az „egyezményesekkel” folytatott vitára céloz a Toldyhoz írott levél másik passzusa, mely kettejük ellentétének filozófiai oldalát is megvilágítja: „Én ígértem, s nem adtam cikket, mert félttem, hogy többször hallva kegyed nyilatkozatát Hegel s más efféle bölcsészek ellen, kedvetlenül fogok vétetni, mert mi tűrés tagadás! nekem Hegel szellemében kell szólnom minden tétova nélkül. Én azon idők óta, mikor még az Athenaeumban folyt a per a hegelismus felett, sokat gondolkodtam, s olvastam e tárgyról: s örülök, hogy nem hallgattam Szontagh Gusztávra, a minden bölcsészek legfőlszínesebbjére.” Erdélyi majd 1857-ben jelenteti meg *A hazai bölcsészet jelene* című vitairatát, melyben Hegel tanait tartja „a magyar szellem számára a legmegfelelőbbeknek”. De egy évvel korábban Szentpétery Sámuelhez intézett levelében felsorolja a hegelianus „ellentétből ellentétbe” átmenet híveit, és az egyezményesség ellenségeit: Tarczy Lajost, Wargha Jánost, Szeremley Gábort, Horváth Cyrillt, Csengery Antalt, Venczel Gusztávot, Pauler Tivadart, Szalay Lászlót, Hegedüs Lászlót, — és önmagát. Ez a különös névsor arra is figyelmeztet, hogy a Budapesti Szemle körének hegelianus vonatkozásait tisztázni kellene. (Eddig csak Szabó Imre tártá föl Szalay László eszmerendszerének hegeli elemeit.) Az 1857-es vitairatot tehát Erdélyi hosszas, gondolati felkészülése előzte meg; Hegedüs László jelenléte Patakon azt sejteti, hogy Erdélyi ott a pápaihoz hasonló, hegelianus kört próbált kialakítani. Hetényi elleni polémiajában hegeli álláspontja fölismerhető a Szentpéteryhez írott levélben is, midőn kifejti, hogy „a harmónia épen úgy áll elő, ha külön hangok, sőt ellentétesek (contra-punct) engeszteltetnek össze”. Erre a gondolatra adhat visszhangot Greguss is, midőn méltatásában arról szól, hogy Hegel tanítása nyomán vetkezett ki Erdélyi „első széppészeti elmélete merevségéből”, s „a kritika terén is az ellentétek egyeztetésén fáradozott.”

Ifjúságának egyik hamar letűnt barátja, Kármarsik Károly már 1840-ben a nemzedék Hegel-kultuszáról tesz tanúságot: „A Hegel filozófiájából tanulj barátom” — írja Erdélyinek — „sokat, igen sokat; én ha szünnapokban feljősz szorgalmatos tanítványod leszek; s mert költség nélkül jut neked Hegel philosophiájának tudománya, én is hasonló áron szándékozom azt tőled vásárolni.” Erdélyi írásaiban a hegeli felfogás már 48 előtt szerepet játszik, — így pl. az 1845-ös Vörösmarty-tanulmányban, midőn a *Zalán* Hadur-Ármány ellentétének dialektikájára utal, olyan költeményt óhajt, mely hasonlóképp ellentétekben fogná föl „a világ életének mozzanatait, dialecticus haladását.” A *századnegyed* irodalmának bemutatásában is a dialektikus folyamatokat hangsúlyozza: a 30-as évek irodalmának, a magyar romantikának kialakulásában a „formás művészettel” való szakítást érzi döntőnek, vagyis azt az elszántságot, mely „újabb nyereseményekért lemond nagy részben a forma szabadságáról” („így mozdítják egymást a végletek a politikai életben, a vallás, a bölcsészet fejlődésében, szóval, mindenütt, ahol nem szűnt meg az élet”). Ebben az 1855-ös írásban hangsúlyozza legvilágosabban a „szellem életének” „mélységes dialektikáját”, — „melyet a közrendű értelem igen jól fog fel, midőn állítja, hogy egyik idő a másikkal ellensége.” S ugyanitt a hegeli szemlélet egyik legfontosabb mozzanatát öltözteti sokatmondó, költői hasonlatba: „Én ezúttal nem törődöm vele, ha netán egy némely olvasót megfosztok afféle szokott képzetmódtul, mely szerint az irodalom haladását az idő folytán kinyúlt egyes vonalnak tekinti. Sőt inkább emelkedése az; más szóval: egymás utáni és egymás fölötti pálya, mint a sas fellengése, midőn le és föl szállongó utat ír le előttünk a magasságban.”

Erdélyi egész irodalomszemlélete, a magyar irodalom múltjáról és kortársi jelenéről alkotott képe, a klasszicizmusról és a népiességről szóló felfogása, sőt, a népköltészethez való folyamódása és népiességi tendenciája is: Hegel eszmeiségén alapul. Hegel módszerét és eszméit Erdélyi oly módon alkalmazza a magyar irodalom elméleti és történeti tényeire, hogy mindezzel a népiesség, a népnemzeti felfogás igazát támassza alá, Erdélyi hegelianizmusa tehát éppúgy elősegíti az irodalmi népiesség győzelmét, mint a Petőfi-korszak költői forradalmát is.

Erdélyi átéli és megérti a maga korának nagy, költészeti irányváltását, ezt a váltást ő hegeli módon fogja fel, s a Hegel-féle „művészeti formák” elvének megfelelően, klasszicizmus és romanticizmus — illetve: általános és nemzeti — „eszményi és egyéni” váltását látja benne. Erdélyi 1848 előtti korszakának polémiája az „eszményi”, illetve a „klasszikus” ellen: az új költészetért vívott harc is. Illetve: a magyar irodalom nemzetivé válásának véglegesítéséért vívott harc. Erdélyi a „művészeti formák” elvontságából a történelmi fejlődés konkrét tényei közé tör át, s ily módon Arany és Gyulai irodalomtörténeti szemléletének lényeges előzményeit hozza létre.

A hegeli „eszményiség” fogalma teszi Erdélyi számára lehetővé, hogy a Kazinczy után kialakult magyar irodalmat, illetve Vörösmarty fellépésének értelmét, jelentőségét helyesen világítsa meg. Arany és Gyulai ugyan nem tették magukévá a hegeli szemléletet, de mindaz, amit Erdélyi gondolati örökségéből átvesznek, objektíve ennek a szemléletnek gyümölcse. Az „eszményiség” korszakának meghatározásában egyébként a század első évtizedeinek irodalomelmélete is segítséget szolgáltat neki: Kazinczy a „Schönschwätzereknek” tekintett Novalis, Fichte és Schelling ellenében, Lessing, Winckelmann és Goethe mellett tart ki mindvégig.

1867-es írásában, a *Pályák és pálmák*ban Erdélyi visszatekint a 40-es évek harcaira és törekvéseire, s a maga akkor kialakult nézeteit is összefoglalja. Hasonló összefoglalásnak tekinthetjük 1855-ből a *Századnegyed*et is. Mindkét írásban a 40-es évek kritikáinak, tanulmányainak alapgondolataival találkozunk, s ezeken túlmenően, a „művészeti formák” dialektikus folyamatainak, egymást váltásának szilárd, történeti megalapozásával.

Erdélyi az „eszményi”, a „klasszikus” elvet képviselő irodalmi korszakot, vagyis Kazinczy, Berzesnyi, Kölcsy, Bajza és Szemere Pál költészetét idegenszerűnek, történelmileg túlhaladottnak tartja. A *Századnegyed*ben azt is kifejti, hogy „a klasszikai iskola legnagyobb tanítványai, Czuczor, Vörösmarty, sőt Kisfaludy Károly is kezdtek kinőni a klasszikai szabotosságg öltönyéből”. A *Pályák és pálmák*ban, valamint az 1845-ös Vörösmarty-tanulmányban is Erdélyi igen finoman, rendkívüli művészi érzékenységről tanúskodón mutatja be Vörösmarty eltávolodását a „klasszikai iskolától”, fokozatos haladását a népiesség felé. Erdélyi ezt a haladást főként nyelvi téren követi, — nála, csakúgy, mint Gyulainál, a költői nyelv kérdése eldöntő szereppel bír: mindketten hajlanak arra, hogy inkább a nyelv, semmint az eszmék alapján szabják meg egy-egy író hovatartozását. „Köszönet Vörösmartynak, hogy vétett a classicismus ellen és többször, igen sokszor vétett!” — kiált fel a *Pályák és pálmák* szerzője, majd e „vétét” kizárólag nyelvi példákon konstatálja. Erdélyi tiltakozását a „klasszikai iskola” ellen elsősorban a nemzeti irodalom megteremtésének gondolja sugallja: túlságosan utánoztak, idegenszerűnek találja ahhoz, hogy a nemzetiség igényeinek megfelelhessen. De részük van a klasszika elutasításában a polgárosodás támasztotta igényeknek is: elvontnak és némileg arisztokratikusnak tűnhetik ez az iskola, a polgárvá átalakuló irodalom viszonyai közt. Mert: „vannak idők, midőn a klasszicizmus nem kelendő, sőt lelki szűkség, hogy megromolják, különben ma is eklogákat énekelnének, s nem volna előmenetel” (*Századnegyed*). A klasszika ellen fellépő Erdélyi önkéntelenül és ösztönösen is a realizmus érvényesüléséért küzd; az „olymp, aetheri, myrthusz” és hasonló „ideális dolgok” ellenében ő ugyanis a *nemzeti költészetet* tartja a „hússal és vérral jelzettnek”. (*Egyéni és eszményi*, 1847.) A *Századnegyed* utólag igazolja Petőfit, amikor azokról a költőkről szól, akik fölismer-



ték, hogy „a simaság mellett a darabosság is megjárja, hogy tanácsosabb a nemzet minden érzelmeinek és élményeinek adni magokszerű kifejezést, mint örökké 'szű, kebel, szent, édeni, menny, üdv' s még néhány szócskával vesződni”. Bármennyire idejétmúlt volt is a klasszika, Petőfi kortársai közül még sokan akadtak, akik annak rekvizitumaival „vesződni” kívántak. Az 50-es években viszont már annyira győzött az irodalom vezető köreiből a népiesség elve, hogy Erdélyi költői stílusát is a német romantikával hajlandó rokonítani Gyulai.

Klasszika-ellenességének legfőbb igazolását Petőfiben találja meg Erdélyi; a klaszszikus, az „eszményi” iskola gondolatainak és formáinak „behatását”, a „szabályosság” fogalma zárja magába. Petőfinél ez a szabályosság semmisül meg, ez a formai és gondolati korlát, melytől szabadulni „nem bűn, sőt valódi tökély”. A gondolatok terén a szabályosság „kimérni törekszik a szellemi világ határait”, s „ily értelemben eléáll aztán a magasb, az ünnepestyes és köznapi költészet egyoldalú magyarázata, az aesthetikusok kifáradhatatlan ügyekvése a fiókozás körül, egyik fiókban: szép, a másikban szépecske, a harmadikban kellemes, nagyszerű stb.” (Petőfi-tanulmány, 1854). A francia romantika túlzásai ellen mindig tiltakozó Erdélyinél magánál is megtalálhatjuk a romantika izlését és indulatát a „szabályosság” elleni lázadás megnyilvánulásaiban. Mintha a klasszika ellen fellépő Erdélyi a romantika útjain juthatna csak el a realizmushoz.

Az „eszményi” iskola ellen fellépő Erdélyi néha igazságtalan is, mint például Berzsenyi iránt, akinek költészetét 1847-ben csak lényeges fenntartásokkal képes elfogadni. Berzsenyinnél, s a klasszika többi hívénel is az „ideál rendszerek” elvontsága csüggeszti: „Az egész ideálnak ezért az a szomorú sorsa van, hogy még soha senki meg nem magyarázta embertársainak érthetőképpen, nem különösen a magyar irodalomban.” (Berzsenyi-tanulmány, 1847.) A magyar klasszikával szemben pedig még azt a vádat is emeli, hogy „a classicismus legkiválóbb szépségét az egész iskola nem bírta előállítani”, — így például az *egyszerűséget*, melyet Homeros és Goethe példája nyomán sürgetett az „eszményi” irányzat: csak a népiesség való-sította meg. (*Pályák és pálmák.*)

Erdélyi anti-klasszikus felfogásának egyik legsajátosabb elemét a „kozmozopolitizmus”, illetve az „emberiség-költészet” kérdése képezi. A klasszikai iskola az „általános szép” és az „általános emberi” révén az egész emberiséghez szóló költészet igényével lép föl. Erről az igényről Erdélyi sem kíván lemondani, s a „csoportosan beszálíngózott gondolatok és gondolatformák mint idegen vándormadarak” ellen, vagyis az „idegen klasszicitás” ellen fellépve is meg akarja menteni az egész emberiséghez szóló költészet lehetőségeit. Erdélyinek ezt a törekvését használna keressük Gyulainál, vagy akár Aranyánál. Ez utóbbiak már sokkalta bezárkózóbb álláspontot képviselnek a nemzeti irodalom kérdésében, mint Erdélyi. Velük ellentétben Vajda a *Polgárosodásban* (1862) az emberiséghez szóló költészet hiányát kéri számon a magyar irodalomtól. De az igazán *emberiséghez szóló* költészet: Petőfi forradalmi lírája, — ám ennek ilyen jelentőségét épp Erdélyi nem veszi majd észre.

A *Pályák és pálmák*ban Erdélyi elutasítja a goethei világirodalom-fogalmat, melyet „kozmozopolitizmusnak” tekint, s az „eszményi iskolával” azonosít. Már korábban, Vörösmarty-tanulmányában Erdélyi különbséget tett „emberiségi” és „nemzeti” költők között; az előbbi csoportra Goethét hozza fel példának, az utóbbira Schillert. Az „emberiségi” költészet szintjét, természetesen, csak a legnagyobbak érhetik el: „A fennálló európai nemzetek közül talán csak Dante, Shakespeare és Goethe az a három eredeti nagy szellem, kik által nemzetök befolyt a világgköltészet folyásába. Lehetne szó még a spanyolról is, de a franciáról aligha; a többieket nem is említvén”.

Erdélyi oly módon oldja fel a klasszika elutasításának és az „emberiségi” költészet igenlésének ellentmondását, hogy a „világirodalmi cosmopolitizmust” és az „emberiségi” költészetet egymástól gondosan elválasztja. „A világirodalom egységet alkuszik, mint politikában a cosmopolitizmus, s megöli a nemzetiségek irodalmát, történelmi voltát, és ájtattal helyezkedik az egyetemes emberiségi színvonalra.” Márpedig: „Nincs oly határozott aesthe-

tikai műveltség, legyen római vagy görög, francia vagy angol, mely a nemzetiségek korlátait fölüllegessé tenné vagy feloldaná”, — és: „A nemzetiségek azzal szolgálják az örök szépet, ha megőrzik és művelik a mi bennük saját, elidegeníthetetlen és kölcsönözhetetlen adomány, hiszen a költészet realitása épen és határozottan a nemzeti szellem.” (*Pályák és pálmák*). Erdélyi tehát a „világirodalmi cosmopolitismus” és az „eszményi” iskola elutasítása mellett, vissza kíván jutni az „emberiségi” költészethez, s ezért a nemzeti-népi költészet távlatába az „általános emberi” igényét állítja. Ezzel az „emberiségi” igénnyel Erdélyi a népiesség Világos utáni korszakának egyik legfontosabb elvét hirdeti meg. Ez az elv védekezést jelent az olyan bezárkózás ellen is, mely a nemzeti költészet egyoldalú művelőinél, különösen a petőfieskedőknél aggasztóan mutatkozik meg. A petőfieskedők ellen igen határozottan fellépő Erdélyi az „általános emberi”, a „tisztán emberi” elvében az „emberiségi” költészethez kíván eljutni, — s szerinte ehhez a célhoz egyedül a nemzeti-népi, de ugyanakkor a „tisztán emberit”, az „általános emberit” kifejező költészetten át vezet az út.

Erdélyin kívül Arany is érzi a Világos utáni évtizedekben a nemzeti-népi költészet beszűkülésének veszélyeit. Ez az oka annak, hogy — mint látni fogjuk — a népies költészet *tágítására* törekszik, s a lélektan, a jellemrajz elmélyítésével, ugyancsak a „tisztán emberi”, az „általános emberi” követelményének tesz eleget.

A bezárkózó népiesség ellen védekező Erdélyi tehát a klasszika elvontságát, idegenszerűségét változatlanul elutasítja, de a benne rejlő humánus-igényt nemcsak hogy megmenti a nemzeti-népi költészet számára, hanem azt *kizárólag* emebben tartja megvalósíthatónak. Épp Erdélyi, aki nemzeti költészetért küzdött a klasszikai ellenében, — amannak egyoldalúságaitól igen erőlesen óv, különösen a petőfieskedőket bíráló írásaiban, pl. a *Magyar líra 1859* címűben is: „... be kell látni, hogy a nemzetiség elzárkózott, merev eszméje, rideg felfogása visszavet, hátralök, épen azért, mert a végtelent, az egyetemeset, minő az esztetikai szép, bizonyos számú emberiség javára kizárólagosan igyekszik lefoglalni, vagy az eszmét, a lelki-séget az idő és tér korlátai közé sorompózni, holott mint nemzet nincs emberiség nélkül: úgy nincs hazai szép amolyan egyetemes nélkül, mely az általános emberiségből fakad.”

A „tisztá emberi”, az „általános emberi” egyébként már kritikus pályája kezdetétől fogva egyik alapelve. A klasszika elleni harcában is az „általános emberi” hiányára mutat rá az „eszményítő iskolánál”, mely valódi egyéniségek helyett elvont alakokat teremt. A „tisztá emberinek” egyedülálló kifejeződését ünnepli a népköltészetben, s az „egyéninek” érvényesülését az „eszményivel” szemben, mindig a konkrét, „hús és vér” ábrázolás feltételének tekinti. Erdélyi értelmezésében tehát az „általános emberi”, a „tisztán emberi”: a realista művészet egyik formája, a klasszicista elvontsággal és általánossággal szemben. Ez az „általános emberi” hiányzik számára a *Zalán* Árpád-jában, akit „pusztán társadalmi egyénnek” tart, s emiatt az egész művet nem egyébnek „katonai és hadleíró elbeszélésnél”. Herder nyomán Erdélyi a „költői lélek enciklopédiáját” kéri számon a költői alkotásokon, vagyis „férfi és nő, testvér és testvér, barát és barát, fiú és nővér, rokon és atyafi stb. között levő *természeti* kötelékek” bemutatását (Vörösmarty-tanulmány). Erdélyi szemében az ember, az *egyén* ábrázolásán át juthatni csak el a nemzet ábrázolásához: „mikor költő annyira elmulasztaná tanulni az egyént, az embert, s fösteni lélektanilag: elmulasztá másfelől jellemzeni a nemzetet is” — írja ugyancsak Vörösmartyról. E „lélektanilag föstés” legfőbb példája Shakespeare leszen, de nemcsak Erdélyi, hanem Arany számára is. Az, amit Erdélyi hiányol *Zalán*-ban, — *Buda halálában* érett, céltudatos művészettel valósul majd meg. Erdélyi ars poeticája szerint „egyedül a költő az, ki nem törődik jobbra-balra vitatható elvek apróságával: hanem siet a tisztán emberi felé, melyet lelkünkben öröklek és ősilég birunk mindenütt és mindnyájan” (uo.). Már 1842-ben, a *Népköltészet*ről írott cikkében kimondja, hogy „a népköltészet mindig a tisztán emberi felé irányul”, — vagyis Erdélyi az „emberiségi” költészet felé vezető utat a népköltészetben jelöli meg. Az „eszményinek” elvontságát elutasítván, ily módon kíván eljutni az *egyéni*n, a *nemzeti*n, a *népi*n keresztül: az emberiség *tiszta* és *általános* költé-

szetéhez, ahhoz a humanizmushoz és művészetéhez, melyet Dante, Shakespeare és Goethe művészete jelöl.

A hegeli „művészeti formák” egymást váltásának elvéből kiindulva, ily módon fejt meg Erdélyi a korabeli magyar irodalom jelenségeit. Klasszika-ellenessége szembefordulást jelent nemcsak a Kazinczy-korszak, hanem még a romantika (Toldy) irodalomelméletének, kritikájának javarészeivel is. Olyan művészeti eszményt támad, melyet majd Petőfivel is szembeszegeznek még kritikusai. Erdélyi tehát az irodalmi népiesség kialakulása felé az első lépést azzal teszi meg, hogy az „eszményi”, a klasszikai iskola idejétmúltságát meghirdeti és elméletileg is bizonyítja. Az „eszményivel” szembeállított „egyéni”, a világirodalmi utánpótlással szembeállított nemzeti és népi: íme az irodalmi népiesség elméleti tudatosításának első lépcsőfoka.

Erdélyi az, aki a második lépcsőfokot is megépíti, a népköltészet szerepének, jelentőségének elméleti kidolgozásával, tudatosításával. Konceptiójában a népköltészet a magyar irodalom „polgárosodásának” lesz egyik biztosítója. Ez a paradoxon — mint később látni fogjuk — az egész irodalmi népiességre is jellemző: a népiesség a magyar *polgárosodás* nemzeti igényének, nemzeti jellegének kifejezőjeként és előmozdítójaként tölti be hivatását.

Láthattuk, hogy Erdélyi a maga korát — pontosabban: a Vörösmarty pályájának kibontakoztatával kezdődő korszakot — a „klasszicizmussal szembeforduló népi” korszakának látja. Erdélyi „viszonylagos fogalomnak” tekinti a klasszicizmust: „ha erény hozzá eljutni, szintén oly szükség túlmenni rajta, vagy szabadulni tőle a tovább juthatás kedvéért”. Hegel filozófiája Erdélyinél a *továbbjutás* filozófiájává válik, s ennek jegyéből tekinti ő az antik nosztalgia, vagyis a meddő *viSSzafor-dulás* elméletének Toldy esztétikáját és Szontagh Pál bölcséletét: „Épen az a gondolkodás ez, melynek rokonára Szontagh bölcsészeti nézelmében találunk: visszamenni a görögökhöz. A római és görög szépirodalom kultusza, utófénydalommal” (*Pályák és pálmák*). Az ország polgári átalakulásának lényeges előmozdítója, előkészítője az irodalom. Éppen ezért a magyar irodalomnak mielőbb nemzetivé kell válnia, — ez viszont időszerűtlenné, túlhaladottá minősíti a „világirodalmi utánpótlást”. Márpedig a klasszikai iskola a világirodalomból merített legtöbbet, s ezért amit benne „elevenítő, mozgató eszme gyanánt tekinthetünk, még ha nemzetiséggel párosul, sem nemzeti mindig, hanem jobbra idegen.” (*Századnegyed*).

A „világirodalmilag” utánpótlás fejlődési szakaszból a magyar irodalom átlép az önálló, nemzeti szakaszba, hogy ennek útján az „emberiségi” költészethez juthasson majd el: íme, így alkalmazza a maga korára Erdélyi a hegeli „művészeti formák” tanát.

\*

„A nemzeti költészet a határozottságot, melyre utalva van, a népi elem által éri el” — írja Erdélyi a *Pályák és pálmák*-ban. Nyilvánvaló, hogy ezzel az elvvel Kölcsey gondolatmenetébe, eszmekörébe kapcsolódik, de a népköltészetéről szóló elmélete lényegesen túl is halad ezen az eszmekörön. Erdélyi világosan látja, hogy a magyar irodalom kialakulásának egykori feltétele és módja: a világirodalmi utánpótlás volt. A maga idejében ezt jogosultnak lehetett tekinteni, — de az ilyenfajta utánpótlás sohasem jelenthetett az utánpótlással való teljes azonosulást. „Utánpótlás” kezdődik a népköltészet átvételével, befogadásával is, — de olyan „utánpótlás”, mely teljes azonosulást is jelent. A népköltészet, a népihez fordulás valójában az — *önmagunkhoz* fordulás, az önmagunkra találást jelenti.

Semmiképp sem véletlen, hogy ezt a törvényt a népből származott értelmiségi mondja ki. Ő már magával hozza annak ismeretét, amit a „magasabb” irodalomnak még fáradsággal kell sajátítania. Ő már együtt született azzal, amiben a nemzeti irodalomnak most kell majd megszületnie. Ezért tölti be szívét a világosan látók, az utat fölismerők nyugodt biztonsága, — ezért fogalmazhatja meg oly sokatmondó egyszerűséggel a lényegét: „A szépiroda-

lomnak a népi felé hajlása vagy elsajátítása ... nem visszaesés, hanem visszatérés az eredetihez, mint a magassági mérészeknél a tenger színéhez." (*Pályák és pálmák*).

Erdélyi éppúgy számontartja a népiesség, a népköltészeti hatás korai jelentkezéseit, mint Arany, aki az „öntudatlan népiesség” korszakából oly sokat merített és oly sokat tett annak feltárására, értékelésére. De Erdélyinél a népköltészet kultusza nem a patriarkális viszonyok gyümölcse, hanem azé a nemzeti érzületé, mely együttjárt a polgárosodással, az ország polgári átalakulásával. Erdélyi népiesség-kultusza lényegesen különbözik az „öntudatlan népiesség” korának népköltészetiségétől. Éppen azért elméleti alapvetése legalább annyira fontos, mint a népköltészet megismertetését, feltárását célzó gyűjtési munkássága.

1847-ben megjelent tanulmánya, *A magyar népdalokról*, a nemzeti irodalom kialakulását sürgeti, s ennek érdekében, a népköltészethez fordulást. Az irodalmi polgárosodás — Erdélyi felfogásában — a nemzeti jelleg kialakulását éppúgy jelenti, mint a realizmus érvényesülését. Mind a nemzeti, mind a realista jelleg a népköltészetben veszi eredetét: mindkettőt a népköltészeti példa nyomán lehet legjobban eltanulni. Mert „a népköltészetnek egyik fő érdeme a valóság, miszerint a mit benne találunk, az mind igaz tény, azaz, ha valami benne történetre vonatkozik, az történet; ha erkölcsre, az erkölcs; ha ízlésre, az ízlés; minél fogva itt minden betű adat, hol a történet, hol az erkölcs, hol az ízléshez, vagyis a nép egész belsejének felvilágosításához” (*A magyar népdalok*). A nemzetihez, a realizmushoz járul még a népköltészet „tisztá emberi” tartalma, melytől Erdélyi az új, a polgárosult irodalom legszélesebb távlatának megnyitását várja.

Lehetetlen észre nem vennünk, hogy a népköltészethez fűzött ily nagy remények és várakozások elterelik a figyelmet a fejlődés későbbi szakaszainak követelményeitől. A 40-es években még senki sem számol azzal, hogy a polgárosodás magasabb fokán, a kapitalizmus bonyolultabb viszonyai közt, a népköltészet már nem nyújthat olyanfajta segítséget, mint aminőt a polgárosodás korábbi szakaszában nagyon is nyújthatott. Erdélyi, Gyulai, sőt Arany az 50-es években figyelnek föl a népköltészeti lehetőségek határaitra, s ebből a felismerésükből fakad majd az irodalmi népiesség sokféle útkeresése, illetve válsága is.

Erdélyi népköltészet-elmélete, a klasszicizmussal való szembefordulásának ez a legfontosabb esztétikai folyománya: a magyar irodalmi népiesség első elméleti alapvetése is. Fontos ebben az alapvetésben annak tudatosítása, hogy a népköltészethez fordulás — a polgárosodás egy magasabb fokán válik szükségyszerűvé. Erdélyi és a 40-es évek magyar közgondolkodása nem élte még át a kapitalizálódás ellenmondásait. Eötvös aggodalmai, melyeket *A karthausiban* szólaltat meg, a nyugati kapitalizmus visszasságainak, alig rejtett züllésének felismertével, — vagy Lukács Móricz illúziói, melyeket az utópista szocialisták ismertetése közben csillant föl, azt remélvén, hogy Magyarországon ki lehet „javítani” a nyugati kapitalizmus hibáit: mindez arról tanúskodik, hogy a polgárosodás problémái egyelőre még inkább csak elméletileg foglalkoztatják a magyar gondolkodókat. Erdélyi is végleges megoldásnak véli a népiességet, s mindenható erejében, átalakító hatásában elvont módon bizakodva, egyeduralkodóvá kívánja tenni a polgárosodott irodalomban. Erdélyi számára a népköltészethez fordulás már önmagában is: a polgárosodás magasabb fokának bizonyítéka. „Megjegyzendő pedig, hogy a nemzet irodalma rendszerint akkor fordul egész szeretettel önnépi költészetéhez, mikor már félreismerhetetlen jeleit adá művelődésének. Innen úgy látszik, hogy a műveletlen osztálynak és költészetének méltánylására bizonyos előhaladási fok szükséges” (*A magyar népdalok*).

A népköltészeti elmélet az utánzási szakasz túlhaladásának igényéből nőtt ki. Erdélyi fogalmazza meg leghatározottabban a *nem utánzó*, nemzeti költészet szükségét: „költésztünk, mondom, minden iskolát kitanula már; hallottunk éneket és dalt görög és római mértéken és modorban; ismértünk olasz és francia hevet és könnyűséget, angol ízt és német komolyságot művein, de még most sem igen vagyunk tisztában afelől, melyik hát az igazi magyar



nemzeti költészet" (uo.). Az utánzásnak ez a helyes, egészséges — mert a fejlődés megkövetelte — elutasítása azonban már 1845-ben is a bezárkózás félreérthetetlen jeleivel párosul. Erdélyi plebejusi látásmódja mutatkozik meg abban, hogy a liberalizmus elveit, „külföldi” eredetük miatt bizalmatlanul szemléli. Láthattuk már, hogy Az *elveszett alkotmány* hasonló bizalmatlanságot fejez ki. Az 1845-ös Vörösmarty-tanulmány panaszt emel, amiért Rotteck és Welcker, a Staatslexikon kiadói adnak útmutatást a „politikai reformra”. Erdélyi szerint „a politika nem fogott volna annyit ártani, ha ez magunkból, nemzeti önünkől hajt ki, mint az, hogy idegen országból kezdtük kölcsönözni tanait”. Ez a felfogás indítékaiban különbözik ugyan a konzervativokétól, de kihatásaiban azonos. Erdélyi is osztja tehát azt a felfogást, mely a polgári átalakulás Eötvös—Szalay-féle tanait „doktrínéreknek” minősíti. „Ne bolyondozzatok uraim! Oda jutánk-e már, hogy nem csak pénzt vasútra, hanem izlést, szellemet is nyugatról kölcsönözzünk?” A Vörösmarty-tanulmánynak ebben a kifakadásában ott rejlik már az irodalmi népiesség későbbi, bezárkózó, a kortársi világirodalomnak hátat fordító szemlélete is.

A nemesi liberalizmus iránti bizalmatlanságon, s Hegelnek az irányzatosságot ellenző elvein kívül, a népdal-eszménynek is része van abban, hogy Erdélyi nem helyesli a politikai költészetet. A politikai mondanivaló — szerinte — nem fér meg a népdal hangulatával, lelkületével, — a *Főti dal*nak is hibájaként tekinti, „hogy a felfogott népi, vagy általánosan költői modor bizonyos hazai, azaz nemes, alkotmányos hangba megy át.” Ezek után nem lephet meg bennünket, hogy 1854-ben, Gyulaihoz hasonlóan, Petőfit politikai költeményei miatt hibáztatja. A reformkorral szembeni, megújuló kifogása az is, hogy akkor „költészetünk szolgálólul vetteték a politikának”.

A népköltészet felfedezése együtt jár a népköltészet gyűjtésével. Kriza 1840-ben kezd el a székely népdalok és mesék gyűjtését, 1843-ban jelenik meg eredménytelen aláírási íve, a *Vadrózsák* kiadására, s 1846-ban, a Kisfaludy Társaság népdalgyűjtési felhívása nyomán újból kezdi a gyűjtést. Erdélyi 1841-ben ír Szemere Miklósnak arról, hogy „erős szándékom a magyar népdalokat valaha egy testben kiadni; azokat, melyek szerző, és idő s hely nélkül, vadvízként buzognak föl a nép költészeti szelleméből, még pedig hangjegyekkel együtt”. 1843. december 30-án tartja a Kisfaludy Társaságban *Töredékek a magyar népdalköltészetéről* című előadását, ezt követi a Társaság népdalgyűjtési felhívása (1844. január 21.), s végül magának a gyűjteménynek kiadása, 1846-tól 1848-ig, három kötetben. Az Akadémia korábbi, 1833-as terve gyűjtemény kiadására, melyet Toldynak és Vörösmartynak kellett volna szerkesztenie, nem valósult meg. Néprajztudományunk már rámutatott Erdélyi kötetrendező elvének eredetiségére, valamint arra, hogy az a későbbi gyűjtemények rendezői módszerét is jó ideig megszabta.

A gyűjtési felhívásra adott nagyszámú, lelkes válaszból kiderül, hogy a XVIII. század végén, s a XIX. század első éveiben tetemes volt a kéziratos gyűjtemények száma, melyek kedvtelésből feljegyzett dalokat tartalmaztak. (Ilyen kéziratos gyűjteményekről ad hírt Erdélyinek: Kelecsényi József 1844-ben, Nagy Iván 1845-ben és 1847-ben stb.) Az a lelkes szorgalom, mellyel az ország különböző vidékein a gyűjtők a népdalok felkutatására, lejegyzésére vállalkoznak, sokat elárul a Petőfi-korszak lelkületéről, s arról a közizlésről, mely Petőfi népdalaira és zsánerképeire oly élénk visszhangot adott. Inkább ez a közizlés, ez a közhangulat segíthette, ösztönözhetette Petőfit, semmint maguknak a népdaloknak gyűjteménye, hisz ez akkor jelent meg, amikor az ő népdal- és zsánerkorszaka már lezárult. Az a szép és újszerű elemzés, mellyel Erdélyi a népdalok sajátosságait 1847-es tanulmányában (*A magyar népdalok*) megvilágítja, Petőfinek már nem adhat ösztönzést és segítséget. A népköltészeti gyűjtés ily módon inkább a majdani néprajztudományt mozdítja elő, s az irodalmi népiesség elméletét szolgálja, semmint ez irány legnagyobb költőjét. Még mielőtt a gyűjtemény megjelenne, Petőfi már megvalósította mindazt, amire Erdélyi nagy vállalkozása mozgósítani kívánta a magyar költészetet.

Erdélyinek az Akadémiához intézett levele (1843. december 30.) úgy tekinti „a népköltést, mint egy nevezetes adatot valamely nép szellemi állapotja, de különösen a képzelem és kebel misége ismeretéhez; továbbá mint egyik factorát a nemzeti költészetnek”. Ebben a levélben még nem jelöli meg azt a célt, melyet a népköltészet közlésével szolgálni kíván: vagyis a „magasabb irodalom” megújítását, a népköltészetten alapuló továbbfejlesztését, — tehát a magyar irodalomnak a klasszicista, utánzó korszakból való végső kiszakítását. A gyűjtésnek ezen az irodalmi célon túlmenően: igen lényeges, demokratikus célzatai is voltak. A nép iránti érdeklődés, a néphez való közeledés nagy korszaka ez: *A fatu jegyzője* épp eleget mond e korszak érzületéről. Ugyanez az érzület mutatkozik azokban a levelekben is, melyeket 1844 és 1846 között kap Erdélyi a felhívásra jelentkező gyűjtőktől. Az egyik gyűjtőnek, Pesty Frigyesnek levele (1846) arról tanúskodik, hogy a közvéleményben is erős igény támadt már az „utánzás” leküzdésére: „eme népkedélynek dús virágjai ismertetésével leszokni fogunk a banális szójárások sekélysegeitől, melyeket az eddig rajtunk gyámoskodott külföldtől tanulánk, és helyette nemzetünkhez oly nyelven szólandunk, melynek hangjára szíve kapuit mindig kitárni fogja”. Lehetetlen észre nem vennünk, hogy a népdalokat gyűjtő buzgalom már azt a „magyar globus”-szemléletet súrolja, mely később oly meddőn és nyomasztón foglal tért köztudatunkban. De egyelőre, a nemzeti érzés megerősödésének e fontos szakaszában, mindez még nem von magával oly beteges tüneteket, mint például 1861 táján, amikor Vajda Jánost indítja szenvedélyes bírálatra. A legértékesebb adatokat a népdalok létrejöttére, emberi környezetére vonatkozóan szolgáltatják a gyűjtők levelei. Pintér Endre (1844) a téli hónapoktól vár gyűjtési eredményt, amikor „a fonás beállandásával eluntságból is dalra kapnak a lányok s ezeket látogatóg legények, így új dalokat — tán rögtönzöttéket is — remélek a kiadtam rendelések következtében”. Más alkalommal ugyanő a dalok keletkezéséről közöl megfigyeléseket: „Többször hallám én — kapálás, gyomlálás, kendertörés, kukoricafosztás, szüretkor, lakodalmak és fonóházakban — a lányokat verseket, dalokat és ezekre zenéyeket szerkezni és készíteni, meg mondani: „Csak egyszer versünk és énekünk legyen, majd kitaláljuk nótáját; mert mi élő nótafák vagyunk”. Dobay János is szinte a nóták keletkezésének tanújaként jelentkezik: „sietek közleni hazámmal azon szebb népdalokat, melyeket eredetileg katonáktól, gulyásoktól, kanászoktól, szolgálóktól, napszámosoktól vagy költetni, vagy már másoktól megtanulva daloltatni hallottam”. Kelecsényi József leveléből is arra derül fény, hogy a népdal-kultusz szorosan összefügg a nemzeti érzés feltámasztásával, s hihető, hogy Petőfi korai népdalainak sikerét is ez az összefüggés biztosítja: „Nemzetiségünk és népi életünk magyar eredetijeit híven a homályban sinylődő szű ette s a porlepte papirokból, ki a napfényre kívánczozó hagyományinkat fölleveníteni — pannoniai phoenixként hamvukból feltámasztani. Igenis mert mi ébredő magyarok egy új életre s pedig Nemzeti életre virradók fel”. Kriza ez idő tájt készülődik gyűjtőmunkája továbbfolytatására, de több gyűjtő máris sürgetően hívja fel Erdélyi figyelmét a székely népköltészetre. Elsősorban Székely Ádám, akit „a tapasztalás arról győzött meg, hogy a dal eredetisége, szívből omló szózata sehol sem oly jellemző, mint a székely földön”. Ugyanő a székely balladaköltészet létrejöttének körülményeire szolgálta adalékokat: „Történjen ott csak egy véletlen halál vagy szerencsétlenség, szerelem, vagy megcsalás s efféle, már másnap legény leány faluban, erdőn, mezőn, kutaknál a tegnapi esetet sajátságos hangejtéssel dalolják”. Arról, hogy a Kisfaludy Társaság felhívása a magyar néprajztudomány létrejöttének egyik fontos előzményét képezi, Szeberényi Lajos javaslata tanúskodik: „Nem is marad egyéb kíváncsatos, mint hogy ide még a népszokások is soroztassanak, a dalok pedig, ha nem is mind, legalább egy részben hangjegyekkel elláttassanak. Ezen gyűjtemény bő akna volna aztán a régibb népdalt, műveltség, mythologia, nemzeti jellem és némelyekben talán a történetnek is fürkészésére.” A népdalgyűjtéssel így karöltve fellépő további kutatási igények: a mondák, az őstörténet, a művelődéstörténet irányába mutatnak. Ezeket az igényeket inkább Arany költészete elégítette ki, semmint Petőfié.

Végezetül, ha nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a már-már túlhevített nemzeti érzületet, mely a népdal-kultusz talajáról szolgált, s melynek későbbi, torzult változását a magyar nacionalizmus jelenségei közt kell számon tartanunk: arról sem feledkezhetünk meg, hogy Erdélyi tette meg az első lépést a hazánkban élő nemzetiségek népköltészetének feltárása felé, — ő volt az első egyike, aki elfogulatlanul, nemzeti mámortól mentesen, a magyar népköltészetnek és a nemzetiségek népköltészetének egymásra hatását fölismerte és hirdette. Míg kortársai a magyar „kultúrfölcény” későbbi ideológiájának alapjait rakták le, s a magyarság művelődési „beolvasztó” hatásától remélték a nemzetiségi kérdés megoldását, addig Erdélyi arra figyelmeztetett, hogy a velünk együtt élő nemzetiségek műveltségéből mind többet kellene a magunk műveltségébe áthasonítanunk. Ez a gondolat mintegy a magyar irodalom fejlődésének egy korábbi szakaszát idézi fel, azt a szakaszt, amikor a történelmi és társadalmi viszonyainktól nagyon is távol eső, nyugati művelődés vívmányait kezdtük a magunk igényeihez áthasonítani. De miután már áthasonítottuk a „polgárosult” népek vívmányait, — miután már felfrissültünk, megújultunk tulajdon népköltészetünk vizeiben: Erdélyi szerint elérkezett annak ideje, hogy nemzeti műveltségünkbe olvassuk bele a nemzetiségek költészetének, népköltészetének elemeit is. 1853, vagyis az az esztendő, melyben Erdélyi ezt a gondolatot a *Népköltészet és kelmeiség* című tanulmányában kifejti: a nemzetiségi kérdés előtérbe kerülésének esztendeje is. Erdélyi gondolata nagyon is elűt a nemzetiségi kérdés liberális vizsgálóinak tendenciáitól: „Nekünk magyarokul, a mai fejlődési fokozat szerint oda kellene dolgoznunk, hogy a velünk egy sorban levő népszakadékok szellemirányait mind inkább szőnők be műveltségünkbe”. Míg a későbbi nacionalizmus a magyar művelődést is a „beolvasztás” egy szelidebb eszközeként akarta volna felhasználni, Erdélyi olyan megállapítást tesz, aminőre kortársai közül, az egy Mocsáry Lajoson kívül, senki sem gondol még: szerinte ugyanis a nemzetiségek népköltészetének termékenyítő hatása már meg is valósult a magyar „népi dallamban”, — „mi ha vegyszéleg felbontatnánk, úgy fogna mutatkozni, mint a körülöttünk zengő s velünk egy állapotú népek dalainak hatványozott összessége; innen benne az a tartalom és kelet, mely maholnap a Duna völgyén új erőteljes harmóniának veti meg alapját”. Nemzetiségi elnyomás helyett — a nemzeti kultúrák, a népköltészetek egymásba olvadása, egymást termékenyítő kölcsönhatása: olyan vágy és igény ez, mely távoli érvényében és kihatásában nem kevésbé merész, mint Petőfi vágyai és igényei. A Duna völgyén várt „új és erőteljes harmónia” ugyanis feltételezi a Petőfi óhajtott forradalmi átalakulást.

Kevésbé konkrét formában, de Gyulai is megfogalmazza az idegen népköltészetek iránti igényt, ugyancsak 1853-ban, a Szépirodalmi Lapokhoz szánt „befejezésben”: „Az idegen népköltészetek iránti érdek természetes következménye a hazai irántinak s analóg új költői korszakunk azon mozgalmával, mely a mesterkelt, beteges és idegen helyett természetes, ép és nemzeti elemeket keresett.” Látni fogjuk, hogy ugyane kérdésben Arany a Millien-bírálatban és Thalès Bernard-ról szólva, homlokegyenest ellenkező nézetet vallott. És Gyulai követői, elváratai is inkább a nyugati népköltészetek tanulmányozására törekedtek, — a hazánkban élő nemzetiségek népköltészetének tanulságait a magyar irodalmi népiesség szórva-nyosan tudta csak magába olvasztani. De Erdélyi gondolata újból testet ölt majd a magyar zene megújulásának, a magyar, a román, a szlovák, vagy általában a középeurópai népzene felfedezésének abban a nagy művében, mely Bartók Béla nevéhez fűződik.

\*

Erdélyi népköltészet-elméletének legszembeszökőbb vonása: a demokratikus tendencia. A kortársak sem látták ezt kevésbé világosan, mint mi: 1855-ös Szépirodalmi Szemléjében, Garayval és Vachott-tal hasonlítván össze Erdélyit, Gyulai meg is jegyzi: „Erdélyi sokban rokon volt társaival és sokban elhajlott tőlük, kivált amint demokrat eszméket pen-

dítve meg a népies felé fordult". Ez az „elhajlás”: az „eszményin” való túljutás, magának Erdélyinek költészetében is, — ami azonban Petőfinek csak előkészítését jelenthette, de semmiképp sem azt a fajta költészetet, melyet Petőfi teremtett meg.

Mindaddig meglehetősen elvontsággal emlegették a 40-es évek plebejusainak demokratikus világnézetét, s épp ez elvontság miatt azonosították azt Petőfiével, holott emez valóban „ugrásszerűen” jut túl nemcsak a nemesi liberalizmuson, de még a hozzá hasonló, népből, plebejusi rétegekből jött költőtársak demokratizmusán is. Szükséges tehát szemügyre vennünk a Petőfi-kortárs, népből jött plebejusi irodalom demokratizmusának konkrét jelentését, s erre épp egyik legjellemzőbb képviselőjének, Erdélyinek világnézete alkalmas.

Erdélyi népszemléletének politikai programja nem sokban különbözik attól, amit Eötvös is képvisel *A Jatu jegyzőjében*, vagy amit Kossuth politikájára meghirdetett: jobbágyfelszabadítás, jogegyenlőség, a nép „beemelése” az „alkotmány sáncaiba”. Inkább csak felrételezhetjük kutatásaink mai állása szerint, — hogy Erdélyi mindezzel maradéktalanul egyetértett, s a reformmal való elégedetlensége, 1845 körül, annak „napról naprai tyúklépésben” haladásával magyarázható. Erdélyi népköltészet-elméletéhez nem kapcsolódik oly világos és forradalmi politikai program, mint Petőfiéhez. De, hogy Erdélyi a népköltészet felemelését a nép felemelésétől elválasztotta volna, az elképzelhetetlen. Van azonban valami, ami az ő népszemléletét mind Eötvösétől, mind Kossuthétól megkülönbözteti: ő belülről szemléli, eleve ismeri a Violákat, s többet tud róluk, mint bárki a kor polgári demokratikus politikusai és gondolkodói közül. Erdélyi számára tehát a kor demokratikus törekvései: legszemélyesebb, saját ügyét jelentik. Ebből azonban nem következik az, hogy Erdélyi valamiféle forradalmi álláspontig jutna el. Erdélyi és Petőfi álláspontja közt lényeges világnézeti szintkülönbséget kell látnunk. Mégis, a népet, a parasztságot Erdélyi körülbelül ugyanúgy ismeri, látja, szereti, mint Petőfi. Erdélyi a népköltészetben nem esztétikumot lát, hanem egy osztály tudatának, sorsának, erkölcsének legtisztább kifejezését.

1851-es, visszatekintő, s a 48 előtti népiesség törekvéseit sok tekintetben sommázó tanulmányában (*Népköltészetünk a külföldön*) az irodalmi népiességgel hozza összefüggésbe azt a jelenséget, hogy a 40-es években „a költők hajlandósága, részvéte a népek politikai és társadalmi állása iránt követelőleg szólalt föl”. Ez a *politikai és társadalmi* jelenségekre utaló mondat arra is figyelmeztet, hogy Erdélyi világosan felfogta Petőfi és Arany ars poeticáját, — s ezt a magáéval is azonosnak érezte. A 48 előtti évtizedre visszatekintő Erdélyi tehát a népköltészet kultuszát politikai, társadalmi, — demokratikus célzatú jelenségnek tekinti. Ezt a körülményt azért is kell hangsúlyoznunk, mivel a későbbiekben Erdélyi is — akárcsak Arany és Gyulai — a népiességnek kizárólag esztétikai, irodalomelméleti jelentőséget tulajdonít majd. Mi több, Erdélyi világosan látja a népköltészet fölfedezésével, a népiesség uralomra jutásával jelentkező minőségi változást, a korábbi, hazafias, nemesi-liberális költészethez képest: „S ha addig járta a nemzetiség, haza- és hazafiság eszméje, de azontúl mindinkább kezdte fordulni az alsóbb rétegek felé is a honi költészet, s fölvette hitágazatai közé a nép nyomorát, a pórfiú búját; s a szegény nép napi küzdelmeivel összevetvén az évezredes szolgádságot, oly hangok pendültek elő a hazai lírán, melyekben nagy figyelem nélkül ki lehete már venni a század tehát, alapérzelmét” (uo.). A század „lehe”, „alapérzelme”, melyre Erdélyi ily közvetetten utal: a demokratizmus.

Ez az 50-es évek elején még oly világosan kimondott gondolat, a korszakváltásnak ez a hangsúlyos kiemelése elsikkad majd Erdélyinek — valamint Gyulaiinak — 1854-es Petőfi-tanulmányában. 1864-es Vörösmarty-emlékbeszédében azonban Kemény Zsigmond visszatér majd ugyanerre a gondolatra, s akarva-akaratlan, a két korszak, a két törekvés szöges különbözését igazolja, Vörösmartyt és Petőfit összehasonlítván egymással: „Igen, Vörösmarty csak a haza dicsősége árán fogadja el a feledtetést. Ellenben Petőfinek, a rendkívüli lángésznek, korlátlan kedélyét csak a világszabadság tudta egészen betölteni... Így válik el két korszak, két törekvés vezérköltőjének nézete a dicsőségről és halálról.”



Erdélyinek a népköltészet felfedezéséért, a népiességért vívott harcai, a népköltészet-ről szóló tanulmányai ugyanazt a demokratizmust fejezik ki, mint Petőfi *első korszakának* népdalai, a János vitéz — és a Toldi. Ez a forradalmi programtól még mentes demokratizmus (ne feledjük: Petőfi tudatos forradalmi programja, világszabadsági igénye csak 1846-tól kezdve alakul ki) 48 forradalmiságának, s Petőfi forradalmi korszakának is legfontosabb előzménye. S hogy Erdélyi mennyire tudatosan kapcsolja össze a népköltészet kultuszát és a demokratikus törekvéseket, arra ugyancsak a fentebb említett, 1851-es tanulmány nyújt példát és bizonyítékot: „a politikai nép eszméje szintén hódított, terrenumot foglalt, s mind többet akartunk érteni alatta, mint Verbőczy populusa, vagy éppen az újabb idők honoratoriai is voltak”. Ez utóbbiak közé bizonyára magát is sorolja.

De ez a demokratikus célzat a 40-es évek íásaiban olyan lelkeséggel, olyan ékes-szólással jut hanghoz, hogy Erdélyi bevületét csak Petőfiéhez tudjuk hasonlítani. Az 1842-es, *Népköltészetéről* című írás tartalmazza azt a gyakorta idézett, nagy, költői képet, mely — Petőfi szellemében, de Petőfit is megelőzőn — a népiesség költői hitvallását szólataltja meg: „A tenger soha ki nem fogy felhőiből, bármennyi eső esik ; ilyen tenger a nép, az élet. Ha belőle merít a költő, lesz a ki őt hallgassa, seregéstől találand megnyílt szívekre mindenkor, ha csak vesztét nem érzi a nemzet. Tehát tanulni népet, az életet, beállni e tengerbe, mint Jézus, midőn a lélek kegyelmét venné, a Jordánba, ez a mai költő hivatása, nemes kötelessége”. Ebben az ars poeticában népiesség, realizmus és demokratizmus oly szoros egységet képeznek, amint csak forradalmat előkészítő korszak hozhatott létre. Erdélyi ennek az egységnek tudatosításával, meghirdetésével készíti elő igazán Petőfi felléptét, — azét a Petőfiét, aki még ezen az ars poeticán is lényegesen túlhalad, a maga forradalmiságában, világszabadsági eszmeiségében. Ugyanez a demokratizmus kérdezteti Erdélyivel az 1847-es *Egyéni és eszményi* című cikkben: „Nálunk a legfényesebb zászlós úrtól a rongyok szegényeig minden árnyékoltatban van képviselve az élet, s mi csak zászlós urat fessünk örökké s ne tartsuk figyelemmel a rangok külön fokozatait?”

Erdélyi számára a népköltészet felfedezése, a népiesség érvényesülése: a „rongyok szegényeinek” ügyével szoros kapcsolatban van. Erdélyi első és legfontosabb gondját olyan költészet képezi, mely a néphez is szóljon, melyet a nép is érthessen, s melyből tanulhasson. Ezért van szükség a népköltészet felfedezésére, s a műköltészetnek a népköltészetrel való megtermékenyítésére. Erdélyi célja, az irodalmi népiességgel : a nép bevonása a nemzeti műveltség körébe. Ez a törekvés a reformkor jogegyenlőségi törekvéseinek irodalmi megfelelője. A népköltési gyűjtemény, a művelt osztályokkal ismerteti meg a népköltészetet, — a népköltészet talaján kifejlesztett műköltészet pedig a művelt osztályokhoz éppúgy szól, mint a néphez. Az 1847-es *A magyar népdalok* ezt a feladatot így indokolja: ha a népnek „vérebe oltod a műveltséget, a fogamzás biztossága mellett örök időkre is megőrzendi azt, s vele a polgárosodásnak nem egyént nyertél, ki meghal, hanem testületet, mely halhatatlan”. Így válik az irodalmi népiesség elmélete, a népköltészet felfedezésének és felemelésének terve: a nemzeti polgárosodás céljának szolgálójává és kifejezőjévé. Az irodalmi népiesség a 40-es években tehát oly módon demokratikus, hogy a népköltészet segítségével új, az egész nemzethez, de a néphez is szóló irodalmat kíván teremteni, ezzel az irodalommal a nép felszabadítását, sorsának javítását is kívánja szolgálni, s az irodalom segítségével a népet is be kívánja vonni a polgárosult, nemzeti műveltség „sáncái” mögé. Erdélyi a népköltészet felfedezésével és megismertetésével szolgálja az új irodalom létrejöttét. Harca a klasszicizmus ellen: szükségképp torkollik a népköltészetten alapuló, nemzeti irodalom elméletének megalkotásába. Azt az irodalmi irányt, melynek elméletét Erdélyi teremti meg, *irodalmi népiességnek* is nevezik, valamint *népnemzeti* irány-nak is. Őmaga az utóbbi megjelölést 1851-ben, említett, visszatekintő cikkében is használja (*Népköltészetünk a külföldön*), s *össz-nemzeti* irodalmat ért rajta.

A nép-nemzeti irodalom elméletét, minden részletében és vonatkozásában Gyulai dolgozza ki, de alapjait Erdélyi rakja le. Látni fogjuk, lényeges különbség van a népiességen alapuló

nemzeti irodalom 48 előtti — és Világos utáni elmélete között. Az előbbiben, kétségtelenül, uralkodó szerepet játszik a demokratikus célzat.

Erdélyi nem egyszerre teremti meg a népiesség elméletét, s számunkra tanulságos lehet, ha végigkövetjük azt az utat, melyen az ő elméleti és történeti vizsgálódásai előrehaladnak, hogy végül is az irodalmi népiesség, a népnemzeti irodalom koncepciójába torkollik.

Ennek az útnak első állomásán Erdélyi kénytelen még különbséget tenni népköltészet és nemzeti költészet között, — hisz ez a kettő csak a népköltészet hatásának beható érvényesülése után olvadhat egybe. Ez az egybeolvadás a feltétele, Erdélyi szerint, hazánkban az *össznemzeti* irodalomnak.

Az 1842-es, *Népköltészetről* című írás még a népköltészet és a nemzeti költészet egymástól *különböző* fogalmait vizsgálja; később Erdélyi majd népköltészet és műköltészet ellentétéről, illetve az utóbbinak az előbbi általi megtermékenyüléséről beszél (például a *Pályák és pálmákban* is). Erdélyi csak a Világos utáni korszakban tér át a népiesség érvényesülésének *történeti* vizsgálatára, s ennek hiánya miatt, 40-es évekbeli cikkeiben gyakran válik elvonttá, gyakran téved ellenmondásokba is. A népköltészet hatását, a népiesség szerepét majd az a történeti vizsgálat világítja meg véglegesen, melyet Arany végez el, s melynek eredményeit Gyulai is messzemenően felhasználja. A 40-es évek elején Erdélyi még maga is tapogatózik a népiesség érvényesítésének lehetőségei körül, még maga sem látja elég világosan az utat, melyen a klasszicizmustól — de a romantikától is — elforduló, új irodalomnak haladnia kell. De Erdélyi útkeresésére van szükség ahhoz, hogy Arany és Gyulai történeti elemzései és elméleti általánosításai sikeresek lehessenek.

Az említett, 1842-es tanulmányban például a népköltészetet és nemzeti költészetet egymástól lényegesen megkülönböztető Erdélyi még nem törekszik az *össznemzeti* irodalom megteremtésére; itt még csak a népköltészet felfedezését, a népköltésztől tanulást tartja fontosnak, időszerűnek. Erdélyi népiesség elméletéből még teljességgel hiányzik a *régi irodalom*, valamint a krónikák, s egyéb források, emlékek fontosságának tudatosítása. Régi és népi egysége, egymást kiegészítő esztétikai hatása, mely oly fontos része Arany elméletének: Erdélyi gondolkodásában még nem vált jelenvalóvá. 1842-ben Erdélyi a hangsúlyt még egyoldalúan a népköltészetre helyezi, s csak később gondolja végig a népköltészeti hatás következményeit, vagyis a népnemzeti, az *össznemzeti* irodalom elméletét.

A *Népköltészetről* különbségtevése a népköltészet és a nemzeti költészet közt szinte mesterkéltnek tetszhetnék, ha Erdélyi későbbi vizsgálódásai nem irányulnának népi- és műköltészet viszonyára, s a kettőből keletkező *össznemzeti* irodalom feltételeire. Itt még abban látja nemzeti és népköltészet különbségét, hogy az előbbinek tárgya a hazaszeretet, az utóbbié a „tisztán emberi” („hit, szerelem és hősiesség”). Ez a nem egészen meggyőző megkülönböztetés még ingatagabbá válik, midőn Erdélyi hozzátézi: „mindkettő zománcozva a nép saját-ságaival, megjegygyén, hogy a nemzeti költészet idővel átmegy a népbe s lesz népdal, mint az angol nemzeti ének, s ez legszebb diadala”. Erdélyi ekkor még a nemzeti költészetet „idő-szerintinek”, „alkalminak” látja, a nemzet „házi dolgainak” kifejezéseként; ez az oka annak, hogy „néhány év óta nálunk a legerősebb a hazafiúi érzések tolmácsolata”. Vagyis: a kétfajta költészetet két külön osztály birtokának tekinti, s a nemzetit éppen csak közelíteni kívánja a népköltészethez, megjelölve, hogy mit tanulhat emettől. Később gondolt majd csak a műköltészetnek a népköltészet alapján, a népiesség jegyében való gyökeres átformálására. Hármat „tanulhat el” a műköltészet a népköltésztől: nyelvet, formát és ritmust. Később, amikor már történetibb módon szemléli az irodalom fejlődését, tehát Vörösmarty-tanulmányában éppúgy, mint a *Századnegyedikben* és a *Pályák és pálmákban*: az „eltanulandók” hatását Kisfaludy Sándortól kezdve ő maga is kimutatja.

A *Népköltészetről* egyik gondolata azonban megtermékenyítőn él tovább az egész irodalmi népiességben, s különösen Arany szemléletében. Erdélyi a népköltészetet a „nemzet családéletéből” származtatja, vagyis egy elképzelt, idilli, ősközösségi állapotból, „amikor

még a státusélet a családéletben rejtve; nemesség nem volt, vagy ha volt is, koronája, színe volt a népnek; különben hol venné magát a régi románcok s balladákban azon adat, mikor előkelő rangúak úgy elvegyültek közöttük, mint övéi, sőt királyleány s pásztorfiú és megfordítva hányszor nem állnak szerelmi viszonyban egymással?" Az ilyenfajta ösközösségnek — s a hozzája tartozó népköltészetnek — képzete Európa-szerte gyakori a romantika évtizedeiben: nálunk Erdélyi gyökereztetni meg, s Arany az, aki leginkább magáévá teszi, egész történelemszemléletének alapjává avatja. Ez a közösségi nemzetkép él a Szilágyi Istvánhoz intézett híres levél soraiban: „Festeném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak. . . a fejedelmet atyának, patriarchának, elsőnek az egyenlők közül. Festenék szabad hazát, közös hazát. . .” A magyar reformkor népszemlélete és nemzeteszmenye nagyrészen alapszik ezen a romantikus múlt-ábrándon. Ez az ábránd ihleti meg Aranyt, eposzainak írása közben, ez hatja át a Toldi-trilógiának még legutolsó részét is, de ez mutatkozik meg a *Rózsa és ibolya*ban, s talán leginkább a *Daliás idők* töredékeiben.

A *Népköltészet*ről egy másik gondolata támpontot nyújt annak a későbbi, történeti szemléletnek, mely majd Erdélyinél is kialakul, de igazi helyét Arany irodalomtörténeti összképében leli meg. Ez a gondolat: a „nemzeti családélet” és a korai művelődés, „polgárosodás” szétválása, vagyis népköltészet és „nemzeti” költészet egymástól elszakadása, a két osztály külön, két költészetének kialakulása, amit Erdélyi ily módon jellemez: „Az országok megalapítása után, vagy általánosan szólva, előbb utóbb kilép a nemzet a családéletből és némelyek lesznek bírák, némelyek katonák, papok, tudósok, stb., majd később a köznép is hova tovább mindig több nevelésben részesül, iskolát jár, könyvekhez szegődik és olvas, élvezi a művelődés jótéteményeit, egyszersmind veszti hitét a hagyományok, csodás és mesés iránt”. Ugyanezt a folyamatot mutatja be Arany is, a *kétféle* műveltség, a *kétféle* költészet kialakulásának elemzésében. Ugyanezen a gondolatán alapul — Arany nyomán — Horváth Jánosnak az „írásegyetemesről” kialakított elmélete is.

Erdélyinek 40-es évekbeli felfogásában egyelőre még a klasszicizmus, az „utánzással” szembefordulás elemei uralkodnak, s ezek vezetnek el a korszak végső elméleti eredményéhez: az új költészet eszményének kialakításához. Az össznemzeti költészet elméletének kidolgozása az 50-es évekre marad, amikor éppen Arany, Erdélyi és Gyulai együttműködnek egymással. 1854-ben, Petőfi-tanulmányában mondja majd ki Erdélyi azt az elvet, mely akkor már általánossá vált a kor kritikai tevékenységében: „mikép egy a nemzet nyelvben, egynek kell lennie költészetben is”. Ennek az elvnek kialakulását az 50-es években elősegíti a „petőfieskedők” elleni kritikai küzdelem is.

A 40-es években Erdélyi a népköltészeti hatás jelentőségét nem az össznemzeti irodalom sugallásában, hanem a régi irodalom túlhaladásának elősegítésében látja. A népköltészetbe akarja „mindenek előtt kikeresni azon alaphangokat, melyekhez távolról sem férkezhettek idegen. Ilyeneket találunk bőven a népi költészetben, habár töredékesen s nem oly virító épen is, mint a nemzet ifjúsága idején lehettek” (*A magyar népdalok*). Az irodalom nemzeti módon való „polgárosítása” tehát a cél, melyet a 40-es évek el akarnak érni: „magunk becsülése és önismeretünk fejlődése az a két szárny, mely keletet ad a népi költészetnek” (uo.).

\*

Ha meg akarjuk jelölni a 40-es és az 50-es évek esztétikai, elméleti törekvéseinek legfőbb különbségét, azt abban kell látnunk, hogy a 40-es évtized, Erdélyi elmélete révén, az irodalom *nemzeti* polgárosodásáért küzd, — az 50-es pedig: *össznemzeti irodalomért*, ugyancsak Erdélyinek, valamint Aranynak és Gyulainak elméleti működése révén. Az irodalom nemzeti „polgárosodása” és az össznemzeti irodalom hasonló fogalmak ugyan, de lényegesen eltérő bennük a demokratikus elem szerepe. A nemzeti „polgárosodás” irodalma a nép fölemelését tűzi ki célul, s ezt a célt a népköltészet felemelésével is szolgálja. Az „összirodalom” elmélete is a népköltészetben alapszik, de háttérben azzal a megfontolással, hogy a nép felemelésének

feladata megoldódott, illetve, további lehetőségek e téren már nincsenek. Az irodalmi népiesség kétféle — a 40-es, és az 50-es évekbeli — funkciója ezen a különbségen alapszik.

Az 1842-es tanulmány ellentét-párját (népköltészet—nemzeti költészet) szükségképp váltják fel Erdélyi gondolkodásában a népköltészet—műköltészetet, illetve, a klasszikus—népi, eszményi—egyéni, stb. ellentétpárjai. Meg kell jegyeznünk, hogy Erdélyi a klasszikát felváltó romantika „műformáját” is számon tartja majd a *Pályák és pálmák*ban, s a *népiest* a romantika körébe utalja. De az 1845-ös Vörösmarty-tanulmányban a maga művészet-eszményét mind a klasszika, mind a romantika körén kívül helyezi: „Ekkép egyfelől a szilaj romantika, azaz a művésztelen szabadság, másfelől szigorú classicismus és vele idegen zamat vőn erőt a költészetben.” Valójában ez az utóbbi felfogás marad meg Erdélyi működésének javarészeiben, s ezt teszi magáévá az irodalmi népiesség költészete is.

Erdélyi első korszakában fontos helyet foglal el mindazoknak a jegyeknek kidolgozása, tudatosítása, melyek a nemzetivé „polgárosuló” költészetet jellemzik. Erdélyi bő teret szentel a népköltészet hatására kialakuló új (vagyis: nemzeti, „egyéni” stb.) költészet, az irodalmi népiesség jegyében álló költészet esztétikai vonásainak. E vonások adják össze Erdélyi költészet-eszményét, vagyis azt a népies költészet-eszményt, mely Petőfi első korszakán is uralkodik.

Miben áll tehát az Erdélyi kialakította új költészet-eszmény? A korszak, melynek folyamatai nyomán ezt az eszményt kialakítja, 1830-ban kezdődik; ezt a szakaszt méri fel a *Századnegyedben* is: „Vizsgálódásaim azon időre vannak kiterjedve, mely az eszmeiség diadalától az egyéniség elvének, vagy némelyek szerint a népnek túlnyomó felkapásaig terjed.” Egyéninek és népnek ez az azonosítása még 1847-re megy vissza, amikor a klasszika elleni korábbi polémiáit az *Egyéni és eszményi* című cikkében összefoglalta. De az új költészet-eszménynek lényeges eleme is a „jellemzetes”, az egyéni, — ez az elem különbözteti meg az új költészetet a réginek *elvontságától*, „mivel életet csak egyénileg látunk s nem abstracte vagy philosophiai-lag” (Berzsenyi-tanulmány, 1847). A nemzeti és a népi költészet — fejti ki Erdélyi az *Egyéni és eszményiben* — menthetetlenül „elűt” a szépnek általános, vagyis elvont eszméjétől; a korábbi irodalomelmélet nem is tudott „hidat verni az ideális szépségű és nemzeti költészet között”. Majd az 1854-es Petőfi-tanulmányban arra is rámutat még, hogy „a classica gondolatjárás, merev és ünnepélyes nyugalom” igazi túlhaladója: Petőfi, aki az „új elemet és rhytmust” megteremtette a magyar költészetben.

Az új költészet-eszmény tehát a *konkrét*, a *valóságos* felé mutat; az új, a nemzeti és népi jellegű költészet éppen ezért líraibb, személyesebb jellegű is. A klasszikai elvontság és keresettség („válogatott tárgyak”) helyébe egy „mindennapibb” költészet lépett (*Századnegyed*). Vörösmarty-nak egyik „túl általános, túl kigondolt” kifejezésénél, melyet Dobóra alkalmaz, találóbbnak és szemléletesebbnek tartja a népi mondást: „köfalrul leszálló Dobó” (Vörösmarty-tanulmány, 1845).

De nemcsak a klasszikával fordul szembe az új költészet-eszmény, hanem a romantikával is. Emennek nyelvpompáját éppoly időszerűtlenné minősíti, mint amannak keresett témáit; a népnek a nyelvi pompa „mellék dolog” — mondja Erdélyi az 1846-os Tompa-tanulmányban —, a népköltészet „előd mindent oly kevés szóval, hogy szó helyett mintegy magát látjuk a tárgyat”. Az új eszmény másik, fontos eleme tehát: az *egyszerűség* lesz, — a népdalok egyszerűsége, Petőfi sokatmondó egyszerűsége, melynek, a róla szóló tanulmányban, oly nagy fontosságot tulajdonít Erdélyi: „A kevés mesterség az a titok, mely a népköltészetben . . . annyira keves bájjal lebeg”. Ugyanez a gondolat, még tömörebben, a *Pályák és pálmák*ban: „*kezdetben volt az egyszerű, vagy kezdetben volt a népköltészet*”, — és: „Az egyszerűt nekünk az aesthetikai leckék jó régen ajánlgatták, de a népköltészet körüli tanulmányok és tüzetes gyakorlat honosították be a költészetbe” (uo.). Az új költészet-eszmény tehát már egy új korszak ízlését fejezi ki, s igazolja a magyar költői és szépprózai nyelv gyökeres átalakulását, azt a stílus-eszményt, melyet Petőfi lírája, Arany epikája, Jókai regény-stílusa és Gyulai



értekező prózája testesítenek meg. Különös paradoxonnak érezhetjük, hogy az új stílus-eszmény hirdetője, Erdélyi maga még nem tudja azt megvalósítani: igényei, célkitűzései az új felé irányulnak, — stílusának tekervényessége, helyenkénti iskolássága a régi irodalom ízlését fejezi ki. Az új költészet-eszményt leginkább a stíluson, a nyelven tudja konkretizálni Erdélyi; példái többnyire stiláris példák, s már 1842-ben is (*Népköltészetről*) a művelt költészetnek azt tanácsolja, hogy a népköltészet „tisztá, nemes előadását” vegye át, mert ebben „fekszik a népi elem”. Láthattuk már, hogy Vörösmarty-tanulmányában a klasszikus stílusba betörő népi fordulatok, szólásmódok jelentőségére, új ízlést hirdető értelmére figyel föl. A magyar népdalokról írván, a népdal hangját „elkopogtatni” kezdő költőkön kívül, Kisfaludy Sándor „parasztosságain” is örvend: „Soha nem felejttem el, mikor először olvasám Kisfaludy Sándornál a 'dicsértessék az ur isten', mennyire tetszék az nekem. De annál inkább fáj egy valaki észrevétele, miszerint épen e helyet rosszalá, mert mint ő mondá, igen parasztos. Azonban nem volt-e parasztos nyelvünk, táncunk és minden, ami magyar, elfinomult, elvált atyáinkiai előtt?” Tompánál azt dicséri, hogy „népi, kész mondatokat vesz föl dalaiba”, Arany költészetéről szólva pedig ismét csak személyessé váló hangon szólaltatja meg a képviselte, új ízlést: „Nem mondhatni meg, minő jól esnek az afféle kifejezések, szólásmódok, melyek a nép s közhasználat szentesítése által elfogadva egész teljességében szoktak kifejezni valamely gondolatot” (Arany-tanulmány 1856). Az új költészet-eszmény formai, nyelvi normáját legnyomatékosabban a *Népköltészetéről* hirdeti meg: „Tehát vegye föl a művelt költészet a népinek tisztaságát, minden törvénytől független merész szókötéseit, szólásmódjait, életvonásait, melyeket szintaxis, grammatika soha nem igazol, lefordítani pedig szórul szóra fonáság, másként lehetetlen”.

A klasszikán és a romantikán egyaránt túlhaladni kívánó Erdélyi a népköltészetben alapuló új költészet-eszmény megformálásával járul hozzá az új, a nemzetileg polgárosult irodalom kialakulásához, — de ezen túlmenően, annak a forradalmi költészetnek megszűléséhez is, melyet Petőfi életműve képvisel, s mely épp forradalmi eszmeisége miatt, *többet* nyújtott, mint amennyire tulajdon szülője, a népiesség indíthatta. Amiként Erdélyi túlhaladt a klasszikán és a romantikán, ugyanúgy szárnyalta túl Petőfi is, életművének második, forradalmi szakaszában, azt a népiességet, mely e szárnyaláshoz erőt és lendületet adott neki.

#### Jegyzetek

A Pesti Napló plebejusairól: NÉMETH G. BÉLA: A Pesti Napló kezdeti szakasza, ItK 1960. 2. sz.: Erdélyi és Szigligeti baráti köréről: OSVÁTH BÉLA: Szigligeti, 1955; Szontagh Pál, mint Lucifer alakjának állítólagos modellje: PALÁGYI MENYHÉRT: Madách Imre élete és költészete, 1900; Csengery Imre leveleit ld.: Fontes II.; A „Jeune Hongrie”-ről: uo. 364. (jegyzet); Kossuth Zsuzsa levele: 1840 július, uo. 127.; Vachott Sándoré, a pozsonyi utazásról: 1840. április 10, uo. 107.; Erdélyi levele Vachott Kornéliához, az Uri utcai lakásról: 1840. december 19., uo. 135.; Kossuthról, Szemere Miklósnak: 1841. január 17, uo. 142.; Szontagh Pál republikánus nézetei: Erdélyihez írt levele, 1840. április 18, uo. 107.; Vahot Imre és a „pórias nyilak”: 1841. március 8, uo. 154.; Erdélyi ügyvédi vizsgájáról, a Szemere Miklóshoz írt levélben: 1841. január 17, uo. 141.; Csorba Ilonához írt levelei, melyekben szegény rokonnaira utal: 1853. február 1 és 10, uo.; Gyulai Pál a maga megalázó helyzetéről Pákh Albertnek ír, 1851. augusztus 2-án; Erdélyi elégedetlensége a reform lassúsága miatt: Csengery Imréhez írt levele, 1844. március 13, Fontes II. 215.; Erdélyi a „Kuthyzmusról”, Szemere Miklóshoz írt levelében: 1841. május 24, uo. 164.

A magyar romantika esztétikai nézeteiről ld. Romantika és realizmus c. tanulmánykötetemben a 8., 24., 25. lapokat; Toldy tudósítása a Kisfaludy Társaságról, Erdélyihez írt levelében: 1858. június 8; az „egyezményes” vitákról: VAJDA GYÖRGY MIHÁLY: Az egyezményesek, 1937; az Athenaeum Hegel-vitájáról: uo. 9., 16., 19. lapokon; Erdélyi vitáiról: uo. 40.; a magyar „hegelianusokról” ld. Erdélyinek Szentpétery Sámuelhez írt levelét: 1856. január 28.; Kramarcsik levele a Hegel-kultuszról: 1840. május 9, Fontes II. 115.; Eötvös és Lukács Móric aggodalmairól, a nyugati kapitalizmus jelenségei miatt ld. Eötvös-monográfiám 53—74. és 123—128. lapjait; Kriza munkásságáról: GYULAI PÁL: Két ó-székelny népballada, Szépirodalmi Figyelő, 1862. II. évf. 12—16. sz. (Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye, 1927); Erdélyi levele Szemere Miklóshoz, népdalgyűjtési szándékáról:

1841. február 13, Fontes II. 149.; Erdélyi népdalgyűjtésének értékelése: ORTUTAY GYULA: A magyar népköltési gyűjtemények története, Ethnographia-Népelet. 19 39, 3—4. sz.; továbbá ugyanő: Kriza János, (az Irók, népek, századok, 1960. c. kötetben) Erdélyi levele az Akadémiához, a népköltészeti gyűjtés ügyében: 1843. december 30, Fontes II. 200.; a gyűjtők levelei: Pesty Frigyesé: 1846. július 2, uo. 270.; Pintér Endréé: 1844. november 8., uo. 234., ugyanő: 1844. június 19., uo. 219., Dobay Jánosé, 1844. május 5., uo. 218., Kelecsényi Józsefé: 1844. március 1. körül, uo. 212., Székely Ádámé: 1846. július 12—13., uo. 276., Szeberényi Lajosé: 1844. június 22., uo. 220.

A szövegben szereplő Erdélyi-íráskorok lelőhelyei: Egy századnegyed a magyar szépirodalomból: PN 1855 (Kisebb prózái, 1865); Pályák és pálmák: BSz. 1867 (hasonló című kötetében, 1886); Vörösmarty Mihály: Irodalmi Ör, 1845 (uo.); Egyéni és eszményi: Szépirodalmi Szemle, 1847 (Kisebb prózái); Petőfi Sándor: Divatcsarnok, 1854 (Pályák és pálmák); Berzsenyi Dániel: Szépirodalmi Szemle, 1847 (uo.); Vörösmarty Mihály: Irodalmi Ör, 1845 (uo.); Magyar líra, 1859: BSz 1859 (Tanulmányok, 1890); Népköltészetről: Kisfaludy Társaság Évtapjai, 1842 (Kisebb prózái); A magyar népdalok: Magyar Népdalok és Mondák, II. 1847, Népköltészetünkről címen (uo.); Népköltészet és kelmeiség: Szépirodalmi Lapok, 1853, Népköltészet körül címen (uo.); Népköltészetünk a külföldön: PN 1851 (uo.); Arany János: PN 1856 (Pályák és pálmák).

*István Sötér*

## LE DÉVELOPPEMENT DE LA THÉORIE DE LA TENDANCE POPULAIRE DANS LA LITTÉRATURE HONGROISE

Le processus le plus important dans la littérature hongroise des années succédant à la répression de la lutte pour l'indépendance de 1848, est le changement qui intervient dans la tendance populaire-nationale. L'étude de Sötér facilite la compréhension de ce processus en esquissant la carrière de János Erdélyi, créateur de la théorie, de l'esthétique de la tendance populaire, de l'école populaire-nationale dans la littérature hongroise. La carrière de János Erdélyi marque non seulement l'épanouissement de cette théorie, mais quelques étapes de sa carrière rappellent aussi les changements de cette théorie qui ne tarderont pas à se manifester après la chute de la révolution. L'essai fait ressortir que c'est l'application de la méthode, de la dialectique de Hegel qui, avant tout, détache Erdélyi de l'esthétique du romantisme de l'ère des réformes nationales ou de celle de l'époque encore plus ancienne de la classicisation. Toute la conception littéraire de l'homme de lettres hongrois, toutes ses idées sur la tendance populaire se fondent sur les théories de Hegel. Pour développer la théorie de la tendance populaire dans la littérature, Erdélyi fait le premier pas en démontrant que l'école „idéale” classique est périmée. A „l'idéal” il oppose „l'individuel”, à l'imitation de la littérature mondiale — le national et le populaire. Il ne manque pas de faire un deuxième pas en élaborant la théorie du rôle de la poésie populaire. Dans sa conception, comme par ailleurs dans toute la tendance populaire de la littérature, la poésie populaire est un des témoignages de l'évolution bourgeoise qui se produit dans la littérature hongroise.

Par la suite l'étude rend compte de la manière dont se forme l'esprit contraire à la poésie politique chez Erdélyi. Les principes de Hegel opposés à l'engagement dans la littérature, ainsi que l'idéal de la chanson populaire y jouent un rôle prédominant.

La découverte de la poésie populaire a entraîné les recherches sur celle-ci. Erdélyi, tout en participant à ce travail, fait déjà observer qu'il est souhaitable d'intégrer dans notre propre civilisation le maximum de la civilisation des nationalités qui habitent la Hongrie. Le trait le plus marquant de sa théorie sur la poésie populaire est la tendance démocratique. Jetant un coup d'oeil en arrière, sur la dizaine d'années qui ont précédé la date historique de 1848, Erdélyi qualifie le culte de la poésie populaire d'alors comme un phénomène de caractère politique, social et démocratique. Or, par la suite, il finit (tout comme Arany et Gyulai) par attribuer à la tendance populaire une signification uniquement esthétique ou théorique.

En dernière analyse Erdélyi, qui voulait dépasser le classicisme de même que le romantisme par la création d'un nouvel idéal de poésie reposant sur la poésie populaire, a contribué au développement de la nouvelle littérature hongroise bourgeoise et nationale, mais aussi à la naissance de la poésie révolutionnaire représentée par l'oeuvre de Petőfi, qui justement grâce à son caractère révolutionnaire a atteint des hauteurs que la tendance populaire n'avait pas visés.

## AZ IRODALOM ROMANTIKUS FOLYTONOSSÁGA

A múlt század középi korforduló csodáinál is csodálatosabb az a változás, amely tulajdonképpen az irodalom folytonosságát igazolja. A romantika nem adja meg magát, mert nincs is igazán veszélyben. Látszólag visszavonul, eltűnik, pedig csak alakot cserél, látványos harcot rendez önmaga ellen, a saját megverettetését szcenirozza újító, kiapadhatatlan lendülettel és játékos kedvvel. Mintha az élet és irodalom korlátlan intézője volna s a világ csak ötleteiben létezne, igényeket támaszt szemben a régivel, a megszokottal, szemben önnönmagával, hogy azután valósággá is váltsa ezeket az igényeket. Az új elképzelései szerint alakul, parancsára jön létre, magát temeti és magát szüli meg, mintha ezzel a jelmezes komédiával a természetet akarná megcsalni, kiküszöbölni az objektív irodalmi folyamatot. Pedig nem így van. A romantika szívóssága, „megmenekülése” éppen ennek az objektív folyamatnak a lényege, a társadalmi változások, problémák irodalmi „értelmezése”. A folytonosság lehetne egyszerűen a dialektika következménye, mely kegyelmesen fogadja be a múlt emlékeit, rájuk építi a jövőt, de úgy, hogy a tagadás lesz a legközvetlenebb kapocs köztük. Ez az áttérjedés azonban nemcsak a dolgok természetes, dialektikus továbbélését jelenti, hanem sokkal inkább azt a tapasztalatot, hogy az irodalom újító és konzerváló, romantikus és klasszicista tulajdonságai közül a romantikus az aktívabb. Mindig, mindenütt ott van, nemcsak a kezdeteknél, de a klasszikus harmónia győzmes örömeiben is. A bevégeztséget és a tökéletességet „túllozza” végtelensé, az egyoldalúságokra hajlamos szabályokat esetlegessé, s ezzel újabb kezdésekre nyit távlatot. Az irodalom összefoglaló, konzerváló, „klasszicista” tulajdonsága tehát a romantikus lázadásnak, lendületnek ad alkalmat, amely viszont egy új harmóniát készít elő. Természetesen, mint minden lényeges társadalmi jelenség, ez sem független a társadalmi folyamatoktól, sőt, a dialektika jóvoltából az összefüggések végtelen láncolatába tartozik.

*Az 1849-es korforduló*

Ez a dátum elsősorban irodalmi vonatkozásaiban érdekel bennünket. Nem a társadalmi változásoktól függetlenül, de egy kicsit „túlhaladva” azokat, hiszen a társadalmi átalakulások jóval lassúbbak voltak, mint az irodalmiak. A legközvetlenebbül még a politikai fordulat, a forradalom és szabadságharc bukása, érezttette hatását, mely viszonylagos és időleges nemzeti egységet hozott létre a társadalmi ellentétek szövevényében.

A nemzeti „egység” is mintha folytatása volna a 48-ban megvalósulni látszó nemzetnek, annak a sajátos „polgári Magyarországnak”, amely népi is volt, nemesi is volt, csak éppen nem polgári. Ugyanaz a vállalkozás kényszerítette szövetségbe a különböző osztályokat vagy rétegeket: a nemzet életkérdése-megvédése. A küzdelemnek csak a formái változtak, a támadó taktikából védekező taktika lett, a nemzeti polgárosodás nagy stratégiai terve azonban alig-alig változott. Illetve csak lassan, az 50-es évek során módosult az osztálytudat disztíngválni tudó feleszmélése következtében. Az ellentéteket nem 49 tragikuma szülte meg, jelen voltak már a forradalom előtt és a forradalom minden periódusában, s ha a bukás után



az egység volt is a döntő, a „közös” érdek, nem lehet észre nem venni az ellentétek feloldatlanságát, folytonosságát, eszmei prolongálását, melynek szempontjából a „polgárosodás” csupán nyugtalan kérdőjel lesz és nem biztos rév, gyógyíthatatlan betegségekkel terhelt jövőtlenség és nem ígérlet. A nép problémáira éppen úgy nem ad kielégítő választ, mint a nemesi liberalizmus kételyeire. Mennyit haladt előbbre a gondolkodás a reformkor óta? Volt-e a forradalomnak érlelő-elhatározó szerepe? 48—49 tanulságaként mi erősödött meg jobban: a mindenároni polgárosodás és demokratizálódás vallása, vagy a liberalizmus aggályoskodó féelme, tanácstalansága? Ezekre a kérdésekre a tudománynak megvannak a maga alapos, elfogadható válaszai, perspektivikus válaszok, a nagy történelmi távlatokat szem előtt tartó válaszok. Mi most csak a folytonosságot akartuk érzékeltetni ezekkel a kérdésekkel is, az életre és a szellemre legközvetlenebbül ható törvényt, amely folyamattá kapcsolja össze a világ lényegét, az élet lényegét, a mozgást.

A 49-es korforduló nem tesz pontot a nemzetet érdeklő kérdések végére. Minden folytatódik, csak a láz csillapul le, a lelkesedést váltja fel a tépelődés, önvád. A lelkek mélyén húzódó árkok továbbra is a nemzeti függetlenség töltötte ki, egyengette el. Ugyanaz a vihar, mely nemrég a közös haragot süvöltötte, most a közös gyász sebeket gyógyító bánatát kavarta föl. Semmi sem változott, csak az álom rebbent el a szemekről, csak a győzelem mámora múlt el, csak a remény öltötte magára a józan, okos bizakodás álcát, és most már nem a testetlen délibáboktól, hanem átélt emlékektől kísértett rabság volt a sokkal elviselhetőlenebb. A bukásban nincs meg az újrakezdés ereje, de az újat-kezdés szándéka sincs. A meditálások, önvizsgálások nem jutottak el a nagyszerű kísérlet megtagadásáig. A polgári fejlődést óhajtó írók ezt az ügyet 49 után sem tagadták meg, s ha lényeges változtatásokkal is, de képviselték. 48 volt a harcok oltárképe, ez a pesszimizmusé is, a körülötte lobogó áldozati lángok nem húnytak ki. A korforduló tehát csak a helyzetet változtatta meg, a politikai szituáció lett más, de az élet szükségszerűségei változatlanul törekedtek a maguk céljainak megvalósítására. A „múltnak” ez a továbbélése, folytonossága volt a dolgok lényegéből következő törvény, nem pedig a beállott új helyzet.

Hallom a méltatlankodó ellenvetéseket, mert érzem, nemcsak ismerem a gondolatot, mely megfogalmazza azokat. Magamban érzem, a magam elfogultságait áldoztam föl az objektív történeti igazságnak, amelyről egyre inkább kiderül, hogy jobban a miénk, több közünk van hozzá, mint a múltunk meghatározta szimpátiákhoz. A népiesség, amely legjobban megérzi az idők változékonyságát, teszi kétségessé „törtelenségével” és tartósságával, hogy 49 az irodalom heroikus *idejét* metsző cezúra volna. Az áradó lendületet visszatartó kor talán még ellenállhatatlanabb, szeszélyes kitörésekben buzogtatja a nemzeti szellem és lélek erőit. A tétova szándék a népi kultúra, a sajátos magyar megteremtésére nem egyszerűen esztétikai-elméleti törekvés csak, hanem ízlésbeli-érzésbeli hajlam, a népinek, nemzetinek életformában, tudatban és jellemében történő megvalósítására. Nincs irodalom a századközép népiessége nélkül. Csak belőle és általa bontakozhat ki valamirevaló írói törekvés. Itt, az önkényuralom éveiben, amikor megrekednek látszik, amikor „elmúlóban” van, lesz igazi őstalaja, életforrása eljövendő korok művészetének.

A kor politikai története és a kor főkérdése nem mindig jelenti ugyanazt. Az eseményekből aligha lehet fellebbezhetetlen ítéletet mondani a problémákra. Ezért sem a szubjektív magatartás, vélemény, határozottság a mértékadó, hanem a kor törvényének való engedelmisség, mindegy, hogy ez milyen tudatformát ölt. A múlthoz kapcsoló alaki hűség, a „betűszerinti” emlékezés ábrándos tétlensége igazában semmit sem folytat, nincs köze az élethez, de az ügghöz sem, amelyet úgy „öriz”, ahogyan egy elmúlt pillanat megteremtette és magába zárta. Ha 49 vízvonalzó volna abban az értelemben, hogy vele gyökeresen más jellegű irodalom kezdődne, vagy abban, hogy a róla való vélekedés szerint válnék el az értékes a silánytól, — bizony nem tudnánk mit kezdeni a 40-es évek nemzedékének vihart túlélő nagy alakjaival, akik az önkényuralom idején is még mindig a legnagyobbak. De új is és



más is ez az irodalom, mint ahogy minden sor frissebb az előzőnél, mint ahogy minden folytatás fiatalabb és újabb, korszerűbb és érthetőbb.

A politikai korfordulót a szellem, a lélek nem vette tudomásul. A természetellenesen, valóságellenesen elválasztott időt illesztette össze, egyetlen lehetséges folytatása volt 48-nak, a belső kényszer meghatározta kort őrizte pórusaiban, sejtjeiben, nem amit a külső erőszak rákényszerített. Nem mintha a nemzeti öntudat nem számolt volna a reális tényekkel, de „alkalmazkodása” harc volt, a harc más formája azokért az eszmékért, amelyekért már egyszer elbukott.

Az 50-es éveknek ez az eszmét őrző, eszmék körül forgolódo szelleme igazolja leginkább a folytonosságot, tagadja a kor természetétől idegen változást. Az évtized *eszméi* jellegét szembe szokták állítani 48 „gyakorlatiasságával”, pedig a forradalom maga volt a testet öltött eszme. Forrása az eszményített valóság, mely mögött meghúzódott ugyan a nemzeti és társadalmi szükségszerűség, de a romantikus szellem nem gondolt a szükségszerűségekkel. És nem folytatódott-e ez az eszményítés az 50-es években is? Az illúzió és dezillúzió olyan ellentétpár, amely egy anyagból való, önnönmagát fogalmazza át, bálványozza vagy siratja. A bukás utáni eszményítő technika 48 testvéri ámulásait, közös sorsérzését idézi. Nem menekülés és bűnbánat, hanem emlékezés és egyelőre még öncsalással biztató remény. A csalódás és kiábrándulás kora tulajdonképpen újabb illúziók születésének a kora is. Az önkényuralom dezilluzionizmusa illuzionista világnézet. Két szempontból is az. Illúzió, ahogyan elhiteti magával, hogy kiábrándult az illúziókból, vagyis 48 polgári demokratikus eszméiből. És illúzió, ahogyan „újat” teremt, más eszmékhez pártol. A polgárosodás „reális” útja végeredményben a forradalom „idealista” programját igyekszik valóra váltani. De ez az álmokkal leszámoló realizmus nem volt-e csakolyan álmodozó, mint a romantika a lehetőségeket illetően, a nemesi értékek számbavételét illetően? A divatos önvizsgálat és önbírálat, a nemzeti karakter mérlege csupa-csupa fikció, egy eszményített nemzeti érték hitében-felidezésében fogant.

A kor irodalmában a moralizáló hajlam és a tragikum életérzéssé növelt élménye hat leginkább újszerűnek. A múlt és jelen tanulságai feloldódnak a morálban, talán a cselekvés ellen, de mindenesetre az emberi megtisztulás javára. Az erkölcsi bezárkózás nem a társadalmi cselekvés morális tartalmát vonta kétségbe, hanem egyáltalán a hivatkozó emberi erőt, amely tettbe szabadul a morál fékező fegyelme nélkül. S ez a megfontolás és intelem már nem is annyira a múltra, mint a céltalan tettek jelenére vonatkozik. A tragikum tehát ennek az erkölcsi beállítottságnak is egyenes következménye. Erkölcsi szemlélet és tragikum-élmény összetartoznak, illetve a tragikum csak az erkölcsi szemlélet révén válik egyetemessé, a 48-hoz való kapcsolódást, a folytonosságot a tragikumnál érezzük közvetlenebbül, de a tragikum értelmét mégis csak a morál adja meg, mint szemlélet, mint „világnézet”. Nem valami bizonytalan vágyakozást fejez ki, hanem 48 határozott szociális tartalmát emeli általános erkölcsi törvénnyé, az emberi jogokkal való egyszeri találkozás ízeit érzi a világrend erkölcsi-emberi harmóniájában. Éppen a sokat és rosszállón emlegetett „privátiság”, a szubjektív gyötrődések, az emberi élet mélységeihez, problémáihoz érkező lesznek „közösségiek”, 48 társadalmi tanulságai az ember határainak, erejének, lehetőségeinek megmérésén keresztül tudnak csak majd újra társadalmi konklúziókba öltözni. A morális dilemmák a megoldást keresik, és még ez a készülődő, veszteglő tanácstalanság is a dilemmátlan cselekvés idejét készíti elő, a megrekesztő kérdések átértékeléséhez, újrafogalmazásához vezet.

Már elméletileg is feltételezhető a kétféle tragikum-élmény és kétféle erkölcs. Kemény tragikum-felfogását elemezve Sőtér a legnagyobb különbséget Aranynál látja. Arany közelebb van a morális megtisztuláshoz és reménykedéshez, amikor a bűn és bűnhődés egy romantikus-népies változatában éli át a nemzeti és az egyéni tragikumot egyaránt. Kemény akaratát fatalizmusa nyugtázi le, az értelmetlennek tűnő katasztrófák bénítják meg a cselekvésre ösztökélő erkölcsi érzéket. A morális rossz nem bűnhődik, hanem csak az ember lényegét teljesíti ki, de következtetése a — bár passzív — sóvárgás a jóság, szeretet után és a sajnálkozás.

attitűdjé, mégis csak Arany moralizmusával cseng össze. A folytonosság tehát még ezeknél a látszólag korszakot nyitó irodalmi jeleknél is nyilvánvaló, annál is inkább, mert 48-hoz kapcsolódásuk mellett, a 48–49 előtti irodalomban sem ismeretlenek.

Szinte ide kívánczik a formának, a műfajoknak a problémája, amely már-már túlérzékenyen követi és jelzi az élmény változásait. A más itt már tagadhatatlan bizonyosság, és csak természetes, hogy az irodalmi korszakváltást bizonyító eljárás — a politikai fordulaton túl és az irodalmon belül — innen vette legfontosabb érveit, erre építette merész általánosításait, a feltételezett formai adekvátság tézisére támaszkodva. Valóban a forma bizonyos korokban a legérzékenyebb. Könnyen ingóvá és vállalkozóvá teszi ekkor a romantika újíto kedve és szabályokat nem tűrő természete. A rövid ideig tartó klasszicizálódás, a „forma felfedezése”, a kifejezés tökéletességének, fontosságának, szépségének önlénye is ragaszkodott a maga jogaihoz. Csak hogy az élet harmóniátlansága, az alkotó lelki élménye, a gyors, lüktető, váratlan és kereső életstílus nem tette többé lehetővé az arányok, gondolatok és érzelmek klasszikus nyugalomát. Mégis a klasszicizáló igénynek tulajdonítható, hogy a forma annyira fontos szerepet kezd játszani a 49 utáni irodalomban. A népiességnek és a romantikának a hagyományos műfajai folytatódnak, legfeljebb ha mások kerülnek előtérbe, élednek újszerűvé, mint eddig, de a töredékeknek, a kapkodó kísérletezéseknek a tökéletesség klasszicista nosztalgiája és vágya vet ágyat. Másképpen úgy is fogalmazható, hogy a népiesség már nem tudja kifejezni vagy ábrázolni az újabb élményeket, a mind bonyolultabb és szubjektívebbé váló lelki folyamatokat. A zavar, a habozó aggályoskodás azonban meglepően világos felismerést és tudatosságot is mutat, ami megint csak arra a magabiztosságra emlékeztet, ahogyan a romantika vonja kétségbe, illetve újíttja meg önmagát. Gondoljunk Kemény, vagy Arany műfajérdekldésére. A forma kérdései elsősorban belőlük fakadónak tünnek, nem az anyag feladványaira adott ösztönös válaszok. Nem állnak olyan tanácsstalanul a kifejezés kívánalmaival és lehetőségeivel szemben, mint, mondjuk, a morál kérdéseivel szemben. Ők vetik fel a forma megújulásának törvényszerű útját is, ami ennek a belső vagy klasszikus igénynek történelmi-tudományos alapot próbál adni, mindenesetre a forma vizsgálatában a fejlődés szempontját honosítják meg. A formai hagyomány életrevalósága mellett talán legjobban az bizonyít, hogy az „újnak” szüksége volt a fejlődéshipotézisre magasabbrendűségét igazolni. Pedig a forma „fejlődésének” most egészen másféle értelme van. Nem magasabbrendűséget jelent, hanem a kifejezés fokozatos tökéletesedését. Azt a folyamatot, amely például az epika sokrétű biztonságát, gazdagodását mutatja a naiv eposztól a modern verses meséig, verses regényig vagy a drámai epikáig. Amit a ballada műfaji fejlődésében, alakulásában érzünk, a líra kivirágzásában vagy a regénytechnika és kompozíció tökéletesedésében. Az 50-es évek az irodalom éréseinek állomása, bizonyosabb a fejlődés folytonosság-értelme, már csak azért is, mert a formai koncepció az előző évtizedben, sőt évtizedekben született.

1849 csak a politikai szituációt változtatja meg, de a kor lényeges problémái szempontjából nem hoz változást. Továbbra is a polgári átalakulás és a nemzeti függetlenség marad a főkérdés, csak a megvalósulás módja módosul némiképp és differenciálódik még sokrétűbbé. A 48-as gyakorlattól eltérő elképzelések, nem jártak együtt okvetlenül a polgárosodás feladásával, sőt, a helyzetnek megfelelő aktivitásra vállalkozva, a lehetőségeket keresve, a bukott forradalom céljáért buzgólkodtak. Az önkényuralom évei szükségképpen más atmoszférát, méreteket és hangot adtak ezeknek a törekvéseknek, s ha volt is csekély reakciója a demokratikus haladásnak, a korszak jellege, arculata nem a belső ellentétként kifejlődő tagadás. Az irodalom is inkább a folytatást hangsúlyozza.

E valóságos folytonosságok helyett 49 kettős értelemben szokott szerepelni az irodalomtörténetben. Mint a polgárosodás elmulasztott alkalma, amihez képest minden további kísérlet meddő vagy félrevezető, és a hozzá való „viszony”, a róla való emlékezés, „hűség” vagy megalkuvás feltételeként. Mind a két szempont tulajdonképpen statikus, múlthoz kötődő,

céltalan meditálás, azonkívül, hogy történelmietlen is. Nem akarom a háladás egyenetlenségét kétségbe vonni, sem elmosni a forradalmi és ellenforradalmi korok közötti különbséget, mert hiszen nincs is ilyesmiről szó az 50-es évek szellemi világában. A polgári eszmék reformkori harcosai nem mondtak le a polgári állam megteremtéséről, más kérdés, hogy 48 túlhaladta néhány vonatkozásban a polgári eszméket, de a teljesülés reménye nélkül. A folytatás volt tehát a döntő, a bármilyen mértékű „cselekvő gondolat”, nem pedig az emlékezés megrekedt, mozdulatlan „hűsége”. Ez a probléma, a forradalom megítélése a mi számunkra már *történelmi* kérdés, a tudomány objektív igazsága szól mellette és a mi érzelmi pártosságunk, rokonszenvünk. De az volt-e a kortársak szemében? Nekik az élet folytatása szempontjából kellett mindent átértékelniük, leszámolni legfájóbb emlékeikkel is. Hogy nem volt könnyű és egyszerű dolog, Arany és Vajda vívódásai bizonyítják, az ő magatartásuk példázza azt is, hogy a polgárosodás módjában és mértékében fennálló ellentét ugyan 49 után is megvan, de a réalpolitika kényszere egységesít, közelebb hozza egymáshoz a különböző álláspontokat, a lehetőségekre koncentrál. Az életpártiság mindenekelőtti igazsága nyilvánul meg ebben az aktivitásban, amikor egyúttal a történelmi szükségyszerűséget is igazolja. Csak így érthető Arany szereplése az irodalmi Deák-pártban, Vajda röpiratai és mindezeknek egybehangzása Kemény nem népszerű útkeresésével. Hibáztak? Ha a körülményeket nem használták volna ki a legmegfelelőbbben, és az élet természetes fejlődését akadályozni, nem elősegíteni igyekeztek volna, — akkor most ezt kellene mondanunk. De a történelem nem mutat más lehetőségre. Kegyelettelenek voltak? Néha élesebbek, mint kellett volna, de ezt mindig helyesbítették, néha talán túloztak, de azt jóvátették. Olykor talán nagyobb jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy szakítaniuk kell a múlt álmaival a jövő érdekében, de valójában sohasem szakítottak ezekkel az álmokkal. 1848–49-ről nem a szavak mondtak véleményt, hanem a programok lényege, valóságtartalma. Az újat kezdés igazában folytatás volt. Az irodalmi folyamat pedig híven tükrözi a társadalmi, melyet, minden külső behatás és látszat ellenére, a folytonosság belső törvénye irányít.

### *A költészet és a próza*

A század közepének egymást követő két évtizede mintha a lírának kedvezne jobban. A forradalmi lelkesedés, majd a vívódás, pesszimizmus egyaránt versbe kíváncsozó élmények. A líra azonban nem ragaszkodik csak a költészet műfajaihoz és a költészet nem zárja ki az érzelmek kedvéért a gondolatokat. Tehát a 40-es és az 50-es évek írói ihletettségében lehetett valamennyi súlyeltolódás, de alapja, forrása mindkettőnek ugyanaz. Az irodalom hangneme, stílusa csak a romantika kétféle változatát produkálja ugyanarra a témára. Világnézete az illúzió és a dezillúzió, az eszmék vallása és kiábrándulás ezekből az eszmékből, de lényegében csak a vallásos eszme-rajongásból. Megpróbálom módszeresen végigkísérni a felvetett problémákat az idő vezérfonalán, tulajdonságuk komplexumában és következményeiben.

Az irodalom összetettsége nyilvánvaló a líra és a próza, érzelem és gondolat, szubjektivitás és objektivitás tekintetében, de alapjellege szerint egy-egy kor mégsem tulajdonít valamennyinek egyforma jelentőséget. A teljesség esztétikai illúziója romantikus korokban csak a dialektika bonyolult összefüggéseiben és ellentéteiben él. Az „összetettség”-nek nem formális, ügyeskedő, stilisztikai értelmére utaltam, amit a „nép-nemzeti” késői magyarázóí találtak ki egy formalista-nyelvi eklekticizmus magasabbrendűségének igazolására, hanem arra az „örök klasszicitásra”, amely mindig, mindenben emlékeztet a jelenségek eredeti, összetett alakjára. Hangsúlyozottabb vagy gyakoribb jelek mégis arra mutatnak, hogy 49 előtt inkább a költői műfajok virágoztak, míg az 50-es évek, talán ennek reakciójaképpen is, helyet ad a prózai műfajoknak. De nem sajátja-e az epikus jelleg a 40-es évek költészetének és nem az 50-es években születik-e meg talán a XIX. sz. legnagyobb lírája? A forradalmi időszak lírája nem nélkülözött bizonyos retorikus pátoszt, a szárnyaló, magávalragadó lelkesedés



mellett magyarázó, felvilágosító agitációt, s ez nemcsak szerencsés „próza” ellensúlyt eredményezett, az értelmező, gondolati prózaiságot, amely költői módon találta meg a felszabadult gondolatokhoz a felszabadult formát, a szabadvers vagy a szabad ritmizálás bátor kísérleteit, hanem, bizony tehetséges költőinknél is néha lapos prózaiságot, költőietlenséget. Persze, nem a forradalom volt ezeknek a jelenségeknek az oka, mint ezt a polgári irodalomtörténetírás csaknem egyöntetűen állítja, hanem éppen a forradalmi kifejezés szándéka volt erősebb a formai-technikai biztonságnál, a forradalmi líra hagyománytalansága, újat-kezdése küszködött a sikerületlenségekben is. Az önkényuralom sirató hangjai mellett a visszatekintés, a józan mérlegelés és elemzés a korszerű, és ez a korszerűség természetesen vonzódik a tragikum érzelmi felhangjaihoz, a lelki oldódás félelmeket űző sikolyaihoz a különböző műfajokban, és a regényhez vagy regényszerűséghez, amely tág lehetőségeket nyújt, a történetek és gondolatok végtelen bőségét fogadja be, nyugodtan elrendezi, értékeli vagy variálja azokat, jellemeket rajzol és fajokat jellemez, objektív és szubjektív tud lenni egyszerre. Érdekes, hogy a gondolatiság nem a „reális” eszméjével társul. A bölcselkedés a dezillúzió kételkedő kérdéseit és pesszimizmusát ismétli szüntelen. Tépeldő, vívódó, befelé tekintő és semerre sem ható gondolatok ezek. Mert a lélek sebeit tárják fel, az Én kifejezéséhez jutnak közelebb, és így a próza az élet szolid, mértéktartó, hétköznapi, praktikus prózaisága helyett szélsőségesen szubjektív lesz, a lélek tükréként az idegek állapotáról, képzelgések és betegségek lidércnyomásáról számol be. De ez a szubjektivizmus nem érdektelen még akkor sem, ha egy túlságosan személytelen kor reakciója egyszersmind, mert hiszen ebben az „egyéniben”, privátban a széthulló egész vonaglását és egy jövőt ígérő megtisztulást érzünk. Egy nagy hőfokú szubjektivitás és ugyanakkor a népies objektivizmus megfelelője az az önsorsán és általában az ember sorsán töprengő és a közösségnek, a nemzetnek a gondját magárovevő írói magatartás, amit Keménynél figyelhetünk meg.

A lírát a népiesség esztétikája határozta meg, de a prózán is meglátszik, hogy a népiesség kortársa. Talán a szemlélet rokonsága fűzi őket össze, de nem lehetetlen, hogy közös ősrükre, a romantikus epikára emlékeznek. A legszembeütőbb hasonlóság a népies líra és a romantikus próza között társadalomszemléletükben, illetőleg nemzetfelfogásukban van. Ez a próza korszerűségének legdöntőbb bizonyítéka is. Egységben látja a nemzetet, de az egység csak a társadalmi feladatok időleges egysége, a nemzetéltetés polgári demokratikus szándékának kifejezése, program és nem valóság. Mindenesetre a program itt a valóság igényét tolmácsolja, a törvényszerűt, a realitást, bár a társadalmi felkészülést figyelembe véve mégis, kissé illuzórikus marad. A líra és a próza korszerű, szemléletbeli rokonságában érezni már a különbséget is. A népies költészet (líra és epika) a mesék, a népköltészet szimbólumaival dolgozik, ezért *népi-nemzeti* tartalmú és formájú, *népi romantikájú* lesz önkéntelen is. A próza természeténél fogva józanabb, „realisabb”, a valóságra, a valóságos helyzetre és alakokra építi illúzióit. Tehát a „nemzeti” felfogása is nemesi színezetűbb lesz. A különös, hogy a próza ugyanakkor alapvetően romantikus, nemesség-koncepciója vagyis valóságlátása pedig illúziós. A költészet viszont — eszményítő magatartása ellenére — egy korszerűbb realitást szuggerál bele, vagy kényszerít rá a társadalomra. Művészileg a *nemesinek* is népies-nemzeti formákhoz kell igazodnia. A kor esztétikai parancsa ez, mely az idegen, németes műköltészet és idegen próza hatások ellen keres a népiesben hazai, nemzeti formát (lásd: Horváth János: A népiesség fejlődése Faludtól Petőfiig), de az olvasók igénye is, a fogyasztó szellem ízlése, amelynek alakulásában a demokratizmus éppen úgy szerepet játszott, mint a magyar nemesség, elsősorban a vidéki nemesség életstílusa, szellemi világa, a népi egyszerűséghez, gondolkodásmódhoz való közelsége.

A költészet és a próza kapcsolata nem olyan általános, mint más korokban. Természetüktől idegen funkciókat töltenek be, egymás tulajdonságait veszik át, egy kicsit azért, mert még nem fejlődtek ki sajátos tulajdonságaik, a romantika korlátatlansága, lendületei és megtorpanásai élnek bennük, mert ez a mindent akarás, ellentétke villanó szerepjátás



egyelőre még a valódi természetük. A líra objektívizmusa, személytelensége és ugyanakkor funkcionális önkényessége, szubjektivitása a „népiesség korában”, vagy az 50-es évek prózájának kiábrándult józansága, egyensúlyvágya párosulva valami hisztérikus lírai forrósággal: csak a romantikától felszabadult, gátlatlan élmények világában lehetséges, és nincs mód arra, hogy a romantikától megszabaduljon az irodalom, mint ahogy nincs mód a még oly viszonylagos társadalmi egyensúlyra sem.

### *A népiesség és szerepe*

A költői és a prózai műfajok, a romantikus törvények érvényesülésén kívül a népiesség hatása a legszembetűnőbb. Az irodalom életének folyamata e két jelenség keretei között zajlik le, illetőleg az irodalmi folyamat produktuma a romantika és a népiesség, maga a kor irodalma az. A népiességről való tudományos felfogás realizztikusságát érzi benne erősebbnek olyannyira, hogy szembeállítja a romantikával, s a realizmus kialakulásának fontos állomásává teszi, a realizmust ebből a kettősségből vezeti le.

A népiesség nem a romantikával szemben jött létre, hanem a romantikából született. Ezt a romantikus származást mindvégig magán hordja. Nem feledkezhetünk meg róla akkor sem, ha új formáival találkozunk. Igaz, a népiesség még egy évtizeden belül sem mozdulatlan irány, különösen nem, ha két évtizedet tekintünk át, elméletileg is feltehető, hogy a kor tendenciáit követve egyre jobban távolodik majd a romantikától és egyre határozottabban bontakozik ki belőle a realizmus. Kicsiben, az európai irodalom fejlődését futja be, időben is lépést tartva vele, talán éppen ezért lesz majd a további irodalmi fejlődés alapja, nem szűnik meg a szerepe akkor, amikor az irány maga már megszűnőben van. A realizztikus világnézet, valóságfelfogás korszerű élményét, az általa kialakított szabályát adja át későbbi koroknak a nemzeti forma egyetlen, komoly, alapnak elfogadható sommájával együtt.

Nem kétséges, hogy a népköltészet valamiképpen mindig fel-feltűnik az irodalomban, ösztönösen vagy tudatosan idézett alkotórésze írott kultúránknak. Ilyen programosan és kizárólagosan azonban mégis csak a romantika fedezte fel, talán önmaga ellen, de a maga gyönyörűségéből és mindenekfölött a demokratizálódó közszellem, az átalakulásra váró társadalom hatására. Azt hiszem fölöslegesen hívnám tanúságot az ezzel foglalkozó irodalmat, az okok megnevezésében alig van közöttük eltérés, legfeljebb az irodalmi folyamat értelmezésében, tehát az irodalmon belüli jelenségek megítélésében, ami nem is olyan lényegtelen dolog. Csak egyetlen kiragadott példát említek a sok közül: Horváth János nagy tiszteltet keltő, kiváló monográfiájában a népiesség külön „vonalon” fut, külön története van, a maga múltjához kapcsolódik elsősorban, nem pedig saját korának törekvéseihez. Az egész irány olyannak tűnik, mintha egy folytonos fejlődés (elsősorban technikai-formai fejlődés) csúcsa lenne, a nemzeti irodalom klasszikus tetője. A „történetiségnek” ez a felfogása a módszert látszik igazolni, amely a „nemzeti klasszicizmusnak” irodalom-elvi, ideológiai koncepcióját hozta létre. A nemzeti klasszicizmus pedig népiesség-pártiságot és nem néppártiságot jelent. Bár a látszat az, hogy erősen a népire koncentrált, hogy az irodalomnak és a nemzetnek egy teljesen más, elfeledett és elhanyagolt útját tárja föl, lényegében mégis idegen marad ezektől a jelenségektől. Idegen, mert a *népit* csak meghódítani, elsajátítani akarja, mert a népi nála nem cél, csak eszköz és nemcsak az aranyjánosi értelemben. Arany, irodalomra és nemzetre vonatkoztatva egyaránt fontos *megállónak* tekinti a népiességet, előbb „pusztán”, hogy megerősödjék, hogy világot teremtsen, és csak azután kiindulásnak az össznemzeti irányába. A népit vagy népiest „alapul vevő” tendencia viszont nagy általánosságban marad és aggasztóan elméleties, azt a gyanút kelti, mintha a szándék megrekedne a tétovázó gondolatnál, s az alkotás már megszületése előtt is más volna, mint a népi, nem több, hanem kevesebb, nem haladja meg, de el sem éri, nem jut el hozzá. Ez az „alapul vevés” azért elméleties csak, mert éppen a népies „pusztán”, azaz maga a népies hiányzik belőle. A népiesség nem népköltészet plusz műkölté-

szet, hanem az író eszmei meggyőződése, ars poeticája, morális hite. A „nemzeti klasszicizmus” teoretikusainak népiesség-fogalmában a nem-népi, a népit kerülgető az aktívabb, ami nem a demokratikus azonosulásnak, inkább a liberális érdeklődésnek felel meg. Míg a romantikus nemesi és a népi formális ellentétében tulajdonképpen a nemzetinek és a szociálisnak egy szabadabb, gátlástalanabb közvetítő közegét találhatjuk. Így adódik az a furcsa helyzet, hogy a „népies vonal” tartózkodóbb, konzervatívabb, mint a romantikus népies, amely a „kettőszakadt” és újra egyesülő nemzeti kultúra képzele helyébe a nemzetiválás egységesítő képzetét tette. A romantika hátat fordított nemesi múltjának és a népihez pártolt, nem a kettősségben látta a szintézist, hanem a kettősséggel szemben kereste a népiesség demokratikus szintézisét. Ez persze nem mond ellent annak, hogy a romantika természete azért nem változott meg.

A népiesség „nemzeti klasszicista” ellenpéldáját is csak úgy találomra keresem meg a marxista irodalomtörténetírásban. Pándi Pál inkább a „szerepjátás-elméletnél” időzik sokat, az ebből levonható elvi konklúziókat fogalmazza meg és összegezi, s bár ő vitatkozik a nemzeti klasszicizmussal legszenvetélyesebben, most mégsem ő idézem Horváth Jánossal szemben, hanem egy olyan véleményt, amely a népiesség genezisében kutatja a lényegest, amely az irodalmi folyamatról mond gyökeresen mást, mint a nemzeti klasszicizmus. Sőtér István romantika-tanulmányára, főképpen pedig a magyar és a lengyel romantika párhuzamáról szóló Mickiewicz-tanulmányára gondolok. Sőtér a népiességben a korjelenséget hangsúlyozza. Nem a műköltői tudás bevégeztségét, hanem a társadalmi és nemzeti igény szerencsés találkozását látja benne. És mindezt a romantika irodalmi sugallatába tudja helyezni, amely így kísérfje, tulajdonsága és értelmezője lesz egyszerre a népiességnak. A két irányt összekötő kapcsolatok közül a legjelentősebbnek a demokratizálódás kényszerét és eszméjét tartja. Érdekes párhuzama a lengyel romantikával még jobban megerősíti, hogy a különböző társadalmi feltételek elsősorban ennek a formáira, következményeire hatnak. Talán kissé előnyben részesíti a tudat szerepét a polgári átalakulásban, heroikus eszmék mámoros kora igézi meg, nagyszerű elmék bátorsága és nemes tettekreszánás csoda-merészsége, talán elfedni látszik nála egy-egy pillanatra az akarat diadala a szükségszerűséget, amely uralja ezt az akaratot, de mindenekelőtt az átalakulás lényegét, lelkét érzi meg, amikor a romantika és népiesség összefüggéseire fényt derít. A mély korszerűség már eleve kizárja, hogy összekeverhető legyen a szellemtörténet valamiféle „vonal”-konstrukciójával. Az osztálykultúrák és fejlődésük, mozgásuk is elsősorban saját korukkal kapcsolatban érthetők, nem múltjukkal kapcsolatban, ami csak megerősíti vagy ellentmond korszerűségüknek. Sőtér módszere az egész kort felmérő, mindenre kiterjedő, komplex módszer, a társadalmi feladatokból, a kor-szellemről indul ki, és szükségszerűen találja meg a romantika és a népiesség együttesét, természetes összevegyülését. Az újat együtt teremti meg, önmagukban újulnak, nem egyik a másik ellenére. A megújulás képessége benne van már a romantikában is, de ilyen forradalmi lendületet a napirenden levő polgárosodástól, a demokratizálódó közszellemtől kapott.

A két példával azt próbáltam bizonyítani, hogy a probléma megközelítésének csak két-féle módjából is hányféle különbség származik. Az árnyalatoknak tűnő eltérések ugyanazoknak a jelenségeknek a lajstromozásában az egész értelmét változtatják meg. Ezek a példák felmentenek attól is, hogy a népiesség minden összefüggésével foglalkozzam, így hát csak az irodalmi folyamat dialektikus természetét vázolom föl az irányok mozgásának ebben a miniatűr tükrében.

Még nem régi emlék a reformkorban a magyar felvilágosodás szentimentalizmusa, mely nem reakciója, hanem érzelmi kiigazítója volt a ráció egyoldalúságainak. A rousseau-izmus egyszerűség és emberség élménye örök szomjúságot oltott a gondolkodó emberbe, tudás és sejtélem, erő és gyengeség egymásrataltsága, nosztalgiaja törekedett egymás felé, valamiféle teljességvágy megvalósulását remélve. Az ember, a társadalom, a természet csodáinak élményét felváltja az ember és a világ titkainak élménye, a rendszerező összefoglalást, az

enciklopédiát a békétlen keresés, nyugtalan vándorlás, egy dinamikus áradás a végtelen felé és egy végtelen, bár naiv kitárulkozás a világ előtt. A természet a világfájdalomnak ígér menedéket; az árvaságot enyhíti, amely az ész könyörtelen leleplezései miatt borul az egyensúlyát veszített emberre. A reformkor tehát még emlékszik erre az élményre, és szüksége is van arra, hogy ráemlékezék. Az életforma bizonytalansága a tudat klasszicisztikus biztonságát ingatja meg; a nemzeti polgárosodás, amely az ész és érzelem elvontságában, Bessenyei és Kazinczy korában olyan egyszerűnek látszott, a gyakorlatban a társadalmi és osztályérdek zátonyain megfeneklett. A tanácstalanságban csak a költészet és fantázia, a romantikus álom és mese volt az egyetlen „értelem”, ésszerű reménytelenség, ami a semmivel biztatott, mégis a „menekülés” hely- és időváltozása mellett levegőváltozást is jelentett. Mégis valamilyen mozgás volt, amely a megrekedtségből, jövőtlenségből zökkenett ki az idő kerekét. A fantázia által így visszanyert emberi teremtő erő, a hit és önbizalom, csakhamar izgalmas, biztató tájakat fedezett fel.

A magyar romantika történetében már annyira és annyszor elámultak ezen a termő kalandozáson, ezen az értelmes, egyáltalán nem céltalan menekülésen, az élet törvényeinek programokat, szándékokat legyőző diadalán, hogy bátran mellőzhetem, azt hiszem, a gazdag anyagot is, amivel bizonyítani tudnám. Elég *A karthausira* utalni, hogy a csalódott, szenzibilis fájásról képet kapjunk, amely talán itt kerül be a magyar irodalomba, Vörösmarty eposzaira, hogy lássuk, az idő mennyi megdöbbentő tanulságot tartogat a gyanútlan múlt-kergetőknek, és ugyancsak rájuk, romantikusokra, ha az egyszerű és természetes nem érdektelen, sőt nagyon is időszerű példáját akarnók megmutatni. A történelmi múlt divatja már a kezdeteknél többet jelent, mint a lelet újságát, a lehetőség öröme rejtezik benne, a használni tudás felcsillanó reménye és a használni akarás programja, s valamiképpen ez az ősi erő és magabiztosság fogta meg a romantikus szellemet a nép felfedezésekor is. A renddel és világossággal csábító „természeti” a romantikának csak nyugtalanító, szeszélyes szépségeket, és a különös, furcsa egyszerűt mutatta meg.

A népies tehát a romantika egy rousseau-ista vágyában kezdett kivirágozni. De csak futó „útiélmény” maradt volna, ha nem lennének meg benne azok a vonzó tulajdonságok, amelyek ezt az érdeklődést lekötik. Mindenekelőtt, a nemzeti múlt tisztelete a népben, a népi szokásokban, kultúrában vélt találkozni a csodálatosan megőrzött legősibb múlttal, a lázasan és vívódva keresett nemzetinek eredeti formájával, ízeivel és színeivel. A történelmi nosztalgia, a feudális szemléletű romantika „győzelme” az idő fölött a jelen mese-valóságába rejtezik, a táj titokzatossága fogadja be az idő mába idézett rétegeit, a múlt „realizált” világát, a tér valóságos, tapasztalati létezése, nyugalma hitelesíti az idő káprázatát, mely az éj homályában, fák sűrűjében régi dicsőség alakjait és szellemét támasztja föl. A népiesség így lett a történelmi-nemzeti legvégső következtetése, és egyben kiindulása is ennek a nemzet-koncepciónak. A reformkor népiessége, Kölcsey, Vörösmarty népies műfajkísérletei nemcsak mennyiségileg szórványosak, de kezdetlegesek is, csak a téma értelme és lehetősége pendül meg bennük. Természetes tehát, hogy a fentebb kifejtettek a 40-es évekre éppen úgy vonatkoznak.

Amikor reprezentatív, szinte kizárólagos irányná vált a népies, még akkor is őrzi romantikus eredetét. Nem szabadulhatott volna tőle, ha akart volna sem, hiszen a demokratikus korszak, amely uralomra segítette, a romantika hite, problémátlansága, bátorsága nélkül aligha tudta fenntartani magát. De a történelmi valóság távlatokban megnyilatkozó értelme is szükségszerűen vette át a romantika eszközeit, hogy eredményesen vetekedhessék annak hangosságával, harsány színeivel, nagyító szemléletével, torzító vonalaival. Az irodalmi népiesség korát Petőfivel szoktuk kezdeni és vele zárni is, amennyiben 49-cel valóban lezárul a népiesség kora. Ennek az iránynak egy szakasza minden bizonnyal, és ha helyesebb is az 50-es évek Aranyával, sőt az *Őszikék* Aranyával befejezettnek tekinteni a századközép népiességét, az az időszak, amelyben uralkodó szerepet játszott, valóban végetér 49-ben. Most azonban a kezdet érdekelt minket, éppen az előző kor irodalmához viszonyítva. Petőfi lázadó



újsága nem kétséges. A nevével jelzett népiességet aligha lehet összetéveszteni a reformkoréval. És mégis, úgy érezzük, hogy ennek a lázadásnak a természete-romantikus. A gögösen vállalt új téma és irány romantikája, amit népiként vagy forradalmiként emlegetnek is az irodalomtörténetekben. Vitathatatlanul merész, újszerű és „forradalmi” volt, természetesen nem a forradalmi versek színvonalán. Helyzetdalai és népdalai nagyon messzire kerültek a biedermeier ízlés és almanachok dalszerűségétől, ismerős tájakat, embereket, érzéseket szeret. Nem meglepő, ha az összehasonlítás a romantika lírájával, érzésvilágával legalább viszonylagos realizmust mutat ki a népiességben. De a népies életkép vagy jellemrajz bír-e a realizmus kritériumaival, vagy helyesebben, a költő és a téma, a költő és a valóság viszonya megváltozott-e döntő módon? Erre a kérdésre nemcsak az igenlő válasz bizonytalan, hanem az egyértelmű is valószínűtlenül hatna.

A hetyke hang és fékezetlen vidámság valóban lehet plebejus bátorság és életöröm. De miért mondana ez ellent a romantikának? Miért volna abban különös, rendkívüli, hogy a polgári, népi felszabadulás, a lelki és művészi felszabadulás kezdetben romantikus magatartásformákban és romantikus irodalmi formákban él? És nem a régi formák önkéntelen folytatására gondolok. Petőfi tudatosan más volt, akarattal lázadt, kihívóan, harcrakészen, túlzásokat és megbotránkozásokat is vállalón. Éppen az újnak ez a lendülete, önbizalma, hetyke bátorsága, hangos dörömbölése, robbanó ereje és rohanó sodrása hozta magával az új irány romantikus jellegét, az irodalmi népiesség forradalmi, újító tulajdonságai voltak romantikusak. Petőfi lázadása nem általában a romantika ellen irányult, hanem a nemesi romantika ellen, annak is nem annyira eszközei, mint ízlés- és divatkonvenciói álltak útjában. A népiesség e nélkül a romantikus lendület nélkül nem jutott volna túl előítéletek konzerváló sorompóin, a reformkor társadalmi és irodalmi indulatainak habozó, tehetetlen állapotából. A népi téma logikája hőkentette meg a nemesi romantikát, következményei és önállósodása, az új imponáló, követelődző fellépése, annak az életrevalósága, amit maga idézett föl nem álomnak, hanem életnek, ami nem menekülés, de remény volt számára, csodálatos *megmenekülés*, egyetlen lehetőség. A népiesség voltaképpen megvalósította a nemesi romantika vágyát önnönmaga „ellenére”, idegenkedése ellenére is. A demokratikus átalakulás óhajának volt mesés beteljesülése, a történelmi nemzet időszűrővé formálódása, a nemzet átmentése a népbe, lényegében a nemzet megmentése. A nemzet érdeke most a nép érdekével találkozott, s ha az új eszmék szubjektív érzések és gondolatok ellenállásába ütköztek is, szükségszerűségüket többnyire kénytelenek voltak elismerni, mint tudomásul venni, hogy fájdalom és áldozat nélkül nincs gyógyulás. A demokratizmus egyenes útja tehát a népiesség, az újatkezdés öntudatát, „ellenzéakiségét” a nemesi romantika tehetetlensége váltotta ugyan ki, de ezzel nem tagadta meg egészen saját múltját, csak azt, ami ebből a múltból nem változott jelenné, ami nem „jött” együtt vele, ami nem ő.

Látszólag visszakanyarodtam a „nemzeti klasszicizmus” folytonosság-konceptiójának a közelébe, mert a népiességet „felülről” származtatom. Az ellenkezője aligha lett volna lehetséges, az eltérés ezen belül mutatkozik, én legalább is éppen a koncepcióban érzem. Nem osztom a népi és nemesi „külön útról” szóló elméletet, mely egyesíti, hogy megemissítse az irodalomnak ezt a kettőre jelenségét, mely a nemzeti felfrissülését reméli a népivel való érintkezéstől. Petőfitől és főleg Aranytól idézett szavakkal lehet ugyan igazolni a program ilyen értelmezését, de a népiesség programjának lényege megcáfolja ezt az értelmezést és a gyakorlata sem támogatja. A leplezetlenül századvégi kérdésfeltevés ideszármaztatása, a vezető osztály belső dilemmája, mintha az osztályviszonyok egy bizonyos állapotát, az osztályok természetét, faját örökítené véglegessé, változatlaná. Az osztályok hangsúlya egyébként az idevonatkozó történeti áttekintésekben mindig valamilyen elfogultságot takar, a nemesi-népi ideológiája éppen olyan világos, mint a „polgári” nemesellenessége. Pedig az osztályfrontok nem ott húzódnak, ahol az irodalomtörténet, még a marxista igényű irodalomtörténet is látni véli, romantika és népiesség vagy nemesi romantika és népi romantika között.



A népiességnek igazi ellenfele nem a „régí” stílus, a romantika, amiből származott, ami csak *időben* létezett már, mert belenőtt a népiesbe, maga lett a népies, hanem a tehetetlenség, sznobizmus, arisztokratikus affektáltság. A kor irodalmi folyamatában döntő szerepet nem a keveredés, felfrissülés játszik, hanem az átváltozás, a régiben fogant új győzelme. Könnyen megismerhető ebből a történelmi folytonosság, amely az újat, az időszerűt jelenti, és a spekulatív folytonosság, amely csak az új látszatával jelentkezik. Az utóbbi csak kismértékben a koré, inkább az utókor jóhiszemű tévedése vagy tudatos félreértése.

A népiesség lépten-nyomon, szemléletben, témában, megformálásban és műfajokban is „emlékezik” a romantikára. Az életkép már-már egzotikus, néprajzi színeiben, a történetek ízes érdekességében, a népies zsánerfigurák külön-furcsa humorosságában és elnagyoltságában, a mesei báj és a mesei érzelmesség kedvelésében, a „beleélés” átképzeléses technikájában, amilyen magafeledten vesz részt a költő a helyzetdalok álarcosjátékában, abban is a romantika vállalkozásaira jellemző naiv problémátlanságot látom. Még a későbbi Petőfiben is a csapongó nyugtalanság, gyermekes dac és démoni fékezhetetlenség, rémek kísértetei és a jelenéssé váló jóslás, a zseni öntudat, de mindenekelőtt a romantikus életérzés, a szabályost, természetes, nyugodt harmóniát nem ismerő ihletettség az uralkodó vonás. Felvethetnénk, hogy ez a költői egyéniség éppen így volt „harmóniában” a korával, hogy ez a harmóniátlanság fejezi ki legjobban a társadalmat, amely a várakozásban egyesült, a jövőendő forradalommal és általában a jövővel hangolódott össze. Ezt senki nem vitatja, de vajon csak akkor fejezhette ki a jelen diszharmóniája a jövő harmóniáját is, ha alapjában romantika-ellenes? Egy másik ellenmondás kapcsolódhat ehhez a kérdéshez: Petőfit mégsem lehet együtt említeni a reformkor nemesi romantikájával. De a romantika sem azonos a nemesi irodalommal, ha a reformkorban túlnyomórészt nemesi színezetű volt is, és viszont, a realizmus nem a polgári osztály világnézete csupán, ha az élet anyagi, pénzügyi valósága nagyobb szerepet kap is annak a kornak az irodalmában, amelyben a polgárság szerez vezető pozíciókat. Az ebből az elhatárolásból született korszakolás kísértetiesen emlékeztet az osztályirodalom és osztályízlés polgári koncepciójára. Tudjuk nagyon jól, hogy a nemesi és a polgári osztályból származó tehetséges írók nemcsak átláttak, hanem túl is láttak az osztályukon, amikor az osztályt vélték kifejezni, csak önmaguk emberségével növelték meg azt. Természetesen az egyes korok lehetőségei, jellege és a tehetségek eltérő foka és természete miatt nem lehet egyenlőségjelet tenni az irodalomtörténet alakjai és problémái közé. A korok jellege pedig az uralkodó áramlattal, nem az uralkodó osztállyal azonos, a társadalmi haladás szükségletei, nem pedig a közízlés kíváncsiái szabják meg. Petőfi romantikája más tehát, mint a reformkor nemesi romantikája, de ez a különbség csak elméleties, a valóságban a nemesi romantika sem azonos már önmagával, Petőfi kora, a népiesség kora nem ismeri és nem ismeri el saját múltját, amikor folytatja és emlékezik rá akaratlanul.

Nem alaptalanul beszélnek a népiességgel kapcsolatban realizmusról sem. A romantizmusnak különös meglepetésben lehetett része, amikor ennek a furcsa, izgató, színes világnak a témaanyagával megismerkedett. A felfedezés dicsekvése, az újság kimeríthetetlennek látszó érdekessége minden sajátosságnak, a legkisebb jellegzetességnek is túlságos hangsúlyt adott. A népi élet képei sokkal többet jelentenek már, mint egyszerűen színteret, díszleteket vagy ürügyet, romantikus életérzések „költői nyelvét”. A couleur locale szinte törvényszerűen önállósodott, főtéma lett, maga az írás tárgya, a „történet”. Az új világ nyelvének és szokásainak anyaga, hétköznapijainak és ünnepeinek levegője, színe a szemlélő fantáziájával találkozott először. Még nem volt az író számára annyira természetes és otthonos ez az élet, hogy problémáira is ráismerjen. Alakjai és történetei a „szokott”, általános alakok és történetek, de csak a maguk környezetében azok. Az irodalomban viszont éppen szokatlanságukkal, különösségükkel hoznak maradánoélményeket. Az egyre tömörülő anyagi valóságot tehát a romantika avatja irodalomká, sőt, a romantikus rajongás, tématisztelet teszi mind realiztikusabbá a népiességet. Ha azonban a romantika továbbra is csak ösztönös útját járná, a népies téma

elkerülhetetlenül szociográfiai formát öltene, a „néprajzi” módszer mérímée-i szintjén fordulna egy modernebb kor, modernebb, tudományosabb érdeklődésébe. De a romantikában tüneményes gyorsan tudatosodott az anyag kényszere, a változás kényszere. A keresés attitűdjé örök várakozásra hangolja az érzékeket és az értelmet, már „számolt” azzal, hogy bekövetkezhessen egyszer, ami esetleg újabb horizontot nyit, társadalmi és irodalmi lehetőségeket nyújt, véget vet a zavar és tanácstalanság korának, a történelmi múlt szomorú tanulságait biztató jövőre váltja. A fantázia szemlélődő nyugalma már az anyag birtokbavételekor osztozhatott az alkotói fantázia lázával. Az új élmény a reménytelennek hitt jövő ígérését jelentette, romantikus álmok beteljesülését. Ezért vitte, repítette magával a népiest a romantika, az anyag varázslatát, marasztaló csábjait legyőzve, a szárnyalni tudást még meg se várva. A forradalmiságot aligha érthetnénk meg a realizmusból, azaz a feudális valóság, a paraszti élet lázító tükröztetéséből — hiszen ilyenlét Petőfinél és Aranyánál nemigen találkozunk —, sokkal inkább a romantika változtatni akaró vágyából, amit a népiben lát realizálhatónak, a demokratikus átalakulásban, s amit az irodalmi népiességben tud legmegfelelőbben elmondani. A realizmus elméletírói nem idegenítik el ezt a viszonylag objektív irányt a forradalmi romantikától, amit azonban élesen elhatárolnak a nemesi, polgári, vagyis a hanyatló osztály romantikájától. Aki viszont történelmi kategóriaként elismerik és értékelik a romantikát, a népiességgel már idejétmúltnak is tekintik, a népies irány realizmusának hangsúlyozásával a „realizmus korának” jogait védik, de általában ezt, az irányokat történelmi korokkal egyeztető koncepciót. Az ő szemükben a romantikus magatartás nem azonos a „romantikával”, és két „ellentétes” irány csak átmeneti formákban találkozhat egymással. Pedig az irodalom is mélyen dialektikus folyamat, nemcsak egy időben élhetnek két különböző kor jelenségei, hanem egyszerre lehetnek erre is, arra is jellemzők, sőt, önmaguk ellentétei is. Nem ellentmondás tehát, hogy a népiesség csak a romantika forradalmi vágyát valósította meg, mint az sem, hogy a népiesség következménye és ugyanakkor átváltozása a romantikának. A 40-es évek irodalmának forradalmi tendenciája azonban nemcsak a romantikus tudat túlzása volt, hanem egyúttal a szellem reális útja is, amit a társadalmi haladás törvényei irányítottak és a történelmi események igazoltak. A romantika sodró és harsány eszközei jobban megfeleltek ennek a „realista” korszellemnek, mint valami mértéket tisztelő, klasszicista harmonikusság, az irányköltészet, irodalmi szónoklat, agitáció jobban, mint a finomkodó, formai szabályokra kényszerítő irodalom, amely személytelenül általános és gyanús kiengyengültséggel. Nem mintha az irodalomnak nem volna szüksége ezekre a klasszikus szigorúságú, érlelő pihenőkre, vagy már megérlelt összegezésre és tájékozódásra. A népiességben kezdettől fogva megvolt a befejezettség, a tökéletesség igénye.

A magyar romantika már nem ismerte a formai szeszélyességet, a szertelen képzeletet is fegyelmezte a nemzeti irodalom hivatásának tudata. Meglepően szabályozott, ökonomikus költészet és próza (talán csak az egy Jósikát kivéve) jellemezte a romantika virágzásának éveit. A népiességnek nem volt mit helyrebillentenie. Az arányokat és a hangnemet a kor követelte olyannak, a romantikus szem összhangban látta őket a nemzeti valósággal. Petőfi megbotránkoztató keltő lázadása nemcsak a téma miatt zavarta az ízlést, de a formával is. Egy nagyon is iskolázott, törvényekhez igazodó irodalom méltatlankodott ez esztétikai szabadság ellen. Kölcsey, Vörösmarty stílizálásában, Bajza dalnemesítő elképzelésében az ízlés-kötöttség arisztokratizmusa lappangott, és ugyanakkor a sóvárgás, megszabadulni ezektől a kötöttségektől. A romantika ízlés- és formarombolását következetesen Petőfi valósította meg. A népiesség tehát a maga forradalma idején nem látszik sokat törődni a szabályokkal, a széppel, a hagyományos értékekkel. Ha Petőfi gögös formaellenességére gondolunk, akkor különösen igaznak látszik ez, de hogy szavaiban és verseiben egyaránt nem pongyolaságról, költőietlenségről van szó, szükségtelen vitatni, az irodalomtörténet is teljesen egyetért ebben. Valami új és másféle szabályosság próbálkozik itt először megfogalmazódni, természetesen még úgy, hogy mindenfajta szabályt tagad.

Pedig a népköltészet, amely a népies irodalom forrása, nagyon is ragaszkodik a maga szabályaihoz. Ezeket a szabályokat a hagyomány alakította ki. A hagyományápolás a népköltészet életfeltétele, megnyilatkozni csak ezekben a formákban képes, a hagyomány a népköltészet létezési módja is. Az ősi műfajokhoz, kifejezési technikához, már-már sémákhoz ragaszkodás elkerülhetetlenül némi konzervativizmust eredményez. A hagyományban előbb csak az éneklés, a versben szólás biztonságát látó népköltő később már a szokás-törvényt ismeri fel, amihez alkalmazkodnia kell, ha közérthető akar lenni. A szokás őrzése, szertartásos tisztelete erősebb, mint az újítás iránti hajlam. A népi élet többszázados változatlanlansága, illetve csak nagyon lassú, alig észlelhető változása ennek az izlés-konzerválódásnak a háttere. De az egyszer már megszerzett és kipróbált értékek, praktikus szellemi tulajdonok józan vigyázása, a tapasztalt, bölcs konzervativizmus — a történelmi múlt rétegeiből kialakult népi jellemvonás is.

A népiesség nemcsak csodálatból követi a népköltészet klasszikus rendjét, hanem azért is, mert szüksége van rá. Az irodalom a romantika korában szabályozott, megmérhető értékeket teremtett, a formai „abszolútig” növelte az irodalmi izlést és igényeket. A népiesbe változásakor is az új esztétikai törvényeit kereste, sajátosságokat, amelyeknek múltjuk és rangjuk van, értékeket, amelyeket a legfinnyásabb izlés sem vitathat. A klasszicizmus tökéletesség-vágyát tehát a romantikus folytonosság közvetítette. A népiesség nem folytathatja alacsonyabb szinten, mint a romantika, legalábbis kevesebb igénnyel nem. És *szüksége* is volt a „rendre”, az imponáló hagyomány védelmére, létezését igazolni, helyét és jogát bizonyítani az irodalomban, a művészi szép világában. A „pórias” vád nemcsak demokratikus tartalmára vonatkozott, de irodalmiatlanságot is jelentett. Azt vitatták, hogy lehet-e művészetnek nevezni egyáltalán ösztönös mintája miatt. Az *ösztönös* tulajdonképpen nem volt szokatlan a romantikus esztétikában, csakhogy individuális múltja, szabadsága tiltakozott a népi ösztönösség kollektivitása ellen. A megformálásnak, az alkotásnak a műgondját, az esztétikai értéket teremtő művészi munkát volt szokás hiányolni a népiesben. Ezért is szüksége volt a maga külön rendszerére, az esztétikai naiv kategóriájára, a műfajok szigorú kötöttségére, amit mind-mind a népköltészet ösztönös hagyománya hozott létre.

A népiesség lázító egyszerűségét a legteljesebben talán Petőfi vállalta magára. Az ő szubjektív költői egyénisége a romantika ideáljaként szállt szembe a romantika megmerevedésével. De ez a vállalás nem volt következmények nélkül. A népiesnek szükségszerűen fejlődő kötelmeihez önkéntelenül és tudatosan is idomulnia kellett. Ha Petőfivel kapcsolatban valahol „szerepjátszásról” beszélhetünk, akkor csak itt, annál a költői alázatnál, mellyel a népet és költészetét szolgálni akarja. A megkötöttséget, a konzerváló szabályosságot az egyéniségével, önmagával való folytonos harc árán fogadja be. A „rongyos legények” hányaveti igénytelensége csak elfedi, de nem tagadja azt az igényességet, ahogyan a „népköltő” megküzd a formával, a nem könnyű egyszerűvel.

Az új irodalmak mindig a teljességre törekednek valamiképpen, noha éppen egy volt teljességgel szembeni elégtelenség hívta őket életre. A népiesség is romantikus és realisztikus kezdetek után klasszicizálni igyekszik önmagát. Ez az időben való *egymásutániség* a valóságban *egymásmellettiség* jelent, mert folytonos kezdések haladnak párhuzamosan az egyre tökéletesbülő írásokkal, mert a pillanat igénye jövő pillanatok szándékát is valóra váltja. Arany művei, egyénisége a népiesség klasszicizáló vágyának felel meg inkább. A 40-es évek népies klasszicizmusa nem volt mesterkélt, magába zárt harmónia, a forma és tartalom kiegyensúlyozottsága irodalom és társadalom egyensúlyát is jelentette, a tökéletesség esztétikai akarása a társadalmi tökéletesedés kívánásának visszfényeként jött létre. Ha időnként megbomlott ez az összhang, a klasszikus tisztaságú népies irodalom romantikus riadót fújt. A népies harmónia tehát a reális szemlélet mérték-arányossága, az a szintézis, amit a realista esztétikák szerencsés példaképp szoktak emlegetni.



Az 1850-es évtized irodalmi változásaiban egyre többen keresik a realizmus jegyeit. A forradalmak utáni polgári regény egyetemes áramlattá nővő valóságsszemléletét vélik megtalálni a mi 48-as forradalmunk bukását követő magyar irodalmunkban is. A polgári regény, az úgynevezett „realizmus”, nem a polgári eszmékből, hanem ennek megvalósulásából, a burzsoá társadalomból ábrándul ki. A felhalmozás dicsősége nem tudja többé eltakarni a felhalmozás bűnét, az élet eszménytelenségét, a hasznossági elv mélységes immoralitását. A népboldogító eszmékről és az embert megváltó jogokról, erkölcsi normákról kiderültek, hogy a polgári viszonyok között illúziók csupán. Az egyedüli igaz a világ anyagiassága, a pénz mindent jelentő uralma. A kiábrándulás és pesszimizmus morális hátatfordítás tehát a burzsoá társadalomnak, de ugyanakkor hűség is az elárult vagy elérhetetlen ideálhoz. A magát „realizmusnak” nevező irodalom ezért *eszményít*, negatíve túlzásaiban, mondanivalója pedig, az alapvetően erkölcsi élmények társadalometikai következtetéseiben. Innen van Dickens, Thackeray, de még Balzac romantizmusa is.

A magyar irodalomnak nem voltak közvetlen élményei a polgári társadalomról. Annál többet tudott arról, hogy az eszmék megvalósításának már a kísérlete is éber erőkre ütközik. A liberalizmus ingadozása ideál és valóság között, a tettreszánás halogató félelme, az eszmények gyakorlati következményeiktől való húzódozás most valódi konfliktussá érhetett 48 szomorú tanulsága és az értelmet vigasztaló, tudományos szkepszis legmodernebb európai divatja közbejöttével. A legnemesebb eszmék is eltorzulnak a gyakorlatban, és beláthatatlan következményei lehetnek a jó törekvéseknek is. A magyar dezilluzionista irodalom csak a csalódás, kiábrándulás hangjában rokon az európai realizmussal, a magatartása, problémái azonban egészen mások. Gyulai az „idealista” gondolkodással és tettekkel szemben, melyek katasztrofálisan ütköznek meg a valósággal, akart valamiféle tényekkel számoló „realizmust” kialakítani. Kemény a romantikus optimizmust bírálja felül a forradalom utáni ember érthető lelki gátlásosságaira utalva. Az esztétikai gondolat és a művészi ábrázolás aggályai, az óvatosan mérlegelő és tépelődő alkotásmód felülemeli az irodalmat a romantika álmait tagadó irányokon. Talán a testvériség és nemzetiség elkésett szabadságharca volt az oka, hogy a realizmus korának megfelelő irodalom nálunk a kritikán is túl kezd, az eszményihez mért *nem* helyébe szeretne valami meggyőzőbbet és újszerűt tenni. Szempontjai árnyaltabbak a visszatekintésben, indoklása a lehetőségek végigpróbálásához csinál kísérletező kedvet. Keményék a szomatú tragédia jóvoltából az európai szellem flaubert-i kérdésfeltevései felé tévedeztek. Nem Balzac tehát, hanem Flaubert, nem „realizmus”, hanem egy nyugtalan, kereső, klasszicizáló szintézis.

Eddig csak a világnézet általánosságában volt szó a XIX. sz. közepének izgalmas irány- vagy stílusváltásairól. Mint a 40-es évek irodalmi folyamatainál tettem, a szabadságharc utáni időszakban is szeretném bemutatni az egyes irányok összefüggéseit, szerepüket az irodalom folytonosságában. Az önkényuralommal beköszöntő „új ízlés”, a magyar realizmus tulajdonképpen dezillúzió volt, kiábrándulás csak, irodalmi téren a romantikus lelkesedésre replikázó romantikus pesszimizmus. Igaz, a romantika *önszemlélete* feltétele az ábrázolás harmóniájának, átmenet is lehet a kiegyensúlyozottabb irodalmakhoz, de nem realizmus, még akkor sem, ha a realizmusnak különféle fajtáit, korlátozott és kevésbé korlátozott fokozatait feltételeznénk. A kor irodalma magán is hordja az átmenetiség minden jegyét. A romantikát hűségesen követő ellenképes ábrázolás és egy valamennyire már mérlegelő „egyensúly” kettősségében rekedt meg, jellemző rá a lírai hangnem, az „eszményítés” módja és technikája.

Ez a kettősség vagy „átmenetiség” tulajdonképpen a romantikus iskola vonása. A magyar romantikában érdekesen van meg a tudomány és érzelem, jövő és múlt, absztrakció és valóság ellentéte. Talán azért, mert egyszerre kapcsolódik a felvilágosodáshoz és a felvilágosodás kritikájához is. A racionalizmusból való kiábrándulás nem okvetlenül életellenes, az érzelem reakció alapja is lehet a társadalomkritikának. Tehát, a romantikából „kinőtt”



realizmussal van dolgunk, különösen 49 előtt. Nem ellenképe, — folyománya elsősorban a romantikának. Már maga a múltbafordulás is kritika, s hogy milyen szerepe volt a magyar valóság feltárásában és átalakításában, jobbnál jobb tanulmányok egész sora bizonyítja. A romantika folytonossága éppen úgy érvényes a „realizmusra”, mint később a naturalizmusra, amely szintén a romantikus fantáziának üzent hadat. Ha csak a népiesség szépségideáljára, tömbbábrázolására, különcseire vagy a titokzatossá színesülő-komorodó természetfestésre gondolunk, természetesnek látszik a kérdés: nem a romantikusok voltak-e az első „naturalisták”?

A reformkor realizmusa (Eötvös) erősen moralista természetű. A humor és a szatíra a felvilágosítás retorikájával vegyül, az életkép a romantika extrém ízeivel. Az „irányregény” alig különbözött a XVIII. sz. tanítókölteményeitől. A „művészi”, az esztétikum bennük a romantika vagy a népies. A műfajok, az írói programok, többségükben felvilágosodás korabeliek. Ez persze nem időszerűtlent jelent, mert a reformkor nemcsak az Ész kritikájának, de az eszmék valórárváltásának gyakorlati kora is. Az osztályharc utópista szabályai uralkodtak még az alsó osztályok fejletlensége miatt. Az „utópizmus” egyébként nem derülhetett ki a gyakorlat próbája híján. A *magyar sajtóság* csak a népiesség-központúságban mutatkozik, az emberi jogokért folyó harc mindenütt romantikus alku tárgya — legalább is az irodalomban. Victor Hugo és Stendhal utópisták, az 1789-es forradalom előtt a klasszicizmus emberideálja, majd a szatíra („nevelés”), az enciklopédisták észmisztikája (az Ész mindenhatósága) alapjában mind utópisztikus és „romantikus”. Így lesz jellemző ezekre a mozgalmakra a *szabadgondolkodás*, és az eredetileg vallástól elszabadult gondolatból kialakuló, szociálisabb értelmű *liberalizmus*. A liberalizmust tehát már a kiegyenlítődés társadalmi óhaja hívta létre, a romantikus világnézet önmagát szabályozó formája ez. Az irodalmi fejlődés ökonómiaja fölött örködik, fékező, de nem gátló, az ellentétek termékeny hangsúlyozója, éppen azzal, hogy semmilyen körülmények között nem adja fel egyeztető szerepét. Természetesen ez a maga tartás is, mint minden politikai magatartás, idővel mechanikus, ortodox lesz és nem veszi tudomásul a történelem szükségyszerűségeit.

Az 50-es évek „átmenetéből” két irányba nyílt lehetőség: az egyik, a szükségszerű út, a tagadás „önállósodása”, elmélyülése, művészetté növekedése, ez a naturalizmus; a másik a mesterkélt, egy klasszicista harmónia, amely azért is formális, eklektikus, mert a szintézis feltételei nincsenek meg. A klasszicizáló kiegyenlítődés ezért konzervatívabb és iskolásan leegyszerűsítő. A „realizmus” tehát világnézet elsősorban, szemléleti mód, amely ellenképe a romantikus-idealista szemléletnek, tükre a romantikának. A *regényessel* szemben az *igazra* kíváncsi, a költészetnél többre tartja az elbeszélést, a *képzelet* elvesztette trónját, helyére most az *élet képzetét* ültette. Meghasonlás, válság ez, s mint minden ilyenek, a leggyakoribb megjelenése csupán fikció.

Az *igaz fikciójából* mi valósulhatott meg az élet-regényekben? Volt egy tapasztalati igaz, amely magában foglalta a romantikus kóborlások „tapasztalatát” is, de a nem-regényes eseményeket, az „érdektelen” részleteket, tárgyak és tájak hétköznapiságát is. Volt azonban egy másféle igaz is, amit legtalálósabban *morális igaznak* lehetne nevezni. Látszólag a „tapasztalati” a realizmus és a „morális” még a romantika. Pedig az utóbbi volt az, amelyben a meghasonlás eszméileg kifejeződött. Az új írói magatartást az új morál, illetőleg a valóban morális érzékenység jelentette. A tapasztalati igaz csupán a fantázia „lefordítása” volt, egyelőre csak ellen-mondás, de nem mondanivaló, nem új irány az irodalomban, csak más modor. Még nincs világnézete, legalább is irodalmi világnézete, „realista fikcióval” is romantikus marad (lásd Balzac). Ez a tagadás-program a *hitelesség* szabályát hagyományozta az irodalomra, amely azóta sem tudott megszabadulni „modorbeli” múltjától.

A morális igaz alapja a lelkiismeretfurdalás. Így vonja le a romantikus öncsalás konzekvenciáit, ebben tudatosodik a jóvátétel szüksége, de az eljövendő *más* hite is. A tapasztalati igaz elutasítja az életet, mert rossznak látja, s mert nem is akar semmit elfogadni jónak; a morális magára vállalja, elszenvedi. A morális igaz a teljesebb, belőle származik a „tapasz-

talati" eszménye, de benne fogalmazódik meg talán legerőteljesebben az irodalomtörténet kor-szerű „korfelettsége”, az eszményi, ideális irodalom igénye. Világos mindez, ha Arany művei-nek erkölcsi telítettségét vizsgáljuk, és — a különbségek elismerése mellett — Kemény mora-lizmusát.

### *A jellem és jellemzetes*

E két fogalom áll a romantika utáni esztétika középpontjában. Mert a realizmus ismér-veiként szerepelnek az elméleti irodalomban, rájuk épül az a koncepció is, amely szerint innen kezdődik a magyar kritikai realizmus kibontakozása. A nagy egész felé tájékozódás, a *szélesebb és teljesebb* programszerű divatja mindenestre. Az egyéni problémákra egyetemes válaszokat keresnek, a nemzet sorsát az emberiség sorsa dönti el végső soron, vagy, aminek az emberiség csak gyűjtőneve, amiből tulajdonképpen áll, amiben szimbolizálódik, az *ember* — általában, A romantikus világnézet 48-at az akarat diadalának vélte, ezért látta a bukásban az akarat bukását is. A vereségre nemigen talált más magyarázatot, minthogy az érthetetlen, már-már misztikus mélységű titkok, rajtuk kívülálló akadályok, rejtélyes emberi tulajdonságok miatt következett be. Ezért lesz a visszapillantás és önismeret a legjobbak ocsudó magatartása, ezért kerül előtérbe az irodalmi jellem kérdése is. Persze a tragikumélmény az ezt legközvetle-nebbül kifejező drámai műfajjal együtt a műfaj esztétikumát, kategóriáit is magához vonzza.

A klasszikus ókor, a görögség a sorsban, a sors „példáiban” látja az embert, a jellemet. Az ember erkölcsi és lelki magatartása, „cselekedete” a sors által meghatározott helyzete szerint alakul. Ismert, általános, törvényes útja van csak az életnek és az eseményeknek. A „típusok” a maguk végzete által kijelölt utat járják. Nem lehet kivétel, meglepetés, ami-lyen elkerülhetetlen minden, úgy előre is látható. A sors akaratával szemben tehetetlen a gyengébb ember, mégsem a „gyengeség” jellemző az antik jellemre. A *rend* őrzi belső szilárd-ságot, egy felső harmóniát árasztanak magukból, a lázadóban pedig a szenvedély fanatikus ereje száll szembe a renddel. Márványba faragott emberek, hipnotizált eszközei a felsőbb hatalmaknak. A mechanizmus ellen vétő tulajdonképpen az élet ellen cselekszik, mert a vak, felelőtlen emberi szenvedélyeket szabadítja fel, melyek tragédiákat, bizonytalanságot szülnek, s a rend széthullása katasztrófa lehetne. A klasszikus bölcsesség következtetése: az embernek önmagától kell félnie leginkább. Kifejezi ez azt az igazságot is, hogy az ember önmaga porko-lábjá kell, hogy legyen, de azt is, hogy az individuum helyett a közöst kell szolgálni; kifejezi az individuális, magányos lét veszedelmeit. Még a *társadalom* lehetőségeit, újságát élvezte, annak igézete alatt állt.

A szatíra, eposz, dráma a „rendet” szolgálta. Majd a líra lesz a személyesség kultusza, a közöstől való elfordulás, a „romantika” kezdete. Persze, nemcsak mint irodalmi kifejezés-mód, hanem mint írói-költői állásfoglalás.

Az antik embertípusok sokáig alapjai maradnak az irodalom jellemfelosztásának. De az egyéniség, a szenvedély és az érzelem természetének felismerése csakhamar szabaddá teszik a jellemet is. Ez a romantikus élmény új dolgokat mond el az emberről. A szabálytalant kutatja, a megmagyarázhatatlant, tehát az emberi „realitást” leplezi le. Amit az antik világ lefojtott, elbuktatott és el is hallgatott, azt teregette ki, azzal ismerkedett önfelédten. Az antik-vitás értelme a jellemelekben fejeződött ki, a jellemelek megismerése jelenti a valóság megisme-rését is. Az új világot már a felszabadult ember hozta létre. Hibákkal, szenvedélyekkel, gátlás-talan érzelmekkel és tudásszomjjal teli ember. A cselekvés is azért lett fontosabb most, mert az „új jellem” cselekszik, él, történnek vele események, és ő maga keresi a kalandot. Az antik ember csak az istenek akaratából tett mindent, sokszor a maga vágyai ellenére — sorsa volt, nem élete. Az igazinak ismert, szabad emberen van már a hangsúly, aki nem kimért, meghatá-rozott jellem, de szertelen, harmóniatlan. Ez volt az önmagáról való új élménye, ezt tapo-gatta körül, ezt szerette, ennek az örömeit élvezte ki elsősorban, talán túlságosan is. A roman-tikus *én* azonban nem szabadult meg teljesen a klasszikustól, nem is lehetett megszabadulnia,

hiszen az ember örök természete lett mindaz az érték, amit nagy századoktól kapott. A sokféle tehetség, melyet egyes korok kifejlesztettek, elidegeníthetetlen sajátja maradt, s akkor sem feledkezett meg róluk, ha időnként újabbak vagy valamelyik régi foglalták le jobban.

A felvilágosodás emberlátása a világnézet, műveltség általánosságával is megelégszik, a romantika viszont *egyénit* keres. A romantikus jellem egy feltűnő tulajdonságon, ismertetőjelen vagy szokáson alapszik. Tehát csupa-csupa véletlen és külső mozzanaton illetve eltűnt ferdeségeken és különcködésen. Ugyanakkor a „harmonikusság” klasszicista követelése a humanizmus és felvilágosodás irodalmának műveltségtotalitásán túl, a romantika hiperbolikus figuráiban jelenik meg. A XIX. századközép „realizmusa” mintha a romantika jellem-programját fejlesztené tovább. A romantikus „típus” helyett a romantikus „egyénit”, természetesen leválasztva róla a torzát. Lélektanát is a romantikától vette, mintaképe a nagy tragédiák költője, Shakespeare volt. A monumentális pszichológiai konfliktusok, megrázó morálítások emberi közelségbe kerülnek, a reneszánsz ember nagy bukásaival versenyez a mai kisember. A „nagy egyéniség”, az irodalom érdekességének törvénye. A kisszerű ember, jellem, nagy céljaival, vagy a maga által felnagyított problémákkal teremt érdekelt magának. Balzac és Flaubert alakjai ilyenek, de hamarosan jelentkezik a kisember veszedelmes ellenfele is — a maga természete; Zola regényeiben.

Az 50-es évekkel kezdődő irodalomban, esztétikában a jellem-kritériumot az irodalmi folytonosság tehát inkább magyarázza, mint a fordulat. A romantika felkeltette az érdeklődést, szélesítette, variálta az alakokat és megteremtette az elmélyülés igényét. Az egyetemes életre, a világra fordult figyelem ugyancsak talált folytatható hagyományt a nagy kérdéseket általánosan fogalmazó klasszicista ízlésben, amelyet legutóbb a népiességgel hoztak kapcsolatba. A népiesség formai válságát éppen ennek a klasszikus harmóniának a megbomlása okozta. A formai tisztaság lehetetlensége, a relatívnak bizonyuló tökéletesség, reménytelen ragaszkodás egy túlszárnyalhatatlannak hitt irodalmi színvonalhoz. A népies klasszicizmus objektív költészete nem a közöny tárgyilagossága volt, a közös témák kultuszát, a nemzeti bárd szerepét a romantikus próza is átveszi. Az önkényuralom irodalmában ez az objektív szerepvállalás vívódik az egyre szubjektívebb lírai élményekkel. A közös fájdalom és gond a privát élet legegyénibb sajátja lett. A jellem és a jellemzetes esztétikája ugyancsak impulzust nyervehetett a klasszicista ízlés lényeg- és általános kategóriájától. Gyulai jellem-konceptiója ehhez és nem a „realista tipizáláshoz” van közelebb. A másik közvetlen példa és indíték a dezilluzionizmus *önismeret*-eszméje. Ez sem a valóságot tárja föl, hanem az illuzionista „valóság” illúziós kontrasztját. Az így létrejött és körülhatárolt jellem aligha a valóság reális tükre. Bizonyos szabályok szerint formálódik, cselekszik, csak meghatározott környezetben él, célszerűen kijelölt motívumok viszik a kívánt pszichológiai konfliktus felé. A jellemet, a történetet, a társadalmat nem a regény életkontaktusával teremtik újjá, hanem csak a dráma konfliktust szolgáló technikai elemeiként. A regény általában az élet tanulságait, a róla való gondolatokat sommázza, ez a tragédiák ihlette regény az élet korlátozásáról szól. Félelmekből született korérvzés keres védelmet a maga-konstruált, mesterséges világban. Természetesen hű kifejezése ez így is a kornak, de nem a „realista technika” szerinti (ahogyan a realizmust szokás elképzelni!) kifejezése. Az 50-es évek jellem és jellemzetes fogalma tehát „eszményítő” viszonyban van a valósággal.

Az évtized ellenzéki íróinál mintha inkább a romantika folytatódna. A népiestől áthalt romantika ugyan, de nem a „klasszicizmuson” keresztül, hanem egyenesen, már az egyoldalúságoktól megszabadulni igyekező változatában. Gyulaiék elméleti „reál-ideál”-ja végeredményben passzív harmonia, az ellenzéki, amelynek Zilahy Károly volt nagyon fiatal és nagyon népszerű esztétája, bátor harmoniátlanúság, tettekre szánt, kockázatot vállaló. Természetes, hogy Gyulainál a jellem lesz fontosabb, Zilahynál a morál, Gyulainak a típus, az általános, Zilahynak az ember, az egyedi. Az „egyéni”-ben is a külön, esetleges alakok és tulajdonságok érdeklik jobban. A humor és líra sajátos romantikus ötvözetével már a kiego-



zés utáni stílust, Mikszáthot és a századvéget készíti elő. Természetesen ez az ösztönös, és erőteljes kísérlet, ha láncszeme is az irodalom fejlődésének, nem hathatott közvetlenül az irodalom alakulására. Ezért kapcsolódott Mikszáth érthetően Jókaihoz (aki egyébként az ellenzékhez hasonlóan lesz „korszerű”) és sokkal inkább Keményhez (akit pedig nem szeretett), mint Zilahyhoz. Az a más, ami a romantikus Mikszáthban van, innen származik, a nemesi udvarházak szomorú tragédiáit, a diszharmónia klasszicista egyensúly-vágyát a romantikus ellenzék közvetítette, ha letört kísérlet is, nyomtalannak látszó, mégis út vezetett belőle Mikszáthhoz. Mert az ellenzékre is hatással volt az irodalmi Deák-párt imponálóan biztosnak látszó, inkább morális, mint irodalmi „erőrendszere”. Az eszményítő, morális igazról a korban, általában el kellett ismerni, hogy több volt, mint a naturális lehetett volna. Az irány módszerének és technikájának életképessége is bizonyítja. Klasszicista törekvéseivel pedig felszabadította a romantikát egyoldalúságaitól, elültette benne a harmónia, a mérték és mélység igényét.

\*

A XIX. sz. magyar irodalmának e két évtizede a romantikus és klasszicista tendenciák egymásra hatását mutatja. Természetesen nem igazolja ez azt a szellemtörténeti koncepciót, amely az irodalomtörténetet a romantikus és klasszicista irányok váltakozásának fogja fel. Az „irányok” történelmi kategóriák, de az irodalmi folyamat természete dialektikus, s ellentétei, szintézisei törvényszerűen követik egymást, ha korok szerint újra meg újra fogalmazódnak is. Az élmény, magatartás, stílus dialektikáját a század ebben a kettősségben fejezi ki. Az irodalom romantikus folytonossága azért kapott itt nagyobb teret, mert dinamikusabbnak és egyetemesebbnek éreztem, mint a szórványosan és nehezen kibontakozó klasszicista törekvéseket.

József Mezei

## DIE ROMANTISCHE KONTINUITÄT DER LITERATUR

Den Ausgangspunkt der Ausführungen bildet die Erscheinung, daß in der ungarischen Literatur des 19. Jahrhunderts die romantische und klassizistische Tendenz gesetzmäßig zum Ausdruck kommt. Diese beiden gefühlsmäßigen Ausdruckweisen und Verhalten der Epoche ergänzen einander dialektisch, wobei aber die romantische Tendenz dynamischer ist, mehr Initiative und Antriebskraft besitzt und die romantische Kontinuität am besten dem Geist des Zeitalters entspricht. Auch die Erscheinung, daß die literarischen Bestrebungen sich keineswegs gegenseitig vernichten, sondern eine zeitgemäße Umwandlung erfahren, ist darauf zurückzuführen, daß sie sich aus der gemeinsamen romantischen Quelle ernähren.

Aus der romantischen Kontinuität folgt, daß der Zusammenbruch der Revolution des Jahres 1848 in der ungarischen Literatur keine radikale Veränderung zur Folge hat. Der „Realismus“ ist nur scheinbar neu, seine theoretische Grundlage ist der Desillusionismus, d. h. ein romantisches Gegengewicht; auch Art und Mittel der Darstellung bleiben romantisch. Die Gestaltung der Kunstarten bleiben romantisch. Die Gestaltung der Kunstarten sowie des Geschmacks widerspiegeln in erster Linie diese Kontinuität. Besonders die Volkstümlichkeit spielt in der ungarischen Literatur eine interessante und eigenartige Rolle. Sie ist ein Ergebnis der Streifzüge der Romantik, wird aber zugleich zum bildenden Geist derselben. Die strenge, klassische Überlieferung der Volksdichtung dämmt diese uferlose Überschwemmung ein, regelt die selbstvergessene Unordnung und Formlosigkeit zu einer Ordnung von klassischer Ruhe. Auch die an das Lateinische anlehrende klassisierende Vergangenheit der ungarischen Romantik unterstützt die klassizistische Prätension der Selbstentfaltung der Volkstümlichkeit.

Poesie und Prosa widerspiegeln gleichermaßen diese Probleme, deren Spuren auch in der Ästhetik und in der literarischen Kritik vorhanden sind. In der weiteren Folge erörtert die Studie das Problem des Charakters oder des sog. Charakter-Realismus, welcher gleichfalls als ein Drang der Romantik nach klassizistischen Gleichgewicht aufgefaßt wird. Schließlich grenzt sich der Verfasser gegenüber der geistesgeschichtlichen Konzeption ab, die die Literaturgeschichte als einen Wechsel von Romantizismus und Klassizismus auffaßt, und erkennt diese nur auf das vorige Jahrhundert beschränkt als richtig an, mit der wichtigen Modifikation, daß der Prozeß keineswegs mechanisch ist und die Begriffe dem Wesen der gesellschaftlichen Bewegung entsprechend zu interpretieren sind.



## A SZÉP SZÓ ÉS JÓZSEF ATTILA\*

1936 márciusában új folyóirat lát napvilágot. Megjelenik a Szép Szó, egy jellegzetesen urbánus intellektuel-gárda fóruma, azzal a célkitűzéssel, hogy irodalmi-szellemi fegyverekkel küzdjön egy polgári demokratikus Magyarorszáért. Ennek a folyóiratnak egyik társszerkesztője, egészen 1937-ben bekövetkezett haláláig, József Attila.

Különböző indítékokból, számos összetevő szövevényének eredményeképp, a felszabadulás előtti kulturális közegben ez a kapcsolat a kommunista költő és a polgári lap között nagy hullámokat verő probléma állandó forrása volt. A probléma a felszabadulás után keletkezett József Attila-irodalomban sem jutott nyugvópontra. Elsősorban József Attila élete és pályája e szakaszának felmérésében okozott ugyanis bizonyos nehézségeket a Szép Szó értékelésében kialakult, túlnyomórészt elmarasztaló bíráló, de megfordítva, a lapot ért kritikákat is megkérdőjelezte, legalább egyes pontjaikban, József Attila közreműködésének ténye.

A vizsgálódásnak ebben a fejezetben nem tárgya a Szép Szó polgári és kommunista részről történt eddigi értékelésének elemzése, csupán József Attilának a laphoz és köréhez fűződő kapcsolata, e kapcsolat létrejöttének körülményei, okai és végül a kapcsolat tartalma és jelentősége.

\*

Ha a József Attila halála után róla írt méltató, magasztaló, elragadtatott cikkek garadáját olvassuk, kevésben találunk utalást arra, hogy ennek a — szélsőjobboldali köröktől eltekintve — egyre inkább ünnepezt költőnek, életében miért nem jutott semmilyen társadalmi, állami, kulturális hatalmi tényező, vagy hangadó irodalmi kör részéről elismerés. Mégis néhány, nyíltabb és kevésbé nyílt, de mindenesetre érdekes célzás, megjegyzés akad az írások között.

Katona Jenő<sup>1</sup> nekrológiájában ez áll: „József Attila a kollektív megváltás szegény, megvetett apostola lett. . .” Boldizsár Iván<sup>2</sup> a Válaszban közzétett megemlékezésében elárulja, hogy „József Attila zsidóbérencnek, kommunistának számított, nem üldözték, levegőnek nézték.” Kassák Lajos<sup>3</sup> szerint József Attilának költőtársai halála után sem bocsátják meg képességeit. „Neves folyóirataink el is hallgatták halálának évfordulóját.” Schöppflin Aladár<sup>4</sup> József Jolán könyvét méltatva így ír József Attila szerencsétlen pályafutásának okáról: „Nem

\* Az itt közölt fejezet a szóban forgó polgári-liberális folyóirat (1936–1939) működésének, korabeli bonyolult politikai, irodalompolitikai szerepének csak egy és meglehetősen részletes kérdésével foglalkozik. Ezért nem érintheti, még kevésbé elemezheti behatóan a Szép Szó tevékenységének számos lényegbevágó és elmarasztaló értékelést eredményező ideológiai problémáját. Ez az elemzés és értékelés további tanulmányok feladata lesz.

<sup>1</sup> KATONA JENŐ: Egy költő halálára, Korunk Szava, 1937. dec.

<sup>2</sup> BOLDIZSÁR IVÁN: József Attila, Válasz, 1938. jan.

<sup>3</sup> KASSÁK LAJOS: Emlékezés József Attilára, Népszava, 1938. dec. 18.

<sup>4</sup> SCHÖPPFLIN ALADÁR: Asszonyok költőkre emlékeznek, Nyugat, 1940. 7. sz.

volt tájékozódó képessége az étellel, a társadalommal, a világgal szemben... folyton hibákat követett el — praktikus értelemben kell ezt felfogni — önmagával szemben". Féja Géza<sup>5</sup> Irodalomtörténetében megállapítja, hogy „József Attila lénye és léte egészen különös izgalmat okozott költőtársai között... eredeti nagysága elidegenítette tőle a kortársakat... igen hamar megtalálták az ürügyet, hogy eltávolodjanak tőle, egyikük vérig sértő gúnyverset is írt róla... mindentől megfosztották amitől lehetett...". A legnyíltabban Juhász Géza<sup>6</sup> fogalmaz: „Annak, hogy úgy húzódoztak tőle, van egy társadalmi oka is. S viszonyaink közt ez a fontosabb. Annak az osztálynak szólt ez a hüvös elutasítás, amelyiknek a nevében énekelt József Attila.”

E néhány megállapítás után tekintsük át vázlatosan, éppen csak, hogy a Szép Szóhoz vezető folyamatot bizonyos meghatározó jelentőségű tények ismeretében vizsgálhassuk: József Attila pályafutását.

Ismeretes, hogy József Attila az 1929-ben megjelent *Nincsen apám, sem anyám* kötettel széleskörű és nagyjából elismerő feltűnést keltett. A kötetről hét kritika jelent meg és a hétből hat méltató, dicsérő, felfedező jellegű. Egyedül Németh László *Nincsen anyám, sem apám* címen a Nyugatban megjelent kritikája veti előre József Attila későbbi költői sorsának árnyékát.<sup>7</sup> Ugyanebben az évben, az év folyamán írt mind a tizenhárom verse megjelenik. Kilenc a *Toll* c. radikális polgári lapban, kettő a *Népszavában*.

1930-ban azonban megírja híres kritikáját Babits Mihály *Az istenek halnak, az ember él* c. verseskötetéről.<sup>8</sup> Mint azóta számtalan cikk, emlékezés, értékelés és maguk a tények bizonyították, ez a Babits ellen írt bírálata, az év folyamán megjelent más Babits-ellenes kritikai megjegyzéseivel együtt, jelentős szerepet játszott további pályáján, amennyiben lényegileg kitessékelte önmagát a Nyugatból és a Baumgarten-alapítvány kasszájából. Ez idő tájt távolodik el József Attila a Bartha Miklós Társaságtól is és az Előőrs körétől, amelyhez futó, átmeneti kapcsolat fűzte. És csatlakozik az illegális kommunista párthoz. Illegális kommunista életszakaszának a párthoz legszorosabban kapcsolódó periódusában szakít az „új népiesekkel” is.<sup>9</sup>

A 30—32-es év harcos költői és publicisztikai ténykedése ugyancsak tükröződik verseinek közlési lehetőségeiben és az 1931-ben és 1932-ben megjelenő köteteinek fogadtatásában. 1931-ben összesen három verse jelenik meg, az ebben az évben írt kilencből; az 1932-ben született 17 verséből pedig összesen öt. És a megjelent versek közül a legtöbb eldugott vagy kérész életű lapokban láthat csak napvilágot. A *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* c. kötetéről hat bírálat jelenik meg és ezek a kritikák már pontos tükrei a József Attila körül kiejegcesedő polarizációs folyamatnak. A kommunista és szociáldemokrata lapok kritikái egyöntetűen dicsérik.<sup>10</sup> Viszont élesen József Attila ellen fordul a Magyar Szemle kritikusa.<sup>11</sup> József Attila ellen foglal állást a Nyugat is, amelyben Fenyő László<sup>12</sup> ír gúnyos, lenéző hangon a kötetről, és nem állít kevesebbet, mint hogy József Attilának, ennek az „élelmes” fiatalembernek nincs ízlése, nem bensőséges, nem formaművész, és főleg — nem forradalmár. Az Előőrssel való szakítás nyilvánvaló következményeképp, leplezetlenül elfogult ellenszenvvel és a Fenyő-hez hasonló ítélettel értékeli József Attila verseit Féja Géza,<sup>13</sup> *Szélkakas költők* c. cikkében.

<sup>5</sup> FÉJA GÉZA: József Attila (Nagy vállalkozások kora, Magyar Élet Kiadó, 1943)

<sup>6</sup> JUHÁSZ GÉZA: Az utca és a föld (Népi írók, Magyar Élet Kiadás, 1943.)

<sup>7</sup> NÉMETH LÁSZLÓ: Nincsen anyám, sem apám, Nyugat, 1929. dec. 1.

<sup>8</sup> „Az Istenek halnak, az ember él” Toll, 1930. jan.

<sup>9</sup> *Fiatalság és népművészet*, Szabadon, 1932. jan.

<sup>10</sup> GÉRGELY SÁNDOR: József Attila új versei, Korunk, 1931. május. KÁLMÁN JÓZSEF: Van-e szocialista líra? Szocializmus, 1931. június 16. JENŐ JÓZSEF: A magyar vers útja, Népszava, 1931. május 17.

<sup>11</sup> *József Attila új versei*, Magyar Szemle, 1931. december.

<sup>12</sup> FENYŐ LÁSZLÓ: Döntsd a tőkét, ne siránkozz, Nyugat, 1931. jún. 16.

<sup>13</sup> FÉJA GÉZA: Szélkakas költők, Előőrs, 1931. máj. 10.

A József Attilának már vitathatatlanul érett, nagy költészetét tükröző *Külvárosi éj* még nagyobb és József Attilára nézve megrendítőbb értetlenségbe és közönybe fullad. A Nyugatban Illyés Gyula<sup>14</sup> ír kedvetlen hangon a kötetről. József Attila költői helyzetére különösen jellemző Németh Lászlónak ez idő tájt a Tanú hasábjain tartott seregszemléje az élő líra fölött.<sup>15</sup>

A polgári radikális-liberális körök annak idején jól fogadták József Attila verseit, de a Bartha-társaságban és az Előőrsben való szereplése, majd kommunistává válása miatt elhidegülték tőle.

De József Attila számára, mint ezt minden tanú, visszaemlékező egybehangzóan állítja, a legnagyobb megrázkódtatást Pákozdi Ferencnek<sup>16</sup> a Társadalmi Szemlében megjelent, József Attila költészete iránt teljes érzéketlenséget és értetlenséget tanúsító kritikája okozta, amely idézésre sem szorul, mert sajnálatosan közismertségre vergődött. Ez a kritika azonban csak egyik megnyilvánulása a József Attila és költészete iránt a KMP akkori vezető köreiből mutatkozó türelmetlenségnek.

Illegális és legális kommunista lapokban József Attila publicisztika, tanulmány, vita formájában is kifejtette nézeteit 1932-ben és 1933-ban. Ezeknek az írásoknak alapján pártkörökben zavaros intellektuelnak minősítették őt, mivel részben freudista hatások, a marxizmus és a freudizmus összeegyeztetésére irányuló elképzelések nyilvánulnak meg ezekben az elméleti munkáiban, részben pedig a fasizmus németországi győzelmének megrendítő ténye kétségeket támasztott benne a kommunista párt történelmi helyzetelemzése és taktikája helyességét és még mélyebben, a marxizmus lét és tudat összefüggésére vonatkozó tételét illetően. Ez az álláspont, helyes részletmeglátások ellenére, vitathatatlanul a szociáldemokrata felfogáshoz közelítette József Attilát, a náciizmus uralomrajutásával kapcsolatban felmerülő értékelésekben. Nem tartozik ide József Attila a párttal történt összeütközéseit kiváltó cikkeinek elemzése. Ide csak az tartozik, hogy a József Attila versei és prózai írásai nyomán vele szemben támadt bizalmatlanság 1934-ben szakításhoz vezetett a KMP és József Attila között. Ez pedig nemcsak az úgy kommunista kommentátorai, hanem József Attila polgári barátai szerint is életének legsúlyosabb csapása volt, mivel egyedül a kommunisták között érezte úgy, hogy tartozik valahová, egyedül köztük talált magára. A kommunista vitapartnereknek formálisan igazuk volt József Attilával szemben. Egyes állításai tévesek, zavarosak voltak. Túl ezen, könnyen elképzelhető, hogy a fenyegetett helyzetben levő pártnak komoly problémát okozott egy, az illegális nehéz körülményei között téves nézeteiben megmakacsodó, idegileg zilált, pszichoanalitikus kezelésre járó, mindenképpen teljesen rendhagyó ember közreműködése az igen szigorú fegyelmet követelő mozgalmi munkában. Két dolgot azonban nem ismertek fel a József Attila pártsorsáról döntő tényezők. Az egyik a legvitathatóbb cikkei és fejtegetései mögött is megbúvó, fő mozgató rugó: a kétségbeesett, elszánt antifasizmus, amit pedig nem lehetett volna eléggé nagyrabecsülni az adott nemzetközi és magyar viszonyok között, még egy „közönséges” értelmiségi esetében sem. Talán még nagyobb hiba volt nem venni észre, hogy József Attilával egészen kivételesen nagy proletárköltő lépett fel, nemcsak tehetsége mértékében, hanem tudatos, koncepciózus törekvéseiben is. Sándor Pál<sup>17</sup> írja, hogy József Attilát a kommunisták jó, kiváló költőnek tartották, de nem tartották nagy embernek. József Attila halála után a Korunkban írt megemlékezésében Nagy István<sup>18</sup> is arról vall, hogy néhány éve még idegen volt neki József Attila verselése. Andrásfi Gyula<sup>19</sup>, József Attila egy illegális szeminárium hallgatója, arra emlékezik,

<sup>14</sup> ILLYÉS GYULA: *Külvárosi éj*, Nyugat, 1932. dec. 16.

<sup>15</sup> NÉMETH LÁSZLÓ: *Magyar líra* 1932-ben, Tanú, 1933. jan. 3.

<sup>16</sup> PÁKOZDI FERENC: *Külvárosi éj*, Társadalmi Szemle, 1933. febr.

<sup>17</sup> SÁNDOR PÁL: *Emlékeim József Attiláról*. (Kézirat.)

<sup>18</sup> NAGY ISTVÁN: *Az elsötétült külvárosi éj*, Korunk, 1938. febr.

<sup>19</sup> ANDRÁSFÍ GYULA: *Szemináriumvezető József Attila*, Irodalmi Ujság, 1953. ápr. 16.



hogy összejövételeiken ilyeneket mondtak a hallgatók az előadó József Attilának: „Mi az, hogy rege róka rejtem? Miért írsz Attila ilyen marhaságokat?!” Hiába, nagyonis új volt József Attila hangja és látásmódja a megszokott, befogadott addigi magyar proletárköltészet gyakorlatához képest.

Igy történt, hogy József Attila 1934-ben teljesen egyedül maradt. Ekkor jelenik meg válogatott verseinek gyűjteménye, a *Medvetánc*. Ennek a kötetnek fogadtatásán valami kevéske felengedés látszik, az előző évekhez képest. Valószínűleg köztudott már az illegális mozgalomtól való eltávolodása, a kötetben is vannak ennek nyomai, amennyiben osztályharcos versei közül néhányat, köztük egy-két jelentős, nagy alkotást kihagy, más verseiben pedig „szelidít” egyes kifejezéseket, képeket, sorokat. Kétségtelen azonban, hogy semmi lényeges, mondanivalóját, alapállását érintő, torzító megalkuvást nem követ el, és egyes verseit, a mondanivaló változtatása nélkül, magasabb művészi nívón, sőt, talán eszmeileg is mélyebben oldja meg ezzel az eljárással. Még fokozza bizonyos polgári ízlésirányzatok jóindulatát irányában néhány magányra, pesszimizmusra, befelé fordulásra valló alkotása. Az igazsághoz tartozik, hogy a költő oeuvre-je is ekkor jelentkezik először kikristályosodva az összegyűjtött és szigorúan rostált versek együtthatásában. És kétségtelen az is, hogy a költészetét mindig leg többre értékelő kommunista Korunk változatlanul lelkesen nyilatkozik meg erről a kötetéről is.

Persze, sem a kritikák mennyisége, sem a lapok nagy részének közéleti súlya, amelyekben megjelennek, sem a bírálatok egy részének minősége nem fejezi ki most sem József Attila jelentőségének és nagyságának töredékét sem, és így nem is változtat azon a képen, hogy továbbra is az irodalom peremén lézengő, alig-alig számontartandó költőként sorolódik be akkor, amikor életműve nagyobb részével már megjelent a szak- és a közvélemény előtt. Versei közlésével sem jobb a helyzet. Az 1931–32-es mélyponthoz képest ugyan mutatkozik csekélyke emelkedés (33-ban tizenhárom versből nyolc, 34-ben tízből hat, 35-ben tizenkettőből nyolc jelenik meg, főleg a Korunk, a Népszava, a Toll és 3 év alatt 3 ízben a Nyugat hátsójain), de ez sem változtat tarthatatlan helyzetén.

Világnézete, magatartása azonban alapjaiban hajlíthatatlan még a magány árán is, holott életrajzírói, barátai, a rá emlékezők feljegyzései egyöntetűen azt állapítják meg, hogy József Attila írtózott a magánytól. Ismert tény, hogy 1934-ben visszautasítja a Válasz Illyés Gyula által hozzá közvetített felszólítását a folyóiratban való közreműködésre, és a következő évben éles, erőteljes támadást intéz kétszer is az Új Szellemi Front, egy haladónak tartott író tábor és a Gömbös-féle fasiszta rezsim között meginduló együttműködés ellen. 1935-ben az Esti Kurírban *Reform-toborzó* címen ír cikket<sup>20</sup>, ebben az Új Szellemi Frontot szervező Zilahy Lajos-féle akció romantikus, retrográd és demagóg voltát leplezi le. Még részletesebben, elemzőbben és élesebben fejti ki nézetét erről a kísérletről az *Új Szellemi Front* című, a Szocializmusban írt cikkében<sup>21</sup>. Révai József<sup>22</sup> összegezése szerint: „...a párttal való kapcsolatának megszakadása után a népiesekkel kiéleződött harcát is már mint a fasiszmus elleni fellépés kiélezését kell értékelnünk...”, mint „a fasiszmus elleni harc egyik legfontosabb részét”.

1935-ben, a *Medvetánc*cal a háta mögött, József Attila tehát egzisztencia, tér, visszhang nélkül, magányosan áll. Elvi okokból becsapta maga mögött a Nyugatnak, az irodalmi boldogulás és elismertetés e legfontosabb fellegvárának kapuját. A népies körök egyre erősödő befolyását, egyre kiterjedtebb hálózátát nemhogy nem vette igénybe, hanem, megint csak elvi okokból, szembeszállt velük. És az egyetlen erő, amely — ha legális lehetőségeket nem

<sup>20</sup> Reform-toborzó, Esti Kurír, 1935. máj. 5.

<sup>21</sup> „Új Szellemi Front” Szocializmus, 1935. május.

<sup>22</sup> RÉVAI JÓZSEF: József Attila-problémák.



is igen biztosíthatott volna neki —, de páratlan lírai zsenijének, gigászi alkotó munkájának közvetlen értelmét állandóan tükrözhetette, sugározhatta volna, őt hagyta el. József Attilának azonban tér kellett. Nemcsak egzisztenciális indítékokból, nemcsak önrzeti okokból, nemcsak az alkotói természet szerves velejárójaként, amelynek a közlés és a visszhang éltető eleme, nélküle sorvadásra, pusztulásra van ítélve. Hanem elsősorban azért, mert József Attila költészetével egész osztálya diadalát akarta a maga lehetőségein belül, a maga területén, az adott körülmények között kivívni. Mikor rá kellett ébrednie, hogy történelmileg még nem érkezett el az ideje annak, hogy „letegye a ceruzát és köszörülje a kasza élit”, egyre átfogóbb koncepcióval és felelősséggel látott hozzá, hogy a saját fegyverével bizonyítsa a proletáriátus történelmi hivatását és jogosultságát az emberibb jövő, a szabadság rendje megteremtésére.

Kortársai is felfigyeltek erre a törekvésére. Fejtő Ferenc<sup>23</sup> írja: „Nemcsak magát és eszményét, hanem egész osztályát, annak erőseit reprezentálta tudatosan”. Füsi József<sup>24</sup> így fogalmazza meg ezt: „Mesterségét nagyrabecsülte, külön gondja volt annak minden aprólékos műhelykérdése, de csak azért, hogy a gyötrő örültségig fokozódó eszmei öntudatát a formaival egyesítse, igazolja, s a magyar irodalom folytonosságába emelje.” Németh Andor<sup>25</sup> is foglalkozik József Attilának ezzel a törekvésével: „A proletárosztály történelemformálásra hivatottsága bizonyítékául akar nagy költő lenni”. Révai József<sup>26</sup>, aki látja József Attilának ezt a teljességre törő és teljességet teremtő koncepcióját, úgy is ítéli meg az illegális KMP-vel való összeütközését, hogy „... József Attila... azokkal ütközött össze, akik a munkásosztály költészetét, a szocialista lírát pusztán, mint a politikai agitáció egyik válfaját és eszközt akarták felfogni...”

Valóban, József Attila nemcsak politikai agitációt és propagandát akart kifejteni költészetével. A munkásosztály egész életérzését ki akarta fejezni. Sándor Pál<sup>27</sup> veszi ezt észre. Szerinte József Attila azt a sajátos életérzést tükrözi, amely a munkásosztályt megkülönbözteti a többi osztálytól. „Hogy hogyan reagál a legkisebb mozzanatokban is a külső valóságra, milyen képzetek ülik meg az agyát, milyen asszociációk röppennek fel a valóság egy-egy szárnycsapására — mindez tárgya ennek a költészetnek és tartalma ennek a jelennek minden valósága, amely magában foglalja nemcsak a jövőt, hanem a múltat is. De úgy felfogni a valóságot, hogy az ne izolált, önmagában való singularitás legyen, hanem konkrét általánosság, komplexum, amelyben »minden benne van«, az egész úgy, ahogy ez az egy osztály az egész emberiség nevében lép a porondra — ez már a dialektikus materialista költészetnek a formai követelménye...”

József Attila tehát tudatosan törekedett arra, hogy általa „a valóság gondolatra törjön” (Marx), mert azt vallotta, „hogya egy osztály a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlen ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen fel a történelem dobogójára”.<sup>28</sup> Önmaga példájával, alkotásával, életművével akarta bizonyítani, hogy osztálya a soron következő történelemformáló erő, a törvények hű meghallója, az emberi mű értelmének értője, az ember öntött csillagának öntője, a művelhető csillagokba vezető út előkészítője. Ő tudta, értette és sajnos csak ő értette (és ellenfelei, a másik oldal), hogy mi az értelme, a jelentősége ennek a vállalkozásnak, ennek a demonstrációnak. Hallatlan ráérzéssel Móricz Zsigmond<sup>29</sup> fejezte ki ennek a törekvésnek

<sup>23</sup> FEJTŐ FERENC: József Attila, „a felnőtt” Népszava, 1938. febr. 27.

<sup>24</sup> FÜSI JÓZSEF: József Attila összes versei, Toll, 1938. július.

<sup>25</sup> NÉMETH ANDOR: József Attila és kora.

<sup>26</sup> RÉVAI JÓZSEF: József Attiláról. (Válogatott irodalmi tanulmányok, Kossuth Kiadó, 1960.)

<sup>27</sup> SÁNDOR PÁL: Az igazi József Attila, Hajnal Kiadás, 1940

<sup>28</sup> JÓZSEF ATTILA: Esztétikai töredékek, 1935.

<sup>29</sup> MÓRICZ ZSIGMOND: Várostrom. A nép kultúrát akar, Pesti Napló, 1938. febr. 24.

és teljesítménynek egész történelmi-társadalmi súlyát, amikor József Attilára emlékezve azt írta: „A városi proletár azt hiszem József Attilával küldte be az első költőt az irodalom-történetbe. Ez a tény tektonikus rázkódást jelez a magyar glóbuszon.”

\*

Németh Andor többször említi József Attilának azt az idők folyamán komplexummá növekedő problémáját és sérelmét, hogy őt senki sem veszi komolyan, hogy ő mindenkinek csak Attila vagy Attila úr maradt, mert nincs komoly, „felnőtt” hivatala. Minél szilárdabban és teljesebben kialakul világnézete, minél inkább eltávolodik bűbajos-fintorú attitűdjétől, a „vagányok félig lúdtalpú Attilája” anarchista tartásától, és minél inkább tisztába jön költői képességeivel, annál erősebb benne a társadalmi felelősségtudat, amelybe éppúgy beletartozik az, hogy önállóan meg tudjon élni, mint az, hogy képességeit végre érvényesíthesse, harcba vethesse meggyőződéséért. „A költő alkot és ez nem jelent kevesebbet, mint hogy alakítja a világot... azoknak a segítségével, akik a társadalmi munkamegosztás révén mással lévén elfoglalva, úgy osztoznak a költő tevékenységében, hogy művét szeretettel veszik magukhoz. Mert a mű nem annyira a művész, mint azok által él, akik szeretik a művészetet s azért szeretik, mert keresik az emberséget.”<sup>30</sup> — fogalmazza meg az alkotásnak értelmezése szerinti funkcióját és a nyilvánossággal való szoros, szerves kapcsolatának elengedhetetlen szükségességét egy nyilatkozatában.

A harmincas évek — Gáspár Zoltán kifejezésével — „folyóiratcentrikus” szemléletének uralkodása idején természetes, hogy e célok elérésének érdekében József Attila lapalapításra gondol. (Számos megemlékezés említi egyébként, hogy élete folyamán többször tett erre kísérletet.)

A lapalapításhoz azonban társak kellene. Olyan társak, akik a lehető legnagyobb szabadságot, a viszonylag legtöbb lehetőséget biztosítják neki a „világalkító” költői tevékenység elvégzésére, és akikkel közös platform kialakítása elvi megalkuvás nélkül létrehozható. A szövetséges viszony természetesen nem jelenti okvetlenül azonos felfogású emberek szövetségét. Csak annyit jelent, és a legelvibb szövetségben is csak az a fontos, hogy a közvetlenül kitűzendő célokban és elvégzendő feladatokban, vagy azok lényeges részében a szövetkező felek legalább átmenetileg, a feladat, az elérendő cél tartamára egymással meg egyezzenek. Kik lehettek József Attilának ilyen szövetségesei? Olyan emberek, akik költészetének tartalmát és minőségét nagyra becsülik, és valamilyen okból hozzá hasonlóan látják a költészet aktuális teendőit. Olyan emberek továbbá, akik a József Attila-i megítélésnek megfelelően — amely ekkor már teljesen egybeesett a Komintern és a KMP határozatával —, a történelmileg legveszélyesebb ellenséget a fasiszmusban s annak valamennyi változatában látják, éppen ezért legalább az egyre fenyegetettebb maradék demokratikus szabadságjogok, a végveszélybe sodródó humanus értékek és érdekek védelmére hajlandók tömörülni. Ezeket a lehető szövetségeseiket József Attila, a magyar fejlődés ismert sajátosságai következtében, abban a történelmi helyzet nyomása alatt radikalizálódó, liberális polgári övezetben találhatta meg, amelyik ebben az időszakban ugyancsak szívesen hallatná a hangját, ha nem is a József Attilaéval azonos, de az övével pillanatnyilag egyeztethető célkitűzések alapján. Ignóus Pál, az Esti Kurirnak és a Magyar Hírlapnak a közéletben is tevékenyen résztvevő publicistája ekkortájt éles sajtó-párbajokat vív a fasiszta ideológiának a szellemi élet berkeiben is fokozódó térnyerése ellen. Szeretne egy értelmiségi antifasiszta népfrontot létrehozni, amely a szellem fegyvereivel harcolna a szellemi szabadságért, és kedve lenne hadat üzeni a Nyugatnak is, amely apját, az öreg Ignóust s a régi radikális, harcos Nyugat-szellemet megtagadta.

<sup>30</sup> JÓZSEF ATTILA: A mai költő feladatai, Uj Szellem, 1937. okt. 15.

Ignotus Pált és József Attilát régi ismeretség szálai fűzték össze. A húszas évek végéig ez a kapcsolat találkozások, közös baráti kör kialakítása formájában nyilatkozott meg. Az Előőrsnél szerepelgető, majd illegális kommunistává váló József Attila iránt azonban Ignotus Pál is, társasága, köre is elhidegült. A szálak mégsem szakadtak el teljesen. Többek között a Toll című lap is állandó közvetítő kapocs maradt.

Mikor József Attila 1935-ben elszakadt kommunista pártkötelékeitől, másrészt harcba szállt az Új Szellemi Fronttal, Ignotus Pál pedig polgári álláspontjáról balfelé toló-dott és a népfront-politika nyugati változatával rokonszenvezni kezdett, lehetségessé vált, hogy a régi, meglazult kapcsolat szorosabbá váljék, és a két lapalapító szándék egyesüljön.

A lapalapítás létrejöttének külső körülményeiről többször is megemlékezik Németh Andor.<sup>31</sup> Úgy írja le a Szép Szó születését, mint ami József Attilától indult ki. Ő szólt Ignotus Pálnak, hogy indítsanak közösen folyóiratot. Németh Andor azt is hozzáteszi, hogy József Attila szívósságának köszönhető a megvalósulás is, ő harcolta ki Hatvany Bertalan anyagi támogatását, és beszélt rá Cserépfalvit, hogy vállalja a kiadást. Még a lap nevét is ő adta, és körömszakadtáig ragaszkodott címötletéhez (Fejtő Ferenc részletesebben ismerteti a címadás történetét<sup>32</sup>, az Ignotus Pálra jellemző Zord idő és az ugyancsak árulkodó Urbs és Európa címjavaslatokkal szemben). Mikor pedig 1936 őszén a lapengedélyt és komoly tőkét nélkülöző lapot a megszűnés veszélye fenyegette, József Attila hozta össze Hatvany Bertalant és Cserépfalvit, ellentétek elsímítására. (Ezt az esetet szóbeli visszaemlékezéseiben Cserépfalvi is megerősítette, továbbá Vágó Márta említi József Attila örömét, amikor a folyóirat hosszabb szünet után újra megjelent<sup>33</sup>). Lényegében ugyanígy írja le az eseményeket Ignotus Pál is<sup>34</sup>. Véletlenül tévedt be, valamikor 1935-ben a Japán kávéházba, ahol József Attila magához hívta. Ekkor beszélték meg a lapalapítási tervet és kezdték kidolgozni a lap programját. Cserépfalvi hasonlóképpen adja elő a Szép Szó szervezésének történetét. József Attila ment el hozzá 1935 végén, és beszélt őt rá, hogy vállalkozzon a kiadásra. Németh Andor<sup>35</sup> később levélben érdeklődött Ignotus Pálnál, hogy mi hozta össze őket közös lapalapításra? Ignotus Pál azt válaszolta: „mindketten úgy éreztük, hogy baloldali izoláltságunk tart össze minket...” Ignotus Pál<sup>36</sup> közelebről meghatározza feljegyzéseiben, hogy mit értett baloldali izoláltságon? Annak a meggyőződésnek elszigeteltségét — írja —, hogy „nem mindegy, honnan jön a reform, jobbról-e vagy balról”. Tehát „mindenkit össze akartak fogni tervezett lapjukban, akiktől remélhető, hogy nem alacsonyodnak a feudális kaszturalom vagy a völkisch-fasiszta világhódító kísérlet ügynökeivé”.<sup>37</sup> Igaz, hogy József Attila antifasiszta népfrontot képzelt, — ahogyan Fejtő is megjegyzi,<sup>38</sup> Ignotus Pál pedig a lelkekben akar népfrontot, mint ő maga írja,<sup>39</sup> ő és köre csak „a személyes szabadság biztosítását szerette volna kiharcolni”,<sup>40</sup> „az egyre bizonytalanabbá váló helyzetet meghosszabbítani, amit törvényességnek neveztek akkoriban...”<sup>41</sup> és ennek érdekében szeretett volna egy „szabadelvű, nyugatias lapot”,<sup>42</sup> de az antifasizmus perdöntő jelentőségű közös platform-tényező volt még akkor

<sup>31</sup> NÉMETH ANDOR: József Attila

<sup>32</sup> FEJTŐ F.: József Attila, az útmutató.

<sup>33</sup> VÁGÓ MÁRTA: József Attila verset magyarul. (Kortársak nagy emberekről) Művelt Nép, 1956.

<sup>34</sup> IGNOTUS PÁL: Csipkerózsza, Haladás, 1947. 3. sz.—38. sz.-ig.

<sup>35</sup> NÉMETH ANDOR: József Attila és kora.

<sup>36</sup> IGNOTUS PÁL: Csipkerózsza.

<sup>37</sup> NÉMETH ANDOR: József Attila és kora.

<sup>38</sup> FEJTŐ F.: József Attila, az útmutató.

<sup>39</sup> IGNOTUS PÁL: Csipkerózsza.

<sup>40</sup> NÉMETH ANDOR: József Attila és kora.

<sup>41</sup> Uo.

<sup>42</sup> FEJTŐ F.: József Attila, az útmutató.



is, ha a két szövetkező különböző indítékokból, más kiterjedéssel és tartalommal, és különböző végcélal kívánta is szolgálni ezt az eszményt. Ignóus Pál állítása szerint két lényeges pontban fogalmazták meg közös programjukat: „1. Nincs ellentét elefántcsonttorony és kollektív művészet között. Ha egy író igényt tart arra, hogy a társadalom nevelőjének nézzék, akkor ne bújjon ki a felelősség alól. Nincs olyan párt- és napipolitikai kérdés, mellyel foglalkozni íróhoz, gondolkodóhoz méltatlan lenne. 2. Személyi szabadság és szociális reformok közt nincs ellentét. A magántulajdonon és a történelmi tekintélyek sérthetetlenségén alapuló szabadság nem szabadság és a személyi szabadság árán ígért gömbösi reformok és hitleri »szocializmus«, nem reformok és nem szocializmus.”<sup>43</sup> Németh Andor is érinti mindkét József Attiláról szóló írásában a Szép Szó programját. 1944-ben így foglalja össze: „A szellem eszközeivel visszautasítani a szellemi szabadság ellen irányuló támadásokat, ellenállni ahogy s amíg lehet, az ár ellen úszni, a nép és a falu kultuszával szemben fenntartani a városi, az európai szellem szemléleti formáit és kifejezőmódját, bevallatlanul pedig módot adni József Attilának arra, hogy fesztelenül fejezhessen ki magát olyan keretben, melynek ő a központja.”<sup>44</sup> Ez utóbbi célkitűzést minden tanúvallomás és visszaemlékezés megerősíti, erre vall József Attila költői helye és súlya is a Szép Szó számaiban. Mint a továbbiakban majd részletesebben rátérünk, a Szép Szó politikai, művelődéspolitikai célkitűzéseinek nem lehetett alkalmasabb vezérköltője a briliáns formakészséggel teremtő, átfogó társadalmi mondanivalót hordozó, következetesen antifasiszta, internacionalista József Attilánál. A folyóirat vezetőiben okvetlenül élt az a meggyőződés is, hogy az Ignóus Pál — Hatvany Bertalan — József Attila-hármas a Szép Szót mintegy folytatójává, örökösévé teszi az Ignóus, Hatvany Lajos, Ady Endre fémjelezte „nagy” Nyugatnak. Ez azonban csak illúzió volt és lehetett, de mivel nem József Attilán múlt, még pontosabban csak József Attilán nem múlt, hogy a Szép Szó nem jelentette — mutatis mutandis — ugyanazt, mint annak idején a Nyugat, ezért ennek a kérdésnek vizsgálata más fejezetekbe tartozik.

József Attila vezérköltővé avatásán túl a Szép Szó programja pontos képe Ignóus Pál „megreformált liberalizmus” koncepciójának, annak a bizonyos fokú kényszerű radikalizálódásnak, amely József Attilának kedvezett, és elfogadhatóvá tette számára a részvételt ebben az orgánumban. Radikalizálódásuk egyik, irodalmi vetülete a költő, az író feladatáról vallott, a fent vázolt programban is említett és a Szép Szó számos elvi cikkében kifejezésre jutó, a régebbihez képest megváltozott felfogásuk. Ennek az álláspontnak lényege, hogy a művészhez nem méltatlan, sőt, inkább erkölcsi kötelessége a politikai természetű állásfoglalás. Ami a személyes szabadság fogalmának a programban megfogalmazott, társadalmi összefüggéseiből kiragadott, abszolutizált felfogását, középpontba helyezését illeti, ez liberalizmusukra vall ugyan, de az adott körülmények között ennek a gondolatnak is elsősorban antifasiszta éle van. Jellemző végül a programra a Németh Andor által hangsúlyozott urbanizmus. József Attila természetesen nem volt urbánus az Ignóus Pál-féle értelmezés szerint. Tehát sem a polgári életformának, életérzésnek, életstílusnak a kapitalista fejlődés igenlésén alapuló idealizálása, sem az európaiság elvont, kozmopolita felfogása, sem az esztétikai, ízlésbeli arisztokratizmus értelmében. De voltak érintkezési pontjai ezzel az urbanizmussal is, amennyiben városi népiességében határozottan ellene volt a korban divatozó, fasisztanacionalista elemeket hordozó, proletár- és kultúraellenes, provinciális városellenességnek; alkotói vonatkozásban pedig átütő jelentőséget tulajdonított az értelem és a művészség, a tanultság szerepének. Meg kell említeni azt is, hogy voltak olyan érintkezési pontjai is ezzel a körrel — ha másodlagos érvennyel is —, amelyek saját téves vagy vitatható nézeteiből eredtek. Gondolok itt a részéről korszakos jelentőségűnek vélt freudizmusra, a marxizmust és a freudizmust egyeztető törekvéseire, és azokra a spekulációira, melyek a rációnak, a tudat-

<sup>43</sup> IGNÓUS PÁL: Néhány emlék József Attiláról.

<sup>44</sup> NÉMETH ANDOR: József Attila és kora.



nak a valóságosnál nagyobb és önállóbb szerepet tulajdonítanak. Sándor Pál megfogalmazásában: „Azt gondolja, hogy a tudat képes a lét közvetlen alakítására.”<sup>45</sup> Ezért is és pozitív értelemben is megegyeztek tehát nézeteik abban, hogy az eluralkodó bábeli zűrzavarban szükség van a közkeletű régi és új fogalmak előítéletmentes vizsgálatára, tisztázására, szabatos, világos megfogalmazására. Bálint György írja, hogy „József Attila utálta a fogalmak ünnepléses zűrzavarát. Az értelmet imádtá...”<sup>46</sup>

Az írásos és szóbeli megemlékezések egyetértének abban, hogy József Attilának a szerkesztői feladat átmenetileg, betegsége elhatalmasodása előtt, visszaadta önbizalmát; aktívan, lelkesen, bizakodva látott a munkához, a Szép Szónál betöltendő funkció ellátásához.

\*

Társ szerkesztői minőségében József Attila a versrovatot vezette, és egy ideig technikai szerkesztője volt a lapnak. Mint fentebb már idéztem, Németh Andor<sup>47</sup> szerint a politikai, irodalompolitikai irányítást átengedte Ignótus Pálnak és Fejtőnek, mert tisztában volt vele, hogy az ő politikai célkitűzéseit a folyóirat nem képviselheti. Ebben a kérdésben azonban megoszlik a tanúk, kortársak, emlékezők véleménye.

Horváth Tibor, aki mintegy a lap segédszerkesztője volt, azt állítja, hogy József Attila egyenrangú tagja volt a szerkesztőbizottságnak, Ignótus Pállal és Fejtővel hármasan állandóan tanácskoztak, szüntelenül szerkesztettek és rengeteget vitatkoztak. Arról, hogy József Attila fáradhatatlan, makacs vitatkozó volt, egyébként mindenki megemlékezik. Cserépfalvi mondja, hogy Ignótus Pál és József Attila rendszeresen véget nem érő vitákba bonyolódtak egymással. Egyik szenvedélyesebb debattőr volt, mint a másik. Szerinte József Attila igenis beleszólt a lap egész munkájába, de véleményeivel gyakran magára maradt Fejtővel szemben, mert Ignótus Pál sokszor az utóbbit támogatta. Cserépfalvi szerint ez József Attilának igen rosszul esett. Fodor József és Füsi József is hangsúlyozzák, hogy József Attila nem volt „mameluk”; ahogy Füsi<sup>48</sup> kifejti: „legtöbbször keresztülvitte akarátát, mert makacs és következetes ember volt”. Tersánszky<sup>49</sup> József Attiláról szóló emlékeiben előadja, hogy József Attila az ő egy nyelvészeti cikkét, amit a Nyugat nem mert lehozni, közölte a Szép Szóban. Tarján Magda úgy emlékszik, hogy József Attila főleg a versekkel foglalkozott, de más természetű kéziratokat is megbeszélt szerkesztő-társaival. Örkény István<sup>50</sup> szerint József Attila novellákat is olvasott, rengeteget vitatkozott az írásokon, és például az ő egy Szép Szóban közölt novellájának eredeti címét — Forradalom — meg akarta változtatni, mert — mondta — csak egyfajta forradalom lehetséges: a szocialista. Vágó Márta meséli, hogy József Attilát olykor Zubolynak nevezték a többiek, mert ha jobb állapotban volt, a lap minden munkájában, egészen a hirdetésszerzésig, részt kívánt venni. Bóka László is azt mondja, hogy csak szépirodalommal és technikai dolgokkal foglalkozott, de ezen belül nagyon aktív volt, sokat kezdeményezett. Az ő ötlete volt a *Miért szép* című rovat bevezetése is és egyéb rovatokat is tervezett. Gyakran panaszkodott, hogy a szerkesztőségben nem becsülik a munkáját. Sándor Kálmán is emlékszik, hogy József Attila azt mondta, nem hagyják szerkeszteni, ami nyilván a versrovaton kívül érvényes, mert hogy a versek ügyébe nem tūrt semmi beleszólást, azt egybehangzóan minden, a lap belső életéről tájékozott tanú állítja. „Csak mint költő kellet” — mondogatta József Attila, Sándor Kálmán szerint. Horváth Tibor és Goda Gábor úgy tudják, hogy sok lényeges kérdésben nem értett egyet két szer-

<sup>45</sup> SÁNDOR PÁL: Az igazi József Attila.

<sup>46</sup> BÁLINT GYÖRGY: Az értelem vértanúja, Ujság, 1939. dec. 10.

<sup>47</sup> NÉMETH ANDOR: József Attila és kora.

<sup>48</sup> FÜSI JÓZSEF: József Attiláról, Ujvilág, 1955. ápr. 7.

<sup>49</sup> TERSÁNSZKY J. J.: József Attila, a szerkesztő, Kis Ujság, 1949. nov. 1.

<sup>50</sup> ÖRKÉNY ISTVÁN: Első estém a Rózsabokorban, Csillag, 1955. 5. sz.

kesztőtársával (1937-től Fejtő is szerkesztője lett a folyóiratnak), és gyakran összeütköztek. Bóka László is emlékszik rá, hogy József Attila, és különösen Fejtő között feszült volt a viszony. Cserépfalvi szerint József Attila azt sem akarta, hogy Fejtő neve a lapra kerüljön, de Horváth Tibor ezt nem hiszi, mondván, hogy ez ellentmond József Attila szelíd, tapintatos, páratlanul jóindulatú természetének.

Az eltérő emlékezőeszközök, összevetve azokat József Attilára vonatkozó egyéb ismereteinkkel, arra lehet következtetni, hogy József Attila, tudomásul véve ugyan, hogy nem az ő világfelfogásának lesz tükré a Szép Szó, eleinte aktív volt, el akarta érni, illetve meg akarta akadályozni bizonyos írárok és szerzők közlését, ám időközben meggyőződött róla, hogy a gyakorlatban mélyebb ellentétek vannak nézeteik és elképzeléseik között, mint az az előzetes tárgyalások során kiderült. Betegsége is egyre jobban elhatalmasodott rajta (tudjuk, hogy már 1936 őszén ápolták a Siesta szanatóriumban, 1937 nyarán pedig bekövetkezett a végső összeomlás), ennek következtében kínlódva, nehezen írt, hosszabb időre el-eltűnt versei megszületése előtt, 37-ben már egyre ritkábban járt be a szerkesztőségbe. Alapjában véve — ahogy Németh Andor<sup>51</sup> részletesen és meggyőzően leírja — nemigen tud már dolgozni. E kettős okból fokozatosan leszűkül tevékenységi köre.

Arról, hogy a technikai szerkesztést mennyire szerette, sokat beszélnek a József Attiláról szóló feljegyzések. Szépen írja le József Attilát a nyomdász szemével D. J. a Szép Szó József Attila emlékszámában<sup>52</sup>. Ez volt egyébként az egyetlen honorált tisztség a Szép Szónál, mert a szerkesztői munkát nem díjazták. Itt mindjárt szólni kell arról a vitás kérdéssről, hogy kapott-e József Attila a folyóiratnál fizetést, vagy sem. Ebben is eltérőek ugyanis a vélemények, egymással és sokszor önmagukkal is ellentmondásba kerülnek. Sándor Pál<sup>53</sup> szerint havi ötven pengő volt a fizetése, Németh Andor szerint<sup>54</sup> hatvan pengő akkor, amikor már nem volt technikai szerkesztő. József Jolán<sup>55</sup> azt írja, hogy egyáltalán nem kapott fizetést, de ő kétszeres ellentmondásba is kerül önmagával. Először, mikor arról beszél, hogy Fejtőnek adták át a tördelést, s így ő kapott százhusz pengőt, másodszor, mikor azon csodálkozik, hogy miből fizetett József Attila az első Siesta-kura után lakbért, és miből vett néhány butordarabot új garszonlakásába. Holott egyéb jövedelmi forrása, mint a Szép Szó nem volt, hiszen 1936–37-ben mindössze két verse és egy cikke jelent meg más lapokban. Jövedelem szempontjából ezenkívül csak arról tudunk, hogy a csehszlovák kultúrattasé megbízta versfordításokkal, gavalléros honorárium ellenében, egyszer kért és kapott valami kis segílyt az IGE-től, és hatszáz pengő előleget Cserépfalvitól, de ez utóbbiból egy fillért sem költött el. Fodor József száz pengő havi fizetésről beszél,<sup>56</sup> de szóbeli emlékezésében hozzáteszi, mint József Attilát idegesítő momentumot, hogy apró részletekben kapta csak kézhez ezt az összeget. Bóka László is azt mondja, kapott fizetést, de nem minden elvégzett munkáért külön, valószínűleg erre értette, hogy nem honorálják. Cserépfalvi egyenesen azt állítja, hogy Hatvany Bertalan azért finanszírozta a lapot, hogy József Attila ne segíly formájában kapjon támogatást. Ezt a véleményt többek között Hatvany Lajos<sup>57</sup> is megerősíteni látszik, mikor más szempontból, Németh Andorral vitatkozva, arról ír, hogy csupán Hatvany Bertalannak volt a Szép Szóval kizárólagos szándéka József Attila megfelelő formában történő támogatása. Az ellentmondó véleményekből a tények úgy rekonstruálhatók, hogy József Attila mint technikai szerkesztő fizetést kapott, valószínűleg százhusz pengőt, mert ennyit kapott később Fejtő is, és ennyit ajánlott fel

<sup>51</sup> NÉMETH ANDOR: József Attila és kora.

<sup>52</sup> D. J.: József Attila a nyomdász szemével, Szép Szó 1938. 21. sz.

<sup>53</sup> SÁNDOR PÁL: Emlékeim József Attiláról. (Kézirat.)

<sup>54</sup> NÉMETH ANDOR: József Attila és kora.

<sup>55</sup> JÓZSEF JOLÁN: József Attila élete.

<sup>56</sup> FODOR JÓZSEF: A költő és kora. *Nyugat*, 1941.

<sup>57</sup> HATVANY LAJOS: József Attila körül.

Ignotus Pál Hatvany Bertalan nevében József Jolánnak, mikor József Attilát Balatonszárszóra szállították. 1936 őszétől, a technikai szerkesztés abbahagyása után kaphatott hatvan pengőt, egészen a második Siesta szanatóriumi kezelésig.

József Attilát, a versrovat-vezetőt az emlékező költők (Nádass József, Mátyás Ferenc, Devecseri Gábor, Somlyó György stb.) lelkiismeretes, szigorú, a kéziratokkal behatóan foglalkozó, nagy formai felkészültséget követelő tanító-szerkesztőnek írják le. Mátyás Ferenc említi, hogy József Attilától hallott először a tükröződés-elméletéről. Magának az általa szerkesztett versrovatnak nincs különösebb, a többi korabeli szépirodalmi folyóirattól eltérő jellegzetessége, attól az egy, nem jelentéktelen tényezőtől eltekintve, hogy az ő versei szerepelnek benne nagy számban. Az idősebb költőgeneráció többségén, és a népies költőkön kívül nagyjából ugyanazokból tevődik össze a Szép Szó költői névsora, mint a Nyugaté és a Válaszé. A versek túlnyomó része azt a finom, kulturált, Árkádiába visszavonuló belterjes irányt képviseli, amelyről Németh Andor szellemesen írja, hogy „hazának kicsi, eszménynek híg.”<sup>58</sup> Egyedül Horváth Béla sajátos, lázító versei jelentenek állandó kivételt, természetesen a József Attila verseken kívül. Fontos kezdeménye viszont a rovatnak a közölt fordításanyag. József Attila és mások fordításában mai cseh és román, Radnóti fordításában mai száz költőket hoznak, nyilvánvaló politikai éllel. Ugyancsak e politikai megfontolás eredményének tekinthető egy Heine-versnek, T. S. Eliot egyházellenes versének és Petrarca: Itáliához és Itália uraihoz című költeményének közzététele, József Attila versrovat-vezetői működése idején.

József Attila Szép Szó-beli közreműködésének jelentőségét azonban nem a szerkesztői munkájában kell keresni, hanem a legfontosabb költői szereplésen kívül, sokkal inkább cikksírói minőségében.

József Attila nem sok prózai írást publikált a Szép Szóban, de ezek legtöbbje egész életművében számottevő.

1936-ban összesen egy kritikával és egy cikkel szerepel. Ezenkívül egy prózafordítással. K. Čapeknek a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottsága budapesti összejövetelén Humanizmus címen elhangzott hozzászólását tette át magyarra.<sup>59</sup> A kritika, amit a Szép Szó első számában jelentet meg, Hatvany Bertalan könyvével foglalkozik.<sup>60</sup> Mielőtt néhány mondatban jellemeznem próbálnám a bírálat figyelemreméltó mondanivalóját, szükségesnek tartom felhívni a figyelmet arra a szigorú, tárgyilagos, őszinte hangra, amelyet József Attila lényegében egyetlen egzisztenciális támaszával szemben megűt. Ugyanezt érdemes megfigyelni az Ignotus Pál Kosztolányi Dezső című könyvéről írt kritikájában.<sup>61</sup> Erről a tekintet nélküli erkölcsi bátorságról győzi meg az olvasót egy még 1935-ben megjelent kis tanulmánya<sup>62</sup> arról a Kosztolányi Dezsőről, aki a tekintélyes, elismert költők közül egyedüli híve József Attilának és éppen ebben az időben valósággal verekszik Baumgarten-díjért József Attila számára. Bizonyító erejű tények ezek amellet, hogy József Attilát semmiesetre sem lehet mint megalkuvó, befolyásolható embert „mentegetni” a folyamatban levő Szép Szó-perben.

A Hatvany Bertalan könyvéről írt bírálatban — melyet József Attila végülis azzal intéz el, hogy „Hatvany Bertalan Ázsia lelkéről kíván szólni, és sikerül önnön lelkét kibontania” — teljes joggal azt szokták elsősorban méltányolni, hogy József Attila egyértelműen állást foglal itt a történelmi materializmus, illetve a tudományos szocializmus mellett. „A történelmi materializmuson alapuló tudományos szocializmus oly szabadabb világot ígér, melyben hinni érdemes.” Az ehhez a kritikához mellékelt lábjegyzet, amelyben József Attila meg-

<sup>58</sup> NÉMETH ANDOR: Versekről, Szép Szó, 1936. 2. sz.

<sup>59</sup> ČAPEK: Humanizmus, Szép Szó, 1936. 5–6. sz.

<sup>60</sup> Ázsia lelke (Hatvany Bertalan könyve, Szép Szó, 1936. 1. sz.)

<sup>61</sup> IGNOTUS PÁL: Kosztolányi Dezső, Szép Szó, 1937. 11. sz.

<sup>62</sup> Kosztolányi Dezső, Toll, 1935. június 15.



említi, hogy egy új keletiszovjet monda Lenint Allah küldöttének mondja, még többet árul el József Attila meggyőződéséről. De vannak ebben az írásban egyéb fontos momentumok is. Beszél József Attila a faji ideológiáról, és annak legagresszívabb virágzása idején, Hatvany Bertalan tételeivel szemben bizonyítja, hogy az csupán az osztályuralom lepleül szolgál. Jellemzőnek tartja, hogy a kasztrendszerben, mint Hatvany könyvéből kitűnik, a negyedik kaszt már erősen kevert, „mert — tesszük hozzá mi — itt alul már nem sok értelme volna a faji ideológia követésének”. Kifejti, hogy „a történelmi cselekedetet . . . belső logikájából kell megértenünk és nem abból, amivel a cselekvő tettét indokolja”. Marxra hivatkozva mutat rá a lélek-vándorlás tanának társadalmi okaira. Megvédi Hatvany elfogultságával szemben „az alkotó németeket”, és szemére hányja, hogy ebben a kérdésben tanúsított magatartása „nagyon emlékeztet a történelmi materializmussal szemben felvett magatartására”. E marxista fejtegetések közben azonban állandóan belesúszik régebbi cikkeiben is tapasztalt freudista koncepcióiba, és keveri a kettőt. Ez az ideológiai bizonytalanság mégsem változtat a cikk marxista mondanivalóján és végkicsengésén. A másik, ebben az évben megjelent és a Szép Szó egyik programadó cikkének szánt írása a Szerkesztői üzenet.<sup>63</sup> A József Attila prózai műveihez mellékelt jegyzet<sup>64</sup> József Attila akkori politikai, világnézeti állásfoglalása legvilágosabb összegezésének értékeli ezt a cikket. Itt is mindenekelőtt azt szögezi le József Attila, hogy a tudományos szocializmus híve. És — mivel egy vallásos olvasó hozzá intézett levelére válaszol — bűnökről szólván, kétféle bűnről beszél. Az egyik bűn ellen — mondja — például a földtelen parasztság, a munkanélküliek millióinak szervezkedése ellen, az intézményes szabadsággal kell küzdeni. A másik, a tulajdonképpeni eredendő bűn azonban a szeretet ellen elkövetett, a meg nem bocsátás bűne, amelynek tudata pedig az osztálytársadalomban elhomályosul. Ez ellen nem lehet másként cselekedni, mint harcolni „egy olyan társadalmi rendért, termelési módért és elosztási szervezetért, melyben az emberek könnyebben megbocsátanak egymásnak”. A továbbiakban ismét Marxra hivatkozva — aki szerint a vallás az emberi lényeg megvalósítása képzetben — vallja, hogy ő, a hitetlen materialista, ennek a lényegnek a mindennapi életben való megvalósítására iparkodik, hogy az „a közigazgatás és a termelési mód irányító elvévé legyen”. A történelemről, mint a magántulajdon megszüntetésének folyamatáról beszél, és megállapítja, hogy a levélíró részéről számonkért rend „csupán a szabadságból és a szabadságban fejtheti ki magát”. Végül a sokat idézett 4. ponttal zárja a cikket, megmagyarázva a Szép Szó cím jelentését. A címet játékosnak mondja a vitapartner. József Attila azt válaszolja, nem tudja, „miért lenne alacsonyrendű a játék, a gyermekek öröme? . . . Mindig azon leszek, . . . hogy azok a szűkösségi életfeltételek, melyek a játék kedvét és lehetőségét szegik, megszűnjenek” — írja. „Szép szó magyarul nem fölcicomázott kifejezést, hanem testet öltött érvet jelent. A szép szó nemcsak eszközünk, hanem célunk is. Célunk az a társadalmi és állami életforma, melyben a szép szó, a meggyőzés, az emberi érdekek kölcsönös elismerése, megvitatása, az egymásra utaltság eszmélete érvényszerül . . .” A Szerkesztői üzenet szándékában és sok jelentékeny részletében marxista írás. Kétségtelen azonban, hogy egyes kitételeiben idealisztikus elképzelések, szociáldemokrata hatások, ideológiai eklekticizmus jegyei ismerhetők fel. Nehéz persze megállapítani, hogy mennyi ebben a megjelentetéshez szükséges diplomácia, a vitapartner szempontjaihoz látszólag alkalmazkodó, ironikus megoldás, és mi József Attila tényleges meggyőződése. Mindenesetre tény, hogy a cikk sok motívuma szerepel a párhuzamosan keletkezett *Levegőt* című versben, amely éppen ezért József Attila műveinek elemzésénél fontos támpontokat nyújthat e cikk értelmezéséhez.

1937-ben öt prózai munkával szerepel József Attila a Szép Szóban. Két kritikával: a már említett Ignótus Pál Kosztolányi-tanulmányáról, és Horváth János: Magyar versek

<sup>63</sup> Szerkesztői üzenet, Szép Szó, 1936. 2. sz.

<sup>64</sup> József Attila Összes Művei III. 418.



könyve című összeállításáról.<sup>65</sup> Ez utóbbiban bizonyos szellemtörténeti szempontokat kifogásol, és a népdalok kihagyását helyteleníti. A *Miért szép* című rovatban egy kis töredéke jelenik meg *Ütem és fogalom* címen.<sup>66</sup> Ideológiai-politikai jelentősége azonban annak a két írásának van, amelyben újra csak a népiesekkel és a „Márciusi Front”-tal foglalkozik. A Márciusi Frontról, bár névalírás nélküli és igen rövid cikkben emlékezik meg,<sup>67</sup> de erősen hangsúlyozza, hogy az Egyetemi Kör 12 pontja alkalmas a magyar ifjúságot a haladás szolgálatába állítani. A mozgalom résztvevőit rokonszenvet és támogatást érdemlő fiatalembereknek nevezi. Ez a kis cikk egyértelműen bizonyítja, hogy József Attila nem ismert személyi elfogultságokat, a műveket, tetteket, személyeket elvei alapján értékeli. Nagyobb lélegzetű és elvibb jelentőségű az eredetileg a Magyar Nap című csehszlovákiai kommunista lap számára adott nyilatkozata: Van-e szociológiai indoklottsága az új népies iránynak?, amely utóbb a Szép Szóban is megjelenik.<sup>68</sup> Révai József nagy fontosságot tulajdonít ennek a nyilatkozatnak, két okból is.<sup>69</sup> Részben, mert példája József Attila tudományos világnézetének, amely fölismeri a népiesek Petőfi-féle népiesség-értelmezésének elévültségét, múltba menekülő regényességét; részben, mert ugyanakkor kiáll a néparcvonalak politikája mellett, „mely a népi érzés hagyományait a mai tudományos észleletek alapján gyakorlati (szabadságvédelmi és gazdasági-szociális) tartalommal telíti”. Meg kell még említeni József Attilának azt a gesztusát is, hogy ebben a cikkben a maga és a Szép Szó nevében fegyverbarátságot ajánl a Márciusi Frontnak „sok gyakorlati pontban megegyező közös követelésekhez”, és azt mondja: „nagyon sajnálnám . . . ha az új népiesek vonakodása miatt nem léphetnék fel a jövőben együttesen a francia népfront mintájára, ahogy azt a Szép Szóval szeretnők”.

Utaltam már rá, hogy József Attila panaszkodott ismerőseinek: csak mint költő kell a Szép Szónak. Vitathatatlan, hogy költői működésének összehasonlíthatatlanul nagyobb teret biztosított a folyóirat szerkesztősége, mint összes többi ténykedésének együttvéve.

1936-ban 28, 1937-ben 21 verse jelenik meg a Szép Szóban, nem beszélve a versfordításokról. Ezek a számok már önmagukban is beszédesek. Arról vallanak, hogy József Attila verstermése szerkesztői funkciója időszakában legalábbis megkétszereződött. 1936 előtt a legtermékenyebb éve az 1932-es volt, mikor 17 verse született az év folyamán. 1936-ban viszont 37, 1937-ben 39 verset írt, amiből nem túlzás arra következtetni, hogy óriási jelentősége volt számára a közlési lehetőségnek, vagyis annak — Vágó Márta idézetével élve<sup>70</sup> — hogy „van hova írni . . .”. És ezek között a versek között olyanok vannak, mint a megrendelésre készült *A Dunánál*, mint a Szép Szó *Mi a magyar most?* című könyvnapjához íródott *Hazám*, mint a Thomas Mann-nak a Szép Szó rendezésében tartott budapesti előadására köszöntésül szánt *Thomas Mann üdvözlése*, mint a Németh Andorral folytatott költői-kritikusi vita nagyszerű szülötte: az *Ars poetica* stb. Ha a Szép Szó számait forgatjuk, meggyőződünk róla, hogy hamis, leegyszerűsített kép az, amely az utolsó periódus, a *Nagyon fáj* időszak József Attiláját egyértelműen a befelé forduló, az elboruló, a pszichoanalitikus hatások és az előretörő betegség nyomása alatt vergődő költőnek ábrázolja. A felsoroltakon kívül egymásután következnek az *Egy spanyol földműves sírverse*, a *Vitágosítsd föl*, a *Kész a lettár*, a *Flóra*, a *Március*, a *Születésnapomra*, a *Gyönyörűt láttam*, hogy csak a Szép Szóban közöltekből említsem a legfontosabbakat. A Szép Szóban az utolsó napokban írt verseken kívül József Attila életében a jelentős közéleti mondanivalójú költemények közül csak a *Levegőt!*, a *Kirakják a fát* és az *Óspatkány terjeszt kórt miközttünk* nem jelent meg. Semmilyen emlékezés nem tesz említést ennek okáról. Politikai megfontolásokat azért nehéz feltételezni, mert a megjelentek között számos

<sup>65</sup> HORVÁTH JÁNOS: Magyar versek könyve, Szép Szó, 1937. júl.—augusztus.

<sup>66</sup> *Ütem és fogalom*, Szép Szó, 1937. júl.—augusztus.

<sup>67</sup> „Márciusi Front”, Szép Szó, 1937. 16. sz.

<sup>68</sup> Van-e szociológiai indoklottsága az új-népies iránynak? Szép Szó, 1937. 17. sz.

<sup>69</sup> RÉVAI JÓZSEF: József Attila-problémák.

<sup>70</sup> VÁGÓ MÁRTA: József Attila verset magyaráz.

olyan vers van, amely tartalmában nem kevésbé harcos, antifasiszta és szocialista-humanista, mint ezek. Nem beszélve arról, hogy a Szép Szó szerkesztői több József Attiláról szóló kritikái írásukban méltatják a *Levegőt!* és főleg a *Kirakják a fát*.

Révai József<sup>71</sup> úgy jellemzi József Attilának ezt az utolsó korszakát, „mint a fasiszta-ellenes humanista költészet csúcspontját” a költő életművében. Ebben a harmadik, haláláig tartó korszakában írta meg, Révai szerint<sup>72</sup> „a haladó nemzeti költészet kőtbláinak örökkévalóságába vésett forradalmi verseit”. Vajon a Szép Szó köre ellenére írta meg ezeket a verseket? Azért vetődik fel így is a kérdés, mert kialakult egy olyan felfogás, hogy a Szép Szónál József Attilát az öncélú esztétizálás területére akarták csalni, és legtöbbször a pszichoanalitikus verseit értékelték. Leghelyesebb, ha röviden áttekintjük a *Nagyon fáj* kötetről megjelent bírálatokat. Ezekből a kritikákból több dologra derül fény egyszerre; arra, hogy mi volt a Szép Szó hangadóinak véleménye József Attilának ezekről a verseiről; arra, hogy miképpen és milyen érvekkel igyekeztek őt — ahogyan Németh Andor kifejezi<sup>73</sup> — „kiugratni”; és végül arra, hogyan fogadta általában a kritika József Attila utolsó, életében megjelent kötetét.

A Szép Szóban az öreg Ignotus és Németh Andor írt a *Nagyon fáj*-ról. Ignotus nagyon röviden csak afülbőlti büszkeségének ad kifejezést, hogy ő már régen fölfedezte József Attilát.<sup>74</sup> Németh Andor<sup>75</sup> tanulmányzerű kritikában fejtegeti, hogy József Attila verseit „világviszonylatban is az új lélek legplasztikusabb megnyilatkozásainak” tartja. „A Medvetáncban versről versre követhető, hogy alakult át a Nincsen apám . . . költőjének kamaszos nihilizmusa azzá a férfiasan felelős társadalomszemléletté, melynek a Nagyon fáj kötetbe iktatott A város peremén a legvéglegesebben hangzó, szinte tankölteményszerű dokumentuma. Ez a vers, körülötte elhelyezkedő társaival (A Dunánál, Levegőt!, Kirakják a fát) a költőnek abból . . . az életszakaszából való, mikor megtalálta — meg vélte találni — emberi-erkölcsi törekvéseinek önmagát elkötelező, ne varietur értelmét”. A freudista versek miatt azonban aggódik. „A kritikus . . . zavarban van: nem tudja, engedélyezze-e a költőnek érzelmi felfedező útjait? A kifejezés tökélyének ily magas fokán már csak ki kellene fejezni, amit a szem felmért, és a szív megtanult . . .” Fejtő *A háború utáni magyar irodalomról* Csehszlovákiában tartott és a Szép Szóban is megjelent előadásában<sup>76</sup> József Attilát a háború utáni nemzedék kétségtelenül legkiválóbb költőjének mondja, aki „megtanulta osztályának szocialista ideológiáját . . . filozófiaként emelte politikai költészetünket, elégikussá és elmélyedővé, férfiasá. Legújabb szakaszában . . . alvilági útjairól mindig erős logikai szerkezetű, hibátlan zengésű, salakatlan versekkel tér vissza.”

A *Nagyon fáj*ról tíz kritika jelenik meg egyéb lapokban. Ebből ötöt a Szép Szó munkatársai írnak. Az Esti Kurirban Ignotus Pál<sup>77</sup> lelkesedik József Attiláért. Megállapítja, hogy ha van szocialista költészet, ez az. Méltatja *A város peremén*t, az *Irgalom*, a *Világosítsd föl*, a *Nagyon fáj*, a *Kései sirató* című verseket. Németh Andor az Ujságban írt a kötetről<sup>78</sup>. Véleménye szerint József Attilának a lehetetlen sikerült: „érzéssé hasonította a tudományt”. *A város peremén*t, *A Dunánál*t, és a *Kirakják a fát* címűt elemzi és méltatja. Pszichológiai verseit, bár nagyon szépeknek tartja, szorongással olvassa. Félt, hogy József Attila összetörik végül, hiszen mindenét elvesztette, csak az esze és a tehetsége maradt meg. „De milyen ár ez egy verseskötetért!” A Népszavában Fejtő<sup>79</sup> elemzi József Attila verseit. Ezeket a verseket annak bizonyítékául fogja fel, hogyha baj van az irányköltészettel, mindig a költővel van

<sup>71</sup> RÉVAI JÓZSEF: József Attiláról.

<sup>72</sup> Uo.

<sup>73</sup> NÉMETH ANDOR: József Attila és kora.

<sup>74</sup> IGNOTUS: József Attila verseiről, Szép Szó, 1937. 11. sz.

<sup>75</sup> NÉMETH ANDOR: József Attila verseiről, Szép Szó, 1937. 11. sz.

<sup>76</sup> FEJTŐ F.: A háború utáni magyar irodalom, Szép Szó, 1937. 19. sz.

<sup>77</sup> IGNOTUS PÁL: Nagyon fáj, Esti Kurir, 1936. dec. 25.

<sup>78</sup> NÉMETH ANDOR: Nagyon fáj, Ujság, 1937. jan. 10.

<sup>79</sup> FEJTŐ F.: József Attila, Népszava, 1937. jan. 10.

baj. Lám József Attila tiszta költészetet tudott csinálni „a legelvontabb és a legnapibb tárgyból is”. Ady óta ő a legősibb, legeredetibb, legértelmibb költő. A Korunkban Remenyik Zsigmond<sup>80</sup> fejti ki, hogy József Attila nagy költő, aki jajongásában is az emberiség sorsát, kényszeredett állapotát és lassan növekvő hitét regisztrálja. Horváth Béla<sup>81</sup> a Korunk szavában mondja el, hogy a magyar vers sose sejtett tökéletességgel jelentkezik e kötetben. József Attila Iszonyatot, Eszméletet, Vigaszt mond — állapítja meg Horváth Béla. Nagyrabecsülés-sel ír József Attiláról a Magyar Hírlapban Sós Endre<sup>82</sup> és a Tollban Komlós Aladár<sup>83</sup>. A Válaszban viszont rövid, idegenkedő bírálóat jelenik meg Forgách Antal tollából.<sup>84</sup> A mégis megdicsért néhány vers közt egy politikai mondanivalójú vers sem akad. És valóban most látja először jelentős költőnek József Attilát a Nyugat kritikusa<sup>85</sup>, aki azt írja, hogy „régiproletárverseinek szakszervezeti szólamokat szajkózó gyarló ürességét is sikerül most nemes élményanyaggal megtöltenie”. Példa rá: az Ó emberiség... „Mintha csak most fedezte volna föl a lelket” (!). Nagyon szép, nagyon aggódo és nagyra értékelő kritikát ír a Gondolatban Bálint György<sup>86</sup>. Szocialista elvű költő József Attila ma is, csak befelé fordult. Befelé, de nem jobboldalra — írja Bálint. Nem árulás, nem kisiklás ez a befeléfordulás, de mégis kéri a költőt forduljon újra a világ felé, mert harcostársainak szükségük van az ő segítségére.

A kritikák együttesen igazolják Komlós Aladár<sup>87</sup> megállapítását: „mikor... a haladó polgári ellenzék a Szép Szóban országos pódiumhoz jut, fellángol József Attila lefojtott népszerűsége.”

A Szép Szó köréhez tartozó kritikusok véleményéből az is kitűnik, hogy nem akarták József Attilát átcsalni az öncélú esztétizálás területére, és nem akarták bizonyítani, hogy pszichológiai versei a legértékesebbek. Nem akarhatták.

Mint már szó volt róla, a történelem alakulása bel- és külföldön, radikalizálta ezt a csoportot. Antifaszizmusra kényszerítette. De miben állt ez az antifaszizmus? Milyen érdekek védelmében lépett fel? Ne tartsuk a kérdést egyszerűen azzal megválaszolhatónak, hogy a Szép Szó körének több tagját hátrányosan érintette a náci- és a magyar fasizmus fajteóriája, mivel a fasizmus nem minden válfajának egyformán velejárója ez ilyen mértékben és konzekvenciákkal. Nem véletlen, hogy pl. Hatvany Bertalan rokonszenvezett az olasz fasizmussal. A Szép Szó többi vezetőembere ezzel szemben mindenféle fasizmust elvetett. Bár objektíve polgári osztálybázisról kiindulva, és annak keretei közt maradvá antifasiszta ez a kör, tudtukban a fasisztaellenesség szubjektíve úgy tükröződött, mint az értelmiség, a szellemi elit, az intelligencia elemi létérdekeinek védelme. Ezt a réteget ők osztályokon kívüli és osztályok fölötti, független, kötetlen emberek komplexumának tartották, és e réteg emberi szabadságának, boldogulásának, lehetőségei kiteljesedésének és vezető szerepének biztosításában látták a jó, az emberiség boldogságát szolgáló, humánus társadalmi berendezkedés alapját. Éppen ezért mindig a személyes szabadság elvont és abszolutizált fogalma kapja a legnagyobb hangsúlyt érvelésükben, programnyilatkozataikban, és értelmiségi összefogást, szellemi népfrontot hirdetnek a fasizmussal szemben.

A fasizmusban ugyanis mindenekelőtt ennek az intellektuel rétegnek, ennek a szellemi arisztokráciának ellenfelét gyűlölték. Mondani se kell, hogy teljesen tévesen, egyoldalúan és merőben felületi jelenségekre figyelmezve. A fasizmust a „kérdő és bömbölő” félműveltség, a „kollektív középszerűség” rémuralmának, a nyárspolgári tömegek, „a bugrisok” lázadása

<sup>80</sup> REMENYIK ZSIGMOND: Nagyon fáj, Korunk, 1937. február.

<sup>81</sup> HORVÁTH BÉLA: József Attila: Nagyon fáj, Korunk Szava, 1937. júl. 1.

<sup>82</sup> SÓS ENDRE: József Attila új versei, Magyar Hírlap, 1937. márc. 21.

<sup>83</sup> KOMLÓS ALADÁR: Irodalmi Napló, Toll, 1937. febr. 20.

<sup>84</sup> FORGÁCH ANTAL: József Attila: Nagyon fáj, Válasz, 1937. febr.

<sup>85</sup> SZEGI PÁL: Nagyon fáj, Nyugat, 1937. 3. sz.

<sup>86</sup> BÁLINT GYÖRGY: József Attila: Nagyon fáj, Korunk, 1937. jan.—febr.

<sup>87</sup> KOMLÓS ALADÁR: József Attila és kritikusi,

magyar 1948. jan



gyümölcsének tartották, kultúra- és civilizációellenes terrornak, a szellem „gleichschaltolásának”, középkornak. Olyan rendszernek, amely „szellemi és gazdasági erőszakkal” és a „képeségektől független szelekcióval” kapcsolatos. Értelmiség-centrikus felfogásuk jegyében vetették el a „proletárszocializmust” is, abban is fenyegetettnek tartván az értelmiség érdekeit. Fejtő fogalmazza ezt meg pontosan: „Az értelmiség nem tud berendezkedni az igazhitűség totális uralma alatt.”<sup>88</sup> Úgy látják viszont, hogy a „totális” uralmak azért jönnek létre, mert a polgári demokráciák nem eléggé szociálisak. Hatvány Bertalan szer'nt „a fasizmus... nagyobb hatalmat és biztonságot nyújt a dolgozó tömegeknek”<sup>89</sup>. Össze kell tehát egyeztetni a liberalizmust, amelynek lényege „az ember minél nagyobb személyi önrendelkezése”<sup>90</sup>, „minden felnőttesű ember minél nagyobb szabadságának biztosítása”<sup>91</sup>, olyan szociális reformokkal, amelyek a nem felnőttesű tömegeket is kielégítik, hogy megmaradjon... végeredményben mi is? Ahogy vélekedésükből rekonstruálni lehet: a polgári intellektuel háborítatlan életstílusának, életelemének, harmóniája sine qua non-jának: a korlátatlan individualizmusnak kell megmaradnia. Az összeegyeztetés módja: a *megreformált liberalizmus*. A liberalizmust eszerint demokratikussá, szociálissá, arisztokratikussá, erőssé és nemzetközivé kell tenni — ahogy Ignotus Pál összefoglalja<sup>92</sup>. Arisztokratikussá, mert „szellemi arisztokrácia, polgári demokrácia és liberalizmus egymásra vannak utalva”<sup>93</sup>, és nemzetközivé, mert a világban a jobb- és baloldal ütközete folyik. Ám jobboldalon a „totalitárius” hatalmakat, baloldalon pedig a személyes szabadságon nyugvó, a szabad sajtót, a gyülekezési, a szervezkedési szabadságot, a népképviselési rendszert biztosító államokat kell érteni. Vagyis a formális demokráciát. Ennek a koncepciónak gyakorlati megvalósulása szerintük egy olyan — az intelligenciát, a haladó polgárság-vezette — szociális demokrácia, melynek derékhada a szociáldemokrata párt által szervezett munkásság.

Nos, ennek az itt csak futólag vázolt, más tanulmányokban részletezendő koncepciónak felelt meg József Attila vezérköltővé avatása, éppen nem pszichológus versekkel, éppen nem öncélú esztétizálással. Ő volt hivatva megtestesíteni az öntudatos, antifasiszta, internacionalista munkásosztályt, melyet ime keblére ölel és mellyel egymásra talál a társadalmi kiegyenlítődésre törekedő, „népfrontos”, liberális-radikális burzsoázia, illetve értelmiség.

Ezzel elérkeztünk a végkövetkeztetések levonásához. Áttekintve immár József Attila Szép Szó-beli tevékenységét, e kapcsolat kialakításának előzményeit és okait, értékelni lehet a Szép Szó és József Attila viszonyáról eddig elhangzott állításokat, nézeteket. Ezek kétfélék: személyi és politikai jellegűek. Az előbbiekkal könnyen végezhetünk, mivel azok bizonytalanok, gyakran egymásnak ellentmondanak, jórészt ellenőrizhetetlenek és egyébként is másodlagos jelentőségűek. Az anyagi természetű kérdésekről már volt szó. Ami a barátaihoz fűződő érzelmi kapcsolatokat illeti, azok József Attila részéről nyilván hullámozók voltak. Élete utolsó idejében nem lehet klinikai állapotát, kényszerképzeteit sem figyelmen kívül hagyni. Ami azonban ezeknek a kapcsolatoknak lényegére vonatkozik, József Attila felfogására, magatartására mélyen jellemzőnek tartom Basch Loránd<sup>94</sup> egy megjegyzését, aki a Baumgarten-díj-ügyben, Babits védelmében úgy érvel, hogy míg Kosztolányi kétségbe volt esve, amiért József Attilának 1935-ben sem tudta kiharcolni a nagydíjat, megint csak kicsit kapott, — József Attila eljött a Baumgarten-vacsorára és „kedvesen viselkedett”. Valóban József Attila tudta, hogy mit várhat el polgári környezetétől, belátta, hogy legfőljebb szívükre veszik terhét-gondját — vállukra nem. Bálint György állapítja meg, hogy József Attila többre volt

<sup>88</sup> FEJTŐ F.: Silone: Kenyér és bor, Szép Szó, 1937. 13—14. sz.

<sup>89</sup> HATVANY BERTALAN: Halva született reform, Szép Szó, 1936. 5—6. sz.

<sup>90</sup> IGNOTUS PÁL: A liberalizmus házi reformja, Szép Szó, 1936. 3. sz.

<sup>91</sup> HATVANY BERTALAN: Halva született reform.

<sup>92</sup> IGNOTUS PÁL: A liberalizmus házi reformja.

<sup>93</sup> Uo.

<sup>94</sup> BASCH LORÁND: Egy literális per története, Irodalomtörténet, 1959. 3—4. sz.



képes Madách Platójánál — „ő még a borsóról is szépen tudta elmondani az igazságot”<sup>95</sup>. József Attila értette az embereket. Tisztában volt vele, mit nyújthatnak neki-kényszerű szövetségesei, a sorsán *borongók*. És sokszor még ezért a borongásért is hálás volt. Mert ez is több volt a semminél, amihez egyébként szokva volt.

A politikai elmarasztalások, amelyek részben persze a személyiek mögött is meghúzódnak, alapján megint két csoportra oszthatók: kommunista és nem kommunista, illetve a felszabadulás előtt és a felszabadulás után kifejtett bírálatokra. Kétségtelen, hogy a felszabadulás előtti polgári értékelések, ítéletek is tartalmaznak objektív igazságot. Fölismerik a Szép Szó-kör által tagadott ellentétet József Attila világnézete és a Szép Szó társadalmi-politikai célkitűzése között. Észreveszik a József Attila népszerűsítéséből kivethető önérvényesítő motívumokat. Van azonban az akkori bírálatoknak, vádaknak egy csoportja, amely helytelen, sőt káros tendenciákat hordoz. E vádak mondanivalójának veleje legtöbb esetben az antiszemitizmus, a nacionalizmus, a fasiszta eszmekörbe illeszkedő faji uszítás. Nem a proletárszocialista József Attila elveit védik a polgári liberális ködösítéstől, hanem a fajtisztá, a magyar, a népi József Attilát az *idegen* intellektuelektől. Ime — a sok közül — egy pregnáns megfogalmazás: „A népi vonallal párhuzamosan tömörülni kezdett a polgári vonal is. Ezen a vonalon ugyanaz történik, mint az Ady-nemzedék idejében a Nyugat és a Huszadik Század körül. Ismét ügyes zsidó intellektuelek irányították a hozzájuk rekedt magyar szellemet.”<sup>96</sup>

A felszabadulás utáni kommunista kritikák már osztály- és világnézeti szempontból vizsgálódnak, és így alapvetően helyes következtetésre jutnak, de részleteiben gyakran leegyszerűsítik, egyoldalúan állítják be a Szép Szó szerepét József Attila életének és működésének e fontos szakaszában. Először is nem lehet summásan azt állítani, hogy József Attila nevét és súlyát vették volna igénybe a Szép Szó vezetői, mivel arról, hogy ne legyen neve és súlya, az egész akkori magyar irodalmi és szellemi élet szívósan és raffináltan gondoskodott. A József Attila életében napvilágot látott kritikákon és versei sajtónyilvánosságának statisztikáján túl, erről tanúskodik pl. a következő három adat is: Vajthó Lászlónak<sup>97</sup> a harmincas évek elején az élő magyar költészetről megjelent művében József Attila neve elő se fordul; a Babits Mihály szerkesztésében 1932-ben publikált Új antológia<sup>98</sup>, mely fiatal költők száz legszebbnek ítélt versét gyűjti össze, József Attilának mindössze két, régebbi versét szerepelteti; és még 1937-ben is, amikor már összes kötetei megjelentek, és a Szép Szó havonta tízesével hozza új nagy verseit, Schöppflin Aladár irodalomtörténetében<sup>99</sup> pár kúrta sorban annyi áll róla, hogy erős szociális hangot jelent a költészetben. Az elnyomottak költője. Életközelsége adja lírája legjobb ízeit, és az utóbbi években nemegyszer ütött meg mély és tiszta hangokat. — Nem nevét és súlyát használták fel tehát a Szép Szónál, hanem nevet és társadalmi súlyt igyekeztek teremteni neki, mert az előbbieken fejtegetett politikai, művelődéspolitikai okokból szükségük volt arra, amit képviselt, a zsenialitásnak azon a fokán, amin képviselte. Ezért voltak — ahogyan Révai József megállapította<sup>100</sup>: József Attila számára szélteben-hosszában az egyedüli szövetségese.

Nem vette kellőképpen figyelembe a kommunista kritikák egy része a József Attilát zászlóul választó törekvések összetettségét, történelmi meghatározottságát és legfőképpen a részben a subjektív szándékoktól független vagy azok ellenére létrejött eredményt sem. Mert az eredmény — nézetem szerint — vitathatatlanul pozitív. József Attilára termékenyítően hatott, hogy ez a kör számít rá, teret ad neki, hisz költészetében. Ezzel pedig a kör hozzájárult ahhoz, hogy a József Attila-i költészet antifasiszta-humanista csúcspontjára emelkedjék és egyre törvényszerűbben jelenítse meg — Révai József kifejezésével élve — a valóság ellentmondá-

<sup>95</sup> BÁLINT GYÖRGY: A fájdalom zsenije, Pesti Napló, 1938. július 17.

<sup>96</sup> FÉJA GÉZA: Nagy vállalkozások kora 300. o.

<sup>97</sup> VAJTHÓ LÁSZLÓ: Két nemzedék arca.

<sup>98</sup> BABITS MIHÁLY: Új antológia, Nyugat, 1932.

<sup>99</sup> SCHÖPFLIN A.: A magyar irodalom története... Nyugat, 1937.

<sup>100</sup> RÉVAI J.: József Attila-problémák.

sát<sup>101</sup>, amely többek között éppen a Szép Szó — József Attila-kapcsolatban is megnyilvánult. Lehet, hogy egyes téves nézetei, melyeket már a Szép Szó szerkesztőségébe magával hozott, kijegecesedtek ebben a környezetben, de elvi megalkuvást költészete, életműve fővonalában ez a kapcsolat nem idézett elő. Ezzel az élet- és pályaszakaszával együtt alkotott töretlen és teljes életművet: mert „először fejezte ki tudatosan a magyar munkásosztály szemléletét”<sup>102</sup>, mert „nemzedékének majd minden problémáját megragadó erővel formálta műemlékké”<sup>103</sup>, mert „az elnyomott ember teljes összeütközését mondja el az étellel”<sup>104</sup>, mert „a tendencia József Attila objektív költői világában, nem a költőben magában van ... József Attila a proletár ... élete lesz a program, a történeti valóság”<sup>105</sup>.

Halála után a Szép Szó és köre tovább tevékenykedett azért, hogy József Attilát az irodalmi közvélemény és a közönség kora legnagyobb magyar költőjének, lángésznek, Ady utódjának ismerje el. Ez a harc nem volt könnyű, nem is volt lényegtelen, bár a Szép Szó képviselői nem álltak egyedül ezzel a törekvéssel. Lehetőségeihez képest segített a külföldi és a belföldi kommunista sajtó, segítettek József Attila munkásolvasói, egyre inkább segített minden antifasiszta erő. De az első, halálát követő években nagy és elszánt volt az elhallgatására, elfeledtetésére irányuló irodalmi-politikai igyekezet is. Később pedig hamisítására, torzítására, jobboldali kisajátítására, sőt rágalmazására is történtek nem jelentéktelen kísérletek. A Szép Szó József Attila halála után Emlékszámot bocsátott ki, melyben eredeti, kiadatlan József Attila-műveken kívül fontos prózai és verses megemlékezések és méltatások szerepelnek, Móricz Zsigmond jajszavától Thomas Mann részvételevel. További hét számban, valamint az 1940-ben a Szép Szó kiadásában megjelent Delta-almanachban 16 kiadatlan vers jelent meg József Attilától, ezenkívül prózai írása<sup>106</sup>, versfordítása<sup>107</sup>, levélváltása<sup>108</sup> stb. Ugyane számokban négy cikk<sup>109</sup>, egy József Attila munkásságát tartalmazó bibliográfia<sup>110</sup>, két hozzá intézett vers<sup>111</sup> és József Attila tiszteletére rendezett előadásról szóló hír jelenik meg. A Szép Szó munkatársai ezenkívül kb. 30 jelentékenyebb írást helyeznek el az e célra rendelkezésükre álló lapokban József Attiláról. Előadásokat tartanak, irodalmi esteket rendeznek József Attila verseinek terjesztése érdekében (az első zeneakadémiai esten nyílas elemek Ignótus Pál és Móricz Zsigmond előadása közben botrányt okoznak)<sup>112</sup>, részt vesznek abban a kommunista és szociáldemokrata vezetéssel megalakult József Attila Emlékbizottságban, amely gondoskodott József Attila budapesti temetéséről (1942), a temetésen Gáspár Zoltán mond emlékbeszédet<sup>113</sup>. Nem kifogásolhatóan, de fontos tettek Németh Andoréi József Attila népszerűsítésében: életműve első kiadásának sajtó alá rendezése 1938-ban<sup>114</sup>, és a József Attiláról szóló monográfia megjelentetése 1944-ben<sup>115</sup>, Bánya László rosszízű könyvének megjelenése után.

<sup>101</sup> Uo.

<sup>102</sup> BÁLINT GYÖRGY: Az értelem vértanúja, Ujság, 1939. dec. 10.

<sup>103</sup> NÉMETH ANDOR: Mit illik József Attiláról tudni, Ujság, 1937. dec. 12.

<sup>104</sup> DÉRY TIBOR: József Attila, Szabad Nép, 1947. dec. 10.

<sup>105</sup> SÁNDOR PÁL: Az igazi József Attila.

<sup>106</sup> CSOSZOGI, az öreg suszter. Delta Almanach, 1940.

<sup>107</sup> LUTHER MÁRTON: Erős vár, Szép Szó, 1938. 29—30. sz.

<sup>108</sup> ADALÉK. József Attila és Juhász Gyula levélváltása, Szép Szó, 1938. 23. sz.

<sup>109</sup> IGNÓTUS: A József Attila verse, Szép Szó, 1938. 22. sz. NÉMETH ANDOR: Utószó egy utószóhoz, Szép Szó, 1938. 25. sz. József Attila emlékének, Szép Szó, 1938. 29—30. sz. GÁSPÁR ZOLTÁN: Kié József Attila? Delta Almanach, 1940.

<sup>110</sup> József Attila irodalmi munkássága (Bibliográfia) Szép Szó, 1938. 22. sz.

<sup>111</sup> ZELENKA SÁNDOR: József Attiláról, József Attilával, Szép Szó, 1938. 22. sz., ZSIGMOND EDE: József Attila meghalt, Szép Szó, 1938. 22. sz.

<sup>112</sup> Több ujság hírt ad az esetről. Lásd: KARINTHY: Rőpcédula, Magyarország, 1938. febr. 22.; Botrány a Szép Szó József Attila emlékestjén, Magyarország 1938. febr. 22.

<sup>113</sup> A beszédet több ujság egészében vagy kivonatossan hozza (Esti Kurir, 1942. máj. 4., Magyar Nemzet, 1942. máj. 5., Ujság, 1942. máj. 5., Népszava, 1942. máj. 5.)

<sup>114</sup> József Attila Összes Versei, Cserépfalvi, 1938.

<sup>115</sup> NÉMETH ANDOR: József Attila.

Mikor a Szép Szó köre József Attila nagyságát el akarta ismertetni, kétségtelenül saját elveit, célkitűzéseit, érdemeit is propagálta. József Attila halálának 1938-as, első évfordulóján pl. így írnak róla: „... törekvéseink megfogalmazóinak, törvényalkotóinak egyike volt... velünk összefogva e lapot megalapította, elkeresztelte, irányította, mozgalmát vezérelte és szolgáltatta<sup>116</sup>. Amikor később különböző kisajátítási kísérletek ellen emeltek szót, kétségtelenül balfélre is vágtak, arra is céloztak, hogy a kommunisták részéről sem indokolt József Attilát kizárólagosan a magukénak vallani: „József Attila, jóllehet személyes hajlandóságával, nyíltan kifejezett szándékával egyaránt vállalta a proletársorsot... mégsem illeszkedhetett párt-szerű megköötöttségekbe...” — írja Gáspár Zoltán 1940-ben<sup>117</sup>.

De a József Attiláért vívott harcok történelmi helyzet determinálta és diktálta feltételei olyanok voltak, hogy jobboldali megnyilvánulások ellen kellett küzdeni érte. Tehát harcoságát, politikusságát, proletár öntudatát, szocialista meggyőződését kellett hirdetni az ezt tagadni kívánó próbálkozások ellenében. Csak néhány példával illusztrálom a légkört, melyben a viták, csatározások folytak: „... legegényibb hangja (József Attilának) az álmélkodás és ijedezés... Világnézete, harca az eszméért gyermeki makacssággal megkaparintott és el nem hagyható játékszer...”<sup>118</sup>. „Félő, hogy belőle is kilúgozódik a szépség, hogy zörgő vázul ne maradjon, csak az eszme”<sup>119</sup>. Schöpflin Aladár dicsérete így hangzik József Attiláról: „... nem esett bele soha a legalsóbb proletárréteg fiainak törvényszerű romlottságába...”<sup>120</sup>. Nem is beszélve Erdélyi József minősíthetetlen és nagy port felvert támadásáról József Attila ellen.<sup>121</sup>

Ilyen körülmények között más baloldali erőkkal szövetségben a Szép Szó köre is a felszabadulás után bemutatott igazi, teljes József Attila-portréhoz legközelebb állót igyekszik a köztudatba oltani, azt a József Attilát, „akinek versei félelmes erejű tanúságok a kor és a társadalom ellen”<sup>122</sup>, azt a József Attilát, akinek hovatarozását, a költő saját szavaival, egyértelműen jelöli meg 1940-ben írt cikkében Gáspár Zoltán, mikor a kérdésre „Kié József Attila?” — azt válaszolja: „a proletár utókoré”<sup>123</sup>.

A végkövetkeztetés tehát oda vezet, hogy a Szép Szó működésének legfőbb értéke, értelme, eredménye az a József Attila körüli szolgálat volt, amely minden ellentmondásossága és önérvényesítő jellege ellenére hasznosnak bizonyult a költő életében és halála után. És ezen nemcsak az ellentmondásos indítékok, de a Szép Szó egész koncepciójának jogos bírálata és munkatársai, élgárdája egy részének későbbi tevékenysége sem változtat.

## *Имре Каталин*

### ЖУРНАЛ «СЕП СО» И АТТИЛА ЙОЖЕФ

Рассматривается тот период жизни Аттилы Йожефа, когда (в 1936—37 годах) великий поэт социалист-реалист работал одним из основателей и редакторов литературного журнала буржуазно-радикального направления, органа урбанистов «Сеп Со».

Кроме изложения учредительной и редакторской работы поэта, анализируются искусствоведческие проблемы принципиального значения, выдвинутые сотрудничеством Аттилы Йожефа и круга «Сеп Со», о которых диспут между исследователями идет и в наши дни. Стараясь решить эти принципиальные вопросы, автор в общих чертах знакомит с творческим путём Аттилы Йожефа и отмечает деятельность, развернутую редакцией журнала в интересах признания величия поэта при его жизни и после смерти его.

<sup>116</sup> József Attila emlékének, Szép Szó, 1938. 29—30. sz.

<sup>117</sup> GÁSPÁR ZOLTÁN: Kié József Attila?

<sup>118</sup> HALÁSZ GÁBOR: József Attila, Nyugat, 1938. 3. sz.

<sup>119</sup> RÓNAY GYÖRGY: Jegyzetek József Attila sírjánál, Magyar Csillag, 1942. jún.

<sup>120</sup> SCHÖPFLIN: Asszonyok költőkre emlékeznek.

<sup>121</sup> ERDÉLYI JÓZSEF: Világirodalom, Virradat, 1943. jan. 18.

<sup>122</sup> NÉMETH ANDOR: Mit illik József Attiláról tudni.

<sup>123</sup> GÁSPÁR ZOLTÁN: Kié József Attila?



## AZ IRODALOMTÖRTÉNETI SZINTÉZIS NÉHÁNY ELVI KÉRDÉSE

A szintézis régóta napirenden levő, de mégis új feladata irodalomtörténetírásunknak. A magyar irodalom egész történetét összefoglaló munkák és kezdeményezések szép számmal akadnak, igazi szintézist tudományágunk mindezekig mégsem hozott létre. Az eddigi összefoglalásokból vagy a teljesség, vagy a koncepció hiányzott, holott ezek minden igazi szintézis alapvető kritériumai. A teljesség-igény nem a valamennyi adatot felölelő extenzív teljességet, nem az illető tudományhoz tartozó ismeretek mindent felölelő konglomerátumát jelenti, hanem olyan rendszerezést, mely az illető terület egész anyagának számbavételén, átgondolásán alapul. A magyar irodalomtörténet bármely jövőbeni szintézisében — a vállalkozás méreteinek megfelelően — irodalmunk művelőinek és alkotásainak csak kisebb vagy nagyobb hányada kerülhet tárgyalásra. A mű koncepcióját mégis úgy kell megalkotni, hogy a kimaradt művek és jelenségek is bármikor organikusan beilleszthetők legyenek annak kereteibe, megtalálják természetes helyüket a könyv szerkezetében. Vagyis egy intenzív teljességnek kell érvényesülnie: a koncepciónak, a szerkezetnek az ismeretek összességéből leszűrt törvényszerűségeket, történeti folyamatokat kell tükröznie, nem pedig egy előre szelektált anyag óhatatlanul egyoldalú s a bonyolult folyamatokat egyszerűsítő, sőt esetleg torzító tanulságait. A szintézis koncepció-igénye megköveteli a kor legfejlettebb elméletének az érvényesítését, vagyis az értékelésnek, a rendszerezésnek, a szelekciónak biztos elvi, elméleti megalapozottságát. Az anyag elrendezését, a mű szerkezetét nem külsődleges, hanem belső, tartalmi szempontoknak kell meghatározniok, s eleve el kell utasítani bármiféle formalisztikus-mechanisztikus megoldást. Az igazi szintézis nem lehet pusztán az összegyűjtött és bizonyos fókig szelektált ismeretanyag tárháza; a tudományág hatáskörébe eső anyagnak és a kutatások eredményeinek új magasabb szintű egységbe foglalását, új tudományos koncepciót kell nyújtania.

A teljesség és a koncepció ilyen értelmezése alapján állítottam, hogy a magyar irodalomtörténetnek még sohasem volt igazi szintézise. Hiszen a Beöthy-féle képes *Magyar irodalomtörténet* önálló, s egymástól függetlenül megírt fejezetei miatt következetes koncepciót nem képviselhetett; Pintér nagy irodalomtörténete pedig a koncepcióról való teljes lemondásnak, s az elvtelen mechanikus-formalisztikus rendszerezésnek riasztó példája. Szerb Antal értékes és szellemes koncepciója viszont nem a teljes anyag számbavételén alapul, — ez nem is volt feladata. A népszerű összefoglalások a dolog természete szerint sem törekedhetnek az intenzív teljességre, az utóbbi években végre napvilágot látott népszerű marxista irodalomtörténeti összefoglalásokat sem tekinthetjük ezért tudományos szintézisnek. Egyedül Horváth János nagy kísérlete ígért igazi szintézist az anyag teljessége, valamint az elvileg átgondolt, s a tudományág akkori színvonalán álló nagy igényű koncepciója folytán. Ez a nagy vállalkozás azonban torzó maradt, noha Horváth tanulmányai és részletmonográfiái az el nem készült kötetek körvonalait is sejtetni engedik.

Az a nagy kötetes tudományos szintézis, melynek munkálatai hosszú előkészületek után teljes erővel megindultak az Irodalomtörténeti Intézetben, nemcsak tudományágunk első marxista összefoglalása lesz tehát, hanem az első igazi szintézis egész eddigi története



során. Persze ezt nem szabad előre kategórikusan kijelentenünk, hiszen a kritika dönti majd el, hogy kielégíti-e munkánk az igényes szintézis iránt támasztott követelményeket. Az Intézetet mindenesetre az a szándék vezérli, hogy a készülő mű megfeleljen ezeknek a magas igényeknek. A siker egyik legfőbb feltétele: a legkorszerűbb és legfejlettebb elméletnek, vagyis a marxizmus—leninizmusnak az érvényesítése biztosítva is van. De ez önmagában korántsem elég, mert a szintézis számos olyan problémát vet fel, melyek az ilyen munkálatok hiányában eddig nem kerültek kellő súllyal napirendre, s melyek megoldását e munka közben kell megkísérelnünk. E kérdések széles skálája az elvi és módszertani problémáktól a munka technikai vonatkozásáig terjed, s kívánatos, hogy ezek körül termékeny eszmecsere alakuljon ki. Ezt szeretném elősegíteni néhány kérdésnek illetőleg az abban eddig kialakult álláspontnak az ismertetésével.

A tervezett szintézis, a magyar irodalomtörténet négy kötetes kézikönyve, a magyar irodalom egész történetét felöleli. Mivel a hosszú fejlődés során jelentősen módosult az irodalom helyzete, jellege, nagyon valószínű, hogy a szintézis egyes kötetei — anyaguknak, korszakuknak megfelelően — bizonyos módszerbeli, szerkezeti eltéréseket fognak mutatni. Az általam érintett problémák a régi magyar irodalmat tárgyaló első kötet munkálatai során vetődtek fel, s a velük kapcsolatos alábbi álláspontok is ennek a kötetnek az igényeihez igazodnak. Elképzelhető azonban, hogy az itt kialakult elvek más köteteknél is hasznosíthatók.

\*

A legelső kérdés, mellyel — különösen az I. kötetnél — szembetalálkozunk, az anyag, a tárgy körülhatárolásának a problémája. Nem a kézikönyvben tárgyalásra kerülő anyag kiválasztására gondolok itt, — ez már a mű tematikájának a kérdése, — hanem annak eldöntésére, hogy mi tartozik bele a magyar irodalomtörténeti szintézisnek a hatáskörébe, mi az a terület, melyet a koncepció kialakításánál és a kézikönyvbe felveendő ismeretek kiválasztásánál figyelembe kell venni. E tekintetben két szélsőséges és egyoldalú álláspont között kell a helyes megoldást megtalálnunk. Az egyik nézet szerint az irodalomtörténetnek csak azzal kell foglalkoznia, ami megfelel mai irodalom-fogalmunknak. Ma pedig az irodalmat a társadalmi tudatformák között a művészethez tartozónak, a művészetek egyik ágának tekintjük, melynek megjelenési formája az írásbeliség. Egy-egy nemzet irodalmán pedig az illető nép nyelvén, s az adott nemzeti kereteken belül élő irodalmat értjük. E szerint csak a művészet szférájába tartozó, magyar nyelvű, írott alkotások számbavétele volna a feladat, s így az ősköltészetnek, valamint általában a szóbeli alkotásoknak, a középkor és a humanizmus latin nyelvű termékeinek, továbbá a régebbi korokban oly domináló nem szépirodalmi jellegű műfajoknak nincs helye a magyar irodalomtörténet szintézisében. A másik szélsőséget az a vélemény képviseli, mely szerint az irodalomtörténetnek minden egyes kor tárgyalásánál az illető kor irodalomtudatát, irodalom-fogalmát kell alapul vennie, tekintet nélkül arra, hogy az mennyiben fedi mai irodalomfelfogásunkat. Az ilyen álláspont szerint a középkori magyar nyelvű irodalmi emlékek egészen a perifériára szorulnak, hiszen a kor a latin nyelven írott alkotásokat tekintette elsősorban a litteratura részeinek: másrészt a teológiai vagy tudományos művek kerülnének a tárgyalás középpontjába, hiszen a kor irodalomtudata ezeknek tulajdonított kiemelkedő jelentőséget.

E két szélsőséges álláspont teljes következetességgel sohasem érvényesült, s ma sem hirdeti azokat senki. A gyakorlatban ugyanis azonnal kiderülne mindkettőnek a tarthatatlansága, s ezért az eddigi összefoglalások is mindig valamiféle kompromisszumra, a két szempont eklektikus összeegyeztetésére törekedtek. Mi nem járhatunk ezen az úton, nem praktikus kompromisszumra kell törekednünk, hanem elvileg szilárdan megalapozott helyes megoldásra. Kiindulópontul feltétlenül mai irodalomfogalmunkat kell alapul vennünk, s magyar irodalomon végső fokon a magyar nyelven írott művészi alkotások összességét kell értenünk. Az így értel-

mezett irodalom azonban hosszú fejlődés eredménye, s az irodalomtörténetnek éppen az a feladata, hogy a magyar irodalomnak a mához, pontosabban a mán keresztül a jövőhöz vezető fejlődési útját megrajzolja.

A marxista irodalomtörténeti szintézis nem jelentheti sem mai fogalmainknak, szemléletünknek a múltba való önkényes visszavetítését, sem pedig az egyes koroknak kizárólag azok belső összefüggései szerinti leírását. Az előbbi eljárás vulgáris aktualizáláshoz, az utóbbi öncélú historizmusozhoz vezetne. E tévutakkal szemben a jelenhez vezető történeti folyamat következetes és sokoldalú megmutatására kell törekednünk, ami egyrészt előírja, hogy különös hangsúlyt és figyelmet kapjanak azok a jelenségek, amelyek mai fogalmaink szerint is irodalminak minősülnek, de irodalomfogalmunknak is részét képezik, másrészt viszont tárgyalnunk kell azokat a mozzanatokat is, melyek bár önmagukban nem merítik ki az irodalom mai kritériumait, mégis organikus szerepük volt az irodalmi jelenségek létrejöttében. Az írásbeliség, a szépirodalmi műfajok, a magyar nyelvűség s ezzel együtt a nemzetivé válás jelenségei: mint a későbbi korok irodalomszemléletétől elválaszthatatlan tényezők, a figyelem középpontjában állnak majd. De hogy e jelenségek kibontakozását, megerősödését, majd uralomrajutását megérthessük, a szintézis anyagának körülhatárolásakor jelentékeny mértékben át kell lépünk a mai irodalomfogalmunk sugallta kereteket. Tekintetbe kell vennünk a szóbeli költészetet is mindaddig, amíg az írásbeliség nem válik uralkodóvá, illetve amíg az írott irodalom állandó szimbiózisban van amazzal. Úgyanígy a nem szépirodalmi, vagy csak félig-meddig, felemásan szépirodalomnak tekinthető műfajokkal is számolnunk kell, amíg azokat az illető kor a „litteratura” részének tekintette, bizonyos fokig művészi igénnyel és ambícióval művelte s eközben egyengette a szépirodalmi műfajok fejlődésének és önállósodásának az útját. Hasonlóképpen a latin nyelvű irodalmat is tárgyalnunk kell, amíg és amikor a magyar társadalom irodalmi tevékenységében egyedüli, a legfőbb, vagy akár csak fontos megjelenési formát jelentett, s végül az összmagyarországi irodalom is része kell hogy legyen tárgyalásunknak mindaddig, amíg a magyar nemzeti irodalom, s hasonlóképpen a Magyarországon élő többi nép nemzeti irodalma ebből ki nem bontakozott s önálló útra nem lépett. Ezekből az elvekből logikusan következnek a szintézis anyagát és tematikáját érintő alábbi megfontolások.

A fokról a maga egészében csak az ösköltészet vonatkozásában, vagyis az írott irodalmat megelőző korban tárgyaljuk. A szóbeli, folklórjellegű költészet hivatásos művelőinek, az énekmondóknak a szerepét, munkásságát és tudományosan kikövetkeztetett alkotásait azonban egészen a XVI. századig számon kell tartanunk. Az énekmondók és műveik ugyanis az egész középkoron át alapvetően fontos helyet foglaltak el a magyar irodalom egészében s tanulságaik, tapasztalataik, tematikájuk, felhalmozott eredményeik csak a XVI. században szívódnak fel végleg írott irodalmunkba. Ettől kezdve azonban a szóbeli költészet már nem képezi az irodalmi fejlődés szerves és nélkülözhetetlen részét s ezért a folklór anyagának a tárgyalása már mellőzhető, nem számítva persze irodalom és folklór gyakori termékeny kölcsönhatásait.

Mivel az irodalomnak mint művészetnek a felfogása csak a klasszicizmussal válik véglegessé, a régi magyar irodalom egész tárgyalása során számolnunk kell a nem szépirodalmi művekkel, műfajokkal. Természetesen nem egyformán és mindenre kiterjedően. Míg a középkorban szinte minden írott mű, még az oklevelek is, részei a litteraturának, s egyazon mesteriségbeli készséggel és módszerrel írták őket, addig később a jogi, valamint a kimondottan teológiai művek már csak kivételesen emelkednek irodalmi rangra (pl. Pázmányról). A hitvita azonban még a XVI. és XVII. században is irodalmi értékű s csak a XVII. század második felében kezdi elveszteni irodalmi jelentőségét, úgyhogy a XVIII. században már nem kíván irodalomtörténeti tárgyalást. A személyes jellegű vallásos elmélkedés ezzel szemben egészen a barokk kor végéig irodalmunk szerves része — elég Bethlen Miklós, Rákóczi, Bethlen Kata műveire gondolnunk — s így a XVIII. század vizsgálatánál sem mellőzhető. Még inkább áll ez a történetírásra, amely a régi magyar irodalom egész fejlődése folyamán elsőrendű irodalmi tevékenységnek számítandó. Mindig azt kell tehát figyelembe vennünk, hogy egy-egy szép-

irodalmon kívüli terület mindig lehetett művészi jellegű írói munkásságnak is tere, tekintetbe véve az illető kor felfogását, illetve, hogy az egyes szépirodalmi műfajok kialakulásában meddig volt szerepe az egyéb műfajoknak.

A latinnyelvű irodalomnak a magyar irodalom részeként való tárgyalása már régóta tisztázott kérdés. Nyilvánvaló, hogy a középkor és a humanizmus latinnyelvű irodalma szerves részét kell, hogy képezze a magyar irodalom történetének, sőt a latin művek még a XVII. és a XVIII. században sem hagyhatók figyelmen kívül.

Lényegesen bonyolultabb a magyarországi, illetve magyar irodalom problémája. Számolni kell azzal, hogy a burzsoá nemzet illetve nemzetek létrejötte előtt a rendi, politikai, állami, egyházi keretek többnyire fontosabbak és elsődlegesebbek voltak, mint az etnikaiak, és nyelviek. A régi Magyarország sok nemzetiségű állam volt s irodalmának művelésében a magyar mellett több más nép is tevékenyen és eredményesen vett részt. S mivel a rendi, politikai, állami keretek nem elkülönítették, hanem szoros egységbe fogták a különböző nemzetiségeket, létezik egy magyarországi irodalom, mely közös produktuma a régi Magyarországon élt népeknek, közös elődje, kulturális öröksége az egykori állam területén kisarjadó nemzeti irodalmaknak. Egy ilyen magyarországi irodalom létét különösen aláhúzza az a tény, hogy volt egy közös nyelve is, a latin, melyen bár különböző nemzetiségű írók írtak, az e nyelven született alkotások mégis ugyanazt a magyar állami, rendi, hungarus tudatot képviselték. Sőt nemcsak a hazai nemzetiségek, de az egyes külföldről ideköltöző írók is szervesen beilleszkedtek munkásságukkal ennek a magyarországi irodalomnak a kereteibe. A magyarországi latinnyelvű irodalmat ezért a magyarországi nemzetiségek közös irodalmának kell tekinteni s nem lehet azt kizárólag a magyarság számára kisajátítani. Vannak természetesen olyan latinnyelvű művek, melyek határozottan bizonyos magyar nemzeti (ha nemesi szempontból is) jelleggel bírnak, általában azonban hangsúlyoznunk kell e latin irodalom összmagyarországi jellegét. A probléma azonban nemcsak a latin irodalomra vonatkozik, mert az anyanyelven író literátorok is sokszor több nyelven dolgoztak. Heltai élete végéig öntudatos szász, irodalmi munkásságának nagyobb része azonban magyarnyelvű. Beniczky magyar és szlovák költő egyszemélyben, a kézíratos énekeskönyvekben magyar, latin, szlovák, német, román énekek gyakran tarka összevisszaságban jelennek meg együtt, Zrínyi éppoly büszke volt magyarságára, mint horvátságára, Bél Mátyás pedig latinnyelvű munkássága mellett magyarul, szlovákul és németül egyaránt írt verset. Ha pedig hozzávesszük még ehhez, hogy az erdélyi szász és magyar reformáció sodrában születnek meg az első román nyelvű nyomtatott kiadványok, valamint, hogy az ellenreformáció egyszerre gondoskodik ugyanazon könyvek magyar és szlovák megjelentetéséről, mint például a *Cantus Catholici* esetében, akkor nyilvánvaló, hogy még az anyanyelvűség sem jelent minden esetben nemzeti elkülönülést, hanem olykor inkább a magyarországi irodalom magyar, szlovák vagy horvát nyelvű részéről, ágáról kell beszélnünk. A polgári nemzeti mozgalmak kialakulásáig, vagyis a barokk kór végéig a magyar irodalom történetét nem szabad tehát egy polgári értelemben vett nemzeti irodalom történeteként felfogni, hanem csak a nemzeti irodalom kialakulási folyamataként. Ezért a feudális Magyarország magyarnyelvű irodalmának a többi magyarországi egykorú irodalommal való összefüggéseire, kölcsönhatásaira s a többi magyarországi nép anyanyelvű irodalmának eredményeire is állandóan rá kell mutatnunk.

\*

A szintézis anyagának, tárgyának körülhatárolása után a következő kulcskérdésnek s a mű egész koncepcióját, szerkezetét alapjaiban meghatározó problémának a periodizációt tekinthetjük. A helyes korszakbeosztás fontosságát felismerve, marxista irodalomtörténet-írásunk 1948-tól kezdve több ízben és ismételtelen foglalkozott a mennél szilárdabb és jobb periodizáció kialakításával. A polgári tudomány különböző mechanikus-kronológiai, szociológiai, vagy önelvű irodalmi korszakolásaival szemben első lépésként a magyar történelem marxista periodizációjának átvétele érvényesült. Ez lehetővé tette a valóságos történeti



összefüggések számos addig homályban volt vonatkozásának a felismerését, az irodalmi jelenségeknek a mindenkori osztályharc és a politikai küzdelmek szemszögéből való értékelését, mégis ezeknek az első kísérleteknek a nehézségei hamarosan kiütköztek. Háttérbe szorultak ugyanis az irodalom specifikus jelenségei, s az irodalom vizsgálata gyakran az egyes korszakok történeti, ideológiai illusztrálására szegényült. Joggal felmerült az igény egy az irodalom sajátos fejlődéséhez igazodó periodizáció kialakítása iránt, s történtek is ezirányú próbálkozások, amint azt a *magyar irodalom története 1849-ig* című népszerű összefoglalás tanúsítja. Egy következtetesen irodalmi szempontú marxista periodizáció azonban egységes új szempontok hiányában, eddig még nem jött létre. Nem alakultak még ki a marxista irodalomtörténeti periodizáció alapelvei.

Az ma már nem kétséges, hogy az irodalomtörténeti korszakok nem lehetnek mechanikusan azonosak a történeti periódusokkal. Egy lépéssel tovább menve azonban azt is kimondhatjuk, hogy általában szakítani kellene az irodalomtörténeti periodizációban a politikai-történeti eseményekhez való szoros igazodással. Az utóbbi évek kutatásai — nemcsak a régi magyar irodalom területén — egyre inkább kimutatták, hogy az irodalmi jelenségek jelentősebb, gyökeresebb változásai sokkal inkább a gazdasági és társadalmi struktúra alapvető váltoásaival járnak együtt, semmint még oly döntő politikai-történeti dátumokkal. A kiemelkedő politikai események (pl. Mohács, a Bocskay-szabadságharc, a Rákóczi-szabadságharc, stb.) vagy csak véglegesen megpecsételték egy már korábban bekövetkezett gazdasági-társadalmi átalakulást, vagy pedig a kedvező politikai feltételeket teremtik meg ahhoz, hogy egy ilyen változás előbb-utóbb bekövetkezzék. A nagy politikai események igen gyorsan és közvetlenül alakítják ugyan az irodalmi művek mondanivalóját, azok politikai tartalmát, s az írókat állásfoglalásra készítik, mégis az irodalmat éltető ideológiának, az irodalomban jelentkező szemléletnek, s ezekkel összefüggésben az ízlésnek, a stílusnak, a műfajoknak, s általában az esztétikai kategóriáknak, vagyis az irodalom egész struktúrájának, életének az alapvető megváltozása csak a társadalom gyökeres belső átalakulásának, vagyis az osztályviszonyokban, az osztályharc főarcvonalaiiban, a társadalmi és gazdasági élet rendjében, az életformákban bekövetkezett jelentős változásoknak lehet a függvénye. Ebből persze nem az következik, hogy a politikai történeti periodizáció mechanikus átvétele helyett most egy gazdaság- vagy társadalomtörténeti korszakolás gépies utánzására kellene törekednünk. Az alap és a felépítmény bonyolult összefüggései közé tartozik, hogy az alaphoz bekövetkező változások nem vonják minden esetben maguk után az ideológiai, művészi szféra hasonló intenzitású átalakulását. Az alaphoz elsősorban azok a változásai idézik elő a kulturális felépítmény gyökeres átalakulását, amelyek vagy egy új osztályt juttatnak az ideológia, a kultúra, a művészet fejlődésében döntő szerephez, vagy pedig az ilyen szerepet betöltő osztály pozíciójában, osztályérdekeiben, s ezzel szemléletében, életmódjában idéznek elő alapvető fordulatot.

Jó példa erre a reneszánsz, amelyet mint korszak-kategóriát ma már mind a polgári, mind a marxista tudomány elfogadott s az ideológia, a művészet, az irodalom s általában az egész művelődés történetében egyaránt érvényesít. Egészen kivételes jelenség volt már a magyar irodalomtörténet, mely félreértések, gyakorlati nehézségek és az anyag nem kellő ismerete folytán mellőzte eddig mint korszak-egységet, s ezzel jelentős nehézségeket gördített a XVI. századi magyar irodalom helyes értelmezésének és értékelésének útjába.<sup>1</sup> A középkor századaival szemben a reneszánsz-kor kulturális felépítményének kialakításában a polgárságnak van elhatározó szerepe. Bármennyire is magáévá tette a reneszánsz számos eszményét és stílusát a feudális osztály, sőt még az egyház is, a reneszánsz műveltség egészére vitathatatlanul az európai polgárság nyomta rá a bélyegét. Pedig a polgárság ekkor még nem tudta felváltani a feudális osztályt a hatalomban, még nem vált uralkodó osztállyá a társadalomban. A pénzgazdálkodás és az árutermelés nagyarányú kibontakozása a középkor utolsó százada-

<sup>1</sup> Vö. A magyar irodalom reneszánsz korszaka. It. 1961, 1—16.



ban lehetővé tette azonban, hogy a polgárság kilépjen a feudális kötöttségekből s harcot indítson a gazdasági sőt több esetben a politikai hatalom megszerzéséért, vagy legalábbis az abban való részesedésért. S a hatalmát végül nagy ügyel-bajjal még megtartó feudális uralkodóosztály akarva-akaratlanul is — nem tudván tovább a régi módon élni — kénytelen volt átvenni, s lehetőleg magához hasonítani a polgárság által kialakított új világi kultúrát. A gazdasági alapon ekkor végbemenő forradalmi változások olyan erejűek hogy a feudális uralkodóosztályt ott is életmódjának, ideológiájának, a kormányzásban és az osztályelnyomásban alkalmazott módszereinek a megváltoztatására kényszerítették, ahol — mint Magyarországon — számottevő polgári erők nem fenyegették hatalmát. Ilyenkor a polgári jellegű reneszánsz művelődés feudális alapon is uralkodó jelenséggé válhatott. A XV. század közepétől a XVI. század végéig Magyarországon annak vagyunk tanúi, hogy a feudális uralkodóosztály, illetve annak különböző rétegei gyökeresen új módon kívánják berendezni saját életüket és az országot is: megingott a feudális társadalom középkori rendje, az antifeudális osztályharc soha nem látott mértékben kiélesedett, de ugyanakkor az uralkodó osztály egyes rétegei a korábbinál messze szilárdabb és nagyobb hatalomra, s főleg jövedelmük, vagyonuk megsokszorozására törekedtek. A XV. század derekán renddé szerveződő köznemesség, majd az ennek felső rétegéből a XVI. században kiemelkedett új arisztokrácia éppúgy új pozícióért harcba szálló dinamikus erőt képviselt ekkor, mint a nyugateurópai országokban a polgárság s ezért érthetően válhatott a magyar reneszánsz osztálybázisává. Ami pedig a korszak végét, lezárását illeti: európai viszonylatban a polgárság átmeneti kulturális, ideológiai hegemoniáját felváltotta az újra megerősödött feudális osztály uralkodó szerepe, az ekkor Európa-szerte érvényesülő refeudalizációs tendencia függvényeként és következményeként. A reneszánsz lényegében polgári jellegű kultúráját hosszabb-rövidebb időre egy alapjában feudális, nemesi műveltség váltotta fel Európa csaknem minden országában. Magyarországon, ahol már a reneszánsz osztálybázisa is a feudális osztály volt, a korszakváltozás a feudális osztály helyzetének gyökeres megváltozásával járt együtt: a vagyonát megsokszorozó, hatalmát megszilárdító, a rendi hatalmat új formában helyreállító magyar uralkodóosztály a XVII. századtól kezdve az elért eredmények biztosítására, védelmére kellett, hogy törekedjen, a viharos küzdelmek százada után a számára kedvező, az osztályelnyomás és a kizsákmányolás zavartalanságát biztosító „béke” megőrzése, de ha kell, harcok védelme lett legfőbb érdeke — akárcsak Európa más részeiben.

Igy bontakozik ki a magyar irodalom történetében a reneszánsz korszaka, mely a XV. század második felében alakult ki, s bele nyúlik még a XVII. századba is. E korszak irodalmát minden sokoldalúság, gazdagság, differenciáltság ellenére is egy nagy egységbe vonja bizonyos alapvető ideológiai, szemléletbeli, kulturális és stílári mozzanatoknak tág és rugalmas, de mégis csak határozottan érvényesülő és kitapintható közössége, egy meghatározott gazdasági-társadalmi állapot, struktúra által determinált egysége. Az irodalomtörténet periodizálására az ilyen korszak-kategóriák a legalkalmasabbak, s ezért a reneszánszhoz hasonló korszak-egységek kialakítására van szükség a régi magyar irodalom többi periódusában is. A kézikönyv I. kötetében ezt a megoldást választjuk s az ősi kultúra, a középkor, a reneszánsz és a barokk nagy egységeiben tervezzük a magyar irodalom történetének megírását a felvilágosodás koráig.

E négy nagy korszak-egység kijelölése első pillantásra talán következetlennek, eklektikusnak tűnhet. Célszerű ezért előre eloszlatni néhány esetleges félreértést. Az ősi kultúra irodalmi megfelelője, az ősköltészet külön korszak-volta nem lehet kétséges, a középkor fogalma körül azonban már vitalehetőségek merülhetnek fel. A marxista történetírás ugyanis a középkort a feudalizmus korával szokta azonosítani, s ezért egyetemes történeti vonatkozásban az angol forradalmat szokta a középkor lezárásának tekinteni. Ez persze több szempontból is vitatható eljárás, hiszen a feudalizmus Európa számos más országában s különösen Kelet-Európában jóval tovább tart, s ha következetesek lennének akkor a magyar középkort valahol

a XVIII. század végén, vagy akár 1848-ban lehetne csak lezárni. A magyar marxista történetírás ezért általában mellőzi is a középkor fogalmát. De nincs is rá szükség, alkalmazása merő tautológia, ha a feudalizmus korával azonosítjuk. A mi periodizációnkban a középkor nem is ebben az értelemben szerepel, nem a feudalizmus egész nagy korszakát, hanem egy jól körülhatárolt művelődéstörténeti egységet jelent. A középkor művelődéstörténeti fogalmát a tudomány már régen kialakította, annyira, hogy a középkori kultúra vizsgálatával külön disciplina a *medievalistica* foglalkozik. Ez pedig teljesen jogos és megokolt, mert kb. Nagy Károly korától kezdve a XV. századig, a reneszánszig, a művelődésnek, irodalomnak, művészetnek, ideológiáknak egy nagy összefüggő egységéről beszélhetünk, legalábbis a nyugati kereszténységet valló népeknél. Annak ellenére, hogy e több mint félévezred alatt igen jelentős gazdasági és társadalmi változások mentek végbe, a kulturális és ideológiai felépítmény legalapvetőbb elemei, az ezeket az elemeket képviselő és konzerváló egyház hegemoniája, valamint ezen túlmenően az alapvető osztályviszonylatok és a klasszikus értelemben vett hűbéri rendszer ily hosszú ideig való fennmaradása révén, nem változtak meg. Ugyanez érvényes a magyar fejlődésre is s így az állam s a feudális társadalom kialakulásától a reneszánszig terjedő nagy korszak kultúrájának és irodalmának a középkor fogalmával való egybefoglalása és jellemzése teljesen jogosult.

A barokknak mint korszakegységnek az elfogadása válthatja ki a legtöbb ellenvéleményt. Érthetően, hisz maga a fogalom is fiatalabb mint az előzőek, s a burzsoá szellemtörténeti kutatás alaposan össze is zavarta a vele kapcsolatos kérdéseket. A marxista irodalomtudomány ezért jó ideig nagyfokú bizalmatlanságot tanúsított a barokk fogalom alkalmazásával szemben. Az irodalomban is jelentkező barokk stílus létét ugyan sohasem tagadta, de inkább csak amolyan pejoratív jelenséggént, reakciós ideológiai és irodalmi irányzatok stílus-megfelelőjeként érintette. S bár azóta a marxista irodalomkutatás a Szovjetunióban, nálunk és másutt is szakított a barokknak ezzel a legyszerűsített és egyoldalú értelmezésével, egyesekben még mindig lappang olyan feltételezés, hogy a barokkról beszélni a szellemtörténet felidézését jelenti. Pedig a barokknak mint irodalomtörténeti kategóriának — bárha a szellemtörténészek dolgozták ki és terjesztették el — nem a szellemtörténetben kell okát és magyarázatát keresnünk. A barokkot, mint a reneszánsz és a klasszicizmus közé eső átfogó stílus-kategóriát nélkülözhetelenné tette az európai irodalomnak a nemzeti kereteken túlmenő, egyetemes összehasonlító szemlélete, valamint az egyes művészetek összehasonlító és komplex vizsgálata.

Az egyes nemzeti irodalmak történetét eleinte mindenütt bizonyos önelvűséggel, csak az adott nemzet irodalmának belső összefüggéseit figyelembe véve írták meg, s eközben körülhatárolták, meghatározták az irodalom egyes elkülönülő irányzatait, stílusait. Ezek elnevezéseként számos olyan fogalom született, mely csak az illető irodalom bizonyos jelenségére érvényes, mint pl. az olasz *secentismo*, a spanyol *gongorismus*, a francia *préciosité*, a német *Sturm und Drang*, vagy a magyar irodalmi népiesség és nemzeti klasszicizmus. Mindezeknek reális tartalmuk van, de érvényük erősen korlátozott, mivel olyan mozzanatokat sűrítenek fogalommá, melyek sajátos csoportosulása csak egyetlen nemzeti irodalomban fordul elő. Mihelyt sor kerül azonban az európai fejlődés átfogó, minden nemzet irodalmára kiterjedő folyamatainak a keresésére, ezek a nemzeti érvényű irány-meghatározások elégtelenné válnak. A polgári kritika és irodalomtudomány felismerve az irodalomnak a nemzeti határokon túlmutató közös jelenségeit, igyekezett azokat meghatározni. Idealista szemléletéből kiindulva azonban nem a hasonló jelenségeket determináló hasonló vagy azonos gazdasági-társadalmi alap tényén keresztül, hanem a szellemi tényezőket, illetve a legszembeötlőbb formai jellegzetességek, a stílus segítségével ragadta meg azokat. Így történt ez a romantika, a klasszicizmus, valamint Burckhardt alapvetésére támaszkodva a reneszánsz esetében — még jóval a szellemtörténet előtt, attól függetlenül. Az irodalmak fejlődésének a reneszánsz és klasszicizmus közé eső nagy korszakára is elengedhetelenné vált ezek után egy uralkodó stílus-kategória kialakítása

a világirodalmi és összehasonlító kutatásoknak e korszakra való kiterjesztése céljából, s általában a szintézis érdekében. Ennek az úrnek a kitöltésére, a reneszánsz és a klasszicizmus között számos változatban megjelenő, igen összetett irodalmi stílusnak a jelölésére a művészettörténet analógiája — akárcsak a zenetörténet számára — önként kínálta a barokk nevezetet. Ha más stílusok esetében semmi bajjal sem járt, sőt a sokoldalú szintetikus látást segítette elő a művészettörténetével azonos elnevezések használata, akkor ésszerű volt ezt a gyakorlatot a barokkra is kiterjeszteni.

A stílus-elnevezések művészettörténeti primátusán nem kell csodálkoznunk. A képzőművészetek és a zene eleve nemzetközibb művészeti ágak, mint az irodalom, melynél a nyelvkorlátok erősebb gátakat emelnek a kölcsönhatások, valamint a nemzetközi irányú és érdekű tudományos kutatások elé. A képzőművészetek és a zene esetében is megvannak a nemzeti különbségek, de az azonos stílus-jelenségek ott jobban dominálnak, s ezért a művészettörténész, valamint zenetörténész számára kézenfekvő és magától értetődő dolog összehasonlító, vagy egyetemes kutatásokat végezni. Ennek köszönhető, hogy a művészetek és a zene történetének egyetemes feldolgozása sokkal előrehaladottabb, mint az irodalomé. A barokknak nevezett stílus tudományos vizsgálata is érthetően a művészettörténetben indult meg először. Az úttörők, mint a kései Burckhardt és Wölfflin, a szellemtörténeti irány kialakulása előtt működtek; a szellemtörténészek már a Wölfflin által sokoldalúan körülhatárolt barokkfogalmat fejlesztették tovább és tették általánossá.

A XX. században kibontakozó barokk-kutatás, s ezen belül az irodalmi barokk vizsgálata tehát a polgári tudománynak egy a szellemtörténeti iránytól függetlenül is szükségszerűen létrejövő produktuma. A már előbb megkezdett munka folytatására és kibontakoztatására vállalkozó szellemtörténet viszont hálás terepmentet látott a barokkban. A XIX. századi polgári tudománynak a reneszánsz és klasszicizmus iránti érdeklődését és ezek nagyra értékelését a XX. században nemcsak a tudományos kutatás fejlődésének belső logikájánál fogva váltotta fel a barokk-kultusz, barokk-lázzá torzuló barokk-kutatás, hanem azért is, mert az imperialista korszak hanyatló burzsoáziája szívesebben fordult a sok tekintetben reakciós fejlődés talaján született, az ellenreformációs egyházzal összekapcsolódó, misztikus vonásokban gazdag barokk, mint a polgárság hősi, forradalmi múltjáról tanúskodó reneszánsz és klasszicizmus felé. A hibás ideológiai alapvetésen épülő nemzetközi és a két világháború közötti magyar barokk kutatás az addig elhanyagolt barokk irodalom vizsgálatát mégis nagy léptekkel vitte előre, rengeteg új anyagot tárt fel, s főként formai vonatkozásokban igen lényeges összefüggéseket tisztázott. Ezeknek az eredményeknek az erős kritikával való felhasználása elől a marxista tudomány sem térhet ki.

A stílusok léteznek, s a stílusokat meghatározó kategóriák is már kialakultak. A marxista irodalomtudomány a hagyományos polgári elnevezéseknek jobbakkal, a stílus társadalmilag meghatározható lényegét hívebben kifejezőbbekkel való felcserélésére nem törekedett. E helyett a hagyományos stílus-fogalmakat igyekezett átértékelni, megállapítani, hogy az osztályharc mely fázisaihoz kapcsolódnak, s milyen osztály vagy osztályok ízlését fejezik ki. Semmi ok sem volna rá, hogy a barokk esetében ettől a módszertől eltérjünk. Az irodalmi barokk fogalmának elvetése, vagy mellőzése helyett, meg kell kezdeni annak marxista vizsgálatát, a polgári barokk-kutatás eredményeit pedig meg kell szabadítani a szellemtörténeti idealista elméletek és konstrukciók teherétől. Erre az útra lépett a szovjet tudomány is, mely nemcsak a művészettörténetben ismeri el és érdemeinek megfelelően értékeli a barokk művészetet, de újabban az irodalomtörténetírásban is alkalmazza, sőt nemcsak egyes nyugat-európai írók (Calderon, Corneille stb.) vizsgálatánál értékesíti, de a régi orosz irodalomban is kimutatja jelenlétét.<sup>2</sup> Az 1956. évi sárospataki barokk-vita megrendezésével megkezdte ezt a

<sup>2</sup> V. ö. Izvesztija Akademii Nauk SzSzsZR. Nyelv. és Irod. oszt. XVII. 1958. (Ism. ANGYAL ENDRE, A szláv barokk kutatásának újabb eredményei. VF. 1959, 82—4.) és D. Sz.



munkát a mi irodalomtudományunk is, s azóta már konkrét eredményeket is tud ezen a téren felmutatni.

A marxista barokk-kutatás, ugyanúgy mint bármely stílusnak a marxizmus módszereivel való vizsgálata nemcsak abban fog különbözni a polgáritól, hogy az idealista szemlélet helyett a materializmus elveit követi, hanem abban is, hogy a stílusnak egészen más szerepet tulajdonít. Egy-egy író, vagy mű stílusjegyeinek, a stílus érvényesülési fokának a meghatározása nem lehet a kutatómunka célja, hanem csak annak egy fontos része, mely megkönnyíti annak megállapítását, hogy az illető mű milyen irodalmi folyamathoz, irányzathoz tartozik, rávilágít másképp nehezen felismerhető összefüggésekre, és elősegíti a mű interpretálását, a tartalom és forma viszonyának helyes megvilágítását. Ez az utóbbi a legfontosabb, mert a stílus legtöbbször objektíve adott, az író nem szabadon választja azt, mondanivalóját a történetileg érvényes stílus keretei között kénytelen kifejezni, s azon belül találhatja csak meg egyéni kifejezőmódját. E stílusköttetségek figyelmen kívül hagyása ezért veszélyeztetheti a művek helyes marxista értékelését. A stílusvizsgálat ezek szerint az esztétikai értékelés egyik előfeltétele és eszköze. Az értékelés kritériuma azonban nem a stílus, hanem mindenekelőtt a valósághoz való viszony. Egy barokk irodalmi alkotás értékelése szempontjából így nem játszik szerepet, hogy a barokk fejlődésének melyik fokát, kezdeti, kiforratlan, vagy pedig már érett, kialakult változatát képviseli-e. Könnyen lehet, hogy esztétikailag értékesebbnek bizonyulnak olyan művek, melyek a barokk stílusnak nem tiszta változatát képviselik, de a valóságot adekvátabb módon tükrözik, mint a stílus némely kiteljesedett megnyilvánulása. Nem tekinthető tehát a stílus értékelési normának: ez az a pont, melyben alapvetően különböznie kell felfogásunknak a mai nyugati polgári kutatók legtekintélyesebbjeinek álláspontjától. Közülük pl. Carl J. Friedrich, a háború utáni évek legnagyobb igényű barokk-szintézisének szerzője, egyik elvi jellegű, programadó cikkében határozottan leszögezi, hogy a stílusnak normává kell válnia, hogy beszélni kell jó és rossz barokról. Egy merőben formalisztikus esztétikai elv megnyilvánulása ez, szemben a visszatükrözési elméletre támaszkodó marxista esztétikával. Ez a normatív formalista stílus-felfogás érthetően nem tudhat válaszolni arra az alapvető kérdésre, hogy mi okozza, mi hozza létre az egyes stílusokat. Ezért Friedrich elutasítva minden eddigi magyarázatot, végül is értelmetlen dolognak nyilvánítja ennek keresését: „Talán egészségesebb volna, ami a stílust illeti, a „miért” kérdését egészen elvetni, megjelenését a teremtés misztériumának részeként kezelni és mint a szépség megvalósítására irányuló részleges és végleges kísérletet tekinteni.”<sup>3</sup> A nyugati tudomány eljut így a barokk isteni eredetéig, s ezzel a stílus már az isteni norma rangjára emelkedhet. Ez az egy példa világosan szemlélteti, milyen óriási a szakadék a stílusnak eszközként, vagy normaként való szemlélete között. A barokknak, de általában bármely nagy stílusnak társadalmi alapjaival összefüggésben való vizsgálata és a stílussajátságoknak a történeti összefüggések felismerését, valamint az esztétikai értékelést elősegítő, nem pedig azokat meghatározó jelenségekként történő tárgyalása élesen elhatárolja a marxista barokk-kutatást a különböző idealista módszerek követőitől.

Az eddigiekben a barokkal csak mint stíluskategóriával foglalkoztam, a barokk stílusnak az irodalomban való felismerésével és tudomásulvételével kapcsolatos bizalmatlanság szükségességére igyekeztem rámutatni. Pedig periodizációkban a barokk elsődlegesen nem mint stíluskategória szerepel, nincs arról szó, hogy az eddigi művelődéstörténeti jellegű periodizációt most — következésképpen — a stílustörténeti elv alkalmazásával akarnánk vegyíteni. Az efféle félreértés lehetőségére az ad okot, hogy a barokk túlságosan csak mint stílus élt a köztudatban, hogy a művészetekben és az irodalomban jelentkező stílusok a hagyományos szemléletben

LIHACSOV, Az irodalmi irányzatok kialakulása a régi orosz irodalomban. Russzkaja Literatura 1958, 3—13.

<sup>3</sup> C. J. FRIEDRICH, Style as the principle of historical interpretation. The Journal of Aesthetics and Art Criticism (1955) XIV, 148.



egynemű jelenségekként szerepelnek. Ebben igen nagy része van a művészettörténet hatásának, mely anyagát hagyományosan stílustörténeti alapon rendszerezi, s ennek során olyan stílus-kategóriák mint pl. gotika, reneszánsz, rokokó, empire, impresszionizmus, naturalizmus stb. egységes történeti fejlődésrendbe, egymást követő stíluskorszakok sorozatába illeszkednek bele. Holott a művészettörténetben alkalmazott stíluskategóriák korántsem azonos érdekek, távolról sem tekinthetők azonos típusú kategóriáknak.

Mindenekelőtt különbséget kell tennünk a szerint, hogy egyes stílusok csak a művészetek bizonyos ágaiban, műfajaiban léteznek, míg mások egyetemes jellegűek, mert valamennyi művészeti ágban, tehát a zenében, irodalomban, iparművészetben is, egyaránt érvényesülnek. Az előbbiekre példaként említhetném az impresszionizmust, mely jellegzetesen a festészet stílusa, vagy az építészetben és az iparművészetben otthonos szecessziót, továbbá a lírára jellemző szimbolizmust és még annyi mást. Természetesen stílusok hatnak más művészeti ágakban is, ezért beszélhetünk impresszionista zenéről, vagy szecessziós irodalomról is, mégis szerepük ezekben korlátozott érvényű, mert míg az impresszionizmus a festészet történetének egyik fontos szakaszát alkotja, addig a zenében, vagy az irodalomban ekkora jelentőségre nem emelkedett. Másrészről viszont elég utalnunk a gótikára, rokokóra, romantikára s rögtön nyilvánvaló, hogy ezek a művészetek valamennyi ágában egyformán jelen vannak, mindegyik fejlődésében — egyidőben és ugyanazon társadalmi alapon — egy-egy szakaszt alkotnak.

Arra is fel kell figyelni, hogy egyes stílusok nem önállóak, hanem pusztán egy nagyobb stílus időben, vagy társadalmilag korlátozott változatának tekinthetők. Így pl. a style flamboyant a gótikának, a manierizmus a reneszánsznak, a rokokó pedig a barokknak a része, túlérett, s bizonyos fókig már a következő stílushoz is átvezető változata. Hasonlóképpen az empire, a biedermeier viszont a klasszicizmus stílusváltozatai, ez utóbbi pl. annak nyárs-polgári vetülete. De még a művészetekben egyetemes érvényű nagy stílusok szerepe és jellege sem azonos. A reneszánsz és a romantika például nemcsak stílusok, hanem tartalmat, magatartást, világnézetet, szemléletet is jelentő kategóriák, s a reneszánsz illetve romantikus művészet együtt jár vele adekvát gondolkodással, filozófiával, tudománnyal stb. Vagyis ezek nemcsak stílusok, hanem — miként azt feljebb a reneszánszsal kapcsolatban láttuk — művelődés- és ideológia-történeti kategóriák is, sőt elsősorban ezek. Ilyenkor a művelődés és az ideológiai fejlődésének valamely jól elhatárolható fázisához egyetlen uralkodó stílus tartozik, s elnevezésük is azonos. Ez azonban nem szükségszerű, amint azt a középkor példája tanúsítja. A középkori kultúrának két — egymást időben felváltó — nagy stílusa van, a román és a gótikus, sőt még egy bizonytalanabb jellegű harmadik is, az ún. karoling, vagy preromán. E három stílus kifejezi a középkoron belüli periódusváltozásokat, mégsem tagolja a középkort önálló nagy művelődéstörténeti korszakegységekre: a reneszánsz nem a „gótikus kort”, vagy a „gótikus kultúrát” váltja fel, hanem a középkor egészét.

Az utóbbi félévszázad kutatásainak eredményeként a barokk fogalma a stíluskategóriáknak azt a típusát képviseli, mint a reneszánsz és a romantika. Vagyis a barokk olyan minden művészetre kiterjedő, tehát egyetemes érvényű nagy uralkodó stílus, melynek megfelel a művelődés és az ideológiák fejlődésének egy meghatározott korszaka. A reneszánszhoz hasonlóan a barokk kategóriája sem csak formai, stílusajátságek rendszerét jelenti, hanem megfelelő mondanivalót, tartalmat, szemléletet, világnézetet is. A barokkot tehát nemcsak stílusként, hanem művelődéstörténeti korszakegységként is felfoghatjuk, a reneszánszhoz hasonlóan. A képzőművészeti kézikönyv periodizációjában a barokk elsősorban ez utóbbi vonatkozásban szerepel korszak kategóriaként, híven kifejezve a reneszánsztól a felvilágosodásig illetve klasszicizmusig terjedő mintegy másfél évszázados bonyolult és összetett időszak művelődésének és irodalmának a jellegét.

A régi magyar irodalom anyagának az ősi kultúra, a középkor, a reneszánsz és a barokk szerint való periodizációjában tehát szigorú következetesség érvényesül. E négy nagy korszak a XVIII. század második feléig terjedő ideológiai-kulturális-művészi fejlődés négy nagy

fázisát jelenti, négy egymást követő olyan nagy egységet, melyek mindegyikét — a gazdasági-társadalmi fejlődéssel összhangban — alapvető művelődési, ideológiai tényezők, valamint a művészet és irodalom hasonló tartalmi és formai mozzanatai szorosan összekapcsolnak. Mindez távolról sem azt jelenti, mintha a középkor, a reneszánsz és a barokk szigorúan zárt és bensőleg teljesen egységes korok lennének. Az egyes nagy korszakokon belül is igen nagy fejlődésnek vagyunk tanúi, s ezért a középkori, a reneszánsz és a barokk irodalom, akárcsak a megfelelő kultúrák nem definiálhatók valamely egyszerű formulával. Bár a polgári tudomány a múltban is és a jelenben is óriási erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy megtalálja és megfogalmazza akár a középkornak, akár a reneszánsznak, akár a barokknak a lényegét, ezek a kísérletek végsőfokon sikertelenek, mint ahogy a romantikát sem tudta még senki egyértelműen és megnyugtatóan definiálni. A különböző reneszánsz és barokk elméletek mindegyike végzetesen egyoldalú, mert egy rendkívül bonyolult és sokágú jelenséget próbál egy formulában meghatározni. Ezeknek az elméleteknek és kísérleteknek az a hasznuk, hogy egy-egy újabb az egyik vagy a másik korszakra valóban igen jellemző és korábban kellően fej nem ismert, vagy nem megfelelően értékelt jelenségre hívják fel a figyelmet, s ezzel egy-egy új mozzanattal gazdagítják ismereteinket. Mikor azonban a metafizikus gondolkodás rabjaként egy-egy kutató az általa felfedett új jelenséget a reneszánsz, vagy a barokk kultúra lényegének jelenti ki, akkor mélységesen téved, mivel ezek a korszakok csak dialektikusan, fejlődésükben, mozgásukban ragadhatók meg és jellemezhetők. Jól látja ezeket a hibalehetőségeket a polgári középkor-kutatás legnagyobb élő képviselője, Gilson is: „Hogy megtudjuk mi volt a középkor és a reneszánsz, nem kell őket a priori definiálni és azután történetileg leírni, hanem történetileg leírni és azután definiálni. Általában azzal szokták kezdeni, hogy mint valami dogmát felállítanak a középkor lényegére vonatkozólag egy önkényes definíciót, majd erre a meghatározásra mint valami Procrustes-ágyra kiterítik a történelmet, lemetszve belőle mindazt, ami azon túllépni merészel.”<sup>4</sup>

Az új periodizáció — amelyet kísérletképpen már a legutóbb megjelent *Kis magyar irodalomtörténet* is alkalmazott — arra is módot nyújt, hogy a régi magyar irodalom jelenségeit minden eddiginél szervezesebben illesszük be az egyetemes fejlődés kereteibe. A középkor, a reneszánsz és a barokk az európai kulturális és művészi fejlődés egyetemes korszakai, s ha a magyar irodalmat is e keretek között tárgyaljuk, akkor megteremtjük az európai fejlődés megfelelő jelenségeivel a szerves összefüggést. Ez annál is fontosabb, mert egy-egy országban a művelődés nagy korszakváltásai sohasem mennek végbe teljesen autochton módon. A kulturális érintkezések, a különböző országokban kialakult ideológiák, irodalmi, művészi jelenségek kölcsönhatása sokkal intenzívebb, mint az országok politikai vagy gazdasági kapcsolata, s ezért a kultúrának és irodalomnak a gazdasági és társadalmi fejlődés következményeként kialakuló új szakaszai sohasem függetlenek a más országokban végbemenő fejlődéstől. Fokozottan áll ez a polgári nemzetek végleges kialakulása előtti időkre, amikor a sajátos nemzeti jellegzetességek kultusza nem fejlesztett még ki erősebb ellenállást a külföldi eredmények, hatások átvételével, terjedésével szemben.

Mikor a fentiekben a középkort, a reneszánszt és a barokkot az európai kulturális, ideológiai és művészi fejlődés egyetemes korszakkategóriáinak nevezem, tudatában vagyok annak, hogy ez csak bizonyos korlátozottsággal érvényes. Európa jelentős részén, számos országban hiába keressük a reneszánsz vagy a barokk műveltség és művészet korszakát, s a középkort sem találjuk meg azzal a tartalommal és azokkal a stílusokkal, mint nálunk és a nyugat-európai országokban. Erre a jelenségre könnyű magyarázatot adni: a feudalizmus korában, amikor az emberek számára a vallás volt a legfontosabb, s a műveltségre is elhatározó befolyást gyakorló tudatforma, a különböző vallások, ill. egyházak szerint óhatatlanul bizonyos kultúrkörök alakultak ki.<sup>5</sup> Így kulturális és ideológiai tekintetben már 1000 körül

<sup>4</sup> Idézi a barokk kutatásra vonatkoztatva G. GETTO, *Letteratura e critica nel tempo*. Milano 1954. 218.

világosan elkülönül egymástól a nyugati és a keleti kereszténységet valló Európa, valamint az izlám által meghódított terület. S bár igen nagy jelentőségűek a római és az ortodox egyház, illetve az izlám befolyása alatt álló területek érintkezései is, szorosabb kulturális közösségről, a kultúra nagyjából hasonló fejlődéséről mégis csak az egyes kultúrkörökön belül beszélhetünk. A magyarság kezdeti fokán a keleti nomád társadalmak s az ennek megfelelő vallásos hiedelmek kulturális zónájába tartozott, de a nyugati kereszténységhez való csatlakozásával teljesen a római egyházat elismerő országok nagy kulturális közösségéhez társult. A feudalizmus évszázadainak magyar irodalmát ezért nemcsak megokoltan, hanem a történeti valóság által parancsolólag előírva is, kizárólag az Európa nyugati felén végbemenő fejlődési fázisokhoz kapcsolódva lehet eredményesen és hitelesen tárgyalni.

Mégsem véletlen, hogy a középkori, a reneszánsz és a barokk kultúrát — annak ellenére, hogy maradéktalanul csak a nyugati kereszténység által meghatározott körben bontakoztak ki — egyetemes jelenségeknek neveztem. Bármennyi eredményt és értéket hoztak ugyanis létre a feudális korban az ortodox kereszténység és az izlám országai, a kulturális és ideológiai fejlődés főtrendenciáit a nyugat-európai országok képviselték, a bizánci kultúra megmentett értékeit is jórészt itt kamatoztatták. Mindez azzal függ össze, hogy a feudalizmust felváltó új társadalmi forma, a kapitalizmus itt alakult ki, az új uralkodó osztály a burzsoázia, itt nőtt először naggyá. Miképpen a gazdasági és társadalmi fejlődés alapvető klasszikus törvényszerűségeit is a nyugat-európai országok fejlődésének tényanyagán keresztül lehetett kielemezni és megállapítani, ugyanígy magától értetődő, hogy az ideológiai, kulturális és irodalmi fejlődés fővonala is — egészen a kapitalizmus bomlásáig — itt tapintható ki. Igazolja ezt az a körülmény is, hogy mikor az egyházak és a vallás szerepének csökkenésével a feudalizmus idején kialakult kultúrkörök fokozatosan elmosódnak, a kelet-európai országok kulturális fejlődése igazodik eleinte Európa többi országaihoz s nem fordítva. A régi orosz irodalomban például reneszánszról még nem beszélhetünk, de barokkról már igen, ha nem is korszakként, de legalább is a kor egy irányzataként, a klasszicizmustól kezdve pedig az orosz irodalom és művelődés lényegében ugyanazokon a fázisokon megy át, mint Európa más részein, hogy azután a XX. században a fejlődés élére kerüljön nemcsak gazdasági és társadalmi tekintetben, hanem a művelődés és irodalom új korszakának kialakításában is. Ha nem nemzeti keretek között gondolkodunk, hanem a fejlődés általános útját, fővonalait tartjuk szem előtt, akkor nyilvánvaló, hogy a szocialista kultúra és irodalom felé az út egészen a XIX. századig — elsősorban a nyugat-európai fejlődésen, az ennek részét alkotó középkori, reneszánsz és barokk kultúrán át vezet. Ezért nevezhetjük a nyugat-európai fejlődésben kialakult régebbi művelődéstörténeti korszakokat az európai műveltség egyetemes korszakkategóriáinak. Mikor a régi magyar irodalom periodizációját ezekkel összhangba hozzuk, akkor nem valamiféle „nyugati” koncepciót veszünk tehát alapul, hanem a fejlődés általános fővonalát tartjuk szem előtt.

Az új periodizációval kapcsolatban végül érintenem kell az egyes korszakok közötti határok kérdését is. Az említett négy főkorszak — a régi és az új harcának dialektikája következtében — egyetlen esetben sem metszi egymást élesen, nem állapítható meg közöttük merev kronológiai elválasztás. E nagy korszakok találkozásánál mindig van egy olyan időszak, amikor még javában élnek az elmúló korszak jelenségei, de ugyanakkor már határozottan jelentkeznek az új korszak első hajtásai. A reneszánsz és a barokk mielőtt általános jelenséggé válnának a kultúrában, mint egy gyökeresen új irányzat jelentkeznek a későközépkor, illetve a későreneszánsz periódusában. A könyv szerkezetében az ebből adódó nehézséget úgy próbáljuk kiküszöbölni, hogy az egyes főkorszakok kezdete nem esik majd egybe az előző főkorszak végével, hanem még annak élettartamán belül kezdődik el: az ősköltészet kb. 1250-ig, a középkor kb. 1000-tól 1530-ig, a reneszánsz kb. 1450-től 1640-ig, a barokk kb.

<sup>5</sup> V. ö. PIRNÁT ANTAL, Az alap és felépítmény problémái a régi magyar irodalomban. ItK 1959, 416—30.



1600-tól 1770-ig. Ily módon egy-egy korszak utolsó alkorszaka kronológiailag párhuzamossá válik a következő korszak első alkorszakával. Ez a megoldás lehetővé teszi, hogy az időben egymás mellé tartozó dolgok szorosan egymás után következzenek, de ugyanakkor az irodalmi fejlődésrend szerint összetartozó jelenségek is együtt maradjanak. Így az ősi epikának az első keresztény századokban való továbbélését nem kell elszakítani az ősköltészettől, Janus Pannoniust nem kell a középkorba ágyazottan tárgyalni, vagy pedig a XVI. század eleji kolostori irodalmat már a reneszánsz részeként ismertetni.

\*

A nagy művelődési korszakok szerinti periodizáció, s az így kialakított főkorszakoknak további alkorszakokra való bontása után a szintézis alapelveinek, az előzetesen tisztázandó elvi kérdéseknek a harmadik csoportja a tárgyalásmóddal, a mondanivaló és az anyag elrendezésével kapcsolatos. A főkorszakok, majd ezen belül alkorszakok szerint tagolt könyvben az egyes alkorszakokba való anyag előadásánál többféle lehetőség kínálkozik. Az ezek közötti választás nem minősülhet egyszerű technikai kérdésnek. Meg kell találni azt a megoldást, amely a leginkább alkalmas az irodalmi fejlődés törvényszerűségeinek a bemutatására, amely a minimumra csökkenti az átfedések, ismétlések, össze-vissza utalások szükségességét, s így lehetővé teszi az irodalmi jelenségek tömör, plasztikus és következetes ismertetését és tárgyalását.

A megoldási lehetőségeket sorra véve, elsőnek az egyes jelentősebb írók portrészerű tárgyalására való felépítést említem. Ez a régi magyar irodalom esetében eleve nem alkalmazható, mivel itt még viszonylag kevés az egyes irányzatokat, műfajokat, korokat reprezentáló jelentős íróegyéniség, még akkor is, ha a másod vonalbeli írókat is idesoroljuk. Annál több viszont az ismeretlen szerzőktől származó jelentős mű, vagy a csak egyetlen fennmaradt műve révén ismert író. Egyébként a szintézisnek portrégalériára való felépítését elvileg is helytelennek tartom, mivel a szintézis célja az irodalmi fejlődés törvényszerűségeinek a kimutatása s a nagy íróegyéniségek méltó bemutatását is ennek a célnak kell alávetni. A másik lehetséges megoldás a műfajok szerinti csoportosítás. E mellett ugyan sok minden szól, mégis — különösen a régi irodalom esetében, amikor a műfajok éppen alakulóban vannak, folyton változnak — ez szükségképpen egy formalisztikus elv érvényesülésére vezetne. Ugyanis így teljesen elszakadnának egymástól az ideológiailag, tartalmilag, társadalmilag szorosan együvé tartozó jelenségek, egy kalap alá kerülnének viszont távolálló, mindennemű kapcsolatot, összefüggést nélkülöző irodalmi művek. A több különböző műfajban jeleskedő írók szerkezetileg konzekvens elhelyezését pedig egyáltalán nem lehetne megoldani. Bornemisziának például a líra, a dráma vagy pedig a próza tárgyalásánál kellene-e helyet kapnia? A harmadik megoldás az irányzatok szerinti tárgyalás. Elvben ez volna a legcélszerűbb s a marxista tudomány igényeinek a legmegfelelőbb. A régi magyar irodalom esetében azonban ez csak közvetlenül volna alkalmazható, mert szorosabb értelemben vett irodalmi irányzatokról, kialakult irodalmi élet és irodalmi programok hiányában itt még nem beszélhetünk.<sup>6</sup> Ezért az irányzatok szerinti tárgyalás elvének messzemenő figyelembevételével végül is egy negyedik megoldást kell választanunk: az irodalmi irányzatok előzményeinek, őseinek tekinthető rétegződést célszerű alapul vennünk. Megkísérlem az alábbiakban ezt pontosabban megvilágítani.

Egy irodalmi irányzat mögött mindig meghatározott társadalmi csoport áll. Azért beszélék csoportról, mert ez lehet egy egész társadalmi osztály, de lehet egy osztálynak csak egy rétege, sőt esetleg egy rétegen belül is csak egy párt vagy valami ehhez hasonló csoportosulás. Irodalmi irányzat nem képzelhető el egy olyan ideológiailag és társadalmi-politikai elképzeléseit tekintve többé-kevésbé azonos álláspontot valló bázis nélkül, mely műveltségében, kulturális és irodalmi érdeklődésében és igényeiben is nagyjából közös vonásokat mutat. Az egyes irányzatoknak így felfogott társadalmi bázisa természetesen nem lehet merev szocioló-

<sup>6</sup> Lásd erre vonatkozólag D. Sz. LIHACSOV id. tanulmányát.



giai kategória. Valamely osztály vagy réteg igényei és szemlélete ugyan feltétlenül rányomja bélyegét, de ugyanakkor más társadalmi rétegek, vagy csoportok, amennyiben osztályérdekük átmenetileg megegyezik az irányzat bázisát döntően meghatározó osztályával, szintén ugyanabba a táborba tartozhatnak. Egy konkrét példán szeretném ezt bemutatni: a XVII. sz. első harmadában, a magyar későreneszánsz periódusában határozottan elkülönül egy újstoikus világnézetet képviselő irodalom. Társadalmi alapját elsősorban a Habsburgokkal kompromisszumot kereső főnemesség alkotja. De mivel a nemességnek egy jelentős része, valamint a városi patriciusok szintén a főúri törekvések sikerében érdekeltek, velük műveltség tekintetében is egy réteget alkotnak s jelentős művekkel gazdagítják az alapjaiban főúri színezetű stoikus irodalmat. Másrészt ugyane periódusban elkülöníthető egy késő-humanista-kálvinista irodalom, amely mögött a XVII. század elején ismét erőre kapott mezővárosi polgárság áll. A nemességnek az erdélyi fejedelmi centralizációban érdekelt kálvinista része, sőt maga Bethlen Gábor fejedelem azonban ugyanezt az irodalmat támogatják, sőt műveltségi forrásaik is közősek: a fejedelmi család tagjai, valamint a nemesség említett elemei ugyanazokat az egyetemeket látogatják, mint a prédikátornak készülő mezővárosi polgárfiak. Az irodalmi tevékenység említett két ága, rétege mögött tehát hasonló vagy azonos érdekek által átmenetileg egybekapcsolt, de valamelyik osztály által mégis döntően meghatározott sajátos társadalmi csoportosulások állanak. Fejlettebb viszonyok között egy-egy ilyen réteg irodalma irodalmi irányzatot alkot, azzá jegecesedik ki. A régebbi korokban azonban csak az ilyen irányzatok társadalmi alapjai vannak meg, de az ezen az alapon kialakult irodalmi tevékenység még nem tekinthető a szó igazi értelmében vett irodalmi irányzatnak. Igaz ugyan, hogy bizonyos szellemi áramlatok — az említett két példa esetében a stoicizmus ill. a kálvinista későhumanizmus, máskor a reformáció, a puritanizmus stb. — rányomják a bélyegüket az irodalmi tevékenység egy-egy társadalmilag meghatározott rétegére, de ilyenkor mindig valamely vallásos, filozófiai, vagy tudományos irányról van szó, nem pedig sajátosan irodalmi kategóriákról. A régi századokban az irodalom mint tudatforma még teljesen alá van rendelve a társadalmi tudat egyéb formáinak, ezért is kerül sor a művészi és nem művészi irodalmi jelenségek, műfajok bonyolult keveredésére.<sup>7</sup>

Az egyes alkorszakokon belül az ilyen rétegek szerinti tárgyalás következetes végigvitele lehetővé teszi a tartalmilag, s az irodalmi tevékenység jellege szerint összetartozó jelenségek egybekapcsolását. Példaként hadd említsem a középkor utolsó alkorszakának, a kb. 1450—1530 közé eső későközépkornak a példáját. Itt a még középkorinak tekinthető anyagot, a korábban szokásos latin és magyar nyelv szerinti megkülönböztetést mellőzve, a kolostori irodalom és a deák-irodalom rétegeire kívánjuk bontani. Végül a harmadik — s ekkor már legfontosabb — réteget a humanista udvari irodalom alkotja, ez azonban már a reneszánsznak a későközépkorral kronológiailag párhuzamos első alkorszakát képezi. A következő alkorszakban, a kb. 1530—1570 közti periódusban az irodalom egy udvari-főnemesi, a reformáció által jellemzett polgári és egy deák rétegre bomlik, s ugyanígy világosan kimutatható a többi perióduson belüli rétegződés is. Az anyag tárgyalásában ennek a szempontnak az érvényesítése egyúttal szemléletessé teszi az irodalmi hagyomány különböző rétegeinek a folytonosságát is, hiszen az egyes periódusok rétegződése sok hasonló vonást, vagy egyenesen azonosságot mutat. Az alkorszakok helyes kijelölése is csak a rétegződés kidolgozásával együtt oldható meg megnyugtatóan, ugyanis periódushatárnak éppen azokat az időpontokat kell megtennünk, amikor a rétegződésben részleges átalakulás következik be, amikor ezek — ha nagyjából hasonlóak maradnak is — némileg mégis új módon rendeződnek el.

A mű végső szerkezeti egységei végül az egyes fejezetek, melyekben a főkorszakok, alkorszakok s végül rétegek szerint tagolt anyag elhelyezkedik. Mivel a tárgyalásnak ez a tartalmi szempontok szerint kialakított rendje nem tenné lehetővé az irodalom egyes műfaji,

<sup>7</sup> V. ö. TARNAI ANDOR, A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása (ItK 1961, 637—58) c. tanulmányának erre vonatkozó tanulságaival.

technikai jelenségeinek egy-egy korszakra vonatkozó összegező jellemzését, minden főkorszak végére egy összefoglaló fejezetet tervezünk. Ennek az lesz a feladata, hogy tömören összegezze az irodalmi nyelv, a verselés, a prózastílus, az egyes műfajok s az irodalmi hagyománytudat fejlődésében elért s a következő korszaknak továbbadott eredményeket. A szintézis szerkezete, az anyag elrendezése és előadásának módja így lehetővé teszi, hogy összeötvöződjék a szigorú történetiségnek, a tartalom és forma egységének s ezen belül a tartalom primátusának, valamint a nemzetközi összefüggések bemutatásának a követelménye. A tárgyalás ugyanis a középkor, a reneszánsz illetve a barokk egyetemes kategóriáiból indul ki, ezután az alkorszakok révén a konkrét magyar történeti keretekbe lép át, az irodalom társadalmi-tartalmi-ideológiai rétegződésén keresztül folytatódik, s így jut el az egyes írókat és műveket konkrétan és elemzően tárgyaló fejezetekig, hogy azután végül az irodalom fejlődésében elért technikai, formai vívmányok összefoglalásával záródjék, kitekintéssel a következő korszakra.

*Tibor Klaniczay*

#### A FEW FUNDAMENTAL QUESTIONS ON SYNTHESIS OF HISTORY OF LITERATURE

The study has been made on the occasion that, in the Institute of History of Literature, the works of making up a synthesis of the Hungarian History of Literature in four volumes are proceeding. In preparing a synthesis of the contemporary history of literature a number of fundamental and theoretical problems should be cleared up and discussed previously. A few of them are examined into by the author here. Though the problems dealt with had been raised at working the first volume of the planned textbook on older periods of Hungarian literature (till the end of XVIII century), they are instructive also for a synthesis of later periods. The author discusses first the subject-matter belonging to the range of the synthesis of literary history. He points out that a synthesis must not be limited to the subject-matter appropriate to our present idea of literature but the verbal poetry, the literature of Latin language and the genres of not belletristic nature are also to be dealt with as long as they play an important role in formation and development of the up-to-date Hungarian literature.

For a following question the study deals with the fundamental principles of a periodization in the history of literature and, instead of the periodization connected so far with historical events, proposes a cultural history periodization. According to the author, as far as the age of enlightenment, the Hungarian literature may be presented most suitably in the great unities of the ancient pagan culture, the Middle Ages, the Renaissance and the Baroque. The author tries to throw light upon the characteristic features of the period categories, discussing the question of the Baroque as a unity of period particularly at length, elucidating the difference between the bourgeois and Marxist baroque researches and ideology. At last touching the question of treatment within the periods respective, he discusses a treatment according to the layers of literary education as most to the purpose, instead of a portraitlike alignment of writers and a principle of literary genre history.

## „Janus Pannonius magyar grammatikájának” állítólagos soproni példányáról

„Sylvester János és kora” című munkájában Balázs János azt a problémát forgatva, volt-e Janus Pannoniusnak magyar grammatikája, hivatkozott a Soproni Magyar Társaság tagjainak 1794-ben a marosvásárhelyi Magyar Társasághoz intézett levelére. „Ebben a soproniak felsorolják a náluk meglevő magyar grammatikákat, köztük Janus Pannoniusét is. Kérdés mármint, hogy e nyelvtan valamely kéziratos példánya valóban birtokukban volt-e, vagy pedig csak Baronyai Decei és Bod nyomán említették. A Janus Pannonius magyar grammatika-szerzőségére vonatkozó ... vitát akkor lehetne végleg lezárunk, ha a Soproni Magyar Társaság könyvtárából előkerülne Janus állítólagos művének az a példánya, amelyre a levél írói hivatkoztak.”<sup>1</sup>

Ha ez a várakozás reménységet is rejt magában, akkor azt sajnos szerte foszlatták azok a könyvtári jegyzékek, amelyek a Soproni Magyar Társaság működésének első négy évtizedéből fennmaradtak.<sup>2</sup> E jegyzékek közül ebben a vonatkozásban a legfontosabb az a könyvtári napló, amely az említett levél keletkezése körüli évekből való. E napló könyvjegyzékeket is foglal magában, ezekben pedig a nyomozott grammatika nem található. Igaz, hogy a levélben felsorolt grammatikák közül egy sem. De a többiek egyike-másika legalább a közelkorú könyvjegyzékekben, pl. a félbemaradt 1806-iban, felbukkan.

Ezt a negatívumot tudva, figyelmet kell fordítanunk arra a megkülönböztetésre, amelyet a soproni levélírók „az itt esmértes Magyar Grammatikák” és „az itt található” között tettek. Csak a fogalmazás szabatoságának hiánya miatt kél bennünk az a benyomás, hogy a felsorolt magyar grammatikák náluk mind megtalálhatók voltak. A levél értelmezéséhez segítségül szolgálnak a Peéry Rezső által közölt jegyzőkönyvi részletek. Ezekben is ott a megkülönböztetés az ismeretes és a található grammatikák közt, ismétlődik bennük a jegyzék könyvtártörténeti értékét erősen csökkentő „itt található” kifejezés. Amikor azt ígérték a marosvásárhelyieknek, hogy „ezekből ha valamelyiknek hejával volna a Tekéntetes Társaság: mi e felől tudósíttatván leg örömeoseb fogunk véle szolgálni”,<sup>3</sup> akkor ezt csak az ajánlott három grammatikára értették, és nyilván azzal a gondolattal, hogy ezeket könnyen meg tudják szerezni számukra.

Egyébként is: valóban csodálatos gyűjteményük lett volna, ha a felsoroltakat mind birtokolták volna, mert akkor „található” lett volna náluk Telegdi János Rudimentája is. Ennek is csak egy kéziratos példánya lehetett volna birtokukban, hiszen ki nem nyomtatták.

Nos, igaz ugyan, hogy a levélben ajánlott három grammatika címe sem található a XVIII. sz. utolsó évtizedéből való könyvtári naplóban, tehát mondhatná valaki, hogy Janus Pannonius magyar grammatikájának említetlensége nem perdöntő. Igen ám, de az ajánlottak mégis meglehettek a diákok és tanáraik birtokában, vagy éppen az iskolai nagykönyvtárban.

Mindezt ismerve és latolgatva, a Janus Pannonius állítólagos magyar grammatikája körüli vitában ezentúl bizvást mellőzhető az érvelés a „soproni példánnyal”, legalább is a Magyar Társaság könyvtárával kapcsolatban.

Sólyom Jenő

<sup>1</sup> Budapest, 1958. 66.

<sup>2</sup> Evangélikus Országos Levéltár. Dunántúli Egyházkerület levéltára. Soproni Teológiai Akadémia. Önképzőkörök.

<sup>3</sup> PEÉRY REZSŐ: Soproni adalék 1794-ből az erdélyi magyar nyelvmívelő mozgalomhoz. Magyar Nyelv. LIII. évf. 1957. 274–278. Az idézet a 277. lapról.

Hermányi Dienes József, jelentős XVIII. századi írónk szétszóródott nagyszámú munkáinak felderítése az utóbbi években mindinkább előrehaladt. Az egészében még megvalósításra váró feladatnak egyik fontos eredménye volt Klaniczay Tibornak Hermányi ismeretlen munkájáról írott közleménye.<sup>1</sup> Ebben a tanulmányban szó esik a „*Continuatio gyanánt holmi elegy-belegy, de igaz történelmi observatiók, (Hermányi József Toldalékja Bethlen Farkas Historiájához)*” c. munkáról is. Klaniczay idevonatkozóan megállapítja, hogy Hermányinak a volt Erdélyi Múzeum levéltárában „Bethlen Farkas historiájához írott néhány lapszéljegyzete található”, amiről már Kelemen Lajos is említést tett. Klaniczay pedig a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban „ennek egy bővebb változatát” ismerte fel, ahol szerinte Hermányi „pletykák, anekdotikus elemek egész sorát fűzi Bethlen Farkas történeti művének egyes részeihez”.

Tekintve, hogy a szövegek vizsgálata új megvilágításba helyezi Hermányinak ezt az írását, szükségesnek tartom a kérdés rövid tisztázását. Romániai könyv- és levéltárakban végzett kutatásaim közben a fenti munkának három változata akadt a kezembe:

1. Kolozsváron a volt Erdélyi Múzeum levéltárában Coll. Min. C. J. Kemény Tom. XVII. sz. alatt. Negyedréte alakú nyolcvanhét lapnyi szöveg Benkő József másolatában.
2. Kolozsváron, a volt Református Kollégium könyvtárában az 1390–1395. sz. fólió kézirat-kolligátumának egyik, 31 lap terjedelmű részlegében.
3. Marosvásárhelyen a Teleki könyvtárban Ms. 161. sz. alatt, vegyes tartalmú kézirat-kothegben 474–501. lapokon. (Klaniczay Tibor ezt tekintette bővebb változatnak.

Az ismertetett három magyar nyelvű változat, az összevetések tanúsága szerint, csekély másolati eltérésekkel lényegében egymással megegyező szöveget tartalmaznak.

Ettől a munkától viszont határozottan szét kell választanunk a latin nyelvű „*Marginales Notationes Reverendi Josephi D. Hermányi, ad primam i. e. Keresdiensem editionem Historiae Magnae Wolfgangi de Bethlen.*” című<sup>2</sup>, ténylegesen csak néhány lapszéljegyzetet tartalmazó két- és féllapnyi Hermányi-szöveget, ami teljesen különálló írás, és semmiesetre sem egy rövidebb változata az előzőnek. Ez csupán apró történeti adatok kiegészítése, korrekciója, s mint ilyen minimális irodalmi fontossággal rendelkezik.<sup>3</sup>

Visszatérve a *Continuatio*... (*Toldalék*) c. munkára: ha az ebben szereplő „pletykák, anekdotikus elemek” sorát közelebbről megvizsgáljuk, felismerhetjük, hogy azokat Hermányi nem „Bethlen Farkas történeti művének egyes részeihez” fűzi, hanem az egész munkát igyekszik vele megtoldani. Eljárása úgy értelmezhető, mintha Bethlen Farkasnak a XVI. századdal lényegében befejeződő művét folytatni, kiegészíteni akarná a XVII. század eseményeinek feljegyzésével.<sup>4</sup> Ezt azonban csak akarná, mert itt korántsem a történelmi események szigorú, Bethlen Farkas munkájához hasonló előadása következik. E helyett valóban az anekdotikus elemek sorával találjuk szemben magunkat. Csakhogy ezek az elemek nem Hermányi ötletei, szerzeményei, hanem miként a szöveg alapján könnyen felismerhető, Kemény János önéletírásának egyes jelenetei, határozott céllal kiválogatott és kijegyzett anekdotikus részletei. Erről a tényről Hermányi maga is tudósít a kézirat végén: „En ezeket a kézírásokat continuatio gyanánt letettem ide nagyobbára Kemény János írásából, mely authentic asservaltatik a M. Keményi Familia Archivumában.”<sup>5</sup>

Hermányi az önéletírásból a sajátos elvek szerint kiválasztott részeket kisebb-nagyobb fogalmazásbeli eltérésekkel, módosításokkal, ízlésének megfelelően kiegészítésekkel vagy rövidítésekkel, de viszonylag hűségesen követi. Mindezeknek illusztrálására álljon itt egy részlet rövid összevetésre:

<sup>1</sup> ItK 1954. 58–62. K. T.: Hermányi Dienes József ismeretlen munkája.

<sup>2</sup> Ezt a munkát említi KELEMEN LAJOS Hermányi Emlékiratának kiadásában. (Kolozsvár, 1925.), s ez található a volt Erdélyi Múzeum levéltárában Collectio Major Manuscript. Hist. Ton. XXII. sz. alatt. A fent említett marosvásárhelyi és a kolozsvári Ref. Kollégiumbelli Continuatio szövegének végéhez ugyancsak ezt a munkát csatolták.

<sup>3</sup> Benkő József is, Index Generálisának kivételesen meglevő XII. 36. sz. kézirat kötetében, mint két különálló munkát ismerteti a Marginales... és a Continuatio... c. írásokat (Nagyenyed, Bethlen Kollégium Könyvtára 228. sz.).

<sup>4</sup> Ez a megoldás a XVIII. század végéig gyakori lehetett, mivel Bethlen Farkas Historiájának keresdi kiadása (1690) a háborús viszonytágások miatt befejezetlen maradt. Az új, teljes, szelvény kiadás viszont csak 1782-től 1793-ig jelent meg. (Vesd össze LUKINICH IMRE: Bethlen Farkas műve keresdi kiadásához. Magyar Könyvszemle, 1913.)

<sup>5</sup> Minthogy az 1648. év eseményeivel félbeszakadó Kemény-féle Önéletírás a Continuatio c. alatt jelzett záróévszámig (1660) nem követhető, a hiányzó évek eseményeinek pótlására a magyar szöveget három oldalnyi vázlat szerű latin szöveg egészíti ki. Ennek eredete nem ismerhető fel.



Hermányi: „Báthory István a lenygel koronáért vevén el a feleségét, mivel igen vén és rút volt, nem is szerette; amint Kemény Boldizsár akkori bejárója sokszor beszélte.”<sup>6</sup>

Kemény: (Báthory) felesége, mivel igen vén s rút volt, kit a királyságért vőtt volt el, ahhoz képest nem is szerette, az mint az atyámtól hallottam derekasban, ki bejárója volt.”<sup>7</sup>

Bár nyilvánvaló ezek után, hogy nem Hermányi önálló munkájával van dolgunk, mégis ez az írás Hermányi magatartásának közelebbi megvilágítását teszi lehetővé, s abból fontos következtetéseket vonhatunk le. Lényeges először is, hogy Kemény *Önéletírásának* nem történeti igényű kivonatolásáról van szó, miként ez a korban többször is előfordulhatott, főleg az egyes kollégiumok oktatási céljaira.<sup>8</sup> Az anekdotairó és gyűjtő Hermányi számára Kemény műve gazdag lelőhelynek számít, ahonnan a neki való, a számára érdekes eseteket szedegetheti ki. Nem különösebben érdeklik őt a nagy történelmi események, még kevésbé a hadvezér Keménytől kedvelt várostromok, csaták leírása; ezeket a nagy terjedelmű részeket rendszeresen kihagyja, átugorja. Szemet huny tehát általában, amikor Kemény „derék dologra fordítja” írását, de ezek helyett szenvedéllyel fordul az „elegy-belegy” részletekhez, amik Keménynél inkább csak a fő események kiegészítését szolgálják. Hermányi kezében az *Önéletírásnak* sokszor zárójeles utalásai válnak a legfontosabb témákká. Ebből az eljárásból pedig már a polgári irányban tájékozódó prózairónak módszere, mintegy elmunkálatainak nyomai ismerhetők fel.

Pontosan felmérhető a *Continuatio* ... alapján, hogy, amit ma Kemény János *Önéletírásából* szépirodalmi erényként számon tart az irodalomtörténet, az vonzza Hermányit is, és fő vonalakban ezeket a szépprózai erényekben gazdag részeket válogatja, emeli ki belőle.<sup>9</sup> Az elmondottak igazolására elegendő, ha néhány ilyen párhuzamra rámutatunk: A memoárműfaj s így Kemény művének is fontos írói eszköze a jelenetekre bontás, az epizódok valamennyire művészi igényű megformálása, egy-egy eseménysor jellegzetes példáinak, eseteinek színes előadása. Hermányi ezen a téren következetes; valamennyi ilyen részlet felkelti a figyelmét, s rendszeresen kijegyzi azokat. Ezeken belül különös érdeklődéssel fordul az olyan jelenetekhez, melyek a magánélet bonyodalmait, a nőalakok szerepét, szerelmek visszaszűnését tárják fel. Így a fejedelmek házasságairól, nőügyeiről szóló, Keménynél sokszor mellékes epizódokat még ki is bővíti: pl. Báthory Gábornak a főurak asszonyaihoz való viszonya egyenesen neki való téma.<sup>10</sup>

Kemény egyik főerőssége a szereplő személyek jellemábrázolásában van. Hermányi ezt is éles szemmel veszi észre, s követi is abban: elmaradhatatlanok írásából az egyes alakokról készült kerek portrék. A híres arcképek fejedelmekről, Eszterházyról, Pázmányról stb. mind itt szerepelnek. A kapott anyagnak megfelelően Bethlen Gábor politikai és emberi jelleme tűnik ki nála is leginkább, ahol több egymásután felsorakoztatott, kerekrebbre tömörített epizód alapján áll össze a Bethlenről formált kép. („Ilyen dolgok estek” például: a fejedelmek ábruhás vizitációja, a leszakadt hídról vízbeesése, Kamuthy Balázs tréfája stb.)

Szerzőnk a *Nagyenyei Demokratikus* c. anekdotagyűjteményében különös előszeretettel szedi össze a tréfás eseteket, keresi és felkutatja a magyar anekdota-előzményeket. Az efféle nyomokat Keménynél is megbecsüli s hangsúlyozza többhelyütt ilyenképpen: „Egy tréfát írok fel, mely nem igen civilis...” (Pellérdi és a szűnyogok — anekdotikus története következik).<sup>11</sup> Az egyes történelmi szereplők nyilatkozatait, emlékezetes jó mondásai, párbeszédei, melyek az *Önéletírás* jellegzetes betétjei, egy esetben sem maradnak el. (Pl. a közismert Pázmány nyilatkozat stb). Ezeken túlmenően Keményről is tudjuk, hogy egy-egy téma megvilágítására kedveli a szólásmondások, de még a „paraszt példabeszédek” alkalmazását is.<sup>12</sup> Hermányi hasonlóképpen bőven felhasznál szólásmondásokat anekdotáihoz, sőt tudatosan visszavezet ilyeneket az azokat létrehozó történetekig, tréfáikig.<sup>13</sup> Ennek a gyakorlatnak megfelelően csak természetes, hogy ezúttal is megragadja az alkalmat: Kemény ilyen irányú utalásait részletesebben kidolgozza. Azt a „trágár tréfa példabeszédet” (Keménynél: „rusnya proverbiumot”), „Tarts fiam Kata, tied Gyalu vára”, abból az anekdotikus történetből

<sup>6</sup> A fent idézett Erdélyi Múzeumbeli *Continuatio* ...-példány alapján, 2. l.

<sup>7</sup> Kemény János *Önéletírása* és válogatott levelei. Bp. 1959. 79.

<sup>8</sup> Ilyen jellegű, ismeretlen szerzőtől származó kéziratral találkozunk például a v. Kolozsvári Református Kollégium könyvtárában, hasonló címen: Bethlen Farkas Historiájának *Continuatioja*, (Bethlen Farkas Historiájának Tizenegyedik könyve, 1008. sz.). A tartalomban Kemény *Önéletírását* követi ez is, de a Hermányiéval ellentétben kivonatolás jellegű.

<sup>9</sup> Vö. V. WINDISCH ÉVA Kemény-tanulmányával. (Bevezetés az *Önéletírás* idézett kiadásához.)

<sup>10</sup> Hermányinál: id. mű 28., Keménynél: id. mű 86.

<sup>11</sup> Hermányinál: id. mű 2., Keménynél: id. mű 80.

<sup>12</sup> Kemény (Windisch) id. mű. 61.

<sup>13</sup> L. H. D. J.: *Nagyenyei Demokratikus* 189. sz. anekdotáját. (Bp. 1960.)

eredezteteti, miszerint Kamuti Farkas — más nemesek példáját követve — saját feleségével kedveskedett fejedelmének Gyalu vára elnyerése érdekében.<sup>14</sup>

Stílus tekintetében Hermányit nyilvánvalóan kevésbé ragadja meg Keménynek helyenként elnyújtott előadásmódja, de annál inkább rátapad az *Önéletírásnak* is inkább dicsért, dialógusokat visszaadó, élőbeszédszerű stílusára. Ebben valamiképpen magára ismer, sőt változtatásaival, a stílus és nyelv szempontjából már valósággal önmagát adja.

Végső következtetésként megállapíthatjuk, hogy ez a fentiek értelmében Kemény János *Önéletírását* követő munka világosan mutatja az emlékirat-próza közrejátszását Hermányinak az e műfajból is kinövő anekdota-prózájához, ahol a kerek anekdotikus történetek kiszabadulnak már a memoárok összefogó keretéből. Ha az elmondottakhoz még hozzávesszük, hogy Hermányinak hasonló jellegű munkája van *Bethlen Miklós Önéletírásából* is, ahol szintén az itt látott elvek többé-kevésbé ismételt alkalmazása figyelhető meg,<sup>15</sup> akkor biztossággal állapíthatunk XVIII. századi prózánk fejlődésmenetére is: Hermányi eljárásának vizsgálatakor, annak a még nem kellően tisztázott jelenségnek, folyamatnak egyik esetével állunk szemben, amikor a magyar memoár irodalom hatása, ezerszálú kapcsolata teljes érvényűen mutatkozik meg a későbbi, fejlettebb széppróza kibontakozásához.

Gyenis Vilmos

### Alkalmazott költészet és egy ismeretlen Vörösmarty-verssor

Van alkalmazott képzőművészet; nem az alkalmi grafikára gondolunk, az exlibriszre, a házasági és egyéb családi bejelentésekre, plakátra, hanem például a cégtáblákra. Csak hogy a legjobb művészek is vállalkoztak az idők folyamán arra, hogy bolti cégért fessenek. Ki ne tudná, hogy Holbein, a német nagyság, iskolamester számára festett cégtáblát, vagy Watteau, a rokokó nagy mestere, két cégtáblát készített egy műkereskedő számára. Nálunk a jónévű Dunaiszky Lőrinc szobrász patikacégért vésett, és Barabás Miklós mellett a történetképfestő Thán Mórt is említhetni, mint aki nem tartotta a művészet méltóságán aluli feladatnak egy-egy bolti cégérnek megfestését, mégha hivatásszerűen ennek a területnek máig is a címestők az urai és nem számítják magukat művészeknek.

De így van alkalmazott költészet is. Tréfás vagy komoly hangú feliratok díszítenek edényt, poharat, kardot, ágyút, kaput és általában mindenféle tárgyat. Igen sokszor talpraesett verssel találkozunk. De bár sokszor a versszerzők a legjobbak sorából kerülnek ki, még ezeket sem méltatja kellő figyelemre a hivatalos irodalomtörténet. Példa erre a következő eset. Gyulai Pál Széchenyi Istvánnak a M. T. Akadémia levéltárában őrzött írásai között Vörösmarty kéziratra bukkant; borhűtőkre alkalmazott versek voltak ezek, 14 darab egysoros, kettő kétsoros. Ivásra tulajdonképpen csak egyetlen darab vonatkozott, a többi afféle eszmé villanat. Gyulai nem tartotta méltatlannak rá őket, hogy közölje: a Budapesti Szemle 1904-es évfolyamában jelentek meg a 122. lapon azzal a megjegyzéssel, hogy tisztázott verseknek látszanak, nem valami kísérletezésnek, és Gyulai gondolata szerint Vörösmarty személyesen adhatta át Széchenyinek, ezért nem volt mellettük kísérő levél, amelyből keltezésük is pontosan lehetséges lett volna. Nyilván 1830 és 1840 között keletkezettek, amikor a költő és az államférfi között szorosabb volt a kapcsolat. Nem lehetetlen, hogy Széchenyi figyelmét a borhűtőre a Hasznos Mulatságok 1829-i évfolyamának második felévében olvasható hirdása irányította, amely szerint az angol udvar akkora ezüst borhűtőt készíttetett, hogy benne hat ember elfér (10. szám). Elkészültek-e Széchenyi borhűtői és ha igen, rávésette-e a feliratokat, ismeretlen. Gyulai versközlése azonban nem maradt nyomtalan. Ugyanis Simonyi Zsigmond fennakadt az egyik verssoron és szóváltotta a Nyelvőr 1904-i évfolyamában, hogy Vörösmarty hexameter helyett heptameter használ. A Budapesti Szemle 1904. évi folyományában Gyulai helyett Lehr Albert válaszol és kijelenti, hogy nincs hibás közlésről szó, Vörösmarty máskor is él ezzel a lehetőséggel (Zalán futása, Két szomszédvár). Jóllehet maga a közlés így két helyen is megvitásra került, annál inkább meglepő, hogy a Franklin Társulat legújabb kiadta teljes Vörösmartyban, melyet éppen Gyulai 1884-ben megjelent nyolckötetes kiadása alapján rendeztek sajtó alá, hozzávéve a Brisits Frigyes által 1926-ban közzétett kiadatlan verseket és a Kozocsa Sándortól 1939-ben megjelentetett ifjúkori kísérleteket, a borhűtőkre szánt versek hiányoznak.

<sup>14</sup> Hermányinál: id. mű. 28., Keménynél: id. mű. 86.

<sup>15</sup> Biographia Nicolai Bethlen. Magyar nyelvű kézirat több változatban is az erdélyi kéziratárakban. Teleki-Könyvtár, Marosvásárhely, 239. sz. stb. KLANICZAY TIBOR is említi idézett tanulmányában.

Szinte félve, hogy nem számít-e kegyeletértésnek, hívom fel a figyelmet az alkalmazott költészet egy tudommal ismeretlen termékére, amely Vörösmarty nevével kapcsolatos. A Hazai és Külföldi Tudósítások 1831. évi első kötet 50. számában, a 394. lapon az egyik híradás így kezdődik: „Az Állatmutatás ez idén a Pesti Pályatér mellett i. Jun. h. 4-dikén d. u. tartatott.” A jutalmak felsorolásában olvashatjuk: „Az Ásszonyóságok adta idei bilikomra e'körülírás vala metszve: Hirkoszoru nélkül meddő telek a' rövid élet.” A híradás szerzőként Vörösmarty Mihályt nevezi meg.<sup>1</sup> A Pest városa ajándékozta helyére már kisebb jelentőségű költő készítette a felírást: Szentmiklóssy Alajos, a maga korában nagyra tartott epigrammaíró. A sor így hangzik: „Győz az erő és tűz mindég, ha vezérli eszesség.” Vörösmartyról Brisits említi kiadásának bevezetésében, hogy fiatal korában sok epigrammát írt (18. lap).

Az egykorú lapok szívesen foglalkoztak az alkalmazott költészet illetően termékeivel és a tudósítások alapján bizonyos emelkedést tapasztalhatunk, amely Vörösmartyban tetőzik. A Magyar Kurir 1828-as évfolyamának első feléből az 51. szám közli, hogy a magyar nők a fehérvári származású bécsi Mayerhofer Istvánnal készítették el a lófuttatásra a díszkelyhet, ekkor még a kelyhen kivert vagy kivésett ábrázolás látszik fontosnak, a magyar csikós fején csákoval. Az aláírás egyszerű próza: „Pályafutások előmozdítására több Magyar Ásszonyóságok.” 1829-ben a Tudományos Gyűjtemény II. kötetének 120. lapja szerint a Károlyi-Széchenyi-díjként szereplő, 100 aranyat érő bilikom felírása ez volt: „Előre lovas, előre Hazafi. Eljen a király, virágozzék a haza.” A magyar nők pályadíján ez állott: „A ki előre hat, azé a Jutalom/Az nyeri a Szépek díját.” A szerző nevét elhallgatja a tudósító. Viszont ugyanennek a folyóiratnak és évfolyamnak 10. kötetében szereplő közlemény érdemesnek tartotta megemlíteni három díj feliratának egyazon szerzőjét, értékelvén az alkalmazott költészetet, ám a szerző itt Kisfaludy Károly, a folyóirat szerkesztője pedig Vörösmarty Mihály. Az 1830-as futtatásra készült Széchenyi-Károlyi-bilikomra ez került: „Félve a győnge kiáll, versenyt fut a sorssal a bátor.” A Sándor-díj felírata: „Hol nincs versenzés, nincs küzd-helye bátor erőnek.” Végül a Széchenyi felajánlotta díszkard felírata: „Engem erő szüle, nyer s egyedül az birhat, azért győzz!” Kisfaludy kiadójának színe előtt is értékelésre találtak e versek, mert több más hasonló darab társaságában helyet kaptak a kiadásokban,<sup>2</sup> egyébként a Hasznos Multságok is közölte az utóbbi három Kisfaludy-felírást (1829. II. félév, 282. lap). Kisfaludy után méltán következett Vörösmarty. Kölcsenek 1833-ból maradt hét „Versenyemlékek” cím alá foglalt emelkedett hangú ilyen verse, közülük az első kétsoros, a többi egysoros.<sup>3</sup>

Műfaj szerint az alkalmazott költészet nyilván az epigrammák közé sorolandó, akár nagy író, akár kisebb rangú tollforgató nevéhez kapcsoljuk. Eppen 1828-ban írta meg Bajza József az epigramma teóriáját és ebben a versfajt „parányi tekintetű tárgy”-nak nevezte. De egy szellemes spanyol idézetet is hoz: „Ki oly félszeg, hogy egy epigrammát ne tudna csinálni?” Eppen azért a „félszeg” epigrammaírókat el kell választani azon nagyjainktól, akik hazafias célokra teljes fegyverzetben álltak ki, nem gondolva a „parányi tárgy”-gyal. Még hagyján azok a feliratok, amelyek köszöntő képecskék alatt kaptak helyet. Kazinczy 1814 telén panaszkodik Sipos Pálnak, hogy Bécsben nem lehet rézmetszetet készíttetni, a grafikusok mind efféle játékos képekkel vannak elfoglalva.<sup>4</sup> A Rajzolatok 1837 elején arról értesít, hogy a divat elérte Pestet is és Bauer Ferencnek, a Trattner intézet ügyviselőjének kezdeményezésére Lenhardt neves metsző magyar aláírású billétet nyomtatott a Nemzeti Színház képével; és íme az alkalmazott költészet itt is szerephez jutott:

„Itt kicsiben láthadd a mi Pesten nagyban is áll már,  
A heven óhajtott nemzeti színpalotát.  
Vedd szívesen képét s a mit én neked, azt neki óhajtsd:  
Hosszú pályádat ne nehezítse vihar.”

A híradás hozzáteszi, hogy nem egyedül csak ez a verses képecske jelent meg. „A többiek hasonló csinnal s szorgalommal készültek; s kellemes verscekkékkel kínálkoznak.”<sup>5</sup> Magam is azt hiszem azonban, hogy az alábbi biztos nyom követése az alkalmazott költészet

<sup>1</sup> A Szépirodalmi Kiadó 1959-es teljes Vörösmarty kiadásában mégis van egy sorlegre szánt felírat: Bátran fut versenyt, kít szépek díja tüzel rá.

<sup>2</sup> A Magyar remekírók sorozatban megjelent első Kisfaludy Károly kötetben két felírat mint kiadatlan szerepel, azaz amelyeket nyilván nem alkalmaztak. De mindkettő szerepelt az 1841-es verseny díjain. A Nemzeti díjon: arany sorleg magyar címerrel: „Bármí nehéz pályát sem retteg a tiszta nemes vér.” és a Széchenyi István felajánlotta ezüst gyertyatartón: „Lóra magyar! versenyezve közel nagy pályai cézold.” Pesti Hírlap 1841. 45. és 47. szám. Említi Kisfaludy nevét.

<sup>3</sup> Kölcssei Kölcsy Ferencz minden munkái. 2. bőv. kiadás (kiadta TOLDY FERENCZ) Pest 1859. I. kötet 147.

<sup>4</sup> Kazinczy Ferenc Levelezése (kiadta VÁCZY PÉTER) XII. kötet 257. (1814. XII. 14.)

<sup>5</sup> Rajzolatok. 1837. 40.



terén kevesebb gazdagodást hoz. A Hazai és Külföldi Tudósítások 1827. évfolyamában a második kötet 15. száma a következő hirdetést hozza: Bertha Bertalan pesti polgár és Czukros a Miatyánk utcában „szép izléssel és tiszta nyomtatással készült külfölbféle alkalmatosságokra használható magyar versezetekbe foglalt czukor sütemények”-et kínál.

Csatkai Endre

## Babits Mihály két ismeretlen levele

### I.

Dr. Tordai Anyosnak, a bajai egykori ciszterci gimnázium literátus igazgatójának kézírásos irodalmi hagyatéka 1938-ban bekövetkezett halála után a zirci cisztercita főapátság levéltárába, majd innen — a rend feloszlata után — a budapesti Országos Széchenyi Könyvtár kéziratárába került, s itt „Quart. Hung. 3976” jelzés alatt van besorolva. A filológusi gondossággal elrendezett hagyaték egy jelentős részét képezi az „Emlékeim” címet viselő négy kötet, mely nagyrészt irodalmi érdekű levelezést tartalmaz. A III. kötet 17—18. számú lapja Babits Mihálynak Tordaihoz intézett eredeti kézírású levele, mely szó szerint a következőképpen hangzik:

Igen tisztelt Igazgató Úr,

szíves és kedves soraira válaszolva, itt küldök egy arcképet: a legkisebb formátumú fotográfiát azok közül amik rendelkezésemre állanak. Sajnos, ez újabb fénykép: a régiekből (abból a korból amikor bajai tanár voltam), nemcsak hogy nincs már egyetlen példányom sem, de azokat utánacsínáltatni is nagyon bajos lenne; vidéki, obskurus fényképészeknél készültek azok.

Talán ezt föl lehet használni, legfeljebb kissé körülmírva, hogy alakja a többtől el ne üssön.

Mély érzéssel emlékezem vissza a Baján töltött régi kedves esztendőre; Szuperéktől mintha csak tegnap váltam volna el; Székely és Molnár tanár urak képe most is élénken előttem áll; valamennyiökről nagyon kedves és hálás emlékeztést őrzök. Nagyon örülök, hogy ők sem feledtek még el, köszönöm szíves üdvözlötüket, és kérem az Igazgató Urat, adja át nekik alkalomadtán szívből jött viszonti köszöntésemet.

Maradok az igen tisztelt Igazgató Úrnak kész híve és igaz tisztelője:

Babits Mihály

A szövegből következtetve a levél megírására az szolgálhatott alkalmul, hogy Tordai igazgató fényképet kért a költőtől egy egybeállítandó tanári tabló számára, amelyen bizonyára mindazok szerepeltek volna, akik valaha is az intézetnél működtek, így Babits Mihály is, aki az 1905-6-i tanévben a gimnázium világi helyettes tanára volt.<sup>1</sup> A tervezett tabló azonban úgy látszik nem készült el, erre vall legalább is, hogy a Babits által elküldött fénykép — egy művészi kivitelű, kitűnően sikerült fotográfia — szintén megtalálható a levéllapok között, „Sohár” aláírással.

A levél nincs dátummal ellátva, s így csak közvetve tudjuk megállapítani megírásának körülbelüli időpontját. Tordai Anyost 1924. június 25-i kelettel nevezték ki a bajai gimnázium igazgatójává,<sup>2</sup> a levélben említett „Molnár tanár úr” viszont 1930. február 5-én meghalt,<sup>3</sup> tehát a levél e két időpont között íródott.

A levélben szereplő Szuperékről tudjuk, hogy Babits Mihály bajai szállásadói voltak,<sup>4</sup> „Székely és Molnár tanár urak”-ról az intézet értesítői nyújtanak felvilágosítást.

Belia György, aki idézett tanulmányában Babits több bajai tanártársáról megemlékezik,<sup>5</sup> őket nem említi. Pedig az értesítők adataiból következtetve értékes, tartalmas egyéni-

<sup>1</sup> A ciszterci rend bajai kat. főgimnáziumának értesítője 1905–1906. 48. — Babits bajai tanárkodásáról: BELIA György: Babits Mihály Baján. ItK. 1956. 138–142. és LÁNG József: Adalékok a „Hatholdas rózsakert” keletkezéséhez és Babits bajai tartózkodásához. ItK. 1960. 574–577.

<sup>2</sup> Reálgimnáziumi értesítő az 1928–1929. isk. évről 40.

<sup>3</sup> Reálgimnáziumi értesítő az 1929–1930. isk. évről 12.

<sup>4</sup> Belia és Láng im.

<sup>5</sup> Im. 143–145.



ségek lehettek, különösen Székely Károly volt igen figyelemreméltó, színes, aktív egyéniség, aki már 1905-ben a radioaktivitás jelenségéről és jelentőségéről értekezett,<sup>6</sup> liceális előadásokat tartott különböző természettudományos témákról, s még késő öregségében is, nyugalombavonulása után is szinte minden iskolai értesítőben jelentkezik egy-egy tartalmas fizikai értekezéssel. Még élete utolsó — 92-ik! — esztendejében is, 1942-ben megjelenik egy tanulmánya „Az elektromágnesség”-ről.<sup>7</sup> — És, mint a levélből kitűnik, Babits is szeretettel gondolt vissza rájuk, amint ők is a gimnázium egykori Benjáminjára.

De érdekes, Babits emléke csak az öreg tanártársak emlékezetében élt, az értesítőkből távozása után nem történik róla említés. Bizonyára azért, mert nem volt erre megfelelő rovat; az évenként megismétlődő „Iskolánk múltja” fejezetben mindig csak az elhunyt kiválóságokat sorolják fel. Ezért aztán évtizedek múltán csak az 1942—43. évi értesítőben bukkan fel újra Babits Mihály neve. „Az intézet elhunyt tanárai közül irodalmi és kulturális téren kitűntek” rovatában már ott szerepel „Babics Mihály, költő és író” is.<sup>8</sup>

Végeredményben tehát a Tordai-gyűjtemény Babits-levele is egy kis színfolttal teljesebbé teszi a fiatal Babits bajai tartózkodásának képét.

## II.

A fentebb idézett Babits-levéllel körülbelül egyidős lehet az alábbi másik, amelyet *László Gyula* egyetemi tanár lekötélező szívességéből közlünk, amennyiben az ő kézirat-gyűjteményének egyik értékes darabja. Sajnos azonban, ez esetben nincsen annyi fogódzkodónk, mint a megelőzőnél; sem az idejét, sem a címzettjét nem tudjuk pontosan megállapítani, s csak találgatásokra vagyunk utalva. De lássuk előbb magát a levelet:

Kedves Barátom,

mintegy 2 hete Pán Imre nevű úr fölkeresett s értesített arról hogy a *Színházi Élet* irodalmi mellékletet ad, melynek Te leszel a szerkesztője; egyszersmind kéziratot kért tőlem a melléklet első száma részére.

En természetesen örültem az új lapnak (főleg mert Te csinálod), s mivel Pán úr sürgetett, hamarosan át is adtam neki egy új verset. A vers azonban tovább érlelődött, dolgozott még bennem, s másnapra négy sora teljesen átalakult. Minthogy nem akartam, hogy a *Színházi Életben* első és engem ki nem elégitő formájában jöjjön, azonnal telefonáltam Pán úrnak aki megígérte hogy másnapra okvetlenül küldet korrektúrát. A korrektúrát ez óvatosság dacára sem kaptam meg, s noha a telefonálást többször, szinte naponta megisméltetem, nem kaptam meg máig sem.

Ne haragudj hogy Téged zavarlak vele, de őszintén szólva bosszant a dolog. Kívánságom (hogy versemet végleges és helyes formában hozhassam nyilvánosságra) csak természetes; s minthogy *holnap elutazom*, nem tehetek egyebet, mint hogy beküldjem a kívánt változtatás szövegét — de, mivel most már nem bízom Pán úrban, engedd meg hogy Teneked küldjem. Nagyon kérek, intézkedj, ha még lehetséges hogy ezt kívánságom szerint kijavítsák, s az egész verset pontosan korrigálják.

Szívességedért előre is köszönetet mond kész híved és igaz tisztelőd

Babits Mihály

A változtatás szövegét mellékelem.

A levél tulajdonosa, mint szakavatott kézirat-gyűjtő, az eredetiséget szavatolta, de a levél eredetéről közelebbit már nem tudott mondani. A levél borítékja hiányzik, így nem tudjuk biztosan, ki a címzett; datálva nincs, s így az időpont is bizonytalan. — Sárkány Oszkár Babits-bibliográfiája nem említ olyan Babits-verset, mely a *Színházi Életben* jelent volna meg, mindössze egy prózai cikkről tud. („Az ötvenéves Ady”, Sz. É. 41. sz. 1927.)<sup>9</sup>

A levélben szereplő Pán Imre újságíró, értesüléssünk szerint, jelenleg Párizsban él, s így nehezen megközelíthető. Ellenben budapesti lakos elvált felesége, Hauswirth Magda grafikus, aki maga is a *Színházi Élet* munkatársa volt, miért is — bár három évtized távlatában — megközelítően pontos adatokkal tudott szolgálni. Ezek szerint Pán Imre 1925—1935 között állott kapcsolatban a *Színházi Élettel*, ebből az évtizedből nem jöhet számításba

<sup>6</sup> Gimnáziumi értesítő az 1904—1905. isk. évről 46.

<sup>7</sup> Gimnáziumi értesítő az 1941—1942. isk. évről 15.

<sup>8</sup> Gimnáziumi értesítő az 1942—1943. isk. évről 156.

<sup>9</sup> Babits Emlékkönyv. Szerk.: Illyés Gyula, e. n. 301.

két — az 1932-es és 1933-as — esztendő, mert ez időben átmenetileg egy másik színházi lapnál, a Délibábnál dolgozott. A Színházi Élet irodalmi rovatának (külön mellékletéről nem volt szó) Lukács Gyula volt a szerkesztője, s így feltételezhető, hogy a Babits-levél hozzá volt adressálva. Pán Imre a húszas évek végén és a harmincas évek elején volt az irodalmi rovatnál foglalkoztatva, feltehetően erre az időre esik a Babits-vers közvetítése és ennek kapcsán a szóban forgó levél megírása. Egyébként Hauswirth Magda tudomása szerint Pán Imre többször is megfordult Babitsnál, esztergomi házában is felkereste. Mindössze ennyit sikerült megtudnunk a levél filológiai hátterét illetően.<sup>10</sup>

A levél szövege egyébként érdekes abból a szempontból, hogy élénk világot vet a költő ötvösködő munkamódszerére, pedáns műgondjára és rendkívül kényes művészi lelkiismeretére.

A Hauswirth Magda által megadott nyomon elindulva ráakadtunk a *Színházi Élet* hasábjain egy Babits-versre, amelynek megvan az az érdekessége, hogy sem a Sárkány-féle fentebb említett bibliográfiában, sem a Babits-versek gyűjteményes kiadásaiban nem szerepel, s így irodalomtörténeti szempontból eddig ismeretlen Babits-versnek tekinthető. Ez a vers azonban nem valami parádés irodalmi mellékletben jelent meg, hanem a színházi újság *Kis notesz* című rovatában, amely afféle irodalmi „vázlatkönyv” volt. Ez a vers is kissé kidolgozatlanul, vázlatyszerűen hat, címe sincsen, szövege pedig így hangzik:

*Adj Uram, kinek mit szeret,  
az éhezőnek kenyeret,  
A szomjazónak hús italt,  
a fiatalnak fiatal,  
adj az öregnek szép időt,  
hadd üldögéljen ház előtt,  
adj, Uram, néki friss erőt —  
de nékem adj már pihenőt.*

Megjelenésének időpontja — 1929<sup>11</sup> megfelel a Hauswirth Magda által közlötnek, s így el lehet képzelni, hogy Babits levelében erről a versről van szó, s így a feltételezett esetben a szóban forgó levél megírásának időpontját 1929 februárjára rögzíthetnők. Minthogy a versnek máshol nincsen nyoma, nem lehet megállapítani, hogy a lap szerkesztősége mennyiben tett eleget Babits változtatási kérelmének. De bármiként álljon is a dolog, Babits levelének és a nyomában megindult kutatásnak megvan az a haszna, hogy folyamánnyaképpen felszínre került Babits költészetének egy eddig ismeretlen — bár foglalatlan és csiszolatlan — gyöngyszeme.

Kunszery Gyula

## Az első kritika Móricz Zsigmondról

Legutóbb Czine Mihály — eddig ismeretlen adatokban gazdag — könyve foglalkozott Kozma Andor és a fiatal Móricz Zsigmond kapcsolatával. Ő tisztázta legalaposabban, hogy a fiatal Móricz mennyit köszönhetett Kozmának. Amikor 1900 szeptemberében „pénz nélkül és nyűtt ruhában” Pestre jött, Kozma az első között támogatta, és bevitte *Az Újság* szerkesztőségébe. Az ő révén lesz az Országos Monográfia munkatársa is. Kozmán és Vargha Gyulán keresztül kap a Kisfaludy Társaságtól honoráriummal járó munkát (Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Bp., 1960. 124, 146, 149.).

Ismerjük a pályakezdő Móricz véleményét Kozma költészetéről, hiszen ismertette a *Magyar symphoniák* című kötetét. Értékeli, hogy verseiben ott van „az embervér, emberköny, emberélet önkéntelen illatos felbuggyanása” (Nyugat, 1919. II. 402—404; Móricz Zsigmond: Irodalomról, művészetről, I. Bp. 1059. 260—263.).

Kettejük barátságát újabb fényforrásként világítja meg az a Móricz-levél, amely a Kozma-hagyatékból került elő. 1907 utolsó napján megköszöni az író, hogy az *Erdő-mező világa* című állatmeséiről olyan elismerően írt Kozma. Elvi állásfoglalása miatt is értékes, mert a bírálat egy mondatához kapcsolódva nyilatkozik a meséről általában és a saját meséiről.

<sup>10</sup> HAUSWIRTH MAGDA szíves szóbeli közlése nyomán.

<sup>11</sup> Színházi Élet, 1929. 10. szám (március 3—9-ig) 52.

A levél értéke még ennél is több, mert útmutatásával meg lehetett találnunk a magyar irodalom első kritikáját Móricz Zsigmondról (Az Újság. V. 1907. 309. szám. Dec. 31.). A köszönőlevelet Móricz Zsigmond a bírálat megjelenése napján írta. A levélből kiderül, hogy a kritika névtelensége mögött Kozma Andor rejtőzik, amit nélküle nem tudtunk volna meg.

Kiegészíthető vele egyrészt Kozocsa Sándor bibliográfiája, amely erről a kötetről csupán Elek Artúr bírálatát említi (Móricz Zsigmond irodalmi munkássága. Bp., 1952. 5.), másrészt a Móriczról szóló tanulmányok és kritikák gyűjteménye, amely szerint „1900—1908 közötti időből nem ismerünk Móriczsal foglalkozó cikket” (Kortársak Móricz Zsigmondról. I. Összeállította: Vargha Kálmán. Bp., 1958. 465.).

Ezek után lássuk az említett két írást.

### 1. Kozma Andor bírálata

(—) *Erdő-mező világa*. Az *Újság* gyermekmellékletén egyszer s másszor irodalmi emberek figyelmét is magára vonta egy-egy verses állatmese, mely a régi klasszikus fabulák nyomán szokásossá s már-már unottá vált oktató és moralizáló hang helyett a tősgyökeres magyar néphumor jóízű tréfaszavával mond el igen mulatságos állatkalandokat. A kalandok hősei és szereplői mindig csak olyan állatok, melyek a magyar mezők és erdők népének személyes jóismerősei. A mi rajtok és velők történik, csupa olyan eset, a mely a magyar nép képzeletétől nem idegen. S miután elmondásuknak módja és közvetlensége is rávall a magyar népmesemondókra, e kedves kis állatmesék szinte a magyar népköltészet üde termékeinek látszanak. Mindazonáltal nem maga a nép, hanem csak a népköltészet egy jeles megfigyelője és gyűjtője, *Móricz Zsigmond* költötte ez állatmeséket, melyekből most „*Erdő-mező világa*” címmel egy sorozat külön gyűjteményképpen jelent meg a Lampel—Wodianer-féle könyvkiadó cégnél, mint Benedek Elek kis könyvtárának 109-ik kötete. E könyvecskének olvasása a gyermeknek, de még felnőtt embernek is, valóságos vidám szellemi kirándulás a magyar mezőkre és erdőkre, a mókázó parasztok, a ravasz rókok, dörmögő medvék, pörül járó durva ordások, cinczogó egerek, gágogó libák, hápogó kacsák s egyéb jóra és rosszra való állatok mesevilágába. Nagy érdemük mindezen állatoknak, hogy egytől-egyig kitűnően beszélnek és verselnek magyarul s hogy eseteikből minden oktató erőlködés nélkül magától értődik és magától derül ki a bölcs okulás. A képes keménypapír-borítékú színes kis kötet ára 50 fillér.

### 2. Móricz Zsigmond levele Kozma Andorhoz

Mélyen tisztelt Uram!

Hálásan köszönöm, a mit kaptam.

Soha ez életben nagyobb dicséretet, — ha még olyan pompás dolgokat tudnék is teremteni, a milyeneket szeretnék, — nem kaphatok: „szinte a magyar népköltészet üde termékeinek látszanak.”

Épen ez volt a mi bennem buzgott, ez a cél. Azt akartam, hogy ezek az állatmesék olyanok legyenek, mintha nem volna szerzőjük, mintha csak leírtam volna valahol. Vannak is mesék, a melyeket szinte csak sorokba kell írni, hogy versnek lássék is. Mert a kinek füle van a hallásra, hallja, hogy versek azok.

És most olyan boldog új esztendő kívánok viszonzásul, a melyet nekem méltóztatott szerezni.

Maradok Nagyságos Uramnak

Bp. 1907. decz. 31.

igazi tisztelője

Móricz Zsigmond

Hálás köszönettel tartozunk Kozma István mérnöknek, a költő fiának, hogy hozzájárult a levél közzétételéhez.

Lóránd Éva



Kovács Sándor Iván

## BORNEMISZA PÉTER MECÉNÁSÁNAK KÖNYVTÁRJEGYZÉKE 1560-BÓL\*

A magyar reformáció legnagyobb íróegyeniségének, Bornemisza Péternek életútja és életműve immár két monográfia és az *Ördögi kísértetek* kritikai kiadásának tükrében világosodott meg a XVI. századi magyar irodalom történetének kutatói előtt.<sup>1</sup> A fellendülő kutatások azonban máig sem vetették fel elég élesen Bornemisza ifjú éveinek egyik legproblematisabb kérdését: milyen szerepe volt az író életében és a magyar *Elektra* megszületésében Perneszi Györgynek, Nádasdy Tamás nádor sárvári tiszttartójának, miért éppen ennek az irodalomtörténeti szempontból jóformán ismeretlen férfiúnak szól az *Elektra* ajánlása: egyáltalán ki volt Perneszi György, miért fűzték szoros szálak Nádasdy sárvári udvarának irodalmi életéhez: Bornemisza kívül Tinódi Sebestyénhez, s feltehetően Sylvester Jánoshoz és Magyar Istvánhoz is?

Bornemisza mindössze egy alkalommal, az *Elektra* ajánlásában emlékezik meg „nemes és vitézlő Perneszi Györgyről, az nagyságos Nádasdy Tamás... nádorispánnak... fő szolgájáról és tanácsosáról, neki bízott uráról és istenben szerelmes atyjáról”, akinek azért dedikálja munkáját, mert tudja: „minden személyválogatás nélkül mind kicsinynek, mind nagyknak jó oktatója.”<sup>2</sup> Amit ezenkívül Perneszihről mondhatunk, az nagyrészt megtalálható Schulek T. munkájában.<sup>3</sup> Tudjuk, hogy Nádasdy sárvári udvarában élt, a nádor legbizalmasabb emberei közé tartozott, s országjáró útjai alatt egyedül igazgatta birtokait, gyámoltította feleségét. Ismerte Tinódit, haláláról szép latin levélben számolt be urának,<sup>4</sup> és a sárvári udvar híres orvosa, Kőrösi (Fraxinus) Gáspár ugyancsak baráti köréhez tartozott: a doktor említi leveleiben és ismeretes, hogyan igyekeztek közösen segíteni az evangélikus hite miatt Oláh Miklós által bebörtönzött Somogyi Pétert.<sup>5</sup> Macarius Józsefet, a Nádasdy által gondozott Majláth Péter nevelőjét ugyancsak támogatta, aki bécsi lakozása idején hosszabb levélben kérte Perneszi segítségét, s pártfogójának, második atyjának nevezte.<sup>6</sup> Legtöbb dokumentuma a nádorral való barátságának maradt: Nádasdy sűrűn beleszólt a nevét feleségéhez írott leveleibe, Perneszihez keresztkomájaként szerette, amikor pedig haláláról értesült, őszintén gyászolta „attyafiát.”<sup>7</sup>

Schulek T. szerint Perneszi 1560 márciusában halt meg. Valóban, a Károlyi Á. és Szalay J. kiadta Nádasdy-levelezésben található egy *Bécs, március 17.* keltezésű levél, amelyikben a nádor tiszttartója halálhírének vételéről értesíti feleségét,<sup>8</sup> ennek azonban mindenképpen hibás a dátuma, mert egy másik, ezideig kiadatlan, s éppen Perneszi Györgynek szóló magyar nyelvű Nádasdy-levél *Pozsonyban kelt 1560. május 24-én*:

\* Dolgozatom készültkor (1960) több fontos tanáccsal és módszertani észrevétellel támogatott PIERNÁNTAL, akinek szíves segítségéért köszönettel tartozom.

<sup>1</sup> SCHULEK TIBOR: Bornemisza Péter. Sopron – Bp. – Győr. 1939. NEMESKÜRTY ISTVÁN: Bornemisza Péter az ember és az író. (Irodalomtörténeti Könyvtár. 4.) Bp. 1959. Bornemisza Péter: Ördögi Kísértetek. Sajtó alá rendezte: ECKHARDT SÁNDOR. Bp. 1955.

<sup>2</sup> Bornemisza Péter: Tragoedia magiar nelyenn az Sophocles Electraibol. Viennae, 1558. FERENCZI ZOLTÁN hasonmás kiadása. Bp. 1924. 7a – 7b.

<sup>3</sup> SCHULEK: I. m. 10 – 12.

<sup>4</sup> KÁRFFY ÖDÖN: Tinódi Sebestyén halála. Századok. 1908. 273 – 276.

<sup>5</sup> SZMOLLÉNY NÁNDOR: A középkori Szeged műveltsége. Caspar Fraxinus (Kőrösi) de Zegedinus levelezése Nádasdy Tamás nádorral (1553 – 1562). Szeged, 1910. 101, 113. stb. STROMP LÁSZLÓ: Somogyi Péter fogsága. Pozsony, 1891. 34 – 36, 40, 91 – 92, 119 – 121.

<sup>6</sup> A levelet magyarul kiadta: ILLÉSY JÁNOS: Egy érdekes történet a XVI. századból. Századok. 1893. 456 – 459. Macarius levelének témájával az Ördögi Kísértetekben is találkozunk. Id. kiad. 189 – 190, 274.

<sup>7</sup> KÁROLYI ÁRPÁD – SZALAY JÓZSEF: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Bp. 1882. 3 – 4. 27, 38, 47 – 48, 55. stb.

<sup>8</sup> „Az mit én nekem írtál vala az Perneszi György felől, hogy *életében örömet szembe lett volna velem, én is, ha lehetséges lett volna, örömet szembe löttem volna vele, mivelhogy régi esmerőm volt és atyámfia gyanánt tartottam...*” KÁROLYI – SZALAY: I. m. 55.



Egregio D(omi)no georgio pernezyth et  
Domino et Compatri nobis honora(ndo).

Egregie Domine et Compater nobis honorande salutem Thowaba azth ertem hog komad  
azzony el vette az pal'yath az theresnyeuel kyralne azzony elöth, De ha k(egelman) reya nem ghondol  
még az Borsoualis el veszý, merth hogy othon valek, mégh akkor v'yraghszyk vala az ü Borsoya,  
De ha azth Akarya keg(elman) hog k(egelman) nyerye az pal'y(ath), hath had(ya) megh az ker-  
tezeknek hogý myhelth megh eryk azonnal v'yegek k(egelman)nek. es vgy külgö k(egelman)  
komad azzonnak hogy kyralne azzonnak külgö, Isten Tartha megh k(egelman) mynden Jowal  
költth posomban 24 Die maj Anno 1560.

Thomas de Nadasd palatinus etc. Caesar(eu)s Regi(u)sq(ue)  
ma(nda)t(ar)i(us)s Locum tenens.<sup>9</sup>

He tehát Nádasdy Tamás 1560. május 24-én még levelet írt Pernesizthnak, annak  
haláláról nem értesülhetett 1560. március 17-én. Állításunkat megerősítheti Pernesizth György  
1560. május 9-én összeállított könyvjegyzéke és hagyatéki leltára, melynek bizonyára halálakor  
kellett készülnie. Ez a magyarázata annak, hogy Nádasdy általunk közölt levelén nincsen  
pecsét; a nádor ugyanis közvetlenül május 24. után értesülhetett „fő szolgája” elköltöztéről,  
levelet tehát már el sem küldte Sárvárra.

A könyvjegyzék ez ideig a legfontosabb Pernesizth-dokumentumnak látszik, s mivel  
nemcsak Bornemisza Péter ifjú éveinek, hanem az egész sárvári irodalmi élet, sőt a magyar  
reformáció kálvini ágának kommentálásához is nyújt némi fogódzót, teljes terjedelmében  
közöljük, jegyzeteinkben pedig — amennyire ezt a hiányos címfelvétel, valamint a rossz  
latinság megengedi és szükségesnek látszik — könyvészetileg igyekszünk meghatározni az  
egyes köteteket.<sup>10</sup>

1560

R(ati)o. et Numer(us). libroru(m) do(mini) Georgý  
Pernezyth ac aliaru(m) reru(m). existen(tium)  
die 9 Maj. in Sarwar. etc.  
In Quantitatibus Magnis:

1	Primo. biblie.	2
2	Se(cun)do. liber Nicephorus <sup>11</sup>	1
3	Historia T(iti) l'v'v.	1
4	liber de op(e)ra Anthonj	1
5	liber Tomus Tertius.	1
6	liber de op(e)ra Anthonj. <sup>12</sup>	1
7	Adagia chiliadis <sup>13</sup>	1
8	Psalteriu(m) Davidis.	1
9	Opus Epistolaru(m) Erasmi <sup>14</sup>	1
10	opera Zwing(l)ý To(mus)	1

<sup>9</sup> OL. Kamara, A Nádasdy-család levéltára. Missiles. Az A 2700 sz. Archivum familiae Nádasdy  
de eodem. 1528–1711. c. index szerint Nádasdy Pernesizthnek szóló utolsó levele: 1. és 2. csomó. N. A nádorné  
kertészkedő szenvédléről egyébként más levelekben is szó esik. KÁROLYI–SZALAY: i. m. 38, 103. stb.

<sup>10</sup> OL. Könyvjegyzékek. Limbus ser. III. saec. XVII. fasc. 15–16. 120<sup>r</sup>–121<sup>v</sup>. A közlendő szövegben  
található kerek zárójelek rövidítés-feloldásokat és kiegészítéseket tartalmaznak.

<sup>11</sup> Három nevezetes Nikeforuszról is tudunk. N. Callistus Xanthopolus XIII–XIV. századi bizánci  
frónak ismeretes 18 könyvre osztott egyháztörténete; a kronológiával foglalkozó N. Archiepiscopus Con-  
stantinopolis a VIII–IX. században élt; N. Georgius szintén középkori bizánci történész. Nikeforuszra  
Bornemisza is hivatkozik. Vö. NEMESKÜRTY: i. m. 487.

<sup>12</sup> A könyvjegyzék 4–5. és 6. tétele nyilván egyetlen szerző, bizonyos Antonius (Antoninus) több-  
kötetes munkáját jelöli. A 3. kötet másodszerre kerülhetett a leltárkészítő kezébe. Ha ezekhez hozzászámítjuk  
még a 22. tétel Quartus Tomus jelzésű kötetét (a címfelvétel annyira rapszódikus, hogy ez nyugodtan meg-  
tehető), akkor ez a négykötetes mű azonosítható Antonius Florentinus (1389–1459) firenzei érsek négy  
részben megjelent Summa theologica c. munkájával. Első kiadásainak felsorolása: Gesamtkatalog der Wieg-  
endrucke. Bd. 2. Leipzig, 1926. 2185–2198.

<sup>13</sup> Az Adagia Chiliadis Erasmus munkája. 1536-ig (Erasmus haláláig) több mint 60 kiadást ért meg.  
Kiadástörténete: Bibliotheca Erasimiana. Répertoire des oeuvres d'Érasme. 1<sup>re</sup> série: Liste sommaire et  
provisoire des diverses éditions de ses oeuvres. Gand, 1893. 1–8. Magyarországi hatásáról: KELÉNYI B.  
OTTÓ: Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagia-jához. Bp. 1940.

<sup>14</sup> Az Opus epistolarum Erasmi számbajöhető kiadásai Baselben jelentek meg 1529 és 1558 között.  
Vö. Bibliotheca Erasimiana. Id. kiad. 100–101.

11	<i>Tomus Seundus</i>	1	
12	<i>Commentarior(um) vrbatoru(m) raphaelis volateranij.</i> <sup>15</sup>	1	
13	<i>Alchoran.</i> <sup>16</sup>	1	
14	<i>Ambrosij Calepinij.</i> <sup>17</sup>	1	
15	<i>Tomus operu(m) philippi Melancti.</i>	1	
16	<i>Frutices rosaru(m) Satinaru(m) [?]</i>	1	
17	<i>Autores hist(oriae) Ecclesiasticae</i> <sup>17a</sup>	1	
18	<i>Commentarior(um) in Jo(annaem) heptas.</i> <sup>18</sup>	1	
19	<i>opera philippij. Mel(lanchti)</i>	1	
20	<i>lexicon Graecor(um)</i>	1	Doctor Gaspar
21	<i>Bwliingerus</i>	1	kezebe attam.
22	<i>Q(ua)rtus. Tomus</i>	1	14 die octobr(is)
23	<i>Vita lucij Annej</i> <sup>19</sup>	1	Egy orwossagrol
24	<i>Hippocratis.</i>	1	walo kénywet.
25	<i>Euangelion</i>	1	mikor wram
26	<i>Bulin(gerus) in Math(eum)</i> <sup>20</sup>	1	ew nag(ság)a Betegh
27	<i>Postilla Martinij lutter</i> <sup>21</sup>	1	wolt etc. Az
28	<i>lucianus</i>	1	Sarwary
29	<i>Acta ap(osto)loru(m) per d(ivum) luca(m)</i> <sup>23</sup>	1	Tarhazbol. <sup>22</sup>
30	<i>Tomus S(e)(c)(un)dus</i>	1	
31	<i>Bren(tius) in Job.</i> <sup>24</sup>	1	
32	<i>Z(w)ing(tius) in partes 4 Euan(gelii)</i>	1	
33	<i>D : [?] Agustini</i> <sup>25</sup>	1	
34	<i>Novus orbis</i> <sup>26</sup>	1	
35	<i>D : [?] huldrici Zwinglij Tomus</i>	1	
36	<i>Institutio C(hristianae) R(eligionis)</i> <sup>27</sup>	1	
37	<i>Josephus</i> <sup>28</sup>	1	
38	<i>o(pera?) polyanthea. [?]</i>	1	
39	<i>Prim(us) Tomus M. [?] I. [?]</i>	1	
40	<i>Erasmus Roterodamus)</i>	1	
41	<i>Annotationes othonis.</i> <sup>29</sup>	1	

<sup>15</sup> Volaterranus (Raffaele Maffei) *Commentariorum urbanorum* c. humanista enciklopédiája XVI–XVII. századi irodalomunkban igen népszerű. 1506-tól kezdve több kiadásban ismeretes: Vö. GEORG WOLFGANG PANZER: *Annales typographici*. Vol. 1–11. Nürnberg, 1793–1803. Volaterranusról: Vol. 11. 184.

<sup>16</sup> Rendkívül érdekes, hogy Perneszi könyvtárában megvolt a *Korán* is, bizonyára latin fordításban. Latinul először Baselen jelent meg 1543-ban, Melanchton bevezetőjével. Vö. JACQUES-CHARLES BRUNET: *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*. Tome 1–6. Paris, 1860–1865. A *Korán*ról: Tome 3. 1308.

<sup>17</sup> Ambrosius Calepinus szótárát 1502-es első kiadása óta többször kiadták. Vö. MELICH JÁNOS: *Calepinus latin-magyar szótára* 1585-ből. Bp. 1912. 3–4.

<sup>18a</sup> Bizonyára Beatus Rhenanus művéről van szó (Basel, 1539.) Vö. SCHULEK : i. m. 317.

<sup>19</sup> A könyvjegyzék ezen darabja azonos lehet Wolfgangus Musculus (1497–1563) – zwinglianus teológus – *Commentariorum in Evangelistam Joannem Heptas prima* (Basel, 1545) c. munkájával. A könyv megvolt pl. a bártfai Szent Egyed-templom könyvtárában is. Vö. ÁBEL JENŐ: A bártfai Sz.-Egyed temploma könyvtárának története. Bp. 1885. 158.

<sup>20</sup> A leghíresebb *Lucius Annaeus*, Seneca volt. Egyetlen régi életrajzáról tudunk: Pomplius Paulus XV. századi római történetírótól való a Rómában, 1490-ben megjelent *Annali Senecae vita*. Vö. BRUNET: i. m. Tome 4. 798.

<sup>21</sup> Heinrich Bullinger svájci reformátornak alighanem *Commentarii in Evangelium Sancti Matthae* (Tiguri, 1546). c. munkájáról van itt szó. Vö. Theophili Georgi: *Allgemeines europäisches Bücher-Lexikon*. Teil 1–4. Leipzig, 1742. Bullinger kommentárjáról: Teil 1. 220. Bullinger magyarországi hatásáról: RÁTH György: Bullinger Henrik és a magyarországi reformáció. Itk. 1896. 42–58, 273–289.

<sup>22</sup> Bizonyára azonos Luther *Enarrationes in epistolas et evangelica, quas postillas vocant* c. 1521-től többször is megjelent művével. Vö. PANZER: i. m. Vol. 6. 227.

<sup>23</sup> Az érdekes magyar nyelvű bejegyzés a hagyatéki leltár felvétele után, 1560. okt. 14-én íródott ugyanazzal a kézzel. Ez a bizonyíték arra, hogy a tisztartó halála után könyvei Nádasdy Sarwari Tarhazaba kerültek. Az itt említett *Doctor Gaspar* a már említett Kőrösi (Fraxinus) Gáspár orvos lehet.

<sup>24</sup> A Szent Lukácsnak tulajdonított *Apostolok cselekedetei*-ről szóló újszövetségi könyv valamelyik kiadása, s ha a következő *Tomus Secundus* is erre vonatkozik, ennek igen bő kommentárral ellátott edíciója.

<sup>25</sup> Ez a tétel a bibliának szinte minden könyvét kommentáló neves luteranus teológus: Johann Brenz Jób-kommentárját jelölheti. Vö. GEORGI: i. m. Teil 1. 201.

<sup>26</sup> Szent Agoston valamelyik munkája.

<sup>27</sup> Azonos lehet a Baselen, 1532-ben megjelent útleírással: *Novus orbis Regionum ac Insularum Veteribus incognitarum et Variorum Itineraria una cum Tabula Cosmica*. Vö. GEORGI: i. m. Teil 3. 141.

<sup>28</sup> Az *Institutio Christianae Religionis* – Kálvin legfontosabb munkája – először Baselen jelent meg 1536-ban. Magyarra csak 1624-ben fordítja Szcenci Molnár Albert.

<sup>29</sup> Josephus Flavius *Zsidó háborúja* vagy *A zsidó nép régiségei* c. munkája.

<sup>30</sup> Lehetetlen eldönteni, melyik Otho (Otto)-ról van szó. A szambajöhethő hasonló nevű szerzők részletes összefoglalása: ULYSSE CHEVALIER: *Répertoire des sources historiques du moyen âge*. Tome 2. Paris, 1907. 3447–3463.

42	<i>Esaias propheta. etc.</i> <sup>30</sup>	1
43	<i>Stobeus.</i> <sup>31</sup>	1
44	<i>Plutarchy.</i>	1
45	<i>diuŷ Ignaty</i>	1
46	<i>in Euang(elium) Matthe(um)</i>	1
47	<i>op(e)ra Zuing(l)y Thomj</i>	1
48	<i>op(e)ra Vergily.</i>	1
49	<i>Q(ua)rta. pars</i>	1
50	<i>op(e)ra Arnaldj</i> <sup>32</sup>	1
51	<i>Philonis Judei</i> <sup>33</sup>	1
52	<i>Prohemi(um) platine</i> <sup>34</sup>	1
53	<i>Statuta ord(inis) Cartus(iensis)</i> <sup>35</sup>	1
54	<i>Cosmographie</i>	1
55	<i>Tomus 2 cont(inetur)</i>	1
56	<i>Tomus 3 cont(inetur)</i>	1
57	<i>Tomus 3 cont(inetur)</i>	1
58	<i>Antodotum</i> <sup>36</sup>	1
59	<i>de Medicina liber.</i>	1
60	<i>libri duo ligatj no(n) scripta.</i>	2
61	<i>liber de regibus</i> <sup>37</sup>	1
62	<i>libri tres Joan(nis) Caluinj.</i>	3

*Ex his d(omi)no Contionatori. Matteo Zegedino.*<sup>38</sup>

*Ex mandato d(omi)ni Mag(nifici) Fran(cisci)*

*Nadasdj dedium(us) vnu(m).* 1

*item in Minorib(us) Quantitatib(us) in numero sunt libri* 7

*itte(m) in purgamino. libri* 8

*ite(m) ket derekal.* 2

*Wankos* 3

*Ezt attam. az dayka azon kezeben.*

*9 Junj en komlosy Tamas.*<sup>39</sup>

*Megh. negy onas was fazek* [?]

*rez fazek. onatlan.* 3

*ket on tal orehg zero* 2

*Kethh kozep zero ontal.* 3 [?]

*Tormas Tal.* 3

*on Talner* 4

<sup>30</sup> Talán Johann Brenz *Esaias propheta, commentariis explicatus, autore Joanne Brentio* (Frankfurt, 1550.) c. könyve. Vö. OSZK. Ant. 485.

<sup>31</sup> Az i. u. V. századi Stobaeusnak valószínűleg sokszor kiadott nevezetes szentenciái. A kiadások felsorolása: GEORGE THÉODORE GRAESSE: *Trésor de livres rares et précieux ou nouveau dictionnaire bibliographique*. Tome 4. Dresde—Leipzig—Paris, 1900. 499—501.

<sup>32</sup> Tudunk egy Arnaldo da Villanova nevű XV. századi olasz orvosról és filozófusról, akinek 1501-ben Velencében megjelent *Comptus ecclesiasticus et astronomicus a Magistro Arnaldo da Villa Nova* c. műve megvan az OSZK-ben is: Ant. 4651.

<sup>33</sup> A kiváló héber tudós, Philon valamelyik könyve. Néhány számbajöhető munkájának kiadás-története: GEORGI: i. m. Teil 3. 210.

<sup>34</sup> Feltehető, hogy Platina (Bartolomeo Sacchi) XV. századi, erősen Róma-ellenes humanista valamelyik műve. Platina legismertebb könyvét (*Liber de vita Christi ac omnium pontificum*. Velence, 1479.) pl. Szenczi Molnár Albert is idézi Ziegler-fordításában: *Discursus de summo bono*. Lőcse, 1630. RMK. I. 594. 44.

<sup>35</sup> Georgi könyvészete (i. m. Teil 4. 136.) ilyen címen: *Statuta et Consuetudines Ord. Carthusiensis a Guigone prior. Carth. edita c. eor. privileg* — említi egy 1510-ben, Baselen megjelent művet. Az 53. tétel ezzel azonosítható.

<sup>36</sup> Ismerünk egy *Antidodum contra diversos Hereses* c. 1528-as baseli nyomtatványt. Ha nem valamilyen orvosi munkáról van szó (pl. Galenus: *De antidotis libri duo* stb.), akkor ez lehetett meg Perneszihi könyvtárban.

<sup>37</sup> Talán a bibliai *Királyok könyve*.

<sup>38</sup> Matteo Zegedino, Szegedi Máté későbbi dunántúli szuperintendensről keveset tudunk. Nadasdy Tamás egyik főtisztje: Akosházy Sárkány Antal 1562-ben kelt végrendeletében említi *Szegedi Máthé mestert, mely mostan sárvári prédikátor*. Ezen kívül ismerjük egy 1550 márciusában, kálmáncsai lelkeszkedése idején a kanizsai várparancsnokhoz írott levelét, melyben Nadasdy pártfogását kéri. Hogy ez sikerült, azt a mi adatunk is bizonyítja, hisz már Perneszihi halálakor is Sárváron élt. Vö. PAYR SÁNDOR: *Egyháztörténeti emlékek*. I. köt. Sopron, 1910. 23, 28. PAYR egy másik tanulmányában (Protestáns volt-e Nadasdy Tamás? ProtSzle. 1914. 476—477.) feltételezi, hogy a nádor Ferenc fiának volt nevelője.

<sup>39</sup> Komlósy Tamás, aki e későbbi bejegyzés szerint azonos a leltár készítőjével, Nadasdy írőakéja volt. Vö. KÁBOLYI—SZALAY: i. m. 52, 64—65, 69, 93. A családi levelezés a leltárban említett *dayka azon-ról* is tartalmaz adatokat. Uo. 16, 98, 106.

A könyvjegyzék áttekintése első pillanatra bizonyíthatja, hogy Perneszi György valaha magasabb tanulmányokat folytatott, nagyműveltségű férfiú lehetett. A jegyzék segítségével biztosan körvonalazhatjuk igényes érdeklődésének számos területét.

Bibliotékájában mindenekelőtt a reformáció irodalmának termékei szerepelnek nagy számban, s e művek vizsgálata már csak azért is érdekes, mert újra felveti egyháztörténet-írásunk egyik hagyományos problémáját: a (nyugat)magyarországi reformátorok felekezeti hovatartozásának kérdését. Révész Imre egyik alapvető tanulmánya fogalmazza meg azt a tételt, hogy a XVI. század közepi reformátoraink (főleg Melius köre) a reformáció helvét irányának műveit rendkívül felületesen, csak közvetett úton ismerik.<sup>40</sup> Payr S. idézett cikke Nádasdy Tamást és sárvári udvarának tagjait — köztük Perneszi Györgyöt is — egyértelműen a lutheranizmus számára pereli el,<sup>41</sup> és tudjuk, hogy Schulek T. Bornemiszt szintén evangélikusnak minősíti. A könyvjegyzék mindhárom állításnak ellentmond.

Feltűnő, hogy csupán két kimondottan lutheránus teológus: maga Luther és Brenz szerepel összesen három kötettel a könyvjegyzékben. Ha pedig Melancthon két könyvét a könyvgyűjtemény humanista érdeklődésre valló részéhez soroljuk, szinte minden teológiai munka a reformáció kálvini, helvét irányához tartozik. Zwingli 5, Kálvin 4, Bullinger 2, Musculus pedig 1 kötettel van képviselve. A meghatározható könyvek kiadási helyei ugyancsak a svájci reformáció felé mutatnak: legtöbbjük Baselben jelent meg. Perneszi György határozott helvét irányú teológiai érdeklődése tehát vitán felül áll, minden bizonnyal közvetlen svájci kapcsolatai lehettek. Ez az állítás óvatosan kiszélesíthető az egész Nádasdy-udvarra is. Tudjuk pl., hogy Perneszi egyik alumnusa: Macarius József 1544-ben személyesen tiszteltgett Bucsnél és Bullingernél, az utóbbival görög nyelvű levelet váltott.<sup>42</sup> Az is meglepő, hogy a hagyatéki leltár egyik megjegyzése szerint Szegedi Máténak, a későbbi evangélikus szuperintendensnek egy Kálvin-kötetet adnak ajándékba.

A zwinglianus-kálvinista művek mellett feltűnően sok bibliai munka, szótár, kommentár és Erasmus-kötet teszi érdekessé Perneszi könyvének jegyzékét. Joggal vetődhet fel tehát az a kérdés: nincs-e valami szerepe a Perneszi-bibliotéka profiljának kialakításában a sárvári udvar nagy erasmistájának, Sylvester Jánosnak, nem ismerte, nem használta-e vajon ezt a könyvgyűjteményt? A Nádasdy-udvar Erasmus-kultusza azonban nemcsak Sylvesterral hozható kapcsolatba. Tudjuk, hogy a hajdan királyi kancelláriában szolgáló Nádasdy Tamás gyakran megfordult az Erasmust személyesen ismerő Piso Jakab budai házában,<sup>43</sup> s a nádor egyik pártfogolt tanulója: Bánffy János pedig 1550-ben kelt levelében Erasmus *Colloquia* és *Apophthegmata* c. műveit kéri tőle tanulmányaihoz.<sup>44</sup> Erasmista triászunk harmadik tagja: Kőmjáthi Benedek kapcsolatban állott Nádasdyval.<sup>45</sup> Perneszi erősen humanisztikus, erasmista érdeklődésének talaja tehát világos, és érthető: miért tartalmaz könyvjegyzéke Erasmus művein túl számos egyháztörténeti, filozófiai, patrisztikai munkát. (Köztük van pl. a *Korán* is!)

Nádasdy tisztartóját különösebben érdeklik még: általában a humanista tudományok (Calepinus, Volaterranus, *Lexicon graecorum*), a történelem (Josephus, Livius, Plutarkhosz), a földrajz (*Cosmographia, Novus orbis*), az orvostudomány (Hippokratész, *De medicina liber, Egy orvosságrol való könyv*), az ókori szépirodalom (Lukianosz, Vergilius) és így tovább. Ez a sokszínű érdeklődés — melynek két fő vonulata, természetesen a kálvini reformáció és az erasmizmus — jellemző a XVI. század közepi nyugat-magyarország legjelentősebb irodalmi központjára, Nádasdy sárvári udvarára.

Ahogy már utaltunk rá, Perneszi könyvjegyzéke a Nádasdy-udvar hagyományos felekezeti beállítottságát erősen módosítja: a zwinglianus-kálvinista irányzat javára. Megnyugtatóan ezzel sincs még tisztázva Nádasdy személyének és udvarának felekezeti hovatartozása, a könyvjegyzék ismeretében azonban sokszorosan aláhúzhatjuk: Nádasdy vallási kérdésekben is egészen kivételes egyénisége irodalompártoló főuraink csoportjának. Egy magasabb művelődési cél: legszűkebb udvari körének „ideológiai” egysége és békéje érdekében egyaránt összefér a lutheranizmussal és kálvinizmussal, támogatja az erasmista törekvéseket, és ha a politikai cselekvés úgy kívánja: nem tanúsít merevséget a katolicizmussal szemben sem. Ha hozzátesszük a fentiekhez, hogy a sárvári udvarban nem lehettek ismeretlenek a protestáns szabadgondolkodás eszmái sem (vö. *Antidodum contra diversos hereses*), akkor az apró sárvári udvar vallási állapotai vulgarizálás nélkül rokoníthatók a négy recepta religió-jával egész Európában egyedülálló Erdély toleranciájával.

<sup>40</sup> RÉVÉSZ IMRE: Szempontok a magyar „kálvinizmus” eredetének vizsgálatához. Századok. 1934. 257–275.

<sup>41</sup> PAYR: i. m. 408–423, 475–489.

<sup>42</sup> RÁTH: i. m. 51. PAYR: i. m. 419.

<sup>43</sup> Utal rá: HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. Bp. 1957<sup>a</sup>. 135.

<sup>44</sup> PAYR: i. m. 419.

<sup>45</sup> HORVÁTH: i. m. 26.



Perneszi th könyvjegyzékének ugyancsak a Nádasdy-udvar XVI. századi irodalmi életével kapcsolatos tanulsága az, hogy Sárvár legnevesebb protestáns prédikátora: Magyar István szintén ismerhette egyes darabjait. Turóczi-Trostler József ugyan alapvető tanulmányban tisztázta már Magyar István *Az országokban való sok romlásoknak okairól* c. nevezetes munkájának forrásaihoz való viszonyát,<sup>46</sup> Aventiuson és Erasmuson kívül azonban csupán futólag jelölt meg néhány inspiráló szerzőt, s nem tért ki annak magyarázatára: hol kerülhettek Magyar kezébe az általa idézett munkák. Mivel valószínű, hogy a tisztartó könyvei halála után Nádasdy tárházába nyertek elhelyezést, érthető, hogy Magyar többször hivatkozik a jegyzékben szereplő művekre. Idézi Nikeforuszt, Liviust, Plutarkhoszt, Philont, Calepinust, Agustinust, s — filológiaiilag igazolhatóan, nem más művekből való átvételként — Volaterranust, Flaviust,<sup>47</sup> Antoniuszt és Erasmust. Hogy Perneszi th könyvei között Antonius Florentinusnak *Summa theologica* c. munkája lehetett meg, az éppen egy Magyar-idézettel bizonyítható.<sup>48</sup> Erasmusra kétszer hivatkozik, s másodszor a Perneszi th könyvei között is meglevő *Adagia Chliadist* idézi.<sup>49</sup> Könyvének pedig *Az békeségről* c. fejezetéről Turóczi-Trostler J. már bizonyította, hogy Erasmus-átdolgozás, többek között az *Adagia* egyes részeinek fordítása.<sup>50</sup>

Visszatérve Bornemiszára, egyre világosabban látjuk, hogy a magyar *Elektra* ajánlása miért szól a fentiek alapján nagyműveltségűnek mondható Perneszi th Györgynek. Bornemisza nemcsak anyagi pártfogóját, hanem feltehetően ifjúkora humanista műveltségű példaképét is becsülhetette ezzel a dedikációval. A kézenfekvő az lett volna, ha az *Elektra* ajánlása a nádornak szól, ő azonban Bornemiszt „kevésbé esmeret”.<sup>51</sup> Perneszi thnek viszont mindenképpen ismernie kellett. Egyik Bornemisza-tanulmány sem vetette még fel, hogy az író és pártfogó személyesen is találkozhattak, pedig, kapcsolatukat ismerve, ez valószínűnek látszik.

Bornemisza Péter 1557-ben indult külföldi útjára, s életének 1554—57 közé eső szakaszáról nincsenek adataink.<sup>52</sup> Részünkről nem tartjuk lehetetlennek, hogy a bécsi egyetem felé tájékozódva és pártfogók után kutatva, ekkor fordult meg az irodalom pártolásától nevezetes sárvári udvarban, s kötött ismeretséget Perneszi th Györggyel. A Nádasdy-levéltár rendkívül gazdag anyagának alapos vizsgálata — ami Schulek T. és Nemeskürty I. monográfiáiból egyaránt hiányzik — talán kétséget kizáróan bizonyítaná e feltevést. Mi egyelőre a következőkkel támasztanánk alá.

Elgondolkodtató, hogy a *tisztartó* Perneszi th és a *predikátor, író* Bornemisza érdeklődési köre sok tekintetben meglepően fedi egymást. Ismeretes Bornemiszának az emberi test csodái, az orvoslás iránti kutató érdeklődése. Perneszi th könyvtárában igen sok az orvosi könyv, s köztük van egy olyan is, amit a XVI. század leghíresebb magyar orvosa: Kőrösi (Fraxinus) Gáspár kölcsönkér. (Egyébként egyáltalán nem lehetetlen, hogy Bornemisza Gáspár doktort szintén ismerte).

Tudjuk milyen fontos szerepet játszott Bornemisza és Balassi humanista műveltségének alapvetésében Volaterranus *Commentariorum urbanorum* c. enciklopédiája.<sup>53</sup> Bornemisza környezetéből elegendő Perneszi th könyveinek jegyzékében bukkannunk nyomára Volaterranus kötetének! A párhuzamot úgy értelmeznénk: ahogy később Bornemisza Péter az ifjú Balassi Bálint nevelőjeként a költő számára közvetítette az enciklopédia anyagát, úgy hívhatta fel rá a fiatal Bornemisza figyelmét Perneszi th György.

Pirnat Antal bizonyítékai alapján kétségtelennek látszik, hogy el kell vetnünk az *Elektra*-fordítás latin nyelvű közvetítő szövegéről szóló filológiai babonát és joggal feltételezhetjük: Bornemisza még bécsi egyetemi évei előtt görög stúdiókat is látogatott, Szofoklész eredetiből fordította.<sup>54</sup> Perneszi thnek volt görög szótára (*Lexicon graecorum*), és ha megdöbbenünk, hogy a XVI. században a görög nyelvű nyomtatványokat is sokszor latin címmel bocsátották ki, ugyanakkor sok volt a bilingvis (görög—latin) kiadvány, akkor nyugodtan

<sup>46</sup> TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: *Az országokban való sok romlásoknak okairól*. Forrástanulmány Magyar István könyvéről. Minerva. 1930. 233—251.

<sup>47</sup> Magyar István: *Az országokban való sok romlásoknak okairól*. Sárvár, 1602. FERENCZI ZOLTÁN hasonmás kiadása. Bp. 1911. Nikeforusz: 91; Liviusz: 108; Plutarkhosz: 142, 144, 158, 173, 248; Philon: 86, 106; Calepinus: 259; Agustinus: 68, 70—71, 74, 79; Volaterranus: 41—42, 45; Flavius: 84, 105, 115, 157, 197.

<sup>48</sup> „Az ötödik Vrbanus Pápa pedig, ha élne, az tennen vér szerint való hugodatis feleségül hadná vennem, mint hogy megis engette volt egynek, hogy édes hugát feleségül venné magának, bizonyosság róla Antonius Florentius.” [Széjlegyzet]: „In sua summa. 3. par. Tit: I. c. II. §. quod Papa.” Magyar: i. m. 85. Egyéb Antonius-hivatkozásai: 71—72, 86.

<sup>49</sup> Magyar: i. m. 129, 233.

<sup>50</sup> TURÓCZI-TROSTLER: i. m. 247—251.

<sup>51</sup> NEMESKÜRTY: i. m. 48, 412.

<sup>52</sup> NEMESKÜRTY: i. m. 32.

<sup>53</sup> SCHULEK: i. m. 16. ECKHARDT SÁNDOR: Balassi Bálint. Bp. é. n. 13—24. KOLTAY-KASTNER JENŐ: Bornemisza Péter humanizmusa. It. 1953. 91—124.

állíthatjuk: Lukianosz, Nikeforusz, Josephus Flavius, Plutarkhosz, Ignatius Philon és Hippokratész művei között biztosan volt görög nyelvű példány is.

Figyelmeztettünk már Pernesziht humanista, erasmista érdeklődésére. Nemeskürty I. monográfiájának állításaival szemben, Pirnát A. idézett tanulmánya azt is bizonyítja, hogy Bornemisza stílusának népiességét helyesebb a humanista retorika hatásának hangsúlyozásával felcserélni, Bornemisza „népi ízű kiszólásai”-t pedig — e gondolat jegyében — az erasmista, „adagiás”-stílus követésének minősíteni.<sup>55</sup> Ez a humanista retorikus stílus aztán külön utat fut meg a barokk mellett régi magyar prózáinkban egészen Zrínyiig. Baranyai Decsi János pl. 1598-ban magyar példákkal bővítve adta ki Erasmus *Adagiáját*. Az *Adagiorum Chiliadis* — egyéb retorikus művek mellett — szintén megtalálható Pernesziht könyvtárában!

Pernesziht és Bornemisza gondolatvilága még egy merésznek látszó feltételezéssel összekapcsolható. A könyvjegyzék ismeretében bizonyosnak látszik Bornemisza mecénásának felekezeti hovatartozása. Zwingli és Kálvin műveinek nagy száma, de különösen az, hogy bibliotékájában megvan az *Institutio Christianae Religionis*, zwinglianus—kálvinista beállítottságát kétségtelenné teszi. Pirnát A. Bornemisza-tanulmánya elgondolkoztatón ad kifejezést annak a nézetnek, hogy a magyar *Elektra* szerzőjétől a reneszánsz zsarnokölés eszméje teljesen idegen. A szerző arra figyelmeztet, tanulmánya készültkor semmiféle adat nem állott rendelkezésére annak bizonyítására: elképzelhető lenne valamiféle kapcsolat — az általános helvét reformáció megjelölés helyett — konkrétan Kálvin és Bornemisza nézetei között az istentelen magisztrátussal szembeni fegyveres ellenállás kérdésében.<sup>56</sup> A kálvinizmus egyik legfontosabb tételével valóban erős rokonságot mutató *Elektra* Perneszihtnek szóló ajánlása ezek után még inkább érthető, s talán némi fény vetődött arra is, milyen közvetéssel jutottak e gondolatok Bornemiszához.

A Pernesziht és Bornemisza kapcsolatáról eddig elgondoltak bizonyosságát, persze, nagyban megingatja az a meglepő tény, hogy Pernesziht könyvtárában meg sincs az *Elektra*! És miért nincsenek ott Tinódi meg Sylvester művei? Ez is világos. A hagyatéki leltár ugyanis mindenképpen hiányosnak mondható. Miért nincsenek benne pl. felsorolva Pernesziht ingóságai, fegyverei, ruhái stb.? További kutatás dönthetné el: igaz-e az a feltételezésünk, hogy — talán a tisztartó végrendelete alapján — a leltárba vett könyvek és egyéb dolgok 1560 után a nádort illették, annak tárházába kerültek, és csak az ide származó tételekről készítették feljegyzést. Ezek szerint Pernesziht könyvtára még gazdagabb lehetett. Néhány tétellel egyébként az ismert jegyzék is szaporítható. (Vö. *item in Minoribus Quantitatibus in numero sunt libri 7, item in purgamino libri 8.*) Bornemisza *Elektrája*, Tinódi és Sylvester művei, esetleg egyéb magyar nyelvű könyvek talán ezek között keresendők.

## Vita Zsigmond

### GÁSPÁR JÁNOS ÚTINAPLÓJA KÖLCSEY OTTHONÁRÓL

A XIX. század első fele az erdélyi naplóirodalomnak ma még kevésbé ismert, gazdag időszaka. Az 1830-as években fellendülő politikai és irodalmi élet az erdélyi értelmiség legjobbjainak tollat ad kezébe. Tollukkal hazájukat, nemzetüket, a népet akarják szolgálni, a politikai és társadalmi kérdések megoldását, a függetlenség útját keresik. Az erdélyi kollégiumokban vagy pedig a közéletben nehéz, sokszor megoldhatatlannak látszó kérdésekkel és feladatokkal állanak szemben a fiatal nemzedék tagjai. Tudják, hogy ezekkel a feladatokkal meg kell küzdeniük, és nekik kell a jövő útját kialakítaniok. Így elegendenek ennek az időszaknak naplói, amelyek részben megörökítik a korabeli eseményeket a jövő számára, részben pedig önmaguknak adnak bennük számot a naplóiírók belső küzdelmeikről, tanulmányaikról és célkitűzéseikről. A naplóírást e szerint számos esetben saját munkájuk ellenőrzése, tapasztalataik átadása és a további feladatokra való felkészülés érdekében folytatták néha éveken át is az írók.

Ilyen naplóíró volt Gáspár János is, a nagyenyedi Bethlen-Kollegium diákja, majd a tanítóképző igazgatója és elismert pedagógiai író (1816—1892). Nagyenyedi diákkorában

<sup>54</sup> PIRNÁT ANTAL: Bornemisza Péter. Kézirat. 4—6.

<sup>55</sup> PIRNÁT: l. m. 8—11.

<sup>56</sup> PIRNÁT: l. m. 14—17.

kezdté el a naplóírást és azt szorgalmasan folytatta magyarországi, majd németországi tanulmányútja alatt is. Naplóját rendkívül gondosan írta, valószínűleg részben le is másolta azzal a céllal, hogy hazatérve megmutathassa jó barátainak, vagy talán családjának. Különösen 1841-ben írt útinaplóján vesszük észre az alapos és talán a közlésre is gondoló munkát. Ez az útinapló ugyanis tele van javításokkal. Észre lehet rajta venni, hogy Gáspár a szebb, a költőibb kifejezést kereste, ezért gyakran betoldásokkal egészítette ki az eredeti szöveget, máskor pedig kihúzott belőle. Ezek a kihúzások különösképpen arra vallanak, hogy nyilvánosság elé akarta vinni a naplóját, vagy esetleg ismerősöknek akarta megmutatni. Így például, amikor Kölcsy tiszteletű között két erdélyi hölgyet említ, először nevüket is kiírta rövidítve, azután kihúzta a két nevet. Ezek közül az első Bogdán Lili, Gáspár későbbi felesége, a második pedig valószínűleg Zeyk Johanna volt.

Gáspár Jánosnak ez a napló-részlete a nagyenyedi Bethlen Tudományos Könyvtárban elhelyezett Gáspár János-féle hagyatéknak 1839-i diódi naplójához van csatolva, de annak nem közvetlen folytatása. Gáspár János diódi naplója ugyanis 1839. augusztus 31-én megszakad, utolsó enyedi évről, valamint útra készülődéséről nem maradt meg a naplója. 1841 júliusában Gáspár János Mentovich Ferencsel együtt németországi tanulmányútra indult. Mint Berde Mária írja (Gáspár János hagyatékából. B. Sz. 171. K. 1917.), Gáspár arról az útról is írt naplót „Futó pillantás Erdély és Magyarhoni tiszeti utamra. Bécs. 1841.” címmel, ez azonban sajnos nem maradt ránk. Berde Mária még ismerte e fent említett munkát, idézett is belőle, de nem közölte. Pedig irodalmi és társadalompolitikai szempontból bizonyára egyaránt rendkívül érdekes lehetett. Ebből a „Futó pillantás” c. munkából maradhatott fenn az a hat-kézzel írt — levél, amelyet most itt közlünk. Gáspár útinaplóját a csekei ház, Kölcsy lakásának, szokásainak, életmódjának leírása, Kölcsy jellemzése teszi különösen értékesé. Kölcsy aztan őreg Zeyk Miklóshoz, a rendkívül sokoldalú, humanista szellemű tudóshoz hasonlítja, akit Diódon ismert meg nevelőkorában. Zeyk Miklós bizonyára nagy hatással is volt az ifjú Gáspárra, mert sokat társalkodott vele.

Kölcsy halálát a Pap Miklós közlésétől (1. Jancsó B: Kölcsy élete és művei. 435.1) kissé eltérőleg beszéli el, de nem szabad elfelednünk, hogy három évvel Kölcsy halála után járt Csekén. Ez a három év azonban éppúgy nem felejtethette el azt a mély megrendülést és gyászt, amely a családot érte, mint ahogy Kölcsy tiszteletét sem csökkenthette híveiben. Gáspár János naplóját Kölcsy eszméinek és egész lényének mélyesges tisztelete hatja át, ezzel egyúttal a korabeli ifjúságot is jellemzi, így tehát az egész korra, az erdélyi ifjúságra is jellemző dokumentumnak kell tekintenünk.

1841 nyolcadhó 18-án.

A rónák ama beláthatatlan világában, mely Magyarhon kebléből 5000 négyzetm. földnyit foglal el s így nagyobb, mint tudomra valahol Európában, mely lélek-megkapó egyhangú nagyszerűségével — milyenről a schweiz-erdélyi finak képzele sincs — már a „Két szomszédvár”. Nagyszőlös, Tiszaújhely, szóval nyugat-délre a Tiszától el kezd terülni; e sajátneű rónavilágom mondom s vele bús gondolatvilágom felett is áldozó lőn a rónai hatalom- és fönségből mind alábbhagyó nap, midőn a nemzet nagy férfiahoz... istenem hogyan kell a szót leírnom: nagy férfianak csak hamvához, a birtokunkban levő égi gondolatok, isteni eszmék, nemzetünk keblében virulni indult tettek tündérforrásához közelednek: és az áldozó napot a pillanatban mérhetlen pálya fáradalmiból a nemzeti gyásztérhalomra emlékoszlopsorozatokban szállt barna föllegcsoportulatok ölelék föl, csak egy-egy aranyozó sugárt rezegettven át a mennyei fejezet lombozatra, úgy van, a bánatos természet alkonyba borítja a halhatatlanult Csekét, mikor béérénk szólóképpen adva értésünkre: „a szellemnap megdicsőült e vidékről, éj van s magam is részt veszek a nemzet fájdalmaiból... Csekén vagyok, a nemzet Mekkájában, hol Kölcsy elszigetelt magányában élt, hová szomorú közéletünknek csak fájdalmai hathattak el vérezőn nyilalva a szívbe, hol elvonulva”... gyöt-rődék, mert balsors átka hazáján — — — balsors átka baráti felett.” Minden tárgyban, minden levélzörej, — minden felhősugrásban az ő szellemét, az ő szózatát véltem hallani és — de hagyom ez estvén, ez éjen a lázongó kebelt kiforrni... és egy hosszú — — — gondolat-jel zárja be mai naplómat.

19-én.

Az életben egyik legemlékezetesb napom eseményeit vázlok futólag ez igénytelen, csak egyedül magam és — talán a távol szívbarátné — előtt érdekes lapokra: mikor látandom eme sorokat, tenger érzemény, fájó emlékek, vágyam teljesülni keserű élvek hullámrjai vonulnak át lelkemen;

1834 tavaszán kezdve e perctől, hogy kis hazánk nagy fia költeményeit olvastam, politikai dicső tetteiről, majd fényes lelépéséről hallék, égett bennem a vágy, családásig



biztos a remény, hogy csak ötször sem virul ki a tavasz, s nekem a nemzet férfiát látnom kell, s nekem a nemzet férfiával, ha egy percig szólnom kell. Édes álmaim majd-majd teljesüléshez közeledtek, a férfi koszorúí újabb levelekkel hajtottak ki. A Lovassy, Kossuth és Wesselényi-ügy, a gyermekgyilkolási pör, az emberi életvezető maximákat bölcsőtől koporsóig tartalmazó *Parainezis* lángelmű s angyaliszívű dolgozójak glóriában tündöklék iralmunk (irodalmunk) s az emberiség egén, midőn 1838 aug 24-e sötét gyászt, emésztő bánatot hozza a magyar testvérhazára és egy fuvalattal árvává tevő a nemzetet. Még most is elevenen emlékszem a kegyetlen év septemb. elejére, midőn felbontám a leverő hirt hozó *Jelenkort*; érzem az égő szívfájdalmat, minőt csak egyszer nembánattalan életemben: édesatyám véletlen halálakor — reszkette mentem hirdetni a fölriasztó szót: „Kölcsy meghalt!” Köz lőn a bánat mindenkivel, ki előtt valaha e nagy név elhangzott... „a haza, melynek emésztő szerelme lánghabként folya vérében, egy nép, melynek sajgó fájdalmát kebelében viselé, búslakodik érette;” ennek panasza, ennek bánata, kínja s egyszersmind dicsősége elhunytunknak — vádolá az engesztelhetetlen végzetet, mely siket maradt a milliók esdő kérelmére, melyből annyi ezer szentimrei hősként áldozandotta volna magát a férfiert. Idő teltével csak az tudá némileg enyhíteni bánatunkat, hogy nyomdokin néhány szellemét átsajátított fiatal kezdé fölvirulni... Titeket látlak hült helyén Eötvös, Szemere, Kossuth, isten sirotokig fejtse bennetek Kölcsynek szellemét!!

Igy az élő helyett csak a halott sírjához engedé megtennem a végzet szent búcsúmat. A borult kebelrel dacolólág derült korányon elvezettém magam a nemzeti sírhalomhoz... beléptünk a temető kerítésén, fojtódott kebel keserűig feszített szemmel keresém e téres halálmezőn ama búsongó Küpresz és gyászfüzeket, miket a mivelt és érző olvasóközönség kiszenvedett dálnoka — a washingtoni gledicsiákat, miket a nemzet páratlan polgára sírja körül ültetett, melyeknek sötét árnyából megihletve fehérljek ki a haza keserű fájdalom-könnyeiből jegegett szirtemlék, mi megmutassa a távolról jött zarándokoknak „a nemzet nagy halottja itt nyugszik” — kerestem, de nem találtam! És nem tudám lenyomni keblembe a búsongolatot; a nemzet, mely nagy embereit tisztelni nem tudja, nem érdemli, hogy nagy emberei legyenek... Vezetőnk egy közönséges sírhalomhoz vitt, melyet egyszerű fárcsozat vesz körül, s mondá: „e sír a Kölcsy sírja”. Némán léptem át a rácsozaton — hiszen, ha emlék nincs még, a halálatos szenvedőszívűek, kik apadhatlan enyhítőforrást nyerének — alább egyszerű virágokkal csak behinték a növény és érzelemvirágokat keble szent melegével ápolt magasemlékű kertész sírját... oh, még ezt is feledék s hagyák teljesülni igénytelen óhaját:

Síromra a tavasz majd  
Ültet virágokat!

Igen, a jó tavasz titeket megszégyenítve bizonyosan fog ültetni e kopár homokra is! Megállék a sírhalom végénél... az ünnepélyes pillanat annyira elfoglalá lelkemet, hogy az kizárólag csak fájdalom, emléke s ábrándai világában élne, hogy nem eszmélne társaira s a vezető szavait is mintha a gondtalanság miatt a tavalyi árvíz nagy halottunk alig beasott koporsóját kimosta s míg észrevénnek sertések turkálására tette volna ki, s ennek következtében készült volna e rácsozat, mondom, ilyes szavait vezetőmnek úgy tetszék csak álomomban hallottam, s így nem hívém... Álomomban a mult jelenné vált, az emléktárgyak, mik keblembe a halottal kapcsolattal valának, előttem lengének és nekem úgy tetszék mintha körültem minden egyszerre egy dicső emléktemplommá olvadt össze, közepem emelkedett sír, mely hazafiak, honleányok könnyeiből élhetett virágokkal van behintve, e fölött leírhatlan fájdalom — képpel a nemzet szoborrá meredt nemtője egyik könnyázott kendőjét tartó kezére hajtva fejét, másokban kialudt szövétneket tartva, körülte a fájdalomtól osztozó Rákos, Sajó nymphai kisirt szemekkel, gyászlepelben és kétfelül a kárörvendésők mellett is szánó ábrázatú Mohács és Várna vérangyalai. Mindezek felett mennyei fényben a kilenc hellén múza rózsá- és babérfüzerekkel kezökben a szellemült költőt és hazafit dicsőíték leírhatlan örömmel, hogy olympus polgárául nyerheték... Az emlékszobor felső lépcsőjén óriási keservében a bujdosó erdélyi áll engesztelést esdve, halálát az ő ügye is sietteté — a bujdosót zokogó férfiak veszik körül, köztük Eötvös, a két Szemere és Kossuth, Vörösmarty képét ismerém meg, legalól álltam én szintén szoborrá némulva és előttem több, lelkes magyar hölgy, kiknél forróbb tisztelőit Kölcsy, Eötvös és Szemerének még nem ismertem, kik előttem valóságos túlvilági ártatlan magasztaltsággal annyiszor ömlengének e három férfi örökemlékű műveiről: kik ezeknek csak képeik bírásában is boldogok. És e két hölgy, akiknek én szép és jó szellemöket úgy hiszem tolakodás, úgy hiszem teljes ártatlanságban rég megtanoltam tisztelni, és e két hölgy Enyed körül lakik... Társaim szava fölvere merengésemből és szememben könny csillogását érezem... „Ah, ki az elhunyt felett könnyeket önt, magáért önti azokat! jól nyugszik az eltemtetett, szélvész és zaj nem hatolnak a sírhantón keresztül. De mi, kik itt maradtunk, üresnek találjuk a helyet, hol az elköltözött áll vala, és nincs kép,



nincs gondolat, mely azt betöltse; s e bé nem tölthető ür képzeleténél kinosb érzést gondolni se lehet." Ezt magaslelkű elhunytunk könnyek közt mondá s én *kis* lelkemmel is érzem igazságát... oh ez és sok más újult meg emlékemben e sírhalmom! — meg a Berzsenyi sírja, mely fölött a nagy halott engesztelő szózatot zenge; úgy van, ti most a halálban kibékültetek, mert a sírdomb békesség laka, küszöbén emberi érdek nem léphet bé! Megújult virágjában elhervadt fiatal barátom emléke is, ki oly forrón tisztelé az elhunytakat, ki oly szépen békélteté ki egy költeménykéjében a dicsőült két szellemet. — Egypár idezárt virágot szakítván emlékül eltávozáink a sírtól, mely ... érzékeny seb a haza földjén. És mentünk árváihoz s a lakban, hol életét lelé.

Némán vonultunk el a nagy utcán, három rokon Kőlcsey kapuja előtt, kikből csak egyiknek egy kedves lánya méltó a megdicsőülthez, mint mondják Kőlcsey szelleme e hőlgyre szállt örökül s én igen sajnálom, hogy nem leheték szerencsés láthatni... Az utca s így a falu végéhez közel áll egy csinos ízlésű úrlak, jólét-eláruló külsővel: ez a Kőlcsey volt — s jelenleg árvái laka. Még mind dobogó szívvel közeledtem s midőn az előcsarnoknál lennének éppen jön ki az ajtón egy 16—17 éves kellemes képű ifjú, hosszúdad, gyöngén halvány ábrázat, nagy kék szemek s tartózkodó léptekkel. Ez ifjú Kálmán, gondolám magamban s azonnal kérdém is: „Nem Kőlcsey Kálmánhoz van szerencsénk?” Igent felelt s mi mondván jövet[el]ünk okát... „Nagyon örvendek, rögtön bé is jelentem édes anyámnak”... mi egy-két percig merengénk a nagy ebédteremben s ím nyílik a jobbsó szárny ajtaja, kilép egy földig gyászba öltözött középkorú és középtermetű, bánatosképű néember... Tisztelettel járulva a méltó fájdalomhoz mondam mi sajgó érzés hozott minket ide a kis hazából s mi szent polgár-búcsú s mi határtalan tisztelet birt rá háborítani a szenvedőt, megújítani a sebeket... azért egy percnyi tolakodásunkért engedje meg... oh, mi szívünkben osztozunk a nemzet bánatában! A hölgy leereszkedő kegyvel fogadott s legelőbb is az épület balszárnyába vezetett, a szobába, hol a nagy férfi élt, dolgozott, szenvedett, hol, mint énekel:

— Haragos vihar éje rohant el,  
Életemen lángérzelmek fagytak meg alatta.  
A ragyogó képzet csillagkoszorúja lehullott,  
S rémeitől szívem fenekén némula meg a dal.”

Mily sajátnemű érzések zajlanak lelkünkben, midőn ama szent körben járunk, hol szeretet s forró tiszteletünk tárgyai éltek, midőn ama ihletéslehelő tárgyakat érintjük, melyeket azok érintenek, ha az árvákkal beszélünk, kik az elhunytak kedvesek valának!... Oh, e sajátnemű érzéseket leírni nem lehet, én legalább nem tudom... A szoba még sok tekintetben úgy áll, mint halálakor: az íróasztal, melyen keserű könnyek közt amaz örök életű művek születtek, a köntösök egy fogason, melyek oly bús kebelt födének; a székek, pamlag, ott áll a nagybecsű könyvtár válogatott hellén, római, angol, fransz, német és magyar remekírókból, mert ő hiven megtartá Kálmánnak adott intését: ne könnyen végy kezvedbe oly művet, mely a zseni lángjegyét homlokán nem hordja s mint az üres beszédű társalgót úgy kerül a tartalmatlan könyvet”... E szép könyvtár a Kálmán öröke. Kőlcsey képét, mit bírunk, jónak lehet mondani, de itt látók a leghívebbet, melyet árváinak festetett volt maga az utolsó országgyűlésen, ez derültebb az acélmetzsvénynél, s Kálmánt összehasonlítván e képpel, úgy tetszik mindenikünknek: szembetűnő hasonlat van a kettő közt. Innen a hölgy a más szárnyba, nappali házába vezetett s kimélő kérdéseimre bánat súlya alatt is szíves volt a nagy férfiről annyit beszélni, hogy én itt azokból egy árnyazatot festhetek. Testalkata mindamellett, hogy izmosnak látszott s ritkán volt beteg, világot megtartani képes erős lelkével szemben valami mondatlan finomságú volt, úgy hogy igazán ama néhány hajszállal körülengett fővel, melynek domború homlokán egy Platon istenihilettsége áll, igénytelen s leány-ártatlanságú arccal, melyen annyi ezernyi virrasztott éj tikkadtsága látszott, azzal az egyetlen, de sok ezernek látását kipótoló szemnek úgy tetszik nem földi lény, úgy tetszik egy „lehellet” lebege körülzed, — Szava közönségesen halk (és csendesen lebege ajkain), de ha a tárgy fölmelegíté, halvány arca lángba borult) szeme tűzben lobogott s a halk szózat mennydörgés isten szavaivá erősödött... Ország és megyegyűlésen pedig... azt Kossuth legjobban festé egyik naplójában... „szava, mely szent pietás ihletéseként rezgett végig a csontvelőken, tompa, mely és ércetlen, mint síri hang, melynek egyhangúsága csak ritkán, csak az indulat legfőbb hevében szállongott alá és lőn még tompább, még ércetlen, még síriasabb, mikor aztán ökölbe szorított jobbát emelve, a reá meresztett szemek előtt úgy állt, mint egy túlvilági lény; kinek szellemszavát közvetlenül lelkünk lelkével véltük hallani. És a síri hangra síri csend figyelt, ellágyulás és megszentelődés lép meg a termet s csak néha szakítá félbe a síri csendet az érzelmek villanyos kitörése, melyekben mennyek dörgése hallatszott... Szívleket rázó gazdag gondolatok, rózsaszínű elmésség, hideg észnek élesen metsző ítéletei, a vívott ügy szentségétől melegült férfias merészség s a szónoklat

minden báji" jellemzők beszédeit. Kőlcsey nagybbszerű műveiben saját lelkületét, jellemét és egész hűségben saját életképét bírjuk, az a feláldozó haza, nemzet és emberiség-szeretet, az a mondhatlan nyugodtsággal viselt emészto fájdalom, az az annyi ezer szerencsétlen sorsán édesen enyhító résztvevő kebel, az a teljesülésbe is ment hatalmas tettvágy, azok a nyomorúság utait egyengető hellén bölcsességű életeszmék, az a Celesta-tárgyak utáni szent epedés, a nemzet virágainak oly hő szerelme, szóval minden, mi e művekben örökre magyar, család- és polgárelétének igaz tüköre... Kőlcsey, igen, a szenvedés embere volt: jól mondá Szemere: „a sors küldötteinek, bár nem minden szem olvashatja, sötét végzés van írva homlokaikra: szenvedjetelek mást boldogítva, emésztojdjetelek mást táplálva, haljatok meg mást megmentve”, — ez ítélet rajta szörnyű híven teljesült: a haza s a nemzet javáért szerencséjét áldozá fel, saját éltét adá élvül nekünk munkáiban s ereje egy nemes ügy védelmében utólszor lángola fel, midőn a halál ért.” Szenvedélyt ő nem ismert, s ha egy szóban kellene képét adnom, vagy az élők közül hozzá hasonlót mutatnom: mondanám „Kőlcsey csupa szeretet volt”, és az oly kevésbé ismert tiszteltetreméltó idősebb Zeyk Miklóshoz hasonlított. Igen, Kőlcsey személyített szeretet vala, e tette őt mindenné, miként annyira ragaszkodunk hozzá, e volt fájdalmasan dicső pályája vezércsillaga, istene. Mi szorosb értelemben vett életírását, író- és politikai pályáját, munkáinak jellemzését illeti, minthogy ezek ismertek, világ előtt vannak, nincs helye itt szólnom rólok... de nekem úgy tetszik Szemere enhitemet mondá ki e soraiban: „Kazinczy bájt adott a nyelvnek, Kőlcsey *gondolatot és érzést* tett belé, ama körül fény gyűjté a sokaságot, ennek körébe meleg vonzá s mondhatni hevétől virultak fel reményekben leggzagdagabb ifjaink — —, e szenvedő érzések olvadó hangjával legjobban ő beszél, s a szívnek örömben úgy, mint fájdalomban édes zengéje epedő összecsengéssel csak soraiban zeng.” S talán éppen ezért szerettem én oly kimondhatatlanul s szereti egy szenvedő hölgy, kit „játékszin”-ről beszéde az én különös gyöngye felolvasómra is ömlő könnyekre tudának fakasztani. Kőlcseyt, főleg ifjabb korában, elvonulttá tanulmányi és fájdalmai tették és itt ő mint Berzsenyiről mondá: „dísz és pályalombot nem várhatva egyedül keble mozdulataitól vezérelve kezdette fakadó érzeményit dalba önteni... Mezei magányában úgy áll vala ő, mint ocean szigetén nyíló szép virág, melynek pompáján emberi szem örvendő bámulással nem mulat s az örökre zúgó hullámok közt, s hidegen besugárzó csillagos ég alatt.

Nincs bájsereg, mely őt körülroppenné  
s nincs vándor, ki őt szellemkarra venné,

s lehet-e költőre nézve szomorúbb helyzetet képzelni?... De tán igen idéző lettem én ma? Nem tehetek róla, lelkem a művek emlékvilágába merült el, melyek e férfi pályáját érintik. Politikai pályára léptével, mely mélyérzésű szívének, annyi dicsőség mellett új keserűség forrást nyitá fel, szüntelen fiatalság környezé őt. (Pap Endre, Szemere, Kovács L. stb) s ő ifjulni kezdett, leírhatlan szereté ő a jövő nemzedék előhőseit, lelkének minden kincsét, érzéseinek egész tengerét igyekvők beléjük lehelni s kimutatni az irányt, melyet követve nagyszerű szolgálatot teendhetnek árva hazánknak.

Kőlcsey legközelebbi családat összesen 4 forrón szeretett lény tevő, mert fiútestvéreinek ketteje, nem vala érdemes nemcsak a nagy férhöz, de a Kőlcsey névre sem, leírhatlan fájt szívemnek a két testvér jéghidegségéről hallani az elhunyt iránt, kit azonkívül, hogy a családnak elsőragyogású csillaga volt, a nemzet bánatkönnye kísére sírjába — és ily férfit nem méltányolának a rossz testvérek, egyikök 18 évig nem látogatá meg a szeretett férfit! És így, mint mondanám csak 4 lény tevő kis családat um.: ő, testvére Ádám, ennek neje Jozéfa s egyetlen fia, Kálmán. Ádám, ki példánya volt a testvéri szeretetnek korán (1821—2) elhalt, s özvegyen hagyá a jó nőt, árván a még beszélni nem tudó Kálmánt: e perctől még forróbb szeretet csatlá az árva családhöz, mert az elhunyt testvér szeretetét is feloszták egymás közt. Egy napnak adá képét a tisztelt nő s én pár vonással érintem:

Reggel rendszeren 8 vagy 1/2 9-kor kelt fel, mikor a család jóreg kívánni bément, ő nyájasan kikérdé mintlétöket, a ház körül történetekről; ezután hálóöltönyében reggelizett. Így dolgozott 1/2 vagy 12 óráig, mikor hírlíradák: „ebéd ideje, öltöznék”. Ebéden, hol derült kedéllyel olvasmányainak érdekesebb tartalmát mindig el szokta (el)beszélni, a családnak honn kellett lenni, rosszul esett, ha valamelyik távol volt — ebéd után 3—4-ig családkörben (de nem gazdasági tárgyakkal, mert ez eleme nem vala) tölté az időt, mikor ismét dolgozószobájába vonult, — nyári és szép alkony előtt a csarnokon most is meglevő két széken, család és fiatalság társaságában beszélgetéssel rekeszté bé a napot. Vacsora után rendszeren 12 sőt 1—2 óráig dolgozott szobájában és a terhes munka, mely mindig összeolvadt egész lelkével („— az én lelkem minden eszméi összeolvadásban vannak egymással s a szív húrain rezegnek keresztül”) többnyire oly igen fölingerlé idegeit, annyira magasztosítá szellemét, hogy túlvilágban megdicsőülve látszék élni a nagy ember, ilyenkor mondta: „Né, né, nem látjátok, még kisujjamban is háborogva forr minden csepp vér?” És érzeményeinek ily hul-

lámzatában nem egyszer lehetlen volt lenyugodnia míg idegen, közönyös tárgyakkal ki nem űzé lelkéből az elmélyedést; ezért sokszor felkölté álmából Jozefát, hogy mindennapi beszél-dekkel hozza helyre szellemét, s a jó hölgy bármily álmos lett legyen, gyöngéd szeretettel tévé, mert tudá mit kell tennie, ápolá a haza nagy fiát. Istenem, mi lenne az élet, ha nyomor-pályánkon szeliden mosolygó, édes feláldozással ápoló, hölgyangyalokat nem rendeltél volna a megtört küzdők mellé? Ha szegény és árva állapotomban megengeded-e ily angyal által édesülni éltém, szomorúan jön kérdezniem!! Dolgozatait is felolvasá rendesen a derék hölgy-nek s némbéri véleményét kérdeze rólok, főleg jelölne ki: hol tetszenék valami sértőnek, hol homályosnak s mindenek fölött hol vélné, micsoda helyeken a közönség olvasóit meg-akadni?... Kölcsy tudá, hogy legcsillogóbb férfielemtünk is mindig csak fél egy gyöngéd hölgy bírása nélkül, legyen az testvér, legyen hő barátné, milyennek engem valahára a jó egek megáldának!!

Szemere árvizkönyvi szavait: „erő egy nemes ügy védelmében utószor lángola fel, midőn a halál ért”, csak homályosan értém, mielőtt a tisztelt hölgy Kölcsynek utolsó óráit, kimúlását elbeszélte volna: álljon erről is egy-két szó:

„Halálát a rendkívül szellemegerősítés és ebből száulemlt agylob sietteté, ha tán nem is egészen okozá: Mint tudjuk erdélyi bujdosónk<sup>1</sup> életét kockáztató böcselenítési perét a két haza első jogvéde, elveink leghőbb barátja: Kölcsy által dolgoztatá ki, ki már férj-és gyermekgyilkost is mente meg... kilenc nap (1838 aug. 7—16) éj-nappal dolgozott s oly sebesen, hogy négy leíró kifáradna tisztázásában: aug. 16-án már annyira el volt gyön-gülve, hogy a végszót egy nap alig tudná bévégezni, maga mondta: „ez mások egy órai munka”. — Híjában figyelmeztették az ártalmas enfárasztásra, monda: „Kinyugszom majd, hiszen máskor is tettem én ennyit”... Szombaton feküdniie kellett, de vasárnap újra fel-költ, megberetválkozott s még olvása is egy angol könyvből, mit ebéd felett elbeszélte csalá-dának... E nap utóájára volt fenn, úgyhogy hétfőn akarata ellenére is —, mert nehezen szokta életét orvosokra bízni, — elküldte a derék hölgy Tamásy megyei főorvosért, ki maga is terhes beteg, jött, mert a jeles férfi saját életén is szívesen megváltotta volna a deréket; elkezdette orvosolni a szelid beteget, hűteni a lángba borult fejt... de mind hasztalan, a halált a leg-gyöngédebb ápolás sem kérlelheti meg... pénteken (24-én) rögtön távozni indul a derék orvos és a marasztó hölgynek fojtódott kebellet csak ennyit tud mondani: „Hagyjon mennem tekintetes asszony, itt ma kettős halál lesz!” Falun sem ért ki s Kölcsy nem volt... cse-n-desen alvák ki, az életében is enmagát emésztve csendesen világot szövőtnék... és itt az elbeszélő nő sírni kezd és sírtam én is: „jönnek elő az életben pillanatok, mikben egy könny-csepp gyöngö a férfi szemének”... Temetése rögtön történt minden szertartás nélkül, mi alkalmat adott a parasztoknál keringő azon mendemonda erősítésére, melyet elvonultságával szülemtetett elhunytunk, mintha Kölcsy rossz szellemekkel társalkodnék, istent nem ismert volna, hiszen templomba sem járt stb. és ezekért nem volt szertartás... A nép azt is beszéli, hogy csak az üres koporsót temették el, ő maga Wesselényivel együtt Bécsben jó helyt van stb... De e nagy, ez angyallelkű férfit nemcsak a földések nem ismerték... voltak magánya körvidéken, voltak megyéjében, igen a hazában is nagy számmal, kik nem ismerve gondolat-lanul olyanok is, kik ismerve megbocsáthatlan vétekek elleni lőnek és sárral hajgálók, tövissel koronázzák megváltójokat. Ilyen az élet! Ó mint fénytörny ololván össze, melynek alvásakor milliók ege borul el... Csodálkozunk-e, ha romjain nem könnyezik a rabló, ki sötétségért imádkozott!!?...

És ezután, mert útunk siető vala, búcsút vevénk a derék hölgytől s a jó Kálmántól, kik továbbra is marasztának. Szállásunkon már lovainkat fogatók, midőn áll bé tisztje, ki Kölcsynek legkedvesebb huszára volt, asszonya azon kérelmével: „akármi áldozattal men-nénk hozzájuk ebédre” — a kimondhatlan szívességnak engednünk kelle... Délután 3 óráig valánk együtt a kedves családdal fényes ebéden, melyre vagy két rokonát is várta, de nem érkeztek meg — sok mindenről beszéltünk, mikből a főlebbi képet alkattam s mihez még néhány szót teendek... Mindenekfölött szeretném levázolni amaz emlékü eseményt, midőn a derék férfi társával együtt követi dicső pályájáról lemondott, melyen küldőivel szemben tovább becsülettel meg nem állhata... de ezt mint szemtanú oly hűen, oly érzékeny ünnepély-lyel főté le még akkor Kossuth „Országgyűlési kézirat tudósításai”-ban és én azt, ha másból nem, szigeti barátom, Várady Józsitól bizonyosan megkapandom, ki gyűjteményével velem ezt is közölte volt Kabolapolyánán egy éjre, mondom e körülménynél fogva nekem igen (s némileg időrabló) merény volna ahhoz kezdenem! Röviden csak ennyit: Kölcsynek az urbéri örökváltság melletti küzdéséért,<sup>2</sup> (nov. 10-én 1834) kelle lemondani követi fényes pályá-

<sup>1</sup> Wesselényi Miklós.

<sup>2</sup> E nagyszerű beszédeinek egyikébe vala többek közt: „Ha elvettetik az örökváltsági törvény-javaslat, Magyarhonban a városi polgáron kívül csak két ember leszen szabad, a földesúr meg a koldus, ki hajadonfővel s meztőláb kiáltoz az utcán irgalomért.”



járól, midőn küldői december elején oly pótló utasítást adtak, mely mellett becsülettel előbbi elvei mellett nem maradhatta... lemondott tehát a követi kar és minden jók helyeslő bánata s megyéje örökös gyalázatára, lemondott derék követőháza Eötvös Mihály is, ki fájdalomában Amerikába bujdosott. — — — Kőlcsey hazaérkezéssel történt, hogy József gyönyörű virágai hideg éj miatt, nyitva feledtetvén az ablak, elfagytak, midőn reggel révedezve hírül adná az öreg — Teins úrnak, (mert kedélyesen így hívá mindig Kőlcseyt)... az vigasztalva mondá: „Ne búsulj lelkem, látd azok is éreznek s az V-ik articulus (örökváltság) elbuktán gyászolnak!”

És ennyi legyen elég e különben is feledhetetlen nap örök-émlékül, még csak azt említ-ném meg, hogy a jó Kálmánra legérezhetőbb csapás lőn a K. halála, nevelése mindig csorbán maradt, s mennyire én ez ifjút megismerém, azt kell jósolnom: becsületes, szerény, jólelkű magyar hazafi igen, de tudományos vagy éppen nagybátyjaféle író nem leend: Komoly készülthez, mi egyedül alapja ezeknek nincs, legalább még eddig nincs kedve, szenvedélyes barátja a pipa és ló-tenyésztésnek, szóval nekem úgy tetszik: magyar nemes gazdának ter-mett ő, mit én éppen nem hibául hozok itt fel, mert e pálya is, szintűgy, mint az ir[od]almi, igen nagyhatású életpálya. A tisztelt özvegy szép lelke s mondhatnám némi jellemzése úgy tetszik nekem eddigi soraimból is feltűkrözött, még csak azt adom hozzá, hogy hozzánk határtalan szívességgel viselkedésében meghívott erre jártunkban mindig meglátogatnunk, jelesen, ha Pestre megyünk, hová őszire ők is feljönnek. Szépézését jellemzőleg álljon itt beszédéből egypár sor mit azon szavaimra monda, midőn Kőlcsey halálát országos és nem-zeti veszteségnek állítnám: „Nagynak mondá kegyed a vesztsést, mi halálával az egész hazát éré, — úgy van, de reánk árváira kettős és elviselhetetlen az: mert mi a hazáé mellett szív-veszteségünket is mélyen érezzük: édesatyánk, őrangyalunk volt ő e családban s a 17 évi együttlétől oly kipótolhatatlanná tévé őt nekem, hogy ha kedves férjem elvesztéséért panasza rá fakadó vala olykor lelkem, megdorgálám s bűnöm bocsánatát kérem istentől, hogy ilyen becses pótlék mellett mikép tudok békétlenkedni. A mi veszteségünk elviselhetetlen, egy egész világ omlott össze elhunytával s ha egy-két barát ne maradjon és e fiú, sorsom egy puszta sziget lakójáénál szörnyebbnek látnám. Kedves Kálmánom is igazán árva, nevelése bevégezetlen s én erőltlen anya isten tudja mint végezhetem.”

Péter László

## JUHÁSZ GYULA BÉCSBEN

### 1

„Párizst akartam és Rómát reméltem, — De hűtelen, mint vágyam, a remény” — vallotta a költő 1916-ban (Új stanzák). „És álmodoztál Párizsról, a vak — Végvári éjben, őszi ég alatt, — És Pestig sem jutottál el, — Szegény, fáradt, kopott, dalos vándorlegény.” (Ez a föld...)

### 2

Bécsig mégis eljutott 1926-ban.<sup>1</sup> Egymásután két alkalommal volt ott: útlevele szerint először május 9. és 20. között, másodszor július 5. és 7. közt.<sup>2</sup> Hol járt, mit csinált ez idő alatt, erről eddig alig tudtunk. Magyar László regényes írásában<sup>3</sup> „költői szabadsággal” szóbeli — „darvadozásokon” elmondott — emlékezősként azt adja a költő szájába, amit ő az emlékei-ről a Délmagyarország hasábjain megírt.<sup>4</sup> Valóban, nagyon jellemzők ezek a színfoltok. „Lanner szobra előtt elgondolom: ő volt a bécsi Dankó Pista. A cigányok az ő szobránál se hegedül-nek. Mert Bécsben nincsenek cigányok, csak muzsikások.” „Egy király, egy cigány, ahogy régen mondták. Itt: egy zenész, egy császár. De a zenészek még ma is élnek és holnap is élni fognak.” „Második József császár római imperátorra emlékeztető lovas szobra előtt lom-bokkal és zenével vonul el egy köztársasági védőcsapat. Felé se néznek a halott uralkodónak. Így vonultak egykor a győztes gótok Titus diadalíve alatt.” „Halott uralkodó: milyen pa-radokszon! De Bécsben sokszor érezni lehet, hogy valóság. A neve: múlt!” „A múlt itt olyan kísértet, amely márványból és bronzból van és lágyan muzsikál.” „Goethe és Schiller szobrai.

<sup>1</sup> KISFÉTER ANDRÁS: Juhász Gyula. Bp. 1956. 212.

<sup>2</sup> Uo.

<sup>3</sup> MAGYAR LÁSZLÓ: Milyen volt szokása. Nagyvárad, 1942. 15–18.

<sup>4</sup> JUHÁSZ GYULA: Bécsi mozaik. Délmagyarország, 1926. június 6. Szakállszárító.

Egymással szembenéznek. Goethe nyugodtan néz, Schiller lázasan áll. Mintha a weimari miniszter audiencián fogadná a jénai professzort.” „Schiller vállaira gyakran szállanak az ég madarai. Goethével szemben nem mernek ilyen tiszteletlenek lenni.” „Mátyás királynak persze nincsen szobra Bécsben. Igaz, hogy Pesten sincsen. De Hentzinek szobrot emeltek Budán.” „Ferenc császár Ringjét most november tizenkettődikéről nevezték el. A forradalomról, amely elűzte a császárokat.” (1918. november 12-én mondták le Károlyt, mint osztrák császárt; mint magyar királyt csak két nappal később.) „A Szent István dóm egyik oldalán Kapisztrán alakja látható, amint egy halott törökre teszi lábát. Turcarum fulmen, törökök villáma: mondja a régi felírás. Milyen emléke lesz majd az új Kapisztránnak?” (Ez célzás a Horthy-rendszerre: „új Kapisztránnak” Zadravetz István szeged-alsóvárosi ferences rendfőnököt, a későbbi tábori püspököt nevezték az ellenforradalom urai.) Egy gondolatforgács a költő jellegzetes — a polgári radikalizmus és a szociáldemokrácia fölfogására egyaránt jellemző — előítéleteiről vall és élesen mutatja, hogy a költő, bár baloldali körökkel érintkezett a magyar emigráció akkori „fővárosában”, a kommunista mozgalomról még itt is, még ekkor is csak az októberista számúzótték szemüvegén át nyert képet. Aforizmáit így folytatja: „A kastélyban, ahol az utolsó ausztriai császár lakott, Ady-dalok zendülnek föl a fekete zongorán. Négy-öt magyar összehajol. Apánk, császáruk, istenünk beszél hozzánk Beethoven nyelvéen.”<sup>6</sup> „Mária Terézia szobrán egy egész hosszú korszak történelme vonul el. Marsallok, generálisok, kancellárok, diplomaták. Közöttük egyetlen magyar. Pedig de sokan voltak, akik vitam et sanguinem pazarolták, hogy ez a szobor minél magasabb lehessen!” A Kunsthistorisches Museum képtárában ezt látta: „Japánok a képtárban. Meg sem állanak Velazquez remekei előtt. Csak egy törpéje tetszik nekik. De azt se találják elég alacsonynak.” „A hegyek csak távolról kékek. Bernardo Luini Saloméját most láttam először eredetiben. Sokkal kisebb, mint gondoltam és sokkal bágyadtabb. És a ruhája zöld, pedig én bíornak képzeltem.” (Magyar László ötletesen veti össze a „Mailard kisasszony” ismert soraival ezt az élményt: „mint Salome a nagy Luininak vásznán...”<sup>7</sup>) Nagyon jellemző az utolsó mozaik: „Ady több barátjával és bizalmasával beszélgettem Révész Béla Ady-könyveiről. A legnagyobb és legmélyebb titok, a lángész titka még mindig az marad, hogy ez a magyar költő, aki egy vidéki riportert és ripacs pózában járt-kelt, a világon, aki alig olvasott könyveket és Nietzsche újágokból ismerte, akit Párizsban a hoteljén és a vendéglőjén kívül alig érdekelt más, mégis és éppen ezért a legcsodálatosabb verses látomások és jóvendölések költője lett, aki Dante és Goethe mellett áll, mint a legkülönbek rokona. Ezt a csodát kellene megfejteni, de hiszen akkor nem volna az a csoda, aki! Én Bécsben Adyt bámultam a legjobban.”

Egy másik cikkében Tömörkényi bécsi nyomait kutató útjairól számolt be.<sup>8</sup> „Magyar emlékek és magyar nevezetességek után kutatva Bécsben, természetesen legközelebb voltak szívemhez és érdeklődésemhez azok a nyomok, amelyek Tömörkényi István felé vezettek” — írta a költő. Elmondja, hogy megnézte a gárdapalotát, ahol Bessenyei és a testőrök virrasztottak mécses mellett a szép királynő idejében, fölkereste a „baljós öreg intézetet is Döblingben”, ahol Széchenyi életét kioltotta, megnézte a Naturhistorisches Museum magyar földre esett legnagyobb meteorkövét is, de Tömörkényi nyomait „atyafiságos érdeklődéssel” kereste. „Szarajevóból jött föl a bandával Bécsbe — folytatja cikkét Juhász —, de nem egyenes úton, hanem szinte hihetetlen kerülővel, Krassó-Szörényen, Csanádon, Aradon, Biharon keresztül. Nő de végre mégis csak fölértek a Szent István templom kétfejű sasos tornya alá a szegedi legények és Tömörkényi beszállásolta magát a Stiftkasernebe, ebbe a hatalmas és komor császári és királyi babilonba, nem messze a Mariahilfestrasstól. Első utaim egyike ide vitt, kegyelettel néztem ódon bagolyvárát egy eltűnt monarchiának és egyik kirepítő fészket az ifjú Tömörkényi álmainak. Pár szál virágot helyeztem el a kapualjba, egy régi katonára gondolva, aki innen indult el meghódítani a szíveket és elméket.”

Kereste, de nem találta Nagy Terka magyar vendéglőjét a Burg-színház mellett, amelyről Tömörkényi emlékezik meg, mondván, hogy „mind csak magyar ember járt bele: testőrök, katonák, iparosok, a színház magyar gépészei; a szegedi Prófétában bizonyosan több német szó hallatszik, mint a bécsi Nagy Terkánál, mert onnan a német embert egyszerűen kinézte a sok katona.”<sup>9</sup> A Leopoldstadt utcakövein ballagva és kiesőbb utcák egyszerű „heurigéiben”, olcsó borméréseiben is Tömörkényi emlékét idézi maga elé a költő.

„Nagyon megszerette — folytatja Juhász Gyula — ez a Tömörkényi István Bécs város — népet, a kedves, kedélyes, szelíd és vidám bécsi népet és katonakora legszebb bécsi nap-

<sup>6</sup> „A lainzi vadaskertet Savoyai Eugén foglalta le a maga számára. Ott puskázott boldogan. Az ízléstelen, idétlen, óriási kastélyt Erzsébet királyné építtette. Én annak földszintjén laktam, mint a Rókkant Alap tulajdonába jutott kastély bérleje. Itt látogatott meg Juhász Gyula. Az ötezer holdas vadászterületet József császár vétetett körül köfalal.” Hatvany Lajos 1959. június 27-i szíves leveléből.

<sup>7</sup> JUHÁSZ GYULA: Tömörkényi Bécsben. Délmagyarország, 1926. május 30.

<sup>8</sup> Vö. TÖMÖRKÉNYI ISTVÁN: Katonák idegenben. Szegedi Napló, 1903. február 8.

jainak számos rajzában állít maradandó, meleg emléket a legnagyobb szegedi népies író.” Ez után örömmel jegyzi föl, hogy Tömörkénynek kultusza is van Ausztriában. A szegedi szalámigyár egyik főreszvényesének, Pick Mórícnak erlaii könyvtárában a főhelyen sorakoznak Tömörkény összes művei, s töle tudta meg a költő, hogy Neumann professzor, a magyar származású jeles bécsi nőorvos állandóan Tömörkényt olvassa. Hatvány Lajostól meg arról értesült, hogy Karl Krauss, a Fackel híres szerkesztője a „Csata a katonával” c. Tömörkény-novellát fölolvásó estjeinek állandó műsorszámaként szerepelteti s Gogoléhoz hasonlítja Tömörkény realizmusát. Juhász regisztrálja itt először, hogy Tolsztoj is bevett világiaknak szánt breváriumba egy Tömörkény-idézetet. A szegedi író külföldi sikerével kapcsolatosan így folytatja a költő: „Tömörkényt eddig is sikerrel fordították különféle nyelvekre, most Gáspár Endre, a kiváló esztétikus, Ady Endre angol tolmácsolója és Walt Whitman magyar áttüztetője fogja ismertetni és németül és angolul megszólaltatni Tömörkényt, akit a magyar génusz egyik legegényibb és legigazabb kifejezőjének tekint.”

Egy vezércikkében is nyoma maradt bécsi emlékeinek. A Délmagyarország 1928. június 9-i számában „Mikor a gyermek jő” címmel a szegedi játszótérek hiányát teszi szövé. „Tessék csak elnézni egyszer — hívja föl a városatyák figyelmét nem kis gunnyal a költő-tanulmányi szempontból a nem is olyan túlságosan messze eső Bécsbe, amelynek császári csemetéi üdülnek. Persze, az a Bécs egy vörös szocialista fészek, amely a k. und k. múlt dicsőségét hálatlanul feledve a jövőöd felé fordítja ábrázatát...”

Néhány levél is érdekes adatokat nyújt a bécsi napokról.<sup>8</sup> Május 11-én írja Kilényi Irmának többek között: „Pick Móríc keresett telefonon, de én magyar telefonon se tudom megértetni magamat tőkésekkel, hát még osztrákon. A bécsi népet szeretem és tanulmányozom. (S a bécsi szépet!)” A levelezőlap a bécsi minoriták templomát ábrázolja. A kapucinusok templomát mutató képeslapon Rapaportné Étsy Emiliának a Höller-hotelből ugyanaznap keltezve a következőket írja: „A szálloda egészen szegedi jellegű: eddig a Dugonics Társaság egy elnöke (Szalay),<sup>9</sup> egy igazgatósági (Juhász) és egy rendes tagja (Banner)<sup>10</sup> vannak meg szállva benne. Ami a megszállást illeti, én különösen meg vagyok szállva — Beethoven és Raymund szellemétől.” Május 15-i képeslapján, mely a schönbrunni kastélyt ábrázolja, ugyancsak Étsy Emiliának, Rostand Sasfiókja gyakori címszerzőjének így küld üdvözlét: „A reichstadti hercegnek<sup>11</sup> a Maga nevében vittem egy kis méla magyar nefelejcset.” Május 19-én kelt, ugyancsak a schönbrunni kastélyt ábrázoló másfajta képeslapon írja Étsy Emiliának: „Indulóban üdvözlí innen a legszebb és legjobb magyar Aiglont hódoló híve: a Sasfiók szonett költője. (Most már másképp írnám ezt a verset persze.)” Ugyane napon hűgának írja: „Kedves Margitkám! Lanner, Strauss és a többi még nagyobb bécsi muzsikuskok melódiáitól kísérve lépten nyomon — a viszontlátásig üdv: Juliustok.”

A szegedi múzeum őrzi a költő ún. tematái, följegyzései között azt a három lapot is, amely bécsi jegyzeteit tartalmazza. Színházak, múzeumok, kávéházak nevei, ismerősök címei, emlékeket idéző vezérszavak, programra vonatkozó följegyzések sorakoznak a kusza följegyzések közt. Kassák Lajos, Reinitz Béla, Klara Blum, Balázs Béla, Lesznai Anna, Gáspár Endre, Ignótus, Pick Móríc, Barta Lajos, Hatvány Lajos, Fenyves László, Erényi Nándor neve sorakozik a lapokon. A programból kitűnik, hogy vasárnap (talán már érkezése napján, május 9-én) találkozott Gáspár Endrével és Ignótusszal. „Az Arkaden Café — írja 1959. márc. 25-i hozzám írott levelében a kortárs Nádass József — az Universitätsstrassen volt (van?), magyar kommunista írók jártak oda, Balázs Béla, Gábor Andor, Lesznai Anna is. Az Opera kávéház emeletén volt a „Heim Club”, a magyar emigránsok találkozó helye. Gáspár Endre, a zseniális műfordító a Doblhofgasseban lakott, nyilván ő kísérte ki Ignótushoz (az öreghez) Juhászt, vagy nála találkozott a két öreg, mivel Gáspárnál vasárnaponként megfordultak a magyar emigráns írók. Az Imperial kávéház a szálló épületében volt, Reinitz hadiszállása egy ideig, miután a többi kávéházban már néhányszor összeveszett a többiekkel.” Makainé (József Jolán) hódmezővásárhelyi címe tanúsítja, hogy József Attila is Bécsben volt ekkor (Nádass említett levelében ebből is azt következteti, hogy a tematák az első, májusi bécsi útból valók), s helyes erre vonatkozóan Magyar László közlése.<sup>12</sup> Nádass megjegyzi, hogy a Theater in der Josefstadt akkoriban Reinhardt vezetése alatt állott; szerinte

<sup>8</sup> A Kilényi Irma-féle Juhász Gyula-gyűjtemény hagyatéki részében.

<sup>9</sup> Szalay József (1870–1937) szegedi rendőrfőkapitány, művelt, olvasott ember, szenvedélyes bibliofil, Móra Ferenc és Juhász Gyula barátja, a Dugonics Társaságnak 1917-től haláláig elnöke. Juhász Gyula temetésén fázott meg, s két hét múlva követte barátját.

<sup>10</sup> Banner János (sz. 1888) egyetemi tanár, a szegedi egyetem régészeti professzora, a Dugonics Társaság főtítkára (1926–1936), majd elnöke (1940–1944).

<sup>11</sup> II. Napoleon (1811–1832), a Sasfiók (Aiglont); atyja bukása után az osztrák udvarban, mint reichstadti herceg élt, s fiatalon, tüdővészben pusztult el; Edmond Rostand híres darabjában állított neki emléket.

<sup>12</sup> MAGYAR LÁSZLÓ: i. m. 17.



Balázs Béla vihette el ide Juhászt. Az ő emlékezése szerint Juhász Gyula részt vett a Schlösselhof Café szuterénjében Barta Lajos egyik fölolvásó estjén, sőt, mintha úgy derengene memóriájában, hogy Juhász is olvasott volna föl itt a verseiből. Barta — amint Nádasz közli — maga nem emlékszik már az esetre; Hatvany Lajos azonban, hasonlóan mond.<sup>13</sup> Ő a Wienerwald mélyén, a várostól 18 km-re lakott, s egy ízben — „egy szép nyári délután” — épp autójába készült beszállni a lainzi villája előtt, amikor Juhász Gyula ráköszönt. Hatvany elmondta, hogy emigráns társaihoz készül be Bécsbe, s erre Juhász is mellé telepedett, noha ő — Hatvany — figyelmeztette, hogy ha híre megy otthon részvételének, baja származhat belőle. „Azért is veled tartok” — volt a költő válasza. Az emigránsok elárasztották kérdéseikkel a szegény vidéki költőt, de ő alig-alig tudott megfelelni a jórészt pestinek való kérdésekre. „Annál nagyobb érdeklődéssel hallgatta — írja Hatvany — Barta Lajos novellájának a s a Nyugat kitűnő költő-asszonya, Lesznai Anna verseinek felolvasását, majd felolvasás után a kezüket szorongatva szívből gratulált nekik. Aztán velük... velünk tartott a kávéház földszinti helyiségébe, ahol Juhásznak bemutattam a forradalom zengőszavú papját, Hock Jánost és mindenkinél hivatottabb újságíróját, Fényes Lászlót, akik csodálkozáva mérték végig a különös figurájú költőt, kinek híré-nevét annakidején még nemigen hallották.”<sup>14</sup>

Kassák Lajos 1959. június 9-i hozzá írt szíves levelében egyebek közt így emlékezik Juhász Gyulával való bécsi találkozásaira: „Kétszer találkoztam vele. Kint volt nálam az Amalienstrassén és összejöttünk a Heim-klubban. Lakásomon előhoztam azt a kedves emlékem, amit a Ma c. folyóiratom első propaganda előadásán éltem át Szegeden ... Mikor erre emlékeztettem Juhászt, nagyon ellágyult, majdnem könnyezett ... Másodszor a Heim-klubban találkoztunk, de ott már sokan voltak jelen és Juhász szokásához híven hallgatásba burkolózott.” Kassák azt is írja még itt, hogy a Hotel Höller nemcsak a szegediek kedvelt szállóhelye volt, de a bécsi magyar emigráció első letelepülési helye is. „Itt laktunk hónapokon át a bécsi magyar fehérgárdisták szomszédságában, akik állandó megtámadással fenyegettek bennünket s később néhány embert sikerült is törbe csalniok, kilopták őket Bécsből és Pestre szállították. Ez a kis megjegyzés talán érdekes Juhász Gyula, a magyar vándorok és az emigráció szempontjából.”

Emlékezéseiben<sup>15</sup> Banner János is idézi a bécsi napokat, s kiemeli, hogy a költővel a Kunsthistorisches Muzeumban Breughel képei előtt találkoztak (ő feleségével és Tettamanti Bélával volt), s Juhász Gyula rendkívül lelkesedett a kiváló flamand festő képeiért, melyek az egész világon legnagyobb számban itt láthatók. Cs. Vajda Marianne emlékeztet<sup>16</sup> szintén az élt, hogy hazajöve mint egyik legnagyobb élményéről beszélt a költő Pieter Breughel alkotásairól, s szerinte ugyancsak lelkesen nyilatkozott Pudovkin „Potemkin” című filmjéről, melyet szintén Bécsben látott. Juhász maga egyik színházi tárgyú „szakállszáritójában” említi, hogy megnézett egy bécsi Reinhardt-előadást; hogy melyik lehetett ez, azt csak a korabeli bécsi lapok színházi rovatának alapos átböngészéséből lehetne megtudni: Juhász annyit említ róla, hogy őserdőben játszódott.<sup>17</sup>

Még egy adalékot őriz Andor Leon emlékezete.<sup>18</sup> Elmondja, hogy János Andor, Az Ember munkatársa Ady-matinét akart Bécsben rendezni, s a bevezető elmondására az éppen ott időző Juhászt kérte meg. A szegedi költő örömmel ráállt, de Fényes Samu lebeszélte János Andort, azzal a józan érveléssel, hogy bajt okozhat a jóhiszemű és lelkes Juhásznak; hiszen ő hazamegy és bécsi szereplésének otthon kellemetlen következményei lehetnek. Egyéb-ként Andor Leon is az Opera-kávéházat emlegeti Juhász ekkori kedvelt tartózkodási helyeként.

A jelenleg Los Angeles-ben élő Zöld Ferenc dr. viszont azt közli velem, hogy Juhász Gyula mégis fölszólalt egy bécsi Ady-esten. „Az előadás megkezdése után — írja 1959. november 26-i levelében — Juhász Gyula József Attila társaságában abba a kis terembe érkezett, ahol már valaki éppen Adyt szavalt. A publikum egy része azonnal felismerte a költőt, s valaki elküldte — a vers elmondása után — „éljen Juhász Gyula!” Nagy tapsot kapott és a közönség kérésére rögtönzött tíz—tizenöt perces előadást tartott Ady nagyváradi éveiről, a Holnaposokról, kettőjük kapcsolatáról. Megrázó pár perc volt! — Az est után az egész társaság a Café Arcadenbe ment.” „Pontosan emlékszem — erősíti meg 1960. február 2-i levelében is — hogy Kassák és Barta Lajos az első sorban ültek... arra is, hogy Reinitz Béla is ott volt...”

<sup>13</sup> HATVANY LAJOS: Emlékezés Juhász Gyulára. Kortárs, 1957. 1. sz. 110—111.

<sup>14</sup> Vö. 5. sz. jegyz.

<sup>15</sup> Juhász Gyula Emlékkönyv. Szerk. PAKU IMRE. (Sajtó alatt.)

<sup>16</sup> Uo.

<sup>17</sup> JUHÁSZ GYULA: Theatralia. Délmagyarország, 1926. június 27.

<sup>18</sup> ANDOR LEON: A Hotel Höller bánatos lakója. Magyar Nemzet, 1960. dec. 28.

A második, csupán három napos bécsi útról a költő húgának visszaemlékezései nyújtják az egyetlen forrást.<sup>19</sup> „1926 júliusában — írja König-Király Péterné, Juhász Margit — egy nyolctagú muzsikus társasággal Bécsbe utaztunk pár napra. Gyulát is hívtuk ... örömmel csatlakozott, pedig pár hét előtt már József Attilával is járt ott; azt hiszem, fő célja a magyar emigránsokkal való találkozása volt, de erről nekünk nem tett említést.” Megint a Hotel Höllerben szálltak meg. Nem volt hely, nem akarták elszállásolni a szegedieket, de Juhász Gyula addig magyarázta a portásnak, hogy a Höller a szegediek szállója, hogy a szálló jó-hírneve és a szegedi „törzsvendégek” kedvéért végül szorítottak helyet a magyar muzsikusoknak. Juhász Margit szerint a költő ekkor, itt írta a *Magyar vigasság* című kórusmű szövegét, családi szokás szerint, sógorának, König Péternek.

Rendkívül érdekes hatása volt a két bécsi útnak Juhász költészetére is. Új szín jelenik meg ez után költészetében: a szabadvers egy sajátos, voltaképpen szabadversnek csak időzőjelek között nevezhető formája.

„Juhász Gyula általában a régi, szabályos strófamintákkal él, jól hangzó, de nem túntetőleg érvényesülő lejtési menettel és rímeléssel. Szabadsorú csapongás, szabadvers éppen nem csábítja; annál inkább a szonett, mely mind szerkezeti sanctiójával, mind korlátolt terjedelmével kellő keretbe övelve adagolja az ő örökegy mélabúját.” Horváth János jellemzi tömören e szavakkal Juhász költészetét.<sup>20</sup> Alapjában igaz, mégis túlzott általánosítás. Az ifjú Juhász Gyula a parnasszizmustól tanulja el a formák kultuszát, a vers-kompozíció keménységét, zártságát, s egyebek közt a szonett föltűnő kedvelését. Horváth János nyolcvanra becsülte szonettjei számát,<sup>21</sup> az új, teljesnek mondható kiadás<sup>22</sup> alapján ez a szám — a tréfás verseket és műfordításokat is beleszámítva — majdnem eléri a háromszázat! Alighanem Juhász Gyula a legtöbb szonettet író magyar költő.

Ennyiben tehát helytálló Horváth Jánosnak sommás megállapítása. Elkerülhetette azonban figyelmét, hogy a költő pályája utolsó évtizedében jó néhány, sajátos szerkezetű, kötött sorú, de rímtelen, jambikus „szabadverset” is írt.

Juhász pályakezdekésekor rögtön a líra modern, új útjait kereste társaival, Babits Mihállyal, Kosztolányi Dezsővel együtt; Ady korszakos jelentőségét költészetünk fejlődéstörténetében az első között ismerte föl, s míg Babits és Kosztolányi még évekig küzdöttek legbelsőbb ellenszenvükkel (Kosztolányi — 1929-es írása a bizonyíték — teljesen sohasem is gyűrte le magában), Juhász mindvégig kitartott Ady mellett. Amikor az 1910-es években az izmusok újabb tápanyagot juttattak a magyar líra vérkeringésébe, Juhász tartózkodón, de nem ellenséges ékleklódéssal figyelte: mivé hasonlít-e mozgalmat a hazai irodalom. E rokonszenve elsősorban az izmusok hordozta progresszív világnézeti, politikai mondanivalónak szolt, de nem tagadta az új irány legjobb képviselőinek művészeti vívmányait, tehetségük valódi esztétikai értékeit sem. Az őszirózsás forradalom győzelme után, 1918. december 29-én, a Ma szegedi matinén Juhász mondott bevezetőt. Maga a tény, hogy vállalkozott erre, mutatja megértését, rokonszenvét Kassák Lajos és a hazai aktivista törekvések iránt. S amit mondott, még többet jelent: nemcsak a Ma háborúellenes érdemeit, új világot és új művészetet hirdető lelkes mozgalmát említi elismeréssel, de művészetük magyarságát is méltatja. „Gyökerei — mondja a Ma irányzatáról — a magyar humuszból hoznak életerőt és életkedvet, de koronája a világ napjától virul és a világ viharától edződik. Az olasz futuristák a latin kultúra görnyesztő terhét akarják lerázni, amikor minden múlt ellen tiltakoznak és cselekednek; a német akcionisták és sturmisták a meddő esztéták úgynevezett szépirodalmát cserélik fel étellel és igazsággal; a magyar Ma írói, költői, kritikusai, zenészei, festői és szobrászai visszatérnek a művészet ősi, primitív, örök, spontán erőihez, hogy a burzsoá világ mondvacsinált komplikációi és differenciáltságai helyett, a passzív impresszionizmus helyett, amely melegegetett szép dolgok nézésével és szép szavak mondásával, a részletek művészetével, igen, a Ma egészen átfogja a világot...”<sup>23</sup> S e művészi forradalomban Juhász együtt említi Bartók Béla zenéjét, Gergely Sándor plasztikáját és Uitz Béla festészetét.

Az ellenforradalom idején Kassák Lajos „Világanyám” című kötete (Bécs, 1921) ürügyén fejti ki nézeteit az expresszionizmusról.<sup>24</sup> Többek közt ezeket írja: „Hogy tulajdonképpen mi is az az expresszionizmus, azt bajos volna egy mondatba foglalni, egy definícióval

<sup>19</sup> Juhász Gyula Emlékkönyv.

<sup>20</sup> HORVÁTH JÁNOS: Rendszeres magyar verstan. Bp. 1951. 175.

<sup>21</sup> Uo.

<sup>22</sup> Juhász Gyula összes versei. Bp. 1959. Szépirodalmi Könyvkiadó.

<sup>23</sup> JUHÁSZ GYULA: A Ma útja és célja. Délmagyarország, 1919. március 30.

<sup>24</sup> JUHÁSZ GYULA: Csevegés. Szegedi Napló, 1922. március 12.

ellátni, mivel maguk az új irány, vagy ha úgy tetszik, az új művészet hirdetői maguk sincsenek egészen tisztában vele. De hiszen ez így is van rendjén. Dante és Giotto, Donatello és Signorelli sem jelentették be, hogy amit ők csinálnak, az a reneszánsz.” „Az expresszionizmust — folytatja Juhász — a világ nagy lélekválsága szülte, már csak ezért is szükséges és jelentős valami.” Rámutat az expresszionista törekvések történetére, az olasz futurizmusra és legújabb hajtására, a dadaizmusra, mely — mint mondja — az elmeorvosokat is foglalkoztatja. Hangoztatja, hogy az emberség történetében sok beteg zseni alkotását ismerjük. „Hisz mi e világon nagy és nemes volt, mind ily örülés” — idézi Hamletet. „Ez azonban — folytatja — egyáltalában nem akar a dadaizmus apológiája, éppen dicsérete lenni. Ha a világ beteg — és ma nagyon, nagyon beteg, ennek megállapításához nem kell túlságos szakértelem — nem csoda, ha lelkének — a művészetnek — is magas láza van.” S ezután jut a költő igen fontos szubjektív vallomásra: „Én a nyugalmat talán jobban szeretem, a tiszta szemléletet, az apollói látást. (Az egészséget, amely a megtalált hitből és az elnyert bölcsességből fakad.) Nem csak a klasszikus nyugalomra gondolok. Ha a világ egyszer mégis csak meggyógyul, neki meglesz a maga nyugalma, amelyet nem kíván fölcserélni semmiféle klasszikussal. De most még vajúdás és születés liheg és vonaglik ezen a földön. És új váteszek, új próféták, új apostolok és új bűbájosok és új vajákosok és új ördöngösök és új mordályégetők) prédikálnak új igéket és táncolnak új vitustáncokat.”

Cikke végén Kassákról és a modernizmusról így summázza nézeteit: „Kassák Lajos versei között pedig van néhány olyan monumentális, amelyek nevét egészen bizonyosan bele fogják írni a költői marandóságba. Ennek a kornak leglelke szőlal meg ezekben teljes erővel és mély hatással, ennek a kornak lelke, amely új dómokat akar emelni, a munka és haladás, az emberség és szabadság nevében. Ma még mindig tart a bábeli zűrzavar, de egyszer mégis csak eljő majd az idő, amikor az embertestvérek újra egymásra találnak és ennek az időnek kongat elébe félrevert harangjával az expresszionizmus is.”

Lényegében ugyanez az elfogulatlan, tárgyilagos ítélet hangzik föl tanítókölteményében is:

Mit bánom én...  
Hogy más gondolsz a költésről magadban  
És társaságban, nem bánt már a harc,  
Mit izmusok szélmalma s nyája ellen  
És mellett vívnak ifjak és nagyok,  
Már én a költőt várom mind a versben  
S ha nincsen benne, hoppon maradok.

Mert szép az export és expressio is,  
(Noha magam nem élek már vele),  
De a poézis mégis csak poézis  
S gyökér nélkül nincs fának levele.

(Vojtina új ars poétikája a fiatal költőkhöz, 1924)

Juhász Gyula az új költőket irigység nélkül, lelkesülten fogadja, s biztató szókkal indítja pályájukra. József Attila első versesfüzetében (Szépség Koldusa, 1922) Ady szellem-ujján kívül Kassáké is látszik: Juhásznak nincs rosszálló szava erre sem, mint ahogy a matematikai-logika és költészet különös frigyét próbálgató Szépkúti Miklós különös című kötete (? , 1922) bátorító, méltató bevezetőjét is ő írta, anélkül, hogy e modern kísérletezővel szemben főnntartásait hangoztatná. Nyírfalusi Jenő két kötetéről írva (Az Isten derengése, A jegenyék szava, 1924) nyilván Kassákra célozva mondja Juhász: „A háború demarkációs vonalat jelent a mi líránk történetében és az Ady után jött expresszionista kezdések és kísérletek egyelőre, egy hatalmas és eredeti egyéniség jelentkezésén kívül, problematikus természetűek.”<sup>25</sup> Berczeli Anzelm Károly elkobzott Mise c. verseskötetéről (1926) írott bírálatában Kassák nevét Ady mellett emlegeti: „A magyar lírának a huszadik században két nagy forradalma volt. Az egyiket Ady Endre hozta, a másikat Kassák Lajos. Mind a két forradalom teljes volt: tartalmi és formai egyaránt. Most várjuk a harmadikat, de eddig még hiába vártuk... Mi, akik Ady Endrével jöttünk, a kultúra szerelmesei voltunk. Hittünk a haladásban, a gondolat megváltó és szabadító erejében. Ez a háború előtti magyar szellemi fiatalság általános attitűdje volt. A háborús ifjúság hite már mélyen megrendült a kultúrában, amelynek irtózatoss tankjai a legvirulőbb és legdrágább életeteket hengerelték le. Kassákék a kemény

<sup>25</sup> JUHÁSZ GYULA: Egy új költő. Szeged, 1924. április 13.



ököl emberei lettek, akik pöröllyel filozofáltak.”<sup>26</sup> Berczeli könyvéről egyébként kevés jót mond a költő: szürke, hangköre szűk, három–négy témát variál a véletekig, valami elszánt monotonía zakatol végig az egész kötetben, versei lamentációnak hatnak; ritmusa van, de dallama nincs; mintha taposó-malomban keringene körbe-körbe. Proletárhangú verseiben lát csak újat, élményszerűt, őszinte hangút. „Ami a magyarságot illeti, abból semmit sem látok ebben a szegedi poétában. Se tartalomban, se formában nincsen semmi magyar vonás és szín benne, és forradalmisága is olyan ködös, az individualista és szocialista szölamokat össze-vissza keverő, hogy igazán nem tudnék nyugodt lélekkel a lobogója alá állni. (Ha ugyan van lobogója.)”

Ennyiből is látszik: Juhász Gyula nem általában a modernizmust, expresszionizmust ítélte el, csak az olyan költészetet, amely az izmusok vívmányait nem tudta egyéniségétől lírává oldottan, új emberi mondandóval telítetten értékes művészeté élelni. Az igazi költői tehetség, aki nem rabja, de szuverén ura a formáknak, az izmusokból is annyit és olyat valósít meg, amely egyénisége bélyegét hordja. Ilyenek Juhász Gyula „szabadversei” is.

## 5

Igen jellemző, hogy bécsi élményből fakadt három verse közül kettő szintén „szabad vers”. Az egyiket ő maga nevezi annak, s ez biztos jele a formaválasztás tudatosságának.<sup>27</sup> Az egyik thematája az egykorú följegyzéseken olvasható: „Szabad vers: II. József szobránál anya koldul gyerekével. Marc Aurél nem váltottad meg a bécsi népedet sem, hát még!”<sup>28</sup> Ebből az élménycsírából lett e vers:<sup>29</sup>

Főnségesen, mégis jóságosan  
Ül érclován a cézár a Burg mögött,  
Mint hű Titusz, mint bölcs Mark Aurél.

Egy kapu aljában sáppadt, sovány,  
Síránkozó koldusanyóka gunnyaszt,  
Köhögő kislányt tart a karjain  
És várja fáradtan az alamizsnát

Ó boldogító cézár, Josephus,  
Ki népeket váltottál volna meg,  
Lám, ércben tündöklő formád előtt  
Még mindig ott virraszt a nyomorúság,

Már minden tartományod elveszett,  
De a szegénység él s uralkodik még!  
(Josephus szobránál. Bécsi emlék.)

Ugyancsak bécsi emléket őriz az *Élet* című verse is.<sup>30</sup> A bécsi utcákon halott császárok, régi vezérek bronzszobrai közötti kószálása során pillantja meg az új életet hordozó szép fiatal nőt:

Fehérszakállas vénnek kandikáltak  
Vasrácsos ablakok mögött a napra,  
Mely aranypénzt pazarolta prédán  
Egy ifjú nőre, szépre, álmatagra,

<sup>26</sup> JUHÁSZ GYULA: Kritika. Délmagyarország, 1927. február 11.

<sup>27</sup> Kassák Lajos 1959. június 29-i hozzáma írt szíves levelében ezt írja: „Nem véletlen, hogy Juhásznak a „szabadversei” bécsi látogatása után születtek meg. Előző levelemben nem tartottam fontosnak, hogy megemlítem, erről a kérdésről beható vitát folytattunk egymással. Nyilván ez a vita is hozzájárult, hogy Juhász Gyula éppen utolsó verseiben elhagyogatta a rímet, lehalkította pátozát, valamiféle közvetlenebb kifejezési formát keresett költészete kifejeződése.”

<sup>28</sup> A szegedi múzeumban.

<sup>29</sup> Először a Széphalom 1927. évi 7–9. számában jelent meg, tehát több mint egy évvel a bécsi út után.

<sup>30</sup> Először „Barokk emlék” címmel a Magyarország 1926. december 19-i számában jelent meg, majd a végleges címmel a Délmagyarország 1928. október 31-i számában.

Kondor hajúra, karcsú termetűre,  
 — Talán Zsuzsánna, Eszter, vagy Judit —  
 S a fiatal nő ment a gápsütsében,  
 Sötét hajában bíborszínű rózsza.  
 E régi városban ő volt a nagy kincs,  
 A szerelem, az üdvösség, a termés,  
 Halott császároknál hatalmasabb,  
 Mert egy jövődő életet viselt ő!

(Élet)

A harmadik bécsi fogantatású verse a keresztrimes *Kaisergruft*.<sup>31</sup> A kapucinusok templomának kriptáiban nyugvó Habsburgok sorsán tűnődik el:

Mily kis helyen megfér a nagy dicsőség,  
 A hatalom, ha gazdája nem él

-----  
 Halott cészárok: én megyek a napra,  
 Szabad jövőbe, mely nekünk ragyog,  
 Élő tömegben boldogan haladva,  
 Mert rabok voltunk s nem leszünk rabok!

(Kaisergruft)

A császárok hamvai fölött is az egykori szolga-népek sorsa foglalkoztatja és hitérő vall, hogy e népek jövője a szabadság útjára vezet.

## 6

A többi „szabadverse” közül elég csak kettőre utalni: az *Anna örök* című az új formában is a régi hangot idézi, mégis éppen a szonettek melódiájához, szigorú rimeléséhez szokott fülünk számára mennyi újsággal, lemondással, zsoltározó melankóliával. S a Vincent van Gogh apokrif leveleként írott *Ónarckép*, az utolsó versek egyike, hogyan ismétli meg a negyedszázaddal előbbi sejtést: életműve torzó marad;

A legsodálatosabb fényeket  
 Akartam festeni és elborult  
 Egész világom. No de én hiszem,  
 Hogy valahol egyszer majd az leszek,  
 Aki akartam lenni. Egyelőre  
 Elszenvedem az életet. Csak azt mind  
 Sajnálom, amit megfesthettem volna:  
 A képeket! Egy egész végtelent!

Az a majd harminc „szabadvers”,<sup>32</sup> amelyet Juhász Gyula 1926 és 1934 között írt, mutatja egyrészt, hogy vidéki elzártsága ellenére is lépést tartott a líra egyetemes formái fejlődésével, tudatosan és rendkívüli tisztánlátással foglalt állást — cikkeiben és költői gyakorlatában egyaránt — az izmusok kérdésében, másrészt és ugyanakkor: az expresszionista gyökerű szabadversnek egy olyan közérthető, világos költői képekkel építkező, rövid soraival és jambikus lejtésével a korábbi formáihoz legközelebb álló, nyelvünk belső ritmusát kiaknázó sajátos formáját valóstította meg, amely első hallásra nem is tűnik „szabadversnek”: csak a külön ráfigyelő veszi észre rímei hiányát.

## 7

Ennyi mindössze, amit Juhász Gyula bécsi útjairól — zömében az első hosszabb bécsi tartózkodásáról — és ezeknek a költő oeuvre-jében betöltött szerepéről tudunk. Összefoglalásukat és közzétételüket megokolttá teszi az is, hátha ennek, valamint a bécsi thematák hasonmásainak nyilvánosságra kerülése az egykori kortársakban még újabb emlékeket éleszt, újabb összefüggések fölvilágítására ad ötletet.

<sup>31</sup> A Magyarország 1927. január 30-i számában jelent meg.

<sup>32</sup> En költő vagyok, A panorámás, Az Ismeretlenhez, Velazquez halála, Virágos barikádon, Mély az élet, Anna örök, Mindig velem, A koldusnak, Ne bántsátok a lombokat, Látjátok, feleim, Élet, Isten lámpásai, Josephus szobránál, Unalom, A ceglédi parkban, Galilei, Búcsúfia, Jubileum, Jó szó, Búcsú, Név-jegy, Melankólia, Egy kedves vigasztalónak, Ónarckép, A jövő vetése, Augustus, Zene.

## CZINE MIHÁLY: MÓRICZ ZSIGMOND ÚTJA A FORRADALMAKIG

Bp. 1960. Magvető K. 612 l.

Amilyen örvendetes jelenség az a tervszerű és rendszeres munka, amellyel felszabadulás utáni irodalomtörténetírásunk feltérképezi irodalmunk történetének fehér foltjait, annyira aggasztó, hogy egyre kisebb egységekre tagolódik a kutatás eredményeinek közzététele. Olykor egy író egyik korszakának egyetlen epizódjáról is készülnek kismonográfiák. Tévedés ne essék, nem a kutatás mikroszkopikus részletességét tartjuk aggasztónak, hiszen ez teszi megbízhatóakká a nagyvonalú összefoglaló értékeléseket. Az apró adatok szerénytelen megalomániáját, vagy beteges elefantiázisát nézzük aggodalmaskodva, ahogyan lapalji jegyzetekből, appendixba illő közlésekből önálló — s bizony sokszor öncélú — művekké dagadnak: mintha már nem is a fától, hanem az erdőszéli, cserjés-tövi fűszálaktól nem látnák az erdőt kutatóink.

E jelenségektől megriadva, fokozott aggodalommal vizsgáltam meg Czine Mihály testes disszertációját, mely Móricz Zsigmond ifjúságát s első alkotó-korszakát tárgyalja. Jóllehet olykor az volt a benyomásom — különösen az első fejezetek olvastán —, hogy néha elmosódik a határ a főszövegbe kíváncsi és a jegyzetbe tartozó adalékok között, fokozódó örömmel tapasztaltam, hogy aggodalmam indokolatlan volt: Czine Mihály műve egészében nem véti el a tudományos közlés természetes arányait, műve szerkezetében anyagának súlya és mennyisége érvényesül. Ha lelkiismeretes hivatkozásaiból s a saját részletkutatásainak eredményeiből többet szorít jegyzetbe s az első fejezetekben tömörebben, nagyobb vonalat bátrabb kézzel húzva, rajzolja meg Móricz Zsigmond ifjúkorának fejlődésrajzát, az bizonyára hasznára vált volna művének. De Czine Mihály műve — Nagy Péter, Móricz Virág, Móricz Miklós, Vargha Kálmán kutatásai, illetve közlései után is — annyi és olyan újat tud mondani, hogy művének terjedelmét is indokoltnak találja az értékelő kritika.

Egyébként csupán aggasztó tapasztalatok tettek eleve bizalmatlanná Czine művével szemben, empirikus balsejtelmek voltak, s

ezektől eltekintve, legalább annyi öröme is fogadtam művét, — minden nagy haladó írónkkal foglalkozó monografikus feldolgozást, s különös örömmel a közelmúlt nagyjainak szentelt műveket. Mert bármily sürgető feladat egy marxista magyar irodalomtörténet megalkotása, ezt nem hátráltatják, hanem elősegítik az egyes korszakokkal, vagy egy-egy nagy íróval foglalkozó monográfiák. Első nekibuzdulásaink idején ugyanis beértük azzal, hogy az irodalomtörténeti kutatás által feltárt s idealista módon értelmezett jelenségeket átértékeljük, történelmi materialista szemléletre áthangoltuk s háttérbe szorult annak tudata, hogy a marxista irodalomtudománynak csak egyik feladata az, hogy ismert tényekre alkalmazza rendező-elveit, de ennél sokkal fontosabb, hogy biztos módszerével, mélyebbre ásva elődeinél, új tényeket tárjon fel, új szintézisek számára vessen alapot. S ez a feladat különösen az olyan területeken hozhat jelentős eredményeket, melyeket a polgári tudomány elkerült, tehetetlenségét ál-objektivitásba burkolva, a közelmúlt és a jelen irodalmának feldolgozása terén, amely pedig a mi kutatásaink legfontosabb terepe.

Móricz Zsigmond nem csupán korában betöltött irodalomtörténeti szerepe okán érdemli meg a vele való beható foglalkozást, nemis csak hatalmas tehetsége s néhány klasszikussá vált műve miatt, hanem első sorban mint mai irodalmi fejlődésünk előkészítője és egyik legfontosabb példamutatója. Felszabadulás utáni irodalmunk pozitív eredményeit latolgatva, a helyes felismerés frappirozó erejével hatott rám Koczás Sándornak az a megjegyzése, hogy felszabadulás utáni fejlődésünk egyik jele irodalmunkban az, hogy a líra elvesztette múltbeli egyeduralmát s új súlypontja a széppróza terén képződik. Valóban így van s hogy nem véletlenül alakul így a helyzet, azt a szovjet irodalom — nagyobb időegységben is áttekinthető — fejlődése is igazolja. E jelenség okainak kifejtése nem tartozik ezúttal rám, csupán mint tény szögeztem le annak bizonyításául, hogy a közelmúlt irodalmának



prózaírodalma miért érdemel olyan megkülönböztetett figyelmet. (Még csak annyit erről, hogy az sem véletlen, hogy Ady szépprózája is csak a felszabadulás után került az érdeklődés homlokterébe, jóllehet értékeit Schöpfung Aladár és Földessy Gyula már régen felismerték.)

Czine Mihály tárgyválasztása tehát helyes volt: értekezésének tárgya nemcsak jelentős, de időszerű is. — Móricz Zsigmond emberi és írói fejlődésének feltárása fényt vet mai irodalmunk útjára is. A méltó tárgy feldolgozásához Czine Mihály illő filológiai áhítattal fogott hozzá. Az elérhető tényanyag feltárását tartotta elsődleges feladatának s hogy ezen a téren milyen alapos munkát végzett, azt elsősorban az bizonyítja, hogy Móricz Virág irodalmi ihletésű emlékezései és Móricz Miklós elsődleges forrás-értékű, de tudós-mód feldolgozott monográfiája után is tudott adatszerű újdonságokkal szolgálni. Célja mégsem az volt, hogy részletes életrajzi monográfiát alkosson, hanem hogy értelmezze és értékelje Móricz életművét.

Ez nem kis feladat, hiszen Czine munkájának olyan előzményei voltak, mint Nagy Péter monográfiája, Király István és Révai József Móricz-értékelései. A bírálót elsősorban az érdekelte, hogyan viszonylik Czine műve az alig néhány éve megjelent, úttörő jelentőségű Nagy Péter Móricz-monográfiához. A kérdés tisztázásában Czine nem segít, a monográfia főszövegében utal ugyan néhány-szor Nagy Péter munkájára, de ilyenkor legfeljebb egyetértését fejezi ki, vagy — egyetlen esetben — némi hangsúlymódosításról beszél.

Ezt azért kell itt megemlítenem, mert ez már Czine módszerének jellemzéséhez tartozik. Czine nem vitatkozik. Aki hivatkozásaiból szeretne tájékozódni afelől, mi a véleménye Benedek Marcell, Németh László, vagy Féja Géza Móricz-értelmezéséről, arra a megállapításra kell jutnia, hogy Czine nyilván egyetért mindjűkkel szinte mindenben, Szerb Antalról nem is Móricz Zsigmonddal kapcsolatban emlékezik meg és Farkas Gyula vagy Pintér Jenő neve elő sem fordul munkájában. Persze, aki ismeri a Móricz-irodalmat, az lépten-nyomon felfedezi, hol s hogyan módosítja Czine elődei Móricz-ábrázolását, hol buvik meg a látszólag hűvös ténymegállapítások megett a polémia, de ez szinte soha nem válik nyílt vitává. Czine nyilván úgy döntött, hogy elsődleges feladata az ábrázolás és az értékelés és nem a polémia s ha a kérdést amúgy általánosságban vetjük fel, mint módszertani kérdést, akkor nagyon sok érv szól amellett, hogy a monográfia író, aki egységes képet akart nyújtani az ábrázolta íróról, ne bontsa meg képe egységét polémiaikkal. De ha a kérdést irodalomtörténetírásunk és irodalmi életünk mai helyzetéből kiindulva vizsgáljuk, aligha

érthetünk egyet Czine módszerével. Túlságosan elevenen élnek még a közelmúlt vitátható, vagy egészségünk elvetendő nézetei ahhoz, hogy szó nélkül elmehezzünk mellettük, hogy nyíltan ne szembesítsük a tényekkel a hamis, vagy jóhiszeműen téves nézeteket, hogy rá ne mutassunk arra, hogy az idealista irodalomfelfogás és a sematikus-vulgáris felfogás okozta torzításokkal csak a mi módszerünk tud sikerrel leszámolni. Nem az a baj, hogy Czine az ábrázolást tekintette elsődleges feladatának, hanem az, hogy a vitát teljesen elejtette. Ha másként nem, egy előszóban, vagy jegyzeti élen módja lett volna rámutatni arra, hogy hol fordul szembe elődei munkásságának eredményeivel.

Előzetes aggodalmaskodásomat és módszertani kétségeimet azért tartottam szükségesnek előrebocsátani, hogy magam se bontsam meg Czine művének értékelését azzal, hogy minden részletnél külön-külön mutassak rá a tömöríthető részletekre, vagy az emulasszott polémia-lehetőségekre.

Czine Mihály munkájának elsőként említendő érdeme Móricz Zsigmond életrajzi adatainak minden elődjénél részletesebb, pontosabb összegyűjtése, illetve egységbefogása, összegezése és a finom elemző munka, mellyel az életrajzi adatokat az életmű kialakulása szempontjából értékeli. Czine kutatásai alapján eloszlanak a Móricz származásához fűződő illúziók s helyüket Móricz társadalmi kiindulása foglalja el: „nem igazi paraszti környezetben lát napvilágot Móricz Zsigmond; s nem is paraszt gyermekként nő fel. De ... közel a parasztsághoz, mindig szegény emberek között és viszonylagos szegénységben. Papok, kisértelműek között kanyarog az útja; ebből a környezetből hozza első kulturális élményeit és szemlélete gyökereit ... Gondolatai ... jórészt innen gyökereztek, e vagyoniilag legszűkebb szintű, de szellemileg még a legmagasabbakkal is versengő kultúrrétegből. Szociális és demokratikus érzékenysége innen viszi a parasztság-hoz; s növeli az egész nemzet írójává.” Nem kevésbé jelentős Móricz diákkorának feltárása sem. Ahogy kiemelte Móriczot a származástani kategóriákból a társadalmi kategóriákba, ugyanígy válik objektívabbá tanuló éveinek, a nagymúltú, nagyhatású iskolák hatásának értékelése, melyek egy-egy szubjektív emlékező vallomás hatására alakultak-torzultak a köztudatban. Czine józan értékelése a legfontosabbat ragadja meg. Debrecenben és Patakon azt a „kollégiumi negyvennyolcasságot”, „értelmiségi negyvennyolcasságot”, melyben a történelmi illúziók, a sovén indulatok, aulikus eltévelyedések ellenére is ott őrződik valami a társadalmi haladás, a nemzeti függetlenség és az európaiság igényéből, s melybe beleszűrődik valami a „paraszt negyvennyolcasság” agrár-

szocialista indulataiból, Kisújszálláson, a porvárosban azt a termékeny, eszmélkedő, a valóság felé forduló magányt, melyben olyan jelentős része volt néhány nagyművelt-ségű, eleven kulturális érdeklődésű, de már ifjan kiábrándult, öregesen konzervatív inspirátorának. Különösen mélyre hatol Móricz Zsigmond formálódó jellemének örvényébe teológusi pályafutásának és a protestantizmus-hoz való viszonyának elemzése során. Czine értelmezésének két fókusza van, egyfelől felismeri, hogy Móricz Zsigmondot nem valami anyagi kényszer vitte a teológusi pályára, hanem azok a protestantizmusról alkotott illúziók, melyek összetételalkotztak a magarávallalt messiánisztikus-profetikus-népvezéri becsvágygal, másfelől kimutatja, hogy a megürült protestantizmusból való kiábrándulása korántsem jelenti azt, hogy valaha is teljesen el tudott volna szakadni a protestantizmus történelmi örökségétől, annak legjobb hagyományaitól, s a biblikus-zsoltáros-predikatori irodalmi hagyománytól. — Lépésről-lépésre követve Czine Móricz-fejlődésrajzát, még számos olyan tényekre támaszkodó, egyéni kutatásain alapuló újszerű értelmezé-sét mutathatnám ki, melyek elmozdítják, vagy árnyalják a hagyományos Móricz-portrét, de azt hiszem ennyi is elég a Móricz-irodalom ismerőinek, hogy felismerjék, a szerző aprólékos filológiai gondosságának eredménye nem mennyiségi többlet, hogy a szerzőt nem valamiféle pozitivistá igény vezette kutatásaiban, hanem az a felismerés, hogy az új értékelés hitelének fundamentuma a szélesebbkörű anyagismeret.

Másik nagy érdeme Czine monográfiájá-nak, hogy — dicséretesen eltérve kortársai többségétől — hőstét valóságos arányaiban, valóságos helyén kíséri meg ábrázolni: világ-irodalmi távlatban, irányzatok harcában, műfaji problémák sűrűjében. Három nagy fogódzója van művének. Az egyik az a felismerés, hogy a parasztábrázolásnak, mint írói feladatnak más a nyugat-európai és más a kelet-európai útja — a polgárosodás kétféle kialakulása következtében —, s hogy a magyar irodalmon belül is két úton járnak az írók. Czine kimutatja, hogy a Jókai—Mikszáth — Gárdonyi — Tömörkény-vonulat káprázatában hogyan veszti el az irodalmi köztudat Eötvös, Gyulai, Tolnai, Petelei, Thury parasztábrázolási kísérleteit szeme elől. Ez azért különösen fontos és elgondol-koztató, mert innen érthető, hogy Móricz Zsigmondot sem ez utóbbiak terelték a realista parasztábrázolás útjára, hanem első-sorban élményei és ösztönző világirodalmi példák. A másik ilyen szilárd bemerési pontja Czine munkájának az a fejezet, mely-ben Móricz és a naturalizmus viszonyát elemzi. Nagy Péter Móricz-monográfiájának etéren ma is iránymutató gondolatmenetéből

indult ki, de gyümölcsöztetve az azóta lefolyt realizmus-viták eredményeit s széles körben tájékozódva a naturalista irodalom-ban magában (örvendetes módon nemcsak a nyugatban, hanem az orosz irodalomban és a köröttünk élő népek irodalmában is!), a naturalizmus kibontakozásának egy elődeinél sokkal tágabb és differenciáltabb képébe helyezte Móricz vonzódását a naturalizmus-hoz s elváltását tőle. Éppen ennek a sokrétűbb elemzésnek köszönhető, hogy még Móricz erotikus-naturalizmusát is ki tudja emelni a naturalista irodalom átlag-tendenciájának vonalából, hogy meg tudja mutatni, hogyan és miért marad ment Móricz naturalista korában is a determinizmustól, milyen mér-téket tart a külsőséges miliőrajz és a benső-séges realista ábrázolás terén s miként őrzi meg írásművészetét az elepikátlanodástól. A harmadik szilárd pontja Móricz-elemzésé-nek az a gondolatmenet, mellyel a „Hét krajcár” elemzése során, elődök és kortársak között úgy jelöli meg Móricz helyét, mint aki a megújodás harcosa- és hitvallójaként, a modernség és magyarság konstruált ellenté-tét feloldva, elfordulva a stilromantika, a for-mabontó kísérletek kínálókozó megoldásaitól „klasszikus elbeszélő modorban” lép színre s igazolja, hogy „a klasszikus formák újra fogalmazhatók és új tartalommal megtölt-hetők; az új a hagyományosba ágyazva a legéletképesebb, és a jól értelmezett egyszerű-ség igazi nagyvonalúságot adhat.” Ha ezt a megállapítást egybevetjük azzal, amit a naturalizmusról szólván az epikus rend megtartásáról állapított meg, joggal támad az a benyomásunk, hogy a műfaji-műformai kérdések tüzetesebb vizsgálata realisabb ala-pot vehetne a modernizmus körüli vitának, az izmusok bírálatának is.

Egy ilyen részletekbe hatoló monográfia íróját mindig az a veszély fenyegeti, hogy íróját a rövidlátók nagyítóján keresztül szem-léli s különösen nagy a veszély, ha a vizsgálat tárgya a magyar irodalom haladó szárnyának olyan jelentős és rokonszenves hőse, mint Móricz Zsigmond volt. Czinét ettől a veszély-től nemcsak világirodalmi távlatokra irányuló szemlélete menti meg, hanem az a világos felismerése, hogy e kor írójának útját nem-csak az író hite, derék indulata határozza meg, hanem elméleti tisztánlátása. Czine bármily rokonszenvenvel kíséri nyomon Móricz Zsigmond írói és emberi útját, nem vétí szeme elől sohasem, hogy ez a tisztánlátás hiányzik Móricznál, hogy az eszmei letisztu-lásig sohasem jut el, hogy nem tud Gorkij társadalomábrázolásáig eljutni. Ez azért jelentős, mivel az utóbbi időben nemegyszer vétik el szemük elől fiatal kritikusaink iro-dalmi jelenségek megítélésekor az alapvető szempontokat s nem a fejlődés főirányához mérik a vizsgált jelenséget. Századunk iro-

dalmának karakterisztikumához tartozik az eszmei tudatosság, ez tette központi kérdéssé a művészi megformálás során a szerkesztést és a stílári szabotosságot.

Azt hiszem, hogy az eddigiek során Czine művének legjelentősebb erőit sikerült jeleznem. Csak a teljesség kedvéért, s mondanivalómat még szűkebbre szorítva, néhány kérdésre mégis kitérnék. Az egyik kérdés Czine tanulmányának horizontja. Mikor irodalomtudományunk rátért a marxista-leninista irodalomtudomány útjára, elsődleges feladatának azt tekintette, hogy irodalomunk fejlődésének főirányát rajzolja meg s elsősorban a legfontosabb, irányjelző, korszaknyitó nagy alkotók életművét foglalja össze. A kezdeti időkben ez volt az egyedül helyes út, de hovatovább nem érhetjük be ezzel, ha nem akarjuk, hogy irodalmunk története sematizálódjék, árnyalatlan, csak fehéret-feketét érzékelő szimplifikálásba vesszék. Czine dolgozata nemcsak azért öröndetes, mert Móricz fejlődésének tárgyalt korszakát Ady-központúan rajzolta meg, hanem azért is, mivel gondoskodik a kép plaszticitásáról s művében olyan nevek kerülnek érdemben elő, mint a méltatlanul feledett Bíró Lajos, Baksay Sándor, Barta Lajos, Cholnoky Viktor, Csáth Géza, Elek Artúr, Ignótus, Iványi Ödön, Kabos Ede, Kóbor Tamás, Lengyel Menyhért, Molnár Ferenc, Oláh Gábor, Petelei István, Révész Béla, Szeremley Barna, Szilágyi Géza s mások neve. A másik ilyen kérdés Czine tanulmányának intenzív teljessége. Itt elsősorban arra a gondosságra utalok, amellyel Czine Móricz népköltési gyűjtő-munkájából kiindulva eljut a folklór művészi felhasználásának lehetőségeiig, másrészt arra a figyelemre, mellyel Móricz életművének legelhanyagoltabb területét, Móricz drámaíró művészetének elvi kérdéseit kíséri. Még Nagy Péter kitűnő Móricz monográfiája is mellékes kérdésként kezelte Móricz drámaíró művészetét: Czine pusztán azzal, hogy egybeveti Móricz első drámai kísérleteit a korabeli magyar drámai termékkel s köré vázolja a drámaírás nemzetközi horizontját, meggyőző arról, hogy Móricz drámai kísérletei statikus részei életművének. Harmadikul hadd említsem meg Czine tanulmányának stílusát. Ebben az értekező prózában a

problémátató kutató érzékenysége, a töprengve haladó ember óvatos puritanizmusa és a tárgyat szerető fiatal szerző lelkesedő patosza ötvöződik vonzó stílus-egységbe. Ma már nincs a tudománynak olyan szava, mely csak a szakmabeliek szűk köre érdeklődésére számíthat, ezért fokozott jelentősége van az értekező próza igényességének, vonzó szugesztivitásának.

Ha emelhetünk lényegi kifogást Czine tanulmánya ellen, ez irodalomelméleti apparátusának szegénysége. Mintha a naturalizmusról szóló hatalmas irodalomelméleti szakirodalomról nem tudna, mintha a folklór és az irodalom összefüggésének kérdéséről nem szólna könyvtárnyi szakmunka, mintha a műformáknak nem lenne irodalom-elmélete, úgy írta meg művét, — dokumentációkra, néhány fordításra, tágabb világírodalmi tájékozottságú magyar szerzőkre hivatkozik csupán. Ez akkor sem helyes, ha olykor — koncendálok: nem is kevés — a maga kínján is megéli a járható utat, ha fel is ismeri a problémákat. Műve elkerülhetetlenül egyetemi segédkönyvvé válik, fiatal tudósnevezettek forgatják majd módszertani érdeklődéssel s félő, hogy ezek műve e hiányosságából erényt csinálnak s eleve lemondanak a szélesebbkörű irodalomelméleti tájékozódásról. Nagyonis tisztában vagyok azzal, hogy ez a hiányosság nem csak Czine művének sajátja s nem lenne nehéz feladat e hiányosság reális okaira rámutatnom. De bármennyire is tudnám mentegetni Czine nemzedékének sajátos fejlődésével ezt a hibát, helyett inkább azt mondom: egy ilyen rangú munka szerzőjének nem szabad beleenyugodnia abba, hogy mindörökké lemondjon — kényszerűen — a nemzetközi szakirodalom beható megismeréséről, az azzal való kritikai foglalkozásról. Provinciális jelenség ez s nem szolgálja tudományunk di-csőségét, nem egyeztethető a tudós nevelői feladatával. Iránytű nélkül is lehet navigálni, de az nem erény, hanem szomorú kényszer. Czine tanulmánya méltó bemutatkozása egy fiatal tudósak s munkájait letéve első gondolatom az volt: mikorra várhatjuk műve folytatását, Móricz Zsigmond életművének teljes felmérését.

Bóka László

## MAGYAR ARS POETICA

Szerkesztette és az előszót írta: Pándi Pál. Bp. 1960. Magvető K. 294 l.

A magyar művelődés legnagyobb alakjai sohasem engedhették meg maguknak, mint nyugati kortársaik, hogy a művészeteknek és az irodalomnak csak mesterségbeli, alko-

tási problémáival foglalkozzanak. Nagy költőink mindig szemben találták magukat a magyar valóság kínzó, szinte megalázó súlyos gondjaival.



Kevés olyan nemzeti költészetet találunk, amely ilyen rendkívüli történelmi, politikai jelentőségre tett volna szert, mint a magyar. Költészet-történetünk fő vonala a politikai líra: amit nem lehetett kimondani a politika nyelvén, a líra nyelvén mondták ki a magyar századok. Ez a társadalmi, nemzeti szükség líránkat irodalmon túli, irodalmon felüli funkcióval ruházta fel: a nemzeti és népi törekvések összefoglalójává, kifejezésévé avatta.

A magyar költészet legnagyobbjai büszkén és hivatástudattal vállalták ezt a szerepet. A magyar ars poeticák központi problémáivá azért nem válhattak költészettani elmélkedések, iskolás szabályok rimbe foglalásai. Alig akad példa arra a világirodalomban, hogy egy nemzet költészetének legnagyobbjai — évszázadokon keresztül, szinte kivétel nélkül — a verstani, a kifejezési kérdéseket a vers mondanivalójának, állásfoglalásának rendjék alá. A mohácsi vész óta nemzeti történetünk kulcskérdése a függetlenség ügye volt s így nem véletlen, hogy a lírákban a nemzeti függetlenség mint a lét és nemlét nagy kérdése jelenik meg. S költészetünk éppen a nemzeti öntudat ébresztésével válik a szabadság utáni vágy és a függetlenségi mozgalom serkentőjévé.

Négy száz év függetlenségi harcai viszonylag széles rétegek egységfrontját teremtették meg, s a magyar történelem sajátos, bonyolult és nem utolsósorban tragikus problémája, hogy a függetlenségnek létkérdéssé való emelkedése, a társadalmi kérdések megoldásának az elodázását eredményezte. Ez az oka annak, hogy költészetünkben nincs olyan széles és erős folyamata a szociális telítődésű lírának, mint a függetlenséginek, s csak a legnagyobb, legkiemelkedőbb alakok művében kap egyformán hangot a haza és haladás.

A Magvető Könyvkiadó régi mulasztást pótol, amikor kiadta azoknak a verseknek a gyűjteményét, amelyekben költészetünk legkiválóbbjai költői programjukról vallanak. A kötetet Pándi Pál válogatta és szerkesztette s ő írta az előszót is.

Pándi hangsúlyozza, hogy nem szakmai kézikönyvet akartak adni a tudományos köröknek, hanem a vers-szeretők szélesebb táborának igényeztek érdekes és tanulságos olvasókönyvet adni. A kötet ebből a szempontból valóban tanulságos, s Pándi bevezetője kitűnő példája a világosan, szabatosan megfogalmazott ismeretterjesztő írásnak.

Az ars poetica az írói öntudat legmagasabb kifejezési formája. Pándi bevezető tanulmányában azt mutatja meg, hogy a költői programok a művészi öntudat milyen fokban és milyen formájában fogalmazódtak meg költészetünkben.

Pándi biztos kézzel jelöli meg a magyar ars poeticák fejlődésének csomópontjait. Az első csúcsot Csokonai és Kazinczyban

látja, s azután a nemesi-liberális kor nagyjai, Bajza, Kölcsey és Vörösmarty, akiknek ars poeticájában a versírás mesterségbeli-technikai oldalait már háttérbe szorítják a „poétai morál normái.” Petőfi a legmagasabb csúcs a magyar ars poetica történetében is, akinek tudatos programjában a nemzeti és társadalmi szükség már egyformán jelentkezik. Érdekesen, szellemesen fejt ki a szabadságharc utáni költészet ars poeticák lényegét. Itt a csomópont Arany, Vajda, Tompa „virrasztók” koncepciója, akik „közösségi feladatok elvégzésére serkentik pályatársait,” s a magyar költészet becsülete védelmét hangsúlyozzák az elnyomás ellenében. A XX. században Ady és József Attila alkotják meg a legsajátosabb, és mégis talán épp ezért adekvát ars poeticákat.

Pándi, a magyar költői ars poeticák specifikumát, az elemzetteken túl, abban látja, hogy a magyar filozófiai iskolák és esztétikai irodalmak rendkívül gyengék, elmaradtak voltak. Nálunk hiányoztak a Lessing- és Dobroljubov-szerű elméleti általánosítók, kritikai faltörők. Ehhez még azt tenném hozzá, hogy a teoretikus általánosításban is a költők jártak elől, — mint Bajza, Kölcsey, Vörösmarty, akik kritikusnak is a legnagyobbak voltak korukban.

A versebe foglalt ars poeticák szépen mutatják meg a magyar költői öntudat fejlődését és kiszélesedését. Pándi nem egyoldalúan válogatott, arra törekedett, hogy a magyar ars poeticák különböző fontosabb irányait mutassa meg a gyűjtemény.

A válogatás sokoldalú és színes. Tudatos, versebe faragott költői programadással valóban csak a XVIII. században találkozunk, így nem is kerülhetett a kötetbe korábbi vers. A válogatás a felszabadulással zárul. Ezt két — bár egymással összefüggő — momentummal is indokolhatja a szerkesztő. Az egyik a lezártág elve, csak olyan vers szerepel a kötetben, amelynek a szerzője már meghalt. Tehát lezárt, befejezett életmű, már változhatatlan ars poetica maradt utána. Az élő irodalomra természetesen nem lehet jellemző a lezártág, s megállapodott ars poeticát sajnos nem igen találunk. Mégis, úgy érzem, gazdagabb, izgalmasabb és feltétlenül teljesebb lenne a *Magyar ars poetica* címet viselő kötet, ha ma élő költők ars poeticáit is fellelhetnénk benne.

Pándi bevezető tanulmányában hivatkozik arra, hogy nem törekedhetett teljességre s valószínűleg találhatni még olyan magyar verset, amely a kötetbe kíváncszna. Mutatós de nem „fair” kritikusai játék volna azt méricskélgni, hogy különböző költőktől beválogatott versek mennyire tükröznék helyes arányokat, hiszen vitatkozni még az olyan biztos ítéletű irodalomtörténetírással is lehetne, mint a Pándié. Az arányok valóban

megfelelnek a tényleges helyzetnek, talán csak Vörösmarty szerepelhetett volna több verssel. Így semmiképpen sem érthető, hogy a *Liszt Ferenc* című hatalmas költeménye miért maradt ki a kötetből, amely nemcsak Vörösmarty költői programjának nagyszerű összefoglalója, de az egész magyar romantikának is ars poetica.

Befejezésül még annyit, hogy Pándi Pál gyűjteménye csak a magyar ars poeticák verses formába foglalt részével ismertet meg, a prózában írt ars poeticák gyűjteményes kiadása még hátralevő, rendkívül hálás feladat.

Osváth Béla

## FÁBRY ZOLTÁN: PALACKPOSTA

Az utószót írta: Juraj Špitzer. Bratislava, 1960. Szlovákiai Szépirodalmi K. 330 1.

A 30-as évek magyar irodalmának egyik legtöbbet emlegetett eszméje, a humanizmus éppúgy „sokértelmű” volt, mint a kor anyyi más fogalma. Számos válfaját és eltérő árnyalatát ismerhetni fel az értelmezésnek, különösen a polgári oldalon. Humanistának vallotta magát a konzervatív író, aki az örök csillagokra szegezte tekintetét, így akarván felülemelkedni a politikai harc alantasságán; a homo aestheticus, aki testvéreinek tudott minden embert, de nem összességében, hanem külön-külön egyedeiben; a sznob és fanyalgó kozmopolita, akinek tollán a nagy eszmék élmény nélküli üres pózzá váltak. A polgári irodalom egy másik szárnyán a humanizmus ókortudományt, az antik filozófiából összeállított miszticizmust; ismét másutt új klasszicizmust jelentett. Bár a fiatalabb nemzedék körében voltak csoportok, amelyek az emberiség eszméjének cselekvőbb, militánsabb megfogalmazását tartották legfőbb feladatnak, — a magyar polgári humanizmus ez időben egyenesen tűntetett passzívításával és a be nem avatkozás elvével. Ritka jelenségnek számít baloldali gondolat és humanizmus találkozása, amit Bálint György műve tanúsít: klasszikus hagyománynak, élő világirodalomnak és társadalmi elkötelezettségnek, politikai küzdelemnek egységbe forrasztását a hazai publicisztikában, esszé irodalomban másutt aligha találhatjuk.

E baloldali szellemű humanista hagyomány élő képviselője a csehszlovákiai Fábry Zoltán. Sorrendben negyedik kötete — *A Gondolat igaza* (1955), *A béke igaza* (1956), *Hidak és árkok* (1957) után — a forradalmi munkásmozgalommal együtt haladó humanistát állítja elének. Könyvének „genezisé, keletkezését, bujdosó kalandját és történetét” maga a szerző mondja el gazdag előszavában. Innen tudjuk, hogy a *Palackposta* nem új, hanem régi, nagyjában húszéves írásokat tartalmaz, melyeket 1942-ben állított össze könyvvé, üldöztetése idején, két ilavai internálás után, mintegy az utolsó szó jogán, hogy „élete üzenő értelmét testamentum-

ként” átmentse a jövő számára. A kézirat egy ügyvédi irodában mint „hagyatéki letét” vészelte át az idők. A *Korunkban* és a *Magyar Napban* jelentek meg először ezek az írások, s három nagyobb témakörbe rendeződnek: a német (*Német sirjelirat*), a szlovákiai (*Szlovenszkói küldetés*) és a magyarországi (*Magyar történelem német hatványon*) helyzettel, politikai alakulással, irodalommal foglalkoznak.

A *Palackposta* jobbára a politikai közíró munkásságáról ad számot. Szép vallomások előszavának — kilencven oldalára csaknem egy újabb könyv anyaga zsúfolódik — tájékoztatása szerint a *Palackposta* az *Antifasiszmus* címet viselő trilógia része, a *Korparancs* (1934) és a *Fegyver s vitéz ellen* (1937) után a harmadik, a zárófejezet, amihez még a „tervezett függelék” *A vádolt megszólal* csatlakozik. Fábry írásait igen nehéz szigorú tárgy szerinti elkülönítésben szemlélni. Politikai publicisztikája éppúgy nem ragad meg a napi időszerűségben s érveit egyszerre meríti a történelemből, irodalomból és bölcsletről, amint hogy irodalmi esszéit nemegyszer merészen időszerűsíti, az irodalmi témát aktuális feladathoz hívja koronatanúnak. Példa erre a *Palackpostából Kazinczy vagy Hentlein és Kötöcsy* című írása, de ugyanez az összefonódás mutatkozik a *Szlovenszkói küldetés: 1938, a Bucsú?* és a *Felvidéki szellem* című esszéiben is. Fábry „korparancsot” teljesített, amidőn túlment a „tisztá” irodalmi témákon, noha szenvedélyesen benső kapcsolat fűzte nem csupán a szlovákiai és a német antifasiszta irodalomhoz, de a XX. századi magyar irodalom alkotóihoz is. Feltűnő azonban, és ennek sok minden oka volt, hogy 1945 előtt kevesebbet fordul igazoló példákért újabb irodalmunkhoz. Nagyobbrészt teljes joggal, hiszen 1938-ban keserű igazságokat kellett leírnia, előbb azt, hogy „Menthetetlenül szolgánép a magyar!”, s utóbb ennek párját: „A magyar antifasiszmus még esedékes.” Amennyire igazak megállapításai, annyira forrásává is váltak egy szigorú erkölcsi

kérlelhetetlenségnek. Így érthető, hogy irodalmi vélekedései az elmúlt másfél évtized során nyertek teljesebb alakot. A *gondolat igazában* Tóth Árpádról, József Attiláról, Móriczról, Radnótiról olvashatunk gazdag európai névsor, Kant, Goethe, Nietzsche, Heinrich és Thomas Mann, Čapek, Fučík és Bezruč társaságában. Legértőbbben Ady Endréhez fordul. Személyes magyarázata van a költő iránti vonzalmának: az első világháború idején, majd utána Ady volt nagy eszméltetője, mi több — mint írja —, az egész szlovákiai magyar irodalom legfőbb inspirátora. Sok újszerűséggel értelmezi a *Palackpostában* található esszéje a *Halettak élén* költőjét, és erkölcsi — nem esztétikai — érdeklődéséből folyik, hogy a gondolati tartalom kibontásához nyújt új szempontokat. Költő magyarázatainak alapja egy frappáns axióma: „A magyar költészet filozófia-pótló fenomenén.” Fábry még adós az ígért Ady igazával, ami irodalmi esszéi sorában a főműnek ígérkezik.

Fábry humanizmusa mindig, kezdettől fogva erkölcsi elkötelezettségből, antifasiszmból és háborúellenességből táplálkozott. Így válhatott a szocialista humánus írójává. Humanizmusának eme alkotóelemei között lehetetlen bárminő fontossági rendet megállapítani — életművének mégis legszembeeszkőbb vonását ismerhetni fel abban az erkölcsi elkötelezettségben, szenvedélyességben, ami minden írását áthatja. Nem egyszer, de számtalanszor elmondja, elismétli, olvasói agyába és szívébe vési, vállalván így akár a monotonia vádját is, hogy az igazi irodalomnak etikai célokot kell megvalósítania; nincs irodalom erkölcsi tudat és hivatás nélkül. Azt az irodalmat becsüli és emeli magasra, amely „az embertelenség kényszerében... az imperializmus antiszociális korvalóságában” az emberért szól. Legkedvesebb költője Ady Endre, a háborúban magányos őrtálló költő, az „ember az embertelenségben”. De sűrűn idézi a német antifasisztákat, Thomas Mann, az elpusztított Carl von Ossietzkyt, Gorkijt, a centenárius évében Kőlcsey példáját. Az erkölcs tehát sohasem valami részletekkel való moralizálást jelent és különösen nem egyéni etikát, individuális megoldások foglatát. Amint Bálint György — erkölcsi humanizmusát Fábry is éltéphetetlennek tartja a politikától, társadalmi küzdelmekről. Erkölcsi elkötelezettsége nem azért magas értelmű, mert az örök csillagokra apellál, hanem mert az időszerű történelmet, a „korvalóságot” méri magas mértékkel. Többször emlékezett Kant kategorikus imperatívuszára: „Cselekedj úgy, hogy cselekvésed elve mindig általános, mindenkire érvényes törvénnyé válhasson”. Ez az elvont erkölcsi parancs konkrét alakban ölt testet Fábry írásaiban, a közélet embere számára a kor legjobb, leg-

erkölcsösebb és legátfogóbb céljait jelöli ki. Esszéi szenvedélyes ösztönzések, hogy az irodalom találja meg a korban adott erkölcsi teljességet. A *gondolat igazában* idézi Thomas Mann, nyilván önmaga igazolására is: „Mert a szó az ember becsülete és csak ez teszi az életet emberhez méltóvá. A nyelv maga az erkölcs.” Az „erkölcsös szó”-nak Fábry igen nagy hatalmat tulajdonít — néha tán túl is becsüli nemes elfoglaltsággal hatékonyosságát. De irodalomnak és erkölcsnek ez az elválaszthatatlansága képesítette rá, hogy évtizedeket töretlen írói becsülettel, tiszta magatartással küzdjön végig. Erkölcsi fel fogása alakította ki sajátos műfajait is. Esszéíró, de nem beavatottaknak ír. Nem azt az elegáns, ápol, sugallatos nyelvet műveli, amely a 30-as évek magyar esszéiben oly alkalmassá vált a fölényes mellébeszélésre is. Szenvedélyes nyíltsággal, közvetlenséggel meggyőzni, felrázni akar; riadóztat, tanúságot jegyez le, példázatot mutat. Fábry igen találoán maga jelölte meg e kötete mozgósító, harcra, szembeszállásra tüzelő publicisztikájának igazi műfaját a „riportázs-esszéiben”.

Elsők között volt, akik harcra tüzeltek a német fasizmus ellen. Profetikus jóslatai tragikusan beteljesedtek. 1932-ben a szovjetellenes nyugati sajtóhadjáratból, politikai machinációkból az új háborús készülődést olvasta ki; három évre rá a németek szerződésszegéséről ezt írta le: „1935. március 16-án kezdetét vette minden idők legborzalmasabb háborúja”. A forradalmár szocialista Fábry — a szlovákiai „falukutató irodalom” főművének, az *Éhség legendájának* megalkotója — a népre zúduló új borzalmak ellen tiltakozik, amidőn a háború ellen ír, s az is első felismerései közé tartozik, hogy az új fegyverkezés „a más világ ifjú óriását, a Szovjetuniót” akarja elpusztítani. Nemcsak ebben a könyvében, másutt is, állandóan foglalkoztatja a német kérdés: történelem, politika, irodalom helyzete és lehetőségei; a „német veszedelem magyar megkiáltásának” gondja. Félreértetlenül fogalmaz: „Közép-Európa imperialista mérge a német expanzió volt. A gyógyulás attól függ, mennyire hat e tájakon a humanizmus ellenmérge.” Ez a felismerés tette lehetővé, hogy Fábry nem egyedül a szlovákiai — és a hazai — irodalomnak, de a németnek is, demokratikus és szocialista hagyományainak és jövődjének védelmező méltatója lehetett.

A cikkeken végig követhetni a történelem mind aggasztóbb, fenyegetőbb és tragikusabb fordulóinak közvetlen hatását: a lángoló publicista megkeseredését és elmagányosodását. Elveit a nehéz években sem csorbította meg az idő, akkor sem, amidőn már szinte szál egyedül küzdött, küzdőtársak dezertáltak mellőle s a bizonytalan időre bízott *Palackposta* kéziratát állította össze. A



magára maradással magyarázhatni a kötet egynemű távlatvesztésből származó állítását, a „szlovenszói küldetés tudat” felnagyítását, a szlovákiai magyar irodalom bizonyos elsőbbségeit a hazaival szemben. Fábrý mindig is nagy küldetést szánt a szlovákiai irodalomnak, olyat, amelyhez az talán csak egyetlen rövid szakaszában, a Sarló mozgalom tetőzése idején érhetett fel. Kritikus és esszéíró azonban nem idomíthatja eszményeit a pillanatnyi irodalmi valósághoz, vállalnia kell a disszonanciákat, az előrefutás

nehéz próféta szerepét. Fábrý ezt is és ennél többet is magára vett. A szlovákiai magyar irodalom élő lelkiismerete volt és maradt. Az alkuvástalanság „stószí remetéje”, akinek művét a magyar irodalom is legszebb hagyományai közt tartja számon.

A *Palackposta* ismét alkalmat nyújt, hogy észrevegyünk: milyen sürgős és fontos feladat Fábrý regebbi, ma már szinte hozzáférhetetlen műveinek megjelentetése. Köteteinek sora csak így válhatna teljessé.

Béldi Miklós

## CSOKONAI-EMLEKEK

Összeállította és a jegyzeteket írta: Vargha Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 1.)

A MTA Irodalomtörténeti Intézetének az Akadémiai Kiadónál megjelenő sorozatai ismét újjal gazdagodtak. A jelentős vállalkozás megindulásakor természetes feladatként adódik, hogy megvitassuk az új sorozat tervét, tartalmi és „műfaji” kérdéseit, s hogy az első kötet mennyiben felel meg a belőlük következő igényeknek és szempontoknak tárgyi és alaki, szerkesztéstechnikai tekintetben.

Magáról a sorozatról és tervéről, sajnos, nem sokkal többet tudunk, mint amit a nagyigényű és gazdag ígértű cím, az *ItK. 1960/5. sz. borítékján* levő hirdetés és a megjelent első kötet, valamint az előkészületben levő munkák felsorolása elárul (*Gyulai Pál levelezése, Erdélyi János levelezése, Irodalmi diáktársaságok, Kölcsey és Gyulai Pál kiadatlan írásai*). A sorozatot megnyitó kötet élen ugyanis nem áll szerkesztői program, amelyet pl. az Új Magyar Múzeum induláskor adott az Irodalomtörténeti Intézet (l. It. 1956: 454, ill. Hegedűs Nándor: *Ady Endre nagyváradi napjai*. Előszó). A tervek bizonyára készen vannak, sajnálatos tehát a tájékoztatás hiánya. A forráskiadvány regebbi, kiadatlan vagy nehezen hozzáférhető írásokat és dokumentumokat foglal majd magába, de ezek is többféleképpen lehetnek, vonatkozhatnak egy-egy nagy íróegénység életére, pályájára és utóéletére (mint a *Csokonai-emlékek* c. kötet), önmagában kisebb jelentőségű, de központi szerepű író működésének dokumentumai révén egy-egy korszakra (ilyen pl. *Erdélyi János levelezése, Gyulai Pál levelezése és kritikái*) vagy irodalmi mozgalmak történetére (idevág az Irodalmi diáktársaságokról szóló kötet). Kíváncsú, hogy az utóbbiak közt helyet kapjon esztétikai, nyelvi és stílusirányzatokkal kapcsolatos anyag is.

Vargha Balázs köteté, a *Csokonai-emlékek* az egy írói egyéniséget és életpályát be-

mutató dokumentumgyűjtemény típusai képviseli.

Hasonló gyűjteményekre a regebbi emlékkönyvek, albumok mellett az utóbbi időből is több példánk van. Mindegyik más-más céllal készült, anyaguk jellege és szerkezetük is eltérő, de tanulságokat és ötleteket adhatnak a forrásgyűjtemény hasonló kötetének legmegfelelőbb kialakítására (bár ez természetesen az egyes kötetek anyagához kell, hogy igazodjék elsősorban).

Vargha Balázs, sajnos, szintén tájékoztatlanul hagyja az olvasót kötetének célja, az anyag kiválasztása és felépítésének módszere tekintetében. A tartalomjegyzéken kívül csupán a könyv borítólapjának belső szegélyén, a „fűl”-ön kapunk némi felvilágosítást a célról: meg akarja világítani Csokonai egyéniségének és költészetének ellentmondásos kortársi értékelését, s ezért közli az életével és irodalmi megítélésével kapcsolatos emlékeket, jórészt ismeretlen, illetve kiadatlan kéziratok dokumentumokat, továbbá nehezen hozzáférhető vagy eldugott nyomtatott anyagot. Tudjuk azonban, hogy a borítólap sorsa az időtől vagy a könyv tulajdonosának személyétől függ; a „fűl” semmiképpen sem pótolhatja tehát a tájékoztató elő- vagy utószót. Mind a sorozat jelentősége, mind a külsejében és anyaggazdagságában egyaránt imponáns kötet és nem utolsósorban maga Csokonai megérdemelte volna, hogy a kötet összeállítója a szerkesztés és jegyzetelés munkáján túl egy az egész anyagot egybefogó és áttekintő tanulmányban számoljon be munkájának céljáról, módszeréről, eredményeiről. Jó volna tudnunk a Csokonai-hagyaték sorsáról, hogy kötetének anyagából mi van már beépítve a Csokonairól írt eddigi munkákba, s mi az, ami valóban új, ismeretlen. Vargha Balázs, akit egy sor Csokonai-val foglalkozó munkája és nagy anyagismerete

predesztinált e kötet összeállítójának szerepére, nyilván jól meg is oldotta volna a valamely okból mellőzött feladatot. Hasznos lett volna az egyes fejezetek jegyzeteinek élen is egy-egy rövid, keretszerű összefoglalás.

Hasonló jellegű dokumentumkötet összeállítása természetesen csak olyan írók esetében éri meg a fáradságot és a tetemes kiadási költséget, akiknek egyénisége és jelentősége kimagasló irodalmunk történetében, s még nincs korszerű, tudományos életrajzuk (mint Csokonainak is, bár életrajzi regények bőven szólnak róla), vagy ha igen, forrás-anya nincs dokumentumszerűen feldolgozva, s így sem a részletkérdések kutatói, sem az irodalomtanítás számára nem hozzáférhetők. Ellenkező esetben ugyan megfontolandó, érdemes-e néhány szakember munkájának megkönnyítésére könyvkiadásunknak ekkora áldozatot hoznia.

A tíz lapos tartalomjegyzék nemcsak a kötetbe gyűjtött anyag gazdag sokrétűségét mutatja, hanem Vargha Balázs kutató-érzékének éberségét, finomságát, az anyagban és a korban való tájékozottságát is. A dokumentumok elrendezése Csokonai életpályájának, majd utóéletének időrendjét követi, zömében a múlt század negyvenes éveinek közepéig (nem számítva a róla szóló anekdotákat és legendákat). Sorra vesszük az egyes fejezeteket, hozzájuk fűzve megjegyzéseinket, amelyek kevésbé tartalmi jellegűek (s ezek is inkább kiegészítésre, mint törlésre vonatkoznak), s inkább a csoportosítás szempontjait és a szerkesztés egyes kérdéseit illetik.

Előljáróban mindjárt egy lényegi szerkezeti megjegyzés: Újabb kiadási gyakorlatunk szokásba vette a jegyzeteknek a főszövegtől elkülönített, hátravetett, mintegy függelékként való közlését. Ez a nagyközönségnek szánt népszerű munkákban vagy szépirodalmi kiadványokban még megokolható a szöveg zavartalan folyamatosságával — az olvasóra bízva, hogy szüksége vagy kedve van-e hátralapozni a jegyzetekre —, tudományos munkában és szövegközlésben azonban a jegyzetek és magyarázatok általában szervesen és szükségszerűen kiegészítik a főszöveget, s állandóan hozzájuk folyamodik felvilágosításért az olvasó. A folytonos hátralapozás ilyenkor nehézkes, időrabló és bosszantó. Különösen a sok rövidebb önálló részletből álló kiadvány esetében, amelyet nem folyamatos olvasmányként forgatunk, hanem tanulmányozunk. Ezért javasoltam már az Ady-próza kritikai kiadásával kapcsolatban is, hogy az ilyen jellegű kiadványokban — amilyen a *Csokonai-élmékek* is — a jegyzeteket közvetlenül az egyes cikkek után közöljük (l. ItK. 1956: 217, It. 1956: 375). Így is van a kötetnek a Kazinczy-levelezésből összeállított fejezetében. Sok ismétlés is elkerülhető ezzel.

Csokonai Józsefnek fennmaradt irataival kezdődik a kötet, némi fényt vetve a költő édesapjának műveltségére, szakmai tudására, fiának gyermekkori betegeskedésére és az egykori debreceni viszonyokra. Kíváncsinos lett volna megadni a kéziratos kötet külső leírását is, akárcsak a receptkönyvét. Helyes, hogy Vargha Balázs közli a jegyzetekben a kéziratos könyvekben előforduló, ismeretlen eredetű verseket, ill. töredékeket, a kor költői divatának szemléltetésére és összehasonlító kutatások alapjául.

A *Csokonai iskolai pályájára* vonatkozó dokumentumok közül legfontosabb a két kollégiumi pör teljes iratanyagának közlése. E résznél erősen érezzük a hiányt a XVIII. századi régi iskolarendszer, a debreceni diákélet és a kollégiumi viszonyok összefoglaló keretként való ismertetésének. Esetleg Nagy Sándor forrásul idézett könyvének egy-két idevágó részletét lehetett volna közölni.

A *Levelek és versek Csokonaihoz* c. fejezet anyagában jobb lett volna különválasztani a verseket. Ezeknek ugyanis alig van konkrét, életrajzi vonatkozásuk, egy csokorba fogva azonban hű képet adnak Csokonai barátságairól és a kor költői stílusdivatjáról.

Ebbe a levélcsoportba venném át viszont a *Függelék*ből Kazinczynak Csokonaihoz írt leveleit, esetleg a Harsányi-Gulyás kiadás óta felbukkant Csokonai-leveleket is (vagy akárcsak jegyzéküket), teljessé egészítve ezzel mindkét oldalról a költő fennmaradt levelezését.

Nem látszik egységesnek a *Csokonai az irodalomban 1794–1804* c. fejezet (a cím félreérthető is). Bethlen Elek kéziratos úti-naplója a kortársi emlékezők közé tartozik; egyébként is alig mond valamit Csokonairól, inkább a debreceni viszonyokat írja le, sok fölösleges részlettel. Az előfizetőkre vonatkozó jegyzékek ide tartozhatnak; a 108 pataki előfizető listáját azonban a 131 sz. jegyzet csak említi, de nem közli, és lelőhelyére sem utal. Az aránylag soványka fejezet valószínűleg kibővíthető volna még az egykorú sajtóból a költőre vonatkozó elszórt híradásokkal és kritikái megjegyzésekkel, esetleg Kazinczyn kívül más írók levelezésének rá vonatkozó részleteivel és egyes cikkek átcsoportosításával.

Érdekes *Csokonai Józsefnek levelezésének* anyaga a fiának halála utáni időből. E leveleknek életrajzi emlékezései — többet közülük Márton József már közölt 1816-i Csokonai-kiadásának Előbeszédében (a jegyzet ezt nem mindegyiknél jelzi) — azt mutatják, hogy a költő halála után mindjárt mozgalom indult az életrajzána megírását előkészítő kortársi emlékezők gyűjtésére. Puky Istvánnak és Fodor Gerzsonnak emlékező írását, Sárváry Pálnak Ferenczy Istvánhoz írt ódáját (l. 146–7., 156–7. és 221–2. sz.) nem kellett

volna talán különválasztani a kísérő levéltől (az első két esetben a jegyzetek is együtt tárgyalják őket).

Vitatni lehetne az *Emlékversek* összegyűjtésének teljességére igyekvő szándékot. Bár a költemények jellemzők a korra, s meghatón mutatják Csokonainak költőtársaival és barátaival való meleg kapcsolatát, s bizonyítják népszerűségét, a mennyiség korántsem azonos a költői értékkel. Talán lehetett volna válogatni köztük, s megelégedni némelyiknél a pusztá bibliográfiai felsorolással. Ilyen válogató-felsoroló módszert lehetett volna alkalmazni a Csokonairól szóló későbbi költeményeknél is, akár napjainkig haladva, mert semmi sem okolja meg, miért éppen Vajda Péter és Szemere Pál versei zárják a sort.

A következő fejezet (*Csokonai az irodalomban 1805–1833*) lényegében az ún. árkádiai per és a Kölcsen recenziója körüli vita anyagát tartalmazza. Mindkettőt igen hasznos volt együvé gyűjteni; az elsőt azonban jobb lett volna külön egységbe foglalni, az utóbbit pedig kiegészíteni Márton József kiadásának Előbeszédével és Csokonai megítélésének későbbi dokumentumaival, ill. a mai értékeléshez vezető út legfőbb állomásainak bibliográfiai jelzésével. Általában: ahol a dokumentumként szóba jöhető szöveg közlése nem érdemes, akár csekély irodalmi értéke, akár ismert, könnyen hozzáférhető volta miatt, kívánatos ilyenkor is a jegyzetekben a teljes felsorolás, bibliográfia megadása. Nagy segítség az a kutatónak, helyet pedig alig foglalna el.

*Ferenczy István Csokonai-szobráról* és az árkádiai per után jó negyedszázaddal később meg születő *síremlék felállításának* újabb mozgalmáról tájékoztatnak a következő két fejezet dokumentumai.

Az első csoport anyaga jellemző arra a lelkesedésre, amellyel a magyar közvélemény a szobrot alkotó művész önzetlen felajánlását fogadta, az utóbbi pedig fonák képként feltárja azokat a vissza- és széthúzó erőket, amelyek a síremlék tervének megvalósulását hátráltatták. Mindkét fejezet érdekes és kevésbé ismert anyagában akad azonban néhány főlősleges, bőbeszédű részlet, üres töltelék, különösen a második csoportban. Ezeket elegendő lett volna szemelvényesen, rövidítve vagy kivonatban közölni. A 245. sz. darab — Péczy levele Schedelnek — jóval későbbi (1844), a kiadás ügyével kapcsolatos, s így más fejezetbe tartozik.

A *Kortársak emlékezései* c. fejezet aránylag soványnak látszik, mert az ide tartozó anyag egy része más fejezetekbe, főként a levelek közé került. Itt elsősorban azoknak jutott hely, amelyek terjedelmük vagy későbbi keletkezésük miatt külön csoportba kíváncsítottak. Bár éppen Vargha Balázs adta ki

nemrég újra, a Magyar Könyvtár sorozatában (1955) Domy Márton *Csokonai-életrajzát* (1817), a teljesség kedvéért nem ártott volna legalább kivonatban, legfontosabb részleteiben közölni a költő életrajzának első kísérletét. Jórészt helyet is lehetett volna szorítani neki a fejezet anyagának gondosabb kiválogatásával és figyelmesebb megismerésével. Sárváry Pál s főként Gaál László szövegeiben ugyanis töredékességük folytán igen sok a felesleges tartalmi, sőt gyakran szó szerinti ismétlődés (l. még a 491. lapon is). Gaál feljegyzéseinek Széchenyi könyvtárbeli változatát adta itt közre Vargha Balázs. Erről mint fogalmazványról készült az a kézirat, amelyet Toldy Ferenc használt, s most az akadémiai könyvtár őriz. Vargha Balázs ezt is kiadta előzőleg szemelvényesen a Magyar Könyvtár említett kötetében. Ha most a tárgyak és időrészek szerint csoportosított eredeti feljegyzéseket is csak főlősleges ismétlődésekkel sikerült sajtó alá rendezni, nem lett volna hasznosabb, akár nagyobb munkával is, a fenti módon, teljesebb, egységes, az ismétlődéseket kiküszöbölő szöveggé szerkeszteni a feljegyzések két kéziratát? Kiegészítésül talán fel lehetett volna használni Sárváry élettrajzi vázlatainak Szinnyei bibliográfiájában említett változatát (Kisfaludy-Társaság Évlapjai 1846), esetleg Schedel (Toldy) 1844–46-i Csokonai-kiadásának némely részletét és a bibliográfiák alapján néhány jelentősebb, kevésbé ismert, adat-szerű közlést.

A *Csokonai-anekdóták és legendák* csokrát is szívesen látnók gazdagabbnak. Petőfi mellett Csokonai a költő-garabonciás másik megismerésítője népünk képzeletében. Dienes András könyve *A legendák Petőfije*. 1957) mutatja, hogy az ilyen gyűjtés még ma is milyen szép eredménnyel bízt. Néprajzi gyűjtések közt és a régi debreceni kalendáriumokban bizonyára eredményes volna a kutatás.

Hatalmas válogató munka rejlik a *Függelékben*, amely *Kazinczynak* Csokonaival folytatott és róla szóló *levélváltását* emelte ki a Levelezés huszonkét kötetéből, teljes szövegekben vagy kivonatban. (Az 1960-ban megjelent 23. kötet anyagát már nem dolgozhatta fel Vargha Balázs.) A 218 levél Csokonai fellépésétől szinte Kazinczy haláláig nyomon kíséri a költő pályáját, majd a halála után körülötte és a „debreceniség” körül zajló vitákat, amelyeknek egyik vezére éppen a széphalmi mester volt. A kor irodalmi izlése-ellentéteinek tükré ez a gyűjtemény, amelynek összeállítása igen hasznos gondolat volt, mert szinte szervesen kiegészíti a kötet egyes fejezeteit. Éppen ezért talán jó lett volna a terjedelmes anyagot — mint az árkádiai pörnél már javasoltuk — csoportokra osztani.



A kiadvány szövegközlése a könyv tudományos jellegének megfelelő filológiai hűségre és pontosságra törekszik dicseretes módon. A rövidítések feloldása és a helyenként szükséges szövegkiegészítés szögletes zárójelekkel történt; ügyelni kell azonban ilyenkor a helyesírási következetességre (pl. 8. l.: egy[gy]lk, 9. l.: eg[gy]lytt). A kéziratok bizonytalan olvasatából látszik eredni néhány valószínű elírás, pl. *serumpulus* (23): a jegyzetben helyesen *scrupulus* (550); *metszetek* (147): *metszetek* (?); *Itincrátor* (157): *Itinerátor*(?); *nevtől* (221): *névtől* (?); *dicsejárma* (357): *dicsejárma* (?); *Vécsey* (383): *Vécsey*; *Ó* (424): *Ó*; *Zsizi* (457): *Zsuzsi* (?).

Az idegen nyelvű, többségükben latin szövegek fordítása (Muraközy Gyula munkája) általában jó, pontos, könnyed, a verseké stílusosan költői. Egy-két esetben lehet vitatni a szóhasználatot: *clausura*: *épület-fogság* (33) helyett inkább szobafogság; *furtum*: *rablás* (71) — helyesebben: lopás, tolvajlás, csalás; *quis possit*, ill. *posset determinare*?: *ki tudja*, ill. *képes meghatározni*? (59) — ki határozhatná meg? Szóvá lehetne tenni azt az egyenetlenséget, hogy némely szövegnek, így pl. a kollégiumi pór latin jegyzőkönyvének magyarul a lap alján párhuzamosan követi az eredetit, a legtöbb idegen szöveg fordítása azonban hátra, a jegyzetbe került (néhány esetben el is maradt). Jó volna az egyöntetű megoldás; a jegyzetnek közvetlenül a főszöveghez való kapcsolása jórészt meg is oldaná a kérdést.

Általában több mint másfél százados szövegekről lévén szó, nagy számmal fordulnak elő bennük a korra jellemző és magyarázatot kívánó fogalmak, szavak, kifejezések, nevek. Vargha Balázs talán méltatlannak érezte a kötet tudományos jellegéhez és a felhasználó szakemberekhez, hogy iskolás módon jegyzetessen. Pedig hasznos lett volna, mert a szakmailag felkészült olvasó elé is gyakran bukkannak sajátosan a kor világához tartozó, feledésbe merült szavak és nevek, s legfeljebb tudja, hol kell felvilágosítást keresnie, ha ugyan rendelkezésre állnak a megfelelő források, s megtalálja bennük, amit keres. Az anyagban és a korban otthonos szerkesztő adhat legkönnyebben és legeredményesebben segítséget az olvasónak.

A lapalji jegyzetek általában a közölt szöveg írásmódjára (törles, betoldás, hiány, olvasat stb.) vonatkoznak, vagy a kéziratban levő megjegyzést közlik. A törlések és betoldások jelölésében kívánatos lett volna a tarkaság helyett egységesen a gömbölyű zárójelek használata; az erre utaló megjegyzés csak a 200. lapon tűnik fel. Az első fejezetben a képekre való utalások nem világosak, nem tudjuk, melyik képre vonatkoznak (a képek mutatójában pedig hiányzik a lapszám feltüntetése). Négy fejezethez nincsenek is jegy-

zetek; lehet, hogy talán nem volt rájuk szükség? A magyarázó jellegű megjegyzések a kötet végére, a Jegyzetekbe kerültek, a Kazinczy-levelezéshez azonban ilyenek is kapcsolódnak a lap alján. E változatosság zavaró.

Az 540 szövegoldalt 85 oldal magyarázó jegyzet követi, nem számítva a Kazinczy-levelezéshez írt magyarázatokat. Ez az arány is mutatja a kötet szerkesztőjének elmélyedő munkáját, különösen a levelezést tartalmazó fejezeteknél.

Feltétlen tudományos követelmény az egyes szövegek, dokumentumok elhelyének pontos megjelölése, nemcsak általános utalással (l. 20. sz. jegyzet, 556. l.), hanem minden egyes darabnál külön; ha a kutatót csak egy bizonyos dokumentum adatai érdeklik, nem kényszeríthetjük, hogy felvilágosításért végigböngéssze az egész anyagot. Az egyenkénti utalás egyébként is gazdaságosan megoldható rövidítésekkel.

A fogalmi magyarázatok szükségességén kívül azonban úgy érzem, hogy ennyire terjedelmes, sokrétű és összeszövődő anyagban nem lehetünk eléggé bőkezűek a keresztutalásokkal, amelyek szervezettebb egységbe kapcsolják a széttagolódó részeket, és megvilágítják összefüggéseiket.

Természetesen nagy gonddal ügyelni kell szöveg és jegyzet adatainak egybevághására, az utalások abszolút pontosságára. A nagy terjedelem és a tördelés elcsúsztsága okozza talán a kötet jegyzeteinek néhány pontatlanságát, téves utalását (pl. a 139. sz. jegyzet a levél írójára, Szeless Józsefre vonatkozólag 1803. dec. 31-i levelének jegyzetére (73. sz.) utal. Ott azonban 1802-es évszám áll (a levél szövegénél a hibás keltezését lábjejezt helyesbíti), s Szelessről semmit nem tudunk meg, hanem a 49. sz. jegyzethez kell visszalapoznunk felvilágosításért; a 142. sz. jegyzet Szilágyi Dánielről azt mondja, hogy „nevével nem találkoztunk Csokonai írásaiban”. A nevezett azonban ott szerepel a kötet 195. lapján a Csokonai összeírta előfizetők közt; a Függelék 64. sz. levelének jegyzetében említett cikkek adatai tévesek: 1. a rájuk vonatkozó 198. és 199. számú jegyzetet (597. l.); az utóbbiban ismét van két hiba. Fokozott, ismételt ellenőrzéssel kell ügyelni a hivatkozások egyezésére, mert néha egyetlen adat elcsúsztsága alig kibogozható hibagubancot ránt össze. Az egyes cikkekhez közvetlenül csatlakozó jegyzetek az ilyen hibalehetőségeket is jórészt kiküszöbölnék. A kötet szerkesztésének bonyolultsága miatt néhol üresen maradt az utalás lapszámának helye (468, 507, 601).

Nagyobb cikkek terjedelmesebb jegyzetanyagát a tájékozódás megkönnyítésére kívánatos lapszámok szerint tagolni, de ezt a csak a 211. sz. jegyzetben találjuk.

A Függelék anyagában is helyesebb lett volna más-más betűtípussal közölni a levelek idézett szövegét és a hozzájuk fűzött jegyzeteket.

Néhány apró kiegészítés a jegyzetekhez: Márton József szótárírói működéséről, amelyben Csokonai is segítette, l. Gáldi László: *A magyar szótárírodalom* ... 144 (1957). Az anekdoták forrásaihoz: György Lajos: *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai* (1934) és *Világjáró anekdoták* (1941); Tóth Béla: *Magyar anekdotakincs* II, 166 és az új, 1957-i kiadás 129.

A szövegekben előforduló személyekre vonatkozó magyarázatokat, életrajzi adatokat ésszerűbb mindig egyöntetűen az első rájuk vonatkozó jegyzetben közölni, mint részben itt, részben a *Névmutató*ban is. E felemás megoldás ellenére a *Névmutató* szerkesztése gondosnak mondható, csak egy-két név maradt ki belőle (pl. *Barcsa János* 554, 611; *Illei Takács Károly* 150—1, 217, 257, 481, 578, 589, 593). Zavart okoz azonban a neveknek (a kifejezett szándék ellenére) következetlen, a szövegközlésben előforduló alakokkal gyakran nem egyező írásmódja, amely a kevésbé ismert vagy a gyakori nevekénél azt a hitet keltheti, hogy más-más személyekről van szó. A kettős neveket az előnevek betűrendi helyén is fel kell venni.

A helynevek jegyzékéből talán csak *Bagos* (475) hiányzik, s régies alakban maradt *Csököly* (*Csököl*) és *Hedrehely* (*Hedrahely*) neve. A kevésbé ismert helységeknek nem ártott volna feltüntetni a megyét is.

És végül: életrajzi jellegű dokumentumgyűjteményhez ajánlatos csatolni függelékül az író életének eseménytáblázatát, műveinek s a kiadásoknak kronológiáját, esetleg térképet is.

Sok helyet foglalna el a kisebb hiányszágok s a részben sajtóhibából eredő téves adatok, lapszámok felsorolása; a megszabott terjedelmet jóval meghaladóan foglalkoztunk ugyanis a kötettel. Legyen mentség és magyarázat, hogy az új irodalomtörténeti sorozat további köteteinek érdekében tettük. Elsősorban a sorozat jól átgondolt tervét és a kiadványok típusát kell kialakítani. A különféle tárgyú és jellegű kötetek számára is bizonyos általános, egységes szerkezeti elvekre és technikai megoldásokra van szükség. A kötetek tárgyának és anyagának helyes kiválasztása mellett éppoly fontos a kiadványok hasznosságát biztosító filológiai pontosság: hűség a szövegközlésben s az adatok leggondosabb ellenőrzése. Különösen a jegyzetelésre, a kísérő magyarázatokra kell felhívunk a figyelmet; e téren megdöbbentő hibákkal találkozhatunk néha. Az anyag összefüggéseit megvilágító jegyzetek és keresztutalások alapossága mellett fordítsunk gondot a nyelvi magyarázatokra is. Az egyes kötetek összeállítói mellett az ellenőrzést végző lektorok és a sorozat szerkesztői is kell, hogy érezzék a felelősséget a forrás értékű sorozat filológiai tökéletességéért.

Kovalovszky Miklós

## GYULAI PÁL LEVELEZÉSE 1843-TÓL 1867-IG

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Somogyi Sándor. Bp. 1961. Akadémiai K. 723 1. 4 t (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 3.)

Nem szépírói igénnyel formálta leveleit; smmi nyoma bennük a praktikus célon túl-emelkedő műgondnak. Csupán eszközök voltak számára, az érintkezés, a kapcsolat távol-ságokat áthidaló eszközei. Egyénisége magyarázza, hogy alig szól érzéseiről, hogy kerüli az intimítást, s levelei inkább tükrözik tevékeny életét, mint érzelmeinek mozgását, élményeinek lerakódását. Nem a vallomás bensőséges alkama volt tehát számára a levélírás; gyakran csupán apró, ügyes-bajos dolgokról váltott szót barátaival, ismerőseivel. Mintha egyetemes érvényűnek tekintette volna a feleségéhez írt sorokat: „Ne haragudjál, ha keveset írok érzéseimről... Miért veszteges-sük a szót arra, a mit csak érezni lehet? Beszéljenek a képmutatók, az affectalók, mi szeressük egymást édesem.”

1849 előtt csak a bizalmas barát, Szász Károly inspirációja lazította meg azokat a gátakat, amelyek útját állták a legszemélyesebb érzések megnyilatkozásának. Irodalmi nézeteit szintén e barátság klímája szö-ltaltatta meg. Az elnyomatás korában aztán már más tényezők is befolyásolták levelezése horizontját. Legtartalmasabbak a kényszerű magányban született írások: a gerneszegi, a berlini s a kolozsvári levelek. Polémiák, sikerek és kudarcok után távozott mind-három alkalommal Pestről, s az egyéniség kisebb-nagyobb válságai árnyalták visszavonulását. Ilyenkor mintha mélyebb rétegeket mozgattak volna meg életének konfliktusai. Nemcsak az irodalmi viszonyokat jellemezte leveleiben; a szokottnál nagyobb-fokú önvizsgálatra készítette polemikus tábo-

rozásainak visszhangja. S ha sok új vonást nem is adnak e levelek Gyulai jellemrajzához, mindenesetre fényt vetnek az egyéniség formálódására, a jellem kialakulására.

Erdekes, hogy ifjúkorában benne is lap-pangott valami a Sturm und Drang lelki feszítőerőiből. Egyik levele szerint gyűlölte az „illedeket és korlátokat”, s a szív sugallatához fellebbezett az emberi érintkezés hideg szabályai elől. Nemcsak eszmei meggondolások hajtották, amikor részt vállalt a forradalom kolozsvári mozgalmaiban. Egyéniségével rokonnak érezte a nagy napok lázas tempóját. „En — írta — most elemembe vagyok. Nekem izgatottság kell s Kolozsvár az van...” A világi tragédia aztán olyan életkorban szakadt rá, amikor amúgyis választást kellett állítani. Ekkortájt jutott abba a periódusba, amikor a személyiségnek végleg realizálnia kellett önmagát. Egyszerre sújtotta tehát a nagy eszmék hajótörése és az egyéni útkeresés bizonytalansága.

A nemzethalál vízióját a legnagyobbak hitével hesegette el magától, ám egyre győtrőbb aggodalommal gondolt saját jövőjére. Érezte, most már meg kellene alkotnia a nagy, az időtálló művet: tehetsége bizonyítékát, próbálkozásainak végleges igazolóját. Hajtotta a munkaöszön; regényt, majd drámát akart írni, balladaskötetet is tervezett, mert maga sem tudta még, merrefelé ösztönzi tehetsége. Késérítették ugyan mostoha körülményei, de a lélek elszánt kompenzációval válaszolt: „En már tisztába jöttem magammal. Az élettől nem sokat várok. Jólét, boldog családi élet számkivetvék ábrándaimból”, mert „mindezeket bírva, nem lehetek boldog, ha a költészetnek nem élhetek. Ezért ez fő célom, a többi másodrangú dolog...” A költészetért „képes vagyok tűrni, nélkülözni, szenvedni.”

Komoly ellentétek tanulása lehetett a félig rezignált, félig ihletett leszámolás. Jelzi, hogy a fiatal Gyulai útkeresése összefonódott némi belső fogyatékoság-érzet szubjektív ki-egyenlítésével. Nemcsak az anyagi javakat vélte elérhetetlennek, de nem bízott érzelmei erejében sem. Ezért állította szembe az alkotás-nyújtotta kielégülést a „boldog családi élet” képével. Egy pontra irányult tehát a magakeresés és a lélek kényszer-alakította egyensúlya: klasszikus értéket alkotni.

Aki ismeri Gyulai életrajzát, annak nem kell bizonygatni, hogy mennyire magában hordozta ez az állapot a konfliktus lehetőségét. Mindenekelőtt: egyre váratott magára a „nagy mű”. Több volt a szándék, mint az eredmény, több a terv, mint a megvalósítás. A forrongó, az önmagával is vívódó ifjú nehezen formálta a „remek”-et. Maga is tudta, hogy kapkod: „Egyszer drámát, más-szor balladát, aztán semmit sem végzek be. Így szólsz talán — írja Szász —, s meg

lehet igazad van. De az önmagával küzdő lélek szeszélyes, nyughatlan s mégis hamar fárad.” Hiába próbált csak a költészetnek élni, ezzel még nem semlegesítette magán-viszonyainak nyomásztó hatását. Megbíz-tásai sok időt és erőt igényeltek, s szinte csak lopva írogathatott. Gernyeszegen csupán az estéje volt szabad; Nádasdy Tamással együtt kellett tanulnia, mégpedig olyan stúdiu-mokat, amelyekhez semmi kedve nem volt; Kolozsvárott szinte végsőkig igénybe vette az iskola és a közélet. Amikor meg Pesten élt, az irodalmi napszámok kenyerét ette. Nem csoda, ha gyakran kifakadt leveleiben: „Lefekszem és álmodozom, mint rab bilincsei közt, a független életéről s szabadságról.” Visszás volt az is, hogy eleinte csak a szépirodalom vonzotta, s a kritikát, az esszéit leg-feljebb tehetsége melléktermékének tekin-tette. Végül: nehezen idomult hozzá a sajto-diktálta tempóhoz. Nyomasztotta, hogy határidőre kellett dolgoznia, s rettegett a kéz-iratért kopogtató nyomdaiasoktól. Depresz-szív hangulataiban úgy érezte, elsiette minden munkáját, nem tudta kiaknázni a témaiban rejlő lehetőségeket. Még az 50-es évek közepén is félremlett benne a gondolat: odajuthat, hogy egyetlen vizsgától is megfosztja magát, mert könnyelműsködött a költészettel, — életcéljával.

Látszólag mást mutat a műkritikus Gyulai Pál. Hangja már 1850-ben magabiztos volt, s ítéletei határozottak. Korán feltettzett pole-mikus hajlama is, az a bizonyos lelki harc-készültség, amely mindig kész volt vállalni a tollesatát. Valójában mégisincs szó ellentétéről, mert a tüzetesebb vizsgálat sok hasonlóságot talál a kritikusi és a szépiró állapota között. Kettős szándék vezette az 50-es évek Gyulai-ját: bírálataiban törekedett a helyes ítélet-alkotásra, s egyúttal nagy erőfeszítést fejtett ki annak érdekében, hogy induktív módon, a műalkotások tanulmányozása során elvonja kritikáinak elvi szempontjait. Ítélt és elv-teremtő munka szimbiózisa volt ez, tele vál-tozásokkal, ellentmondásokkal. Jóval több a módosulás és az ellentét eszméiben, mint ahogy a hangnem alapján gondolhatnánk.

Összefügg az alakuló, féligkész egyéniség-gel, hogy rendkívül érzékenyen reagált kritikáinak visszhangjára. Néha a magános-ság, sőt a védtelenség érzése is meglepte: „Most még izoláltabban állok, mint valaha, mind a közönség, mind azok, kik ellenem ír-nak, úgy tekintenek, mint aki semminemű irodalmi párthoz nem tartozom, még a Pesti Naplóhoz sem, hol csak azért tűrnek, mert mulatságos és eredeti egy kis ember vagyok.” Késérítették a gyanúsítgatások, a gyakori félreértések és félremagyarázások. Érzékeny-sége odáig sodorta, hogy vissza akart vonulni a publicisztikától és a kritikától. Ilyen szán-dékkal utazott Berlinbe, de még Kolozs-



vározt is fel-felizzott benne a keserűség. Arany-nak írta, hogy az elmúlt tíz esztendő meg-  
ítáltatta vele a „sok kicsinyes hiúságot, a  
személyek szertelen cultusát, a barátság paj-  
táskodásait.”

Erősebb egyéniség volt, hogysem meg-  
oldhatatlan feladat elé állították volna e  
konfliktusok. Főleg azt a belső hullámvérést  
jelezték, amely időnként elborította szellemi  
erőfeszítéseit, ám az extravertált jellem min-  
dig talált feloldódást. Néhány tényező azon-  
ban túlmutat az egyéni, pusztán jellemtani  
problémán. Nemcsak arról van szó, hogy a  
növekedés depresszív, de többé-kevésbé ter-  
mészetes lelki reakcióit tükrözi Gyulai fejlő-  
dése a Bach-korszakban. Időnként kellemet-  
len közérzet lepte meg: nem találta helyét az  
adott irodalmi viszonyokban. Miközben  
„növekedett” benne a kritikus, egyre jobban  
ránehezedett a kor kritikaellenes hangolt-  
sága. Úgy érezte, túl nagy ellenszenvet váltá-  
nak ki bírálatai, s polémiáit még barátai sem  
fogadják mindig szívesen. Érzését az irodalmi  
viszonyok táplálták, de táplálta az évtized fő  
politikai eszméje, az egységes nemzeti össze-  
fogás, amely szintén nem kedvezett a kriti-  
kának.

Leveleiből kiderül, hogy teljes zűr-zavar  
jellemzte irodalmi közéletünket a világosi  
tragédia után. A nemzeti katasztrófa szét-  
szórtta a tehetségesebb költőket, s utánczók és  
dilettánsok foglalták el a „kipusztult csehek”  
helyét. Táplálta az epigonizmust a passzív  
ellenállás „magyarkodó” divata is, amely a  
nemzet alkotóereje bizonyítékának tekintett  
minden kiadványt, s utat nyitott a rossz ízü  
nemzetieskedésnek, a hungarocentrizmusnak.  
Csak a kölcsönös dicsőítést tűrte meg ez a  
légkör, s az irodalmi morál rohamos hanyat-  
lásához vezetett. A kritikus ki volt szolgál-  
tatva a zseni pózában tetszelgő tehetség-  
telenség inzultusának, s egymást érték a  
kisebb-nagyobb irodalmi botrányok (Gyulai  
és Tóth Kálmán, Csengery és Török János  
párbaja, Sükei és Dobsa pofozkodása stb),  
vagy ahogy Gyulai írta: „Az ifjú Magyar-  
ország egymást eszi s marja.”

Az a koncentrikus támadás volt az esz-  
mélkedés első jele, amely 1853 táján bonta-  
kozott ki, s az epigonizmus megfélemezésére  
törekedett. Minden jelentősebb írónk helye-  
selte e célt, mégis mennyi akadállyal kellett  
megküzdenie a bírálatnak! Nem volt kritikai  
folyóirat, s Gyulai például csak Szilágyi  
Ferenc lapjában, az elnyomó rend orgánumá-  
ban tudta megjelentetni Szépirodalmi szemlé-  
jét. Maga adott lehetőséget arra, hogy  
híreszteljék: a zsarnok hatalom vele gyaláz-  
tatja a magyar irodalmat. Szász Károly  
Kinizsi-bírálatát egyideig nem közölhette  
Pákh, mert a rendőrség visszavonta a *Hölgy-  
futár* egyik számát, s így „emberei népszerűek  
lőnek a közönség előtt.” Ebben a harcban

születtek meg az évtized első felének kezdet-  
leges, fluktuáló szervezkedései. Valamennyi-  
nek az volt a célja, hogy a tehetségeket  
gyűjtse táborba a tehetségtelenség és az  
izléstelenség ellen. Serkentő, ösztönző élmé-  
nyük az a veszedelem volt, amely az epigo-  
nizmus „tatárdúlása” nyomán fenyegette  
irodalmunkat, s európai látókört, magasabb  
művészi igényeket igyekeztek képviselni. Nem  
osztódási folyamat volt ez, nem pártok tusa-  
kodása, hanem a nemzeti irodalom szinte  
egységes tiltakozása, tehát egyfajta kon-  
centráció. Gyulai már 1851-ben biztatta  
Pákhot, hogy folyóirat köré tömörítse a  
„használható elemeket”. A *Szépirodalmi  
Lapok* szintén a színvonal követelményét  
hangoztatta: „A világirodalom iskolájába  
kell járnunk, ha irodalmunkat magasabb  
álláspontra akarjuk emelni.” E vissza-  
visszatérő program utolsó képviselőjének  
tekinthető még Arany *Figyelő*-je is. Amikor  
Pestre hozták a költőt Deákék, s az irodalom  
szervezését bízták rá, nem pártalakítást  
vártak tőle, hanem „mintalapot”, s az irodal-  
mi élet egészének összefogását. Igazolja  
állításunkat az, hogy Arany szinte mindenkit  
megszólaltatott lapjában, de igazolja a  
*Figyelő* 1. számának *Előrajz* című program-  
cikke is: „Óhajtasom az, hogy e lap irány-  
adóvá s mintegy irodalmi központtá nője ki  
magát... S e szellemi versenyből ifjabb  
pályatársaim, a jövő reményei, sincsenek  
kizárva. Nem a régít az új ellenében, hanem az  
örök szépet az idő gyalogságai ellenében,  
akarjuk képviselni.”

A Bach-korszak második felében aztán  
megtaláljuk már az osztódás jeleit is; gondo-  
lunk például a *Pesti Napló* és a *Magyar Sajtó*  
köré tömörült csoportra. Az előbbi szokás  
Irodalmi Deák-pártnak nevezni — Salamon  
Ferenc 1888-as visszaemlékezése nyomán.  
Somogyi Sándor is azt írja a 178-as levél  
jegyzetében, hogy Csengery, Pákh és Gyulai  
a *Szépirodalmi Lapok* megjelenésekor (1853)  
„már egyaránt az alakuló Irodalmi Deák-párt  
vezérkarához” tartozik. Néhány tanulmány-  
író még tovább ment az elmúlt évtizedben.  
Gyakran a kiegyezés utáni állapotokat vetít-  
ette vissza a Bach-korszakba, s anak-  
ronisztikus, a tényekkel ellentétben álló  
szerepkört tulajdonított e csoportnak.

Régóta ismert tény, hogy közvetlenül a  
kiegyezés előtt kezdődött meg irodalmunk  
kettészakadása. Viták, ellentétek nem hiá-  
nyoztak a Bach-korszakban sem, ezt az idő-  
szakot mégis az irodalmi egység utolsó év-  
tizedének kell tekintenünk. Az íróegyeniségek  
nem alkottak még frontot, s a szakadék sem  
volt mély közöttük. Jellemző a helyzetre, hogy  
Csengery csak „bolond Mór”-ként emlegette  
Jókait, mégis ő volt a *Pesti Napló* fő tárca-  
írója az egész évtizedben. Az *Egy magyar  
nábob* után itt jelent meg a *Kárpáthy Zoltán*

is; 1857-ben párhuzamosan közölte a lap *A nemzet napszámosságait* s Jókai *Eldűközött családját*. A szerkesztői megjegyzés szerint *A barátjait* levélát szintén a *Napló* akarta bemutatni az olvasóközönségnek. Vajda például igen elismerően írt a *Budapesti Szemlé*ről és Arany *Figyelőjéről* még az 1862-es *Önbírálatban* is.

Gyulai levelezése éppen azt bizonyítja, hogy mennyire fluktuáló, milyen laza társulás volt e korszak „irodalmi Deák-párt”-ja. Hatalmi pozíciókkal nem rendelkezett, „tagjai” éppúgy ki voltak szolgáltatva a társadalom ingatag áldozatkészségének, mint az évtized bármelyik költője, bármelyik csoportja. A *Budapesti Szemle* állandó anyagi zavarokkal küszködött, örökösen a bukás szélén állt, Arany lapjainak pedig még mostohább sors jutott osztályrészül. Kiderül a forráskiadványból, hogy csupán Csengery sürgette a csoportosulást, benne tudatosult legtisztábban a pártserű tömörülés eszméje, de jó ideig képtelen volt összefogni a divergenciára hajlamos íróegyeniségeket. Pákh egyik levele szerint (129-es) nem is élt bennük a pártba tömörülés szükségességének tudata, s e korabeli dokumentumnak bizonyára jobban hihetünk, mint Salamon Ferenc 30 év múlva keletkezett, erősen stilizált visszaemlékezésének. Csak 1858 végén találkozunk első egységesebb, céltudatosnak látszó akciójukkal: az akadémiái újraválasztások idején.

Még tarkább világba lépünk, ha az egyeniségek politikai eszméit vizsgáljuk. Valamennyiük számára ellenszenveseek voltak már a forradalmi „illúziók”, az „ábrándok”, a „kalandok”, de ez a meglehetősen általános közérzet kevés volt ahhoz, hogy egységes politikai koncepciót alakítsunk ki bennük. Maga a marxista történettudomány cáfolta meg a polgári történetírás ama legendáját, amely Deákot a 48-as alkotmányosság következetes képviselőjévé avatta már a Bach-kor első éveitől kezdve. Kimutatták tanácstalanságát, kapcsolatait az ókonzervatívokkal, s azt is, hogy elvei csak az évtized végén kristályosodtak ki, s csak az októberi diploma után kezdett hozzá pártja megszervezéséhez. A középnemesi liberalizmust sokáig megülte tehát a tanácstalanság, s csupán a 60-as évekre beérő politikai, társadalmi, gazdasági folyamatok oszlatták el iránytalanságát, s terelték rá a kiegyezés útjára. Kemény csak lassan távolodott el a röpiratok nagy felzúdulást kiváltó eszmevilágától. Eötvös *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs* című műve viszont inkább ókonzervatív szemléletet tükrözött még 1859 végén is, s barátai sem fogadták túlságos örömmel. Gyulai verset írt a száműzöttekről, s oly elevenen lobogott benne a zsarnokság gyűlölete, hogy e szenvedély néha felvillantotta még a fegyveres ellenállás képét is.

Ha volt valamilyen közös eszméje a szóban forgó csoportnak, az a nemzeti összefogás, az egységes ellenállás meglehetősen általános gondolata volt. Talán nem kell bizonygatnunk, hogy az ilyen koncepció éppen nem kedvezett a pártalakításnak, mert szembe fordult a szeparatív törekvésekkel, a pártoskodással, az egységet gyöngítő csoportosulással, de nem kedvezett a kritikának sem. Aggódva figyelték már azokat a polémiákat is, amelyek Gyulai körül robbantak ki 1856 és 58 között. Teleki Domokos békülésre szólította fel az ellenfeleket, mondván: „engedjétek legalább azon vizsgálatot egy aggódó kebelnek, hogy a nemzet együtt maradjon; együtt mindenütt, együtt irodalmában”. A nemzeti ellenállás 1859 táján kibontakozó hullámában Kemény tudtára adta Gyulainak, hogy mindent írhat a *Pesti Napló*ba, csak kritikát nem. Csengery is óvta attól, hogy polémiát kezdjen Erdélyi és Salamon ellen, s nem közölte a *Budapesti Szemlé*ben Jókait támadó *Néhány szó a kritikáról* című vitaírást sem, mert éppen az irodalmi pártok kialakításáért emelt szót, — időszerűtlenül. Tompával folytatott levelezése teszi valószínűvé, hogy Arany is csak kézirat hiányában jelentette meg a fentebbi cikket, hiszen teljesen ellentétes volt azzal a programmal, amelyet Gyulaihoz írt levelében így körvonalazott: „Utóbb majd kritikái ismertetések is adunk; a nélkül, hogy éles polémiába keverednénk.” Ezek után nem lephet meg bennünket, hogy éppen a feltételezett Deák-párt tagjai támadták a pártalakítást sürgető Gyulai-cikket.

Szinte értelmetlenné válik az „irodalmi párt” fogalma, ha már pártoknak tekintjük az évtized fluktuáló csoportosulásait, e módosuló konglomerátumokat. S különösen tévedtek azok, akik a kiegyezés körüli és utáni évek állapotát vetítették vissza a Bach-korszakba. A tényeket mellőzve beszéltek olyan „irodalmi Deák-párt”-ról, amely a kiegyezés érdekében tudatosan hamisította meg a múlt forradalmi hagyományát, elfoglalta az irodalmi élet hatalmi pozícióit, azaz uralta a folyóiratokat és az intézményeket. Már 1867 előkészítésének tekintették 50-es évekbeli működését is. A valóság az, hogy főleg személyi kapcsolatok fűzték össze e „csoportot”, s inkább egy negatívum volt közös bennük: a forradalomból való kiábrándulás, a nemzeti tragédiából táplálkozó megrendülés. Csak a 60-as évekre sikerült soraikat rendezniük. Korábban elleneztek a szeparatista törekvéseket, s nem határolták el magukat az egységes ellenállástól. A közéletben nem tapasztalható még pártserű tagozódás, inkább az évtized végének politikai és esztétikai gondolkodásában figyelhetők meg olyan irányulások, amelyek az irodalmi kettészakadás előzményeinek tekinthetők.

Gondolunk a morálközéppontú világnézet kialakulására, az erkölcsi világrend képzetére, a materializmus és a francia realizmus elleni heves támadásra, a rúttnak mint esztétikai kategóriának a vitatására, s az angol realisták iránti vonzalomra. E jelenségek azonban nem köthetők egyetlen exkluzív csoporthoz, mert ha nem is teljesen, de lényeges vonásaikban olyan írók is vallják őket, akik később az irodalmi ellenzék táborába tartoznak (pl. Jókai). A Bach-kor történetírója nem beszélhet még „irodalmi Deák-párt”-ról, csupán a későbbi osztódás előzményeiről.

Érdekesen egészíti ki e képet Gyulai fejlődése. Említettük már, hogy ránehezedett a kor kritikaellenessége, s meg-megingatta ön-bizalmát is. Érezte, hogy kritikáinak hangja inkább taszít, mint vonz, hogy írásai szinte szellemi küzdelemre szólítanak fel, s ezért azok előtt is magyarázkodnia kell, akiktől feltétlen megértést várt. Aranynak írta:

„Úgy hiszem nem kedvelik modoromat, kivált most a nemzeti egyetértés nagy napjaiban.” Kemény, Csengery, Deák egyaránt igyekeztek fékezni a „vitéz kis úr”-at (ld. 345 és 346. levél), s ez is hozzájárult, hogy időnként száműzetésnek érezte kolozsvári magányát. Helyzete 1862 táján változott meg, amikor visszaköltözött Pestre. Szinte teljesen feloldódott belső bizonytalanság-érzete, s eltűntek a polémia korábbi akadályai is, mert azonnal harcot kezdett Vajda Őnbíráta ellen. Ettől kezdve örökös résztvevője volt az irodalmi és politikai vitáknak, s most már valóban a Deák-párt oldalán, valóban a kiegyezés előkészítése és védelme érdekében.

\*

Gyulai episztoláinak értéke elválasztathatatlan kapcsolatainak értékétől. 1849 előtt távol élt az irodalmi centrumtól, ráadásul kezdő író volt, nem csoda hát, ha alig-alig bukkannak fel leveleiben az 1830-as, 40-es évek főbb problémái. Akkor szélesedett ki levelezésének horizontja, amikor szerepet vállalt a Bach-korszak irodalmi életében, amikor baráti szálak szövődtek közte s a kor legjelentősebb költői és publicistái között. Kezdetben még csak Pákh és Lévay váltott vele levelet, később azonban Aranyt, Tompát, majd Csengeryt, néhányszor Eötvöst, a 60-as években pedig Erdélyit kereste fel íásaival. A Nádasdyakkal folytatott levelezése inkább az egyéniségre, a nevelőre, a mentorra vet fényt (még hozzá nem a legjobb fényt), amazokban viszont a korélet igen fontos dokumentumait is tanulmányozhatjuk. Ekkorra már meglazultak korábbi kapcsolatai. Csupán Szász Károly barátsága kísérte pályáját, és régi ismerősenek, Szilágyi Sándornak segítette szerkeszteni a *Pesti Röpiveket*. Az említett kapcsolatokból szület-

tek a kiadvány legértékesebb darabjai. Szinte kiemelkednek a hatalmas, de egyeneten értékű levelezésből, amely sok érdeket, jelentéktelen, a regeszta-részbe kíváncsi darabot is tartalmaz (kb. 80—100 levél). Bizonyára koncentráltabb lett volna e különben jól szerkesztett kötet, ha szigorúbb roslással szűrjük meg a főszöveg anyagát.

Széleskörű kutatómunkával gyűjtötte össze Somogyi Sándor Gyulai Pál leveleit, s példás gondosság jellemzi a kötet csaknem másfélszáz oldalnyi jegyzetanyagát is. Nemcsak a szövegek egyszerű megértését akarják elősegíteni, hanem a forráskiadvány jellegének megfelelően, részletes és szakszerű magyarázatokkal kommentálják a leveleket. Gyakran miniatűr kapcsolattörténetekké bővülnek Somogyi jegyzetei. Ismerteti például, hogy mikor kezdődött, hogyan módosult és milyen jellegű volt az a barátság, amely Szász Károlyhoz, Szilágyi Sándorhoz, Pákh Albrethez vagy például Csengery Antalhoz fűzte Gyulait. Megtálaljuk a perifériákon felbukkanó személyek jellemzését, s azt is, hogy hogyan kerültek kapcsolatba kritikusunkkal. Ha az irodalmi viták visszhangozása tünik fel egy-egy levélben, a jegyzet teljes bibliográfiát ad a polémia lefolyásáról. Elenyésző az az eset, amikor hiányérzetünk támad. Nem ártott volna pár szóval megmagyarázni a 472-es levél humoros, iróniába hajló hangnemt, a 451-es darab bevezető sorait, vagy azt, hogy mivel szolgált rá kritikuskunk Kertbeny hirtelen támadt haragjára. Gyulai valóban dolgozott fel történeti vagy helyi mondákat (A tudós, Hegyes-domb, Testvérek, A köember), tehát nem pontos az 5. levél jegyzete, amely szerint nem ismerjük ilyen jellegű munkáit. Véleményünk szerint két-három hónappal később keletkezett Vörösmarty János 451-es levele, hiszen bevezető soraiban ezt olvashatjuk: „aratunk már de nyomtatásra alkalmas idő nem jár.” 1863 júliusa a keletkezés legvalószínűbb dátuma, mivel áprilisban még nem szoktak aratni. Nehezíti az olvasó tájékozódását néhány sajtóhiba is. A regeszta-rész 29-es darabja nem a 27-esre, hanem a 28-asra vonatkozik; az 53-as sem az 51-eshez, hanem az 52-eshez kapcsolódik. A 147-es levél egyik jegyzete értelmetlenül utal vissza a 110-es levélre, s a 269-es jegyzete is a 281-es levelet említi a 282-es helyett.

Komolyabb probléma a jegyzetanyag fölösleges felduzzasztása. A részletező, teljességre törekvő szándék gyakran a túlmagyarázás hibájába esik, s akkor is jegyzetel, amikor nincs szükség kommentárra. Tudományos kiadványban fölösleges felsorolni, hogy Kertbeny almanachjának költői közül kik tartoznak a „régikorba”, s kik az „újkorba.” Az sem valószínű, hogy tájékoztatásra van szüksége e kötet olvasóinak, ha Szemere Bertalan, Klauzál Gábor, Perczel



Mór vagy akár Sükei Károly nevével találkozunk. Ráadásul minden alkalommal figyelmeztet bennünket a jegyzet, hogy hol találjuk meg e közismert nevek pár szavas jellemzését. A népszerű kiadványok bizonyára igénylik az ilyesfajta extenzitást, de forráskiadványokban csak a jegyzetelő kedv túláradásának tekinthetjük, ha minden alkalommal közlik velünk, hogy Mari azonos Szendrey Marival, Gyulai feleségével, hogy Julesa Arany János lánya, s Gyulai anyja Gyulai Antalné, szül. Hajós Sára.

Tudjuk jól, apró szeplők ezek, s nem befolyásolják a gyűjtemény értékét és jelentőségét. Gyulai Pál levelezése a Fontes-sorozat egyik legizgalmasabb kötete, mert az egyének sorsa mellett azokat a politikai és irodalmi folyamatokat tükrözi, amelyek az elnyomatás

terhelt időszakában mentek végbe. A vonzások és változások e másfél évtizede hosszú időre megszabta állami és irodalmi életünk formáit. Olyan világnézetet és ízlést, olyan esztétikai gondolkodást munkált ki, amely végigkísérte az egész évszázadot, s hatott még az ellenzéki költőkre is. A 60-as évek polarizációja viszont azokat a szakadásokat készítette elő, amelyek átszabdalták a század vég közéletét, s kialakították az irodalmi frontok pozícióit. Gyulai levelezése éppoly jelentős dokumentuma e kornak, mint a korábban megjelent Erdélyi levelezés. Ez a tudat irányította a gyűjtő munkát, az anyag rendezését, a jegyzetek kissé felduzzasztott, de gondos és megbízható összeállítását.

Gyovás Kálmán

## IRODALOM, FILOZÓFIA, NEVELÉS

Írták: Benedek Marcell, Erdődi József, Szende Aladár, Nyirő Lajos, Lengyel Dénes, Miklós Róbert, Nemeskürty István, Pálmai Kálmán, Szabolcsi Miklós, Sándor Pál, Zrinszky László, Kados Lajos, Hermann Alice, Radnai Béla, Székely Endréné, Vág Ottó, Zibolen Endre, Faragó László, Bárczi Gusztáv, Gordos István, Szarka József, Szávai Nándor, Ibos Ferenc, Maróti Andor, Székely Béla. Bp. 1960. Minerva. 1031 l. (A kultúra világa)

Örömmel kell ezt a vállalkozást üdvözlőnk. Ilyen hatalmas méretű ismeretközlő mű, az emberi műveltség legfontosabb ágainak ilyen átfogó összefoglalása *A műveltség könyvtára* óta nem jelent meg magyar nyelven. *A műveltség könyvtárának* tizenkét kötete a maga idején (1905—1914) a polgári tudomány eredményeit foglalta össze népszerűsítő formában, kerek félszázaddal később *A kultúra világa* mai szocialista műveltségünk enciklopédikus bemutatására vállalkozik. Az öt vaskos kötet közül egy az irodalomra, filozófiára, neveléstudományra vonatkozó ismeretek főanyagát tartalmazza, két kötet a természettudomány és a technika korszerű eredményeit népszerűsíti, egy kötet a művészetekkel, egy pedig az emberiség földrajzával és történelmével foglalkozik. *A kultúra világa* tehát felöleli azt a tudásanyagot, amelyre a művelt és művelődni vágyó mai embernek szüksége van, hogy tájékozódjék olyan területeken is, amelyek sem szakmája, sem közvetlen érdeklődése szerint nem állnak hozzá közel. A vállalkozás korunk beláthatatlanná bővült műveltségének törzsanyagát foglalja össze a tudományos ismeretterjesztés mindenki számára hozzáférhető eszközeivel; ez szabja meg határait és jelentőségét.

A negyedik kötet, amely bennünket ezúttal közelebbről érdekel, felerésben irodalommal, felerésben filozófiával és neveléstudománnyal foglalkozik.

Az irodalom tárgyalása rövid nyelvészeti bevezetéssel indul, s ennek elvileg helyes indokolása az, hogy az irodalom kifejező eszköze a nyelv. Amit tehát a kötet a nyelvről tartalmaz, annak csupán annyi a célja, hogy hozzájáruljon az irodalom helyesebb megértéséhez, az irodalom okozta gyönyörködés tudatosításához, hogy olyan eszközöket adjon az olvasó kezébe, amelyekkel könnyebben megközelítheti az irodalom formái oldalát, a kevésbé megfogható, a nehezebben értelmezhető. A nyelvészeti bevezetés ezért legfőképpen az irodalmi nyelvről szól (Szende Aladár), de sajnos, — általánosabb nyelvtani megalapozás híján — kissé a levegőben lóg. A nyelvek eredetéről és csoportosításáról szóló, egyébként hasznos két megelőző kis fejezet (Erdődi József) csak igen lazán kapcsolódik a magyar irodalmi nyelv és stílus utána következő tárgyalásához, amely magukat a nyelvi és nyelvtani alapfogalmakat lényegében ismerteknek tételezi föl. Ilyen hatalmas terjedelmű könyvnél nehéznek látszik bővítést kívánni. De vajon nem tartozik-e hozzá a nemzeti kultúra világához a nemzeti nyelv szerkezetének és rendszerének bemutatása is? Vajon nem minden mélyebb irodalmi megértés feltétele az anyanyelv biztos és tudatos kezelése? Véleményünk szerint két fejezet hiányzik itt; az egyiknek nyelvünk leíró nyelvtanát kellene tartalmaznia, a másiknak — és ez még az előbbinél is fontosabb, bár

attól független nem lehet — a nyelvhelyesség alapproblémáira kellene az irodalmi nyelvvel kapcsolatban kiterjeszkednie. Nyelvi kulturánk sajnálatos elhanyagoltságának tünetét, a magyar irodalmi stílusnorma mindmáig kétséges voltának következményét kell látnunk abban, hogy a kötetben a nyelvtannak, nyelvtudománynak, nyelv művelésnek bővebb hely nem jutott. S bár igen örvendetes, hogy az irodalmi nyelvvel a bevezető fejezet (A magyar nyelvről) elsősorban stilisztikai szempontból foglalkozik, tárgyát nem eléggé egyszerre és együttesen közelíti meg nyelvi és irodalmi szempontokkal. Ha így történnék, mi szükség volna arra, hogy a bevezető stilisztikán kívül az irodalomelméleti fejezet (Benedek Marcell) még egyszer visszatérjen a stílus kérdésére, s miután a 31. lapon megtudtuk, hogy „Azt a módot, ahogyan az író a nyelv eszközeivel kifejezi mondanivalóját, *stílusnak* nevezzük” (mintha csak az írónak volna stílusa), a 126. lapon ugyanezt — más szerző szavaival — így olvassuk ismét: „Stílus az a jellemző, állandó mód, ahogy az író kifejezi magát”. A két stilisztikai rész közt annyi a különbség, hogy az első rendszerezőbb, nyelvtani kiindulással, a második irodalmibb és ennek következtében oldottabb, de lényegében mindkettő ugyanazokról a jelenségekről szól, mindkettő eléggé, önkényes módon tárgyalja vagy nem tárgyalja a régi stilisztika által „alakzatoknak” nevezett stílusesszközöket, a hangok jelentőségét a stílusban, a képet, hasonlatot, metaforát, az ígék szerepét, de az olvasó e megkétszerezett és egymástól teljességgel elválasztott tárgyalás ellenére sem kap világos fogalmat sem a mai magyar irodalmi stílus történetének legfőbb mozzanatairól, sem a stílusesszközök valamilyen rendszeréről. Mivel csak egy magyar stílus van, bár népnyelvi, köznyelvi, irodalmi és más rétegeken — a stílusra vonatkozó tudnivalókat együtt és egyszerre kellene áttekinthetően és világosan bemutatni, azzal a komplex, nyelvészeti, társadalomtörténeti és irodalomestétikai módszerrel, amelyről korszerű stilisztikai nem mondhat le. Az egyoldalú, ez esetben nyelvi megközelítés tévútra vezető voltára csak egy példát említnék. A 20. lapon a szerző Illosvai Toldijának négy sorát hasonlítja össze Arany Toldijának két versszakával, s az utóbbinak óriási fölényéből azt a következtetést vonja le, hogy „a példa irodalmi nyelvünknek hallatlan fejlődését érzékelteti”. A szerző az irodalmi nyelv fejlődése címen dicséri Arany „rendkívül szemléletes és a lélektan aprólékos ismeretére valló ábrázolását”. A költői rangkülönbséget nem veszi számításba. Kérdés, ugyanarra az eredményre jutna-e, ha Balassi Bálintot hasonlítaná össze teszem azt Hazafi Verai Jánossal? Az irodalmi nyelv fejlődésére ajánlatosabb volna egyenlő esztétikai rangú

szövegeket választani, vagy olyan példákat, mint mondjuk a *Zrínyiász* és Arany János Zrínyi-modernizálása.

Az irodalomelméleti rész (Benedek Marcell) s stilisztikán kívül az irodalom általános jellemzésével foglalkozó fejezeteket, egy dióhéjnyi esztétikát, műfajelméletet, alkotás-lélektani fejtegetéseket és rövid verstant tartalmaz, — s mintegy kiegészítésként még egy fejezetet (Nyíró Lajos), mely a marxista irodalomelmélet alapfogalmaival: az irodalom társadalmi jellegével, a tükrözéssel, a típusalkotással és a szocialista realizmus módszerének elveivel, tehát az irodalmi valóságábrázolás kérdéseivel foglalkozik, igen világosan és logikus rendben. A többi elméleti rész fő érdeme, hogy az elvont problémákat is vonzó stílusban, világosan és könnyedén mutatja be, sok találó példával az egész világirodalom területéről. A problémakörök elvi felosztása azonban — ezt minden tisztelettel a kiváló szerző iránt meg kell jegyeznünk — olykor kétségeket támaszt. Itt elsősorban a műfajelméleti és az *író munkájáról* szóló fejezetre gondolunk, amelyek között tárgyak szempontjából nem érezzük elég élesnek a határvonalat; az utóbbiban ugyanis az alkotás-pszichológiai szempont olykor egészen háttérbe szorul és éppúgy a műfajok jellemzése kerül a mondani-való központjába, mint az előző, poétikai fejezetben. Így a líra, dráma, epika jellemzőiről több helyen is értesül az olvasó, ha nem is ellentmondásban, de mindenesetre egymást kiegészítő és így ugyanannak a dolognak tárgyalását olykor megismétlő formában, — bár a forma eleganciája s az anyag fölényesen biztos kezelése feledtetni, sőt — amikor más összefüggésben tűnnek fel újra — igen tanulságosakká teszi az ismétlődéseket. Nagy kár, hogy az elméleti részek többsége és az irodalom és valóság viszonyával foglalkozó fejezet között bizonyos szemléletbeli eltérés is kifejezésre jut — talán az irodalom jelenségeinek megítélésében inkább individuális kiindulás és a határozottan megfogalmazott társadalmi szemlélet különbsége ez —, melyet a szerkesztés feladata lett volna kellőképpen áthidalni és összhangba hozni. Igen meggyőzően domborodik ki azonban az elméleti részek mindegyikéből az irodalom emberből kiinduló és embert ábrázoló humanus jellege, az irodalom emberformáló hivatása, a hit az irodalom nevelő erejében és felsőrendű erkölcsi feladataiban. A szerzők szárdéka, hogy az olvasóval megszerettessék az irodalmat, hogy kulcsot adjanak a kezébe megértéséhez, hogy megtanítsák megkülönböztetni a jó irodalmat a rossztól, az igazi értéket az álértéktől.

Az elméleti fejezeteket a történetiek követik, a világirodalom története és a magyar irodalomé, körülbelül egyforma terjedelemben.

A világirodalom vázlatos áttekintése (Benecdek Marcell) tulajdonképpen az európai irodalom története, amelybe a keleti irodalmak — igen helyesen, de sajnos csak egyik-másik — ott kapcsolódnak be, ahol az európai irodalom történetében ténylegesen feltűntek. A világirodalom felmérhetetlen anyagát ilyen szűk keretbe szorítani valóságos művészet volt, biztos tudás, fölényes áttekintés és anyagkezelés kellett hozzá. Méltatlan volna felsorolnunk, mit *nem* talál meg az olvasó a világirodalomban — hiszen ennek tudatában van a szerző is (165—166. lap) —, például a kínai irodalmat. De mivel ez egyúttal hangsúly kérdése, azt gondoljuk, a következő kiadásban a kínai irodalomnak mégis csak helyet kellene szorítani *A két utolsó emberöltő* című fejezetben. Más hiányokra nem illendő kitérnünk, hiszen a szerző adott keretben dolgozott, s aligha tudnánk rövidre fogott plasztikus összefoglalásai közül olyant kiemelni, amelynek terjedelmét sokallnók. Ha azonban bővítésre kerülhetne a sor, általában az utolsó fejezet terjedelmének növelését kellene javasolnunk.

Annál is inkább, mivel a magyar irodalomtörténeti részek aránya egészen eltolódott a huszadik század javára. A régebbi magyar irodalom egész története (Lengyel Dénes, Miklós Róbert, Nemeskürty István és Pálmai Lóránd munkája) összesen 82 lap terjedelmű, a XX. század (Szabolcsi Miklós) egymaga 92. A régebbi magyar irodalom jól tagolt, a legújabb kutatásokat is felhasználó, világos bemutatásával — úgy érezzük — nem kell bővebben foglalkoznunk, — s szerény bírálatul is csak annyit jegyeznénk meg róla, hogy Eötvös József is megérdemelt volna benne egy külön alfejezetet, ha Kemény Zsigmondnak vagy Tolnai Lajosnak jutott. A XX. századi magyar irodalom azonban a kötet legnagyobb újdonsága: a felszabadulás óta e korszak ilyen terjedelmű, nyilvánosságnak szánt összefoglalása még nem jelent meg. A szerző biztos tárgyismerettel és az előmunkálatokat alkotó módon felhasználva tájékozik a sokfelé ágazó és a történeti távlat hiányában még nehezen áttekinthető anyagban. Különös érdeklődést kelt a két világháború közötti magyar irodalom irányainak és törekvéseinek feltárásával. Mint előszavában megmondja, a szomszédos államok magyar irodalmával nem foglalkozik, bár az ottani írók jelentősebb része azért belefér felosztásának kereteibe. Mindazonáltal a két világháború közötti magyar irodalom teljes képen feltűnik különösen az erdélyi, de még a szlovákiai magyar irodalom bemutatásának hiánya is. A mai magyar olvasók közül sokan jól emlékeznek még az Erdélyi Szépmíves Céh Magyarországon nagyon is elterjedt és népszerű kiadványaira — s így egyenemely, emlékeikben még élő író

nevét hiába keresik az érintett negyedszázad irodalmának történetében (pl. Reményik Sándor, Makkai Sándor), pedig ezeket egyáltalán nem ártana a maguk megérdemelt helyére állítani. De a fejezet elsősorban ismerést érdemel, nem aprólékos bírálatot.

A magyar irodalom két világháború közötti korszakának bemutatását a szerző a konzervatívokkal kezdi — s bár a fejezet rövid, megérteni belőle a Horthy-rendszer irodalompolitikájának lényegét. Csupa olyan név szerepel benne, amely a két világháború közötti legnagyobb példányszámú magyar szépirodalmi könyvek címlapján volt olvasható. Közülük a szerző néhányával talán túlságosan is kesztyűs kézzel bánt: Tormay Cecília, Gulácsy Irén, de még Mécs László is — véleményünk szerint — több kárt okozott a maga idején, mint amennyi bírálat éri őket ebben a fejezetben. A *Nyugat és köre* világosan és meggyőzően mutatja be az egykori irodalmunk fővonalaiban álló irány elsekélyesedését és hanyatlását: képviselőinek ragaszkodása a polgárság eszményeihez akarva-akaratlanul is legtöbbjükét konformistává tette a Horthy-rendszer idején, bár eredeti nagy tehetségek továbbra is voltak közöttük. A szerző objektíve méri fel jelentőségüket és útjukat, rövid íróportréiban plasztikusan jellemzi munkásságukat, közülük Szabó Lőrincé kiemelkedően jól sikerült. Viszont a kategorizálás bizonyos nehézségére mutat, hogy Móra Ferenc is a *Nyugat* köréről szóló fejezetben kap helyet. A már említett két kategóriába a polgári irodalom kerül: a szerző a két világháború közötti irodalom jellemzésére még kettőt állít föl a parasztság és a munkásság osztályalapján: a „népi” írók és az 1919 után forradalmi irodalom kategóriáját. A „népi” mozgalom helyének és jelentőségének megállapításában a szerző ideológiailag biztosan mozog, de olykor bizonyos meglepetéssel is szolgál. Elsősorban meglepő Pap Károly besorolása a „népiek” közé, s portréjából sem derül ki az, miért mozog velük „egyazon eszmekörben”. — Ugyancsak mindjárt feltűnik, hogy Darvas József nevét nem olvashatjuk a „népi” íróké között, holott nemcsak indulása, hanem pályája jelentős része is hozzájuk köti, bár kétségtelen, hogy közöttük már a 30-as évek végétől kezdve a következetes, marxista eszmeiséget képviselte. Ezért nem vitás, hogy beletartozik a *forradalmi irodalom* kategóriájába, de stílusa, problematikája és elsősorban a korszakban elfoglalt helye nehezen engedik annyira elválasztani a „népiektől”, mint ahogy a szerző tette, a *két világháború között*. E néhány kiragadott példa is azt látszik bizonyítani — ami a korszak részletesebb és nagyobb tudományos apparátussal történő feldolgozása esetén természetes, is lesz —, hogy disztíngváltabb, az össze-



foglaló kategóriákban belül még tovább finomított osztályozásra van szükség.

Imponálóan sorakozik fel végül az 1919 utáni forradalmi irodalom képviselőinek névsora — emigránsok, szomszédos állambeliek és itthoniak, akiknek élén a korszak legnagyobb egyénisége, József Attila áll. A szerző ebben a ma már irodalomtörténeti anyagban még a többenél is otthonosabban, mozog s itt nyújtja az olvasónak a legtöbb új, eddig alig ismert tudnivalót. Az illegálisan megjelenő, vagy terjesztésükben akadályozott, többnyire hamar betiltott folyóiratok, itthon és az emigrációban, a nehéz körülmények között alkotó, elnyomott, félreállított vagy külföldre kényszerített írók, —ők érintették a jövő magyar irodalmát, amely elé a felszabadulással táruult végül a szabad fejlődés lehetősége. A szerző érdeme, hogy meggyőző arról: a két világháború közötti magyar irodalomnak — bár akkor ez alig látszott — a forradalmi irodalom volt a fővonala, mert eszméiig szilárdan ez vágta az utat a jövő felé. Sajnáljuk, hogy a jövő — a jelen — bemutatására ezúttal nem vállalkozott (hiszen határvonal itt is kínálkozott volna), de reméljük, nem marad soká adósunk vele.

\*

A kötet további részei a filozófiatörténet és a neveléstudomány vázlata elkülönülnek az előzőktől is, egymástól is. A filozófiai rész (Sándor Pál a szerkesztője) felvázolja a filozófiai gondolkodás fejlődését az ókori kelet bölcselététől máig — általában könnyen érthető módon, bár olykor a kényszerű rövidség miatt kissé sommásan. Különösen áll ez az utolsó, a polgári filozófia válságát tárgyaló fejezetre, ahol a szükséges és helyes bírálat sokszor homályba hagyja magát a megbírált tárgyat. Pedig éppen ugyanezen a részleten belül állíthatók példának az együttes bemutatásra és a bírálatra a magyar „katedrafilozófusokkal” foglalkozó lapok. A filozófiatörténet a legnagyobb teret a feltörekvő polgárság filozófiájának ismertetésére fordítja, a marxizmus filozófiai forradalmának aránylag kevesebb hely jut, bár kétségtelen, hogy ez a legvilágosabban, szöges gonddal kidolgozott alfejezet az egész filozófiai résznek így is a leginformatívabb, szép részlete. Igen helyeselhető, hogy itt is — mint lehetőleg mindenütt — sohasem feledkeznek meg a szerzők a bölcsélet magyarországi művelőiről. A marxizmus-leninizmus utáni lapok viszont nem eléggé győznek meg arról a (718. lapon kimondott) kétségtelen tényről, hogy az utolsó száz év polgári filozófiája lényegében nem egyéb nyílt vagy leplezett harcnál a marxizmus ellen. A következő kiadásban — meggyőződésünk szerint — mind a marxizmus bemutatását, mind az utolsó

fejezetet bővíteni kellene (esetleg korábbiak rovására), és a polgári gondolkodás válságát úgy bemutatni, hogy a fenti tétel minél szemléletesebbé váljék.

A neveléstudományi rész — már gyakorlatiasabb természeténél fogva is — nem állítja és nem is állíthatja központba a neveléstörténetet; ezt csak egy rövid fejezet tárgyalja s csak a nevelési cél történeti változásai szempontjából (Székely Endréné). Szép és logikus a lélektan alapfogalmainak bemutatása (Kardos Lajos), igen hasznos útmutatást is nyújt az olvasónak a gyermeklélektan vázlata (Hermann Alice) és a lélektan pedagógiai alkalmazása (Radnai Béla). A neveléstudomány elvi kérdéseit tárgyaló rövid fejezet után (Hermann Alice) a nevelési intézmények bemutatása következik az óvodától (Vág Ottó) és az iskolarendszer logikus vázlatától (Zibolen Endre) a modern pedagógiai törekvésekig (Faragó László) és a gyógyító nevelés problematikájáig (Bárczi Gusztáv). Ezután a nevelés időszzerű kérdéseinek rövid prezentálása következik: a politikatéknai képzése (Gordos István), a szocialista nevelés módszerei (Szarka József), az erkölcsi nevelés problémái (Szávai Nándor) és az iskolán kívüli nevelés és képzése (Ibos Ferenc és Maróti Andor). A neveléstudományi részt érdekes szemelvénygyűjtemény zárja le (Székely Béla), mely — úgy gondoljuk — példát ad arra, hogy ugyanezt a filozófiai részben is meg lehetne valósítani. A pedagógiai rész sok hasznos elvi feleletet ad a nevelés mai problémáira, hogy csak egyet említsük: az iskolai oktatás és a munka összekapcsolásának társadalmunk széles rétegeit érdeklő kérdésére is, világossá téve, hogy a régi munkaiskola a munkához koordinált oktatást rendszertelenné (és így rendszeres ismeretek közlésére alkalmatlanná) tette, míg az új iskolareform az oktatáshoz rendeli a termelőmunkát, az oktatás szisztematikusságát nem zavarja, de érvényre juttatja a termelőmunka gyakorlati és erkölcsi hasznát is és hozzájárul a személyiség sokoldalú kibontakoztatásához (880., valamint 907—913. lapok).

\*

Még néhány megjegyzésünk volna a kötet általános szerkesztési elveire: az egyik tipográfiai, a másik bibliográfiai, a harmadik a mutatókra vonatkozik.

A kötet legnagyobb része, az irodalomtörténeti és a filozófiai elsősorban, nevekhez kapcsolódó portrékból épül föl. A nevek azonban sehol sem térnek el tipográfiaiilag a szövegtől: megtalálásuk, főleg ahol nem szakasz elején állnak, nehézséget okoz. Ezen a következő kiadásban változtatni kellene, legalább azon a helyen, ahol egy-egy író, filozófus bemutatása következik.

Bibliográfiát (a felhasznált és ajánlott irodalom jegyzékét) csak a filozófiai részhez csatolt a szerkesztés. Nem szükséges bővebben indokolni, mennyire megemelné a kötet használhatóságát és tájékoztató jellegét, ha az irodalmi és neveléstudományi részek is kiegészülnének válogatott és a kérdések további tanulmányozására alkalmas és segítséget adó bibliográfiával.

Ilyen hatalmas, enciklopedikus mű lelke a mutató. A kötet végén azonban csak névmutatót találunk, tárgymutatót nem. A tartalomjegyzék nem pótolhatja ezt. A fogalmak ekkora tömegében tárgymutató nélkül sem tájékozódni nem lehet, sem magát a kötetet nem tudjuk utánanézésre kellő haszonnal fölhasználni, ha valamilyen fogalmat, intézményt, irányt, műfajt stb. keresünk benne. Javasoljuk, hogy a következő kiadás tartalmazzon minél részletesebb tárgymutatót is — de nem hármat, hanem egyet. A jelenlegi hármas névmutató — külön az irodalomé, a filozófiáé és a neveléstudományé — zavaró. Megértjük, ha a különböző tudományok képviselői a maguk területének sajátos szempontjait védve nem szándékoznak anyagukat más tudományterületével összevegyíteni. De az olvasó szempontjából közbümbös az, hogy pl. Eötvös József az egyik mutató mint íróra, a másik mint bölcselőre, a harmadik pedig mint nevelőre utal — ő Eötvös Józsefet keresi, akinek munkásságában egyébként valóban nem vált szét e három terület, hanem nagyon is egységesen jelentkezett szépirodalmi, bölcséleti vagy nevelésméleti és neveléspolitikai műveiben egyaránt. Nem volna helyesebb, ha a mutató is együttesen dokumentálná többirányú jelentős tevékeny-

ségét? Szerb Antal nevével az irodalomban (482. lap) és a filozófiában (730. lap) találkozzunk — mégpedig olyanformán, hogy e két előfordulás nagyönis soroson egészíti ki egymást. Hány olvasó akad majd, aki Szerb Antal nevét a filozófusok között is keresni fogja? Nem volna helyesebb, ha a közös mutatóban csak egyszer szerepelne, de ott valamennyi előfordulási helyével? Vagy hogy még egy példát mondjunk, egy még ma is „izgató” nevet: Sigmund Freudét. A neveléstudományi rész mutatójában (amelyhez a pszichológia is tartozik), s ahol ezért az olvasó valószínűleg keresné, nem találja meg. Viszont megéle a filozófiában és még többször az irodalmi mutatóban, olyan helyeken, ahol jogos és indokolt, hogy találkozzék vele —, de mennyivel racionálisabb, az olvasó dolga mennyivel egyszerűbb volna, ha csak egy helyen kellene keresnie. Nem soroljuk tovább a példákat a maraxizmus klasszikusainak nevével, amelyek természetesen mindhárom mutatóban szerepelnek, ámde nem háromféle értelemben, hanem minden modern tudomány közös alapelveinek megfogalmazóiként!

A kiadó, a szerkesztő, a lektorok, a szerzők nagy érdemet szereztek, hogy ezt a tudománynépszerűsítés terén régóta hiányzó, valóban hézagpótló kötetet és az egész sorozatot létrehozták. Komoly segítséget nyújtottak vele szocialista szellemű műveltségünk további terjesztésére és emelésére. Megjegyzéseink célja ezért elsősorban az, hogy hozzájáruljunk az esetleges következő kiadások hasznosságának és használhatóságának fokozásához.

Vajda György Mihály

## A „CODICES HUNGARICI” SOROZATRÓL

Példák Könyve 1510. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közléteszi Bognár András és Levárdy Ferenc. Bp. 1960. Akadémiai K. 305. I. (Codices Hungarici IV.) — Birk-kódex 1474. Az emlék hasonmása, betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel ellátva közléteszi Pusztai István. Bp. 1960. Akadémiai K. 81 I. (Codices Hungarici V.)

Nyelvemlékeink korszerű, a tudományos igényeket minden tekintetben kielégítő közzététele régi, meg-megújuló óhaj, mely azonban 1838 óta mindekkor nem vált maradéktalanul valóra. Ennek a feladatnak egyedül a *Codices Hungarici* sorozat felelhet meg, mely hosszabb szünet után az elmúlt évben gyors egymásutánban két magyar kódex kritikai kiadásával örvendeztetett meg bennünket.

A korábbi sikertelen kezdeményezések egyik fő oka — az anyagiakon kívül — kétségtelenül technikai jellegű volt: kódexszövegeket egyszerű nyomdai eljárással nem lehet

kiemelni kéziratosságukból, szemben más, újabbkori kéziratokkal, mert elvesztik mindazokat a sajátosságait (a bekötési táblák kivitelezése, díszítése, a fasciculuskötésmódja, a papír minősége és vízjegyei, a helyesírás és az írásforma jellegzetességei, a rövidítések típusai, a leíró kéz vagy kezek megállapítása, a tinta színe stb.), melyek korhatározó jelentőségűek lehetnek, vagy támpontot adhatnak a szerzőség megállapítására is.

Amikor Döbrentei Gábor, a Magyar Tudós Társaság égisze alatt megkezdte őt kötetig

eljutott *Régi Magyar Nyelvelmékek* c. sorozatát (1838—1888), igyekezett e rendkívül összetett problémát tőle telhetően megoldani. Szövegében paleografikus hűséggel feltűntette a diakritikus jeleket, az állandó rövidítéseket (nazalizáció stb.), a javításokat áthúzott formában szedette, beiktatta egy-egy lap másolatának fakszimiléjét, sőt rajzmelléklet formájában a vízjelekre is figyelemmel volt. Döbrentei azonban nem elégedett meg a szöveg betűszerinti és paleografikus hűségű közlésével: a *Jordánszky-codex* töredékeinek posthumus kiadásától eltekintve (Bp. 1888.) részletesen ismertette az adott kódex történetét, megkísérelte értékelni és nyelvészeti szempontból alaposan feldolgozni. Ez utóbbi két szempont érvényesítése már nem lett volna feladata, legalább is a sorozaton belül. Döbrentei ahelyett, hogy tudományos kutatásokra alkalmas szövegkiadást produkált volna, magát a kutatómunkát is el akarta végezni. A *Régi Magyar Nyelvelmékek* torzban maradt kötetei természetesen e kellően nem disztingváló alapelvek ellenére is jó szolgálatot tettek.

A következő, jelentős állomás a Magyar Tudományos Akadémia magyaránú vállalkozása: *Nyelvelméktár: Régi magyar codexek* című sorozata volt (1874—1908), melynek 15 megjelent kötetét kevés kivétellel Volf György rendezte sajtó alá. A fő célkitűzésnek a szövegek közzétételét tekintették, ezért mellőztek minden olyan járulékot, amelyet a *Régi Magyar Nyelvelmékek* még felvettek (fakszimilék, vízjelek, nyelvészeti értelmezések), és így bizonyos tekintetben Döbrenteinél kevesebbet tudtak csak nyújtani. A sorozat szerkesztő bizottságának (Budeniz József, Szarvas Gábor, Szilády Áron) igaza volt abban, hogy a kutatás számára kiindulópontul se többet, se kevesebbet, mint *forrásszöveget* kívánt adni. A feldolgozást tehát nem kötötte össze a textológiai munkával. A *Nyelvelméktár* érdeméül említhető az is, hogy számos kiadatlan kódexet tett hozzáférhetővé. Sajnos, mindezen érdemeit alaposan csökkenti az egységesre tipografizált szöveg, mely *irodalmi emlékek* „változtatta” *nyelvelmékeiket*. Ez pedig sokszor lényeges irodalomtörténeti következtetések levonását, illetve meggyökeresedett hipotézisek cáfolatát akadályozta. A *Nyelvelméktár* tehát valójában nem tudott forrásszöveget hozni, így célját sem érthette el teljes mértékben.

A *Nyelvelméktár* filológiai megbízhatatlansága már a sorozat életében nyilvánvalóvá vált, teljesen indokolt és időzerű volt hát az Akadémia részéről 1916-ban megindítani az *Új Nyelvelméktárat*, mely azonban még az első füzettel meg is szűnt. Mészöly Gedeon e munkája, az előzőkhöz képest (Döbrentei Volf) betűhív és rövidítéseket paleografikusan jelölő átírásával nemcsak lényegesen meg-

bízhatóbb közlés, de szempontjaiban egy figyelmet érdemlő újdonságot is magában hordoz: a Bécsi-kódex szövegével párhuzamosan közli a kutatáshoz elsőrangúan fontos — addig részben ismeretlen — latin eredetit is.

Miként a *Nyelvelméktár* sajtó alá rendezői, Mészöly Gedeon szintén csak a szöveg publikálására törekedett, apparátusában is csupán a Volf-féle kiadáshoz, illetve olvasathoz képest jelezte az eltéréseket, valamint a szöveg-használathoz való legszükségesebb tudni-valókat (sorközi betoldás, marginális jegyzet, utalás stb.) lapalji jegyzetben. Fakszimilét és minden más egyebet teljesen mellőzött. Mészöly kiadása jelentős kilépés lehetett volna a korszerű nyelvelmétkiadások terén, befejezetlen munkája így azonban inkább a kiadási elvek tekintetében tanulságos, mint anyagában.

Az elmondottak világossá teszik, hogy a három akadémiai sorozat, jóllehet a maguk korában újdonságot jelentettek, nemcsak hogy véglegesen nem, de hosszú időre sem tudták megoldani középkori magyar nyelvű emlékeink modern kritikai igénnyel készült, véglegesnek szánt kiadása problémáját. Bebizonyosodott, hogy a nyomdatechnika csak nagy nehézségek árán, de még akkor is bizonyos korlátok között veheti fel a versenyt a fényképezéssel, ezért korszakos fordulópontnak kell tekintenünk a budapesti tudományegyetem részéről *Codices Hungarici* címen 1942-ben indított sorozat úttörési kísérletét. Az első három kötet (*Jókai-kódex*. Bp. 1942. — *Apor-kódex*. Kolozsvár, 1942. — *Guany-kódex*. Bp. 1944.) Szabó Dénes szakértő gondozásában egységes szempontok alapján készült: tartalmazta a kódex lehető legkimerítőbb könyvészeti leírását, rövid történetét, valamint (a bekötési táblákat is beleértve) a kódex teljes fényképmásolatát. Amikor a Magyar Tudományos Akadémia elhatározta e pótolhatatlan sorozatnak könyvkiadási programjába való iktatását és újra megindítását, nemcsak egyszerű folytatásról volt szó. A *Codices Hungarici* IV. és V. kötete azt mutatja, hogy ami szórványosan jó volt a korábbi sorozatokban, az most mind együtt van, ami mellőzhetőnek bizonyult, kimaradt.

A sorozat tudományos használhatóságát három fontos tényező *együttes* jelenléte szavatolja: 1. a kódex teljes fakszimile közlése; 2. a szöveg paleográfiai hűséggel történő betűhív átírása; 3. a forrásszöveg párhuzamos közzététele. Igényesség tekintetében tehát nincs kívánnivaló. Módszertani szempontból feltétlenül szükséges a tömörre fogott bevezető, vagy kísérő tanulmány, a lapalji jegyzet, a (végre külön fejezetet kapott) vonatkozó bibliográfia és az idegen nyelvű összefoglaló. Gyakorlatilag rendkívül megkönnyíti az áttekinthetőséget az a körülmény, hogy a fakszimilék egy lapnyi szövege mind külön



lapokon kereshető vissza, úgyszintén a hozzájuk tartozó forrásszöveg is, vagy ha az utóbbi jelenleg ismeretlen, megvan a szükséges üres hely — az utólagos pótlás számára.

Bármennyire is egyetértünk a sablonos szerkezet mindenáron való alkalmazásának helytelenségét illetően, mégis szívesen vettük volna, ha az egyes kötetek felépítésében nagyobb következetességet tapasztalhatnánk. Semmi sem indokolja például, hogy *Előszón* és *Bevezetés*en mást értsenek a két kötet szerkesztői. Pusztai István előszavában azt mondja el nagyjából, amit a *Példák Könyve* részben a *Bevezetés* cím alatt érint, s a *Birk-kódex*hez írt bevezetésében pedig mindazt, amit *Bevezetés* és *A Példák Könyve jellege és története* címen kapunk két fejezetre bontva Bognár Andrástól és Levárdy Ferencről. Pusztai Bevezetőjében külön alfejezetet szán a korábbi kiadások felsorolásának és bírálatának, míg a *Példák Könyvére* vonatkozó szakirodalmat külön *Könyvszét*et tartja nyilván (rendesen csak címléírás formájában, de ahol indokoltnak látszott, a szövegkiadók értékelő annotációt is alkalmaztak). Meg kell jegyeznünk, hogy ez a bibliográfia még tovább is bővíthető. Néhány kiegészítő megjegyzés: 1. a *Példák Könyvéből* részletek jelentek meg az alábbi gyűjteményes kötetekben: *Szent Erzsébet legendája*, *Szent Elek legendája*, *Halál himnusza*. Sajtó alá rendezte Tordai Ányos. Bp. é. n. (Magyar Irodalmi Ritkaságok, 11. sz.); — *Középkori legendák és példák*. Válogatta és jegyzetekkel ellátta: Katona Lajos. Bp. 1907. (Magyar Könyvtár, 486. sz.); Beöthy Zsolt: *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*. Bp. 1922. (14. kiad.). — 2. a *szakirodalom* különben sem túl gazdag listájára érdemes lett volna felvenni még a következő munkákat is: Beöthy Zsolt: *A magyar szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*. I. köt. Bp. 1886. 12, 16, 47.; — Boros Alán: *Zsoltárfordítás a kódexek korában*. Bp. 1903. 200.; — Féja Géza: *Régi magyarság*. Bp. 1941. (2. kiadás) 31.; — Ferenczi Zoltán: *A magyar irodalom története 1900-ig*. Bp. 1913. 53. (*A Példák Könyve* 19. lapjának faksimiléjével.); — Horváth Cyrill: *A régi magyar irodalom története*. Bp. 1899. 95—99. [*A Példák Könyve* 19. lapjának faksimiléjével]; — Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Bp. 1944. (2. kiadás) 180—227. (passim); — Katona Lajos: *Túlvilági látomá-*

*sok a codexeinkben*. Akadémiai Értesítő 1907. 504.; — Kardos Ingeborg Klára: *A humor a régi magyar irodalomban*. Szeged, 1942. 13.; — Klaniczay Tibor: *A régi magyar irodalom*. Egyetemi jegyzet. Kézirat gyanánt. Bp. 1952. I. köt. 155.; — Szabó Dénes: *A magyar nyelvemlékek*. Bp. 1952. 38.; — Szerecs Alajos Imre: *Kódexünk párhuzamos szentírási töredékei*. Bp. 1916. 108.; — Varga Ferenc: *Kódexirodalmunk stíluseselei*. Bp. 1933. 23—49. (passim); — Vargha Damján: *Kódexünk legendái és a Catalogus Sanctorum*. Bp. 1923. passim.; — Vargha Damján: *A Szent Domonkos-rend és a magyar kódexirodalom*. (A Szt. Domonkos-rend múltjából és jelenéből. Bp. 1916. 230—254. (passim), stb.

Első pillanatra paradoxnak tűnik, hogy a *Példák Könyvében* csak *Tárgymutató*, ellenben a *Birk-kódexben* kizárólag *Névmutató* van. Ez a látszat azonban korrekcióra szorul, mert a *Példák Könyvében* a tárgymutató *névmutató* is egyben, míg az utóbbinak valóban csak *névmutatója* van. A *Codices Hungarici* további köteteinek logikusabb felépítése érdekében tisztázni kellene azt is, hogy a faksimile és a betűhív szöveg, a forrásokkal együtt, a kötet elejére (*Jókai-kódex*), középre (*Példák Könyve*) vagy végére (*Apor-, Guary-, Birk-kódex*) kerüljön-e. A legvitathatóbb eljárás mindenesetre a *Példák Könyve* esetében áll fenn, hol a *Bevezetés* és *A Példák Könyve jellege és története* című, I. és III. fejezetek közé ékelődik be a kódex szövege II. fejezetként.

Fentebbi észrevételeink természetesen nem érintik a végzett munka minőségét. Irodalomtörténészeink és nyelvtudósaink elégedettek lehetnek mind Bognár András és Levárdy Ferenc, mind Pusztai István mintaszerű, valóban kritikai értékű publikációjával. Meggyőződésünk, hogy a *Codices Hungarici* minden újabb kötete a Magyar Tudományos Akadémia legrégibb tervének: nyelvemléktári sorozatának nemcsak méltó folytatója, de egyben betetőzője is lesz olyan értelemben, hogy a teljesség igényével és a legkorszerűbb színvonalon nemcsak megmenti az utókornak egyetlen példányban levő középkori magyar kódexünket, de módot nyújt a magyar és nemzetközi tudományos világnak a sokoldalú kutatásra is.

V. Kovács Sándor

**Diószegi Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.** Bp. 1958. Akadémiai K. 472 l.

Ritkán jelenik meg olyan mű, mely a magyar ősköltészet oly bonyolult és tisztázatlan kérdéskörében biztos, megalapozott ered-

ményekre jut. Diószegi Vilmos könyve ezek közé tartozik, s ezért az irodalomtörténész örömmel és elismeréssel kell, hogy fogadja. A kitűnő munka ugyan nem irodalomtörténeti jellegű, s nem is célja irodalomtörténet, kérdések tisztázása. Az ősköltészet problémáinak felderítésében azonban a néprajztudo-

mánynak legalább olyan, vagy még nagyobb szerepe van, mint az irodalomtörténetnek, s ezért a magyar sámanhit emlékeinek a nyomozása már önmagában is fontos tanulságokat ígér. Annál is inkább, mert Diószegi könyvének módszertani bevezetése már előre meggyőzi az olvasót arról, hogy a nehezen megfogható, meglehetősen ingoványos, s az elődök által gyakran annyira összekuszált kérdést rendkívüli óvatossággal, szigorú módszerességgel s a saját feltevéseivel szembeni örökös kritikával közelíti meg. Bár bizonyító anyagának csak egy részét dolgozta bele könyvébe, annak bősége mégis imponáló, sőt ha az ember nem tudná, hogy mennyire szükséges itt a körültekintő óvatosság, gyakran már feleslegesen soknak is érezné. A kérdés sokoldalú megközelítésével így sikerült bebizonyítania, hogy a magyar néphitnek a táltosokról, garabonciásokról és „tudósok”-ról szóló hiedelmeiben az ősi, keletről hozott sámanhit emlékei élnek tovább. A szerzőnek sikerült rekonstruálnia az ősi magyar sámanokra vonatkozó tudnivalókat. Eddig elszigeteltnek tartott jelenségekről megállapította, hogy a honfoglaló magyarság hitvilágába tartozó, összefüggő, szerves egységet alkotó képzetrendszer részei. „Ennek a szerves egésznek — írja — nincs olyan részlete, amely ne lenne meg rokonnépeink sámanhitének képzetei között; de nem is hiányzik belőle egyetlen olyan mozzanat sem, amelyik sámanhitű rokonaink képzetköreinek lényeges vonását alkotja.”

A sámanok, illetőleg táltosok működésének ismerete azért oly fontos az irodalomtörténet számára, mert a pogány magyarság papjaiban már régóta és joggal sejtettük az ősi magyar költészet művelőit. Diószegi könyve most a sejtések és feltevések helyébe bizonyosságokat iktat: pontosan meghatározza a régi magyar táltosok rituális énekeinek a jellegét. Amellett, hogy tárgyalása során megvilágítja a krónikák, valamint a Bornemisza által közölt bájos imádságok egyes sokféleképpen értelmezett helyeit, első sorban az ősi magyar rituális ének (eredeti terminus technikusával: *hajgatás*) kérdésének az újszerű megoldásával válik ez a néprajzi mű a magyar irodalomtörténetírás számára is oly becessé. Diószegi e minket leginkább érdeklő eredményeit röviden a következőkben foglalhatjuk össze: egyes — jeles napokhoz fűződő — énekeinkben (regölés, villózás stb.), „amelyek célja valamilyen emberi erőt felülmúló cselekmény végrehajtása”, közös motívumként van jelen a refrén, egy jellegzetes indulatszóval (*haj*). Ez a történeti adatok szerint „a honfoglaló magyarság valamiféle isten-hívó kiáltószava volt.” (Vö: Liutprand: „diabolica hui, hui frequenter auditur.”) Sámanhitű rokonnépeinknél s azok sámanénekeiben ugyanilyen indulatszó szere-

pel (*kaj*), és a magyar *haj* ennek szabályos megfelelője. Mindebből következik, hogy a „haj regő rejtem”-féle, eredetileg révülésre, vagyis a természetfeletti lények idézésére szolgáló refrének az egykori magyar sámanének emlékei, azok állandó elemei. Maga az ének azonban nem maradhatott fenn, mert „maga a szöveg sohasem volt állandó, a sáman esetről esetre rögtönözte azt, sámankodása céljának megfelelően”. Diószeginek ezeket a — meggyőző bizonyítékokkal alátámasztott — eredményeit bátran magáévá teheti az irodalomtörténetírás, s legfeljebb azt sajnálhatja, hogy a szerző nem tért ki a „regős”-ök problémájára is, nem tisztázta, hogy ezek milyen viszonyban voltak a sámanokkal, mi közülük volt nekik a sámanénekekhez, a „hajgatás”-hoz. Szeretnénk, ha egy következő munkájában ezeket a kérdéseket is megvilágítaná.

Klanczay Tibor

**Marton Csombor podróž po Polsce.** Fordította Jan Ślaski, közreműködött Kovács Sándor [Iván]. A jegyzeteket készítette Waclaw Zawadzki. Warszawa, 1961. Czytelnik. 140 l.

Az *Europica Varietas*, az első magyar nyelvű nyomtatott útirajz 1620-ban jelent meg Kassán. Szerzője, a látni, hallani, tanulni vágyó ifjú iskolamester, 1616. május 15-én indult el Szepsiből és „sok idegen országokat” bejárva az 1618. esztendőben tért vissza Magyarországra. A hosszú vándorlása közben látott várakat, tengereket, templomokat, kuttakat, folyóvizeket s mindazt amit az idegen országok törvényeiről, lakosainak szokásairól, öltözetéről, cselekedeteiről megtudott, írásba foglalta.

„az én Lengyel- és Mazurországom, minden írásomnak kezdete...” tér rá az Occasio Itiaeris zárósora után első állomásának leírására. Lengyelország földrajzi jellegzetességeinek, bányáinak, gazdaságának, vallásainak s népének bemutatásával kezdődik feljegyzéseinek sora: „Megyek immár az útnak, melyen én elmentem, rendire és annak kinyúlása szerint az városokat, falukat és várakat, melyeken általmentem, az bennük látott és történt dolgokkal egyetemben az Olvasónak szeme eleibe vetem.”

Lengyelország leírása az egész mű terjedelmének csaknem egyharmada. Csombor Márton hazafelé jövet is elidőzött az ország déli területén s befejezésül ismét lengyel tájak következnek, utolsóként Krakkó emlékeztet rajza. A könyv olvasmányossága, stílusának közvetlensége és szerzőjének a testvérnép iránti rokonszenve, a lengyel köznőség számára is vonzóvá, időszerűvé teszi

ezt a varsói kiadást. A személyes élmények beleszővése kötetlenséget, a dolgok mérlege-  
lése és fejtegetése görbülékenységet kölcsönöz  
előadásának.

Az a tény, hogy Csombor Márton írásának  
jelentős része lengyel nyelven is napvilágot  
látott, örvendetes állomása az *Europica*  
*Varietas* utóéletének. Egyben biztató jele a  
lengyel és magyar szakemberek termékeny  
együttműködésének, elismerésre méltó telje-  
sítménye a kiadónak. (Megjegyzendő, hogy e  
vállalkozás minden vonatkozásban korsze-  
rűbb, mint az Anglia leírását tolmácsoló rész  
fordítása. — Angol Filológiai Tanulmányok,  
1938.)

A külalakra nézve izléses, tipográfiaiilag is  
szép kiállítású könyvet Marian Stachurski  
történeti tárgyú grafikái díszítik. A fordítás  
Jan Ślaski gondos munkája, aki már számos  
magyar irodalmi művet ültetett át lengyel  
nyelvre. A közlésre került szöveg kialakítását  
a fordító és Kovács Sándor Iván szegedi  
irodalomtörténész végezte. Utalni lehetett  
volna arra, hogy a lengyel szöveg kezdete,  
„1616. esztendőben, időmnek pedig 22. eszten-  
dejében minden barátainknak és jóakaróim-  
nak akaratjuk ellen végezém azt, hogy amaz  
híres-nevezetes Dancka városának gimnázium-  
mába tanuságnak okáért mennek...” — már  
az Occasio Itineris sorainak a folytatása.

Rendkívül figyelemre méltó, hogy a len-  
gyel kiadás szövege (5—102.) jobb, teljesebb,  
a második és harmadik (1892. 1943.) magyar  
kiadásnál. Ez elsősorban Kovács közreműkö-  
désének eredménye. Korábban ő maga muta-  
tott rá (ItK 1958. 1. sz.) a magyar kiadások  
csonkaságára az őskiadáshoz viszonyítva. A  
Szeremlei gondozásában megjelent kötetben  
mintegy húsz oldallal rövidült meg a szöveg,  
és hiányzik belőle a latin nyelvű epigrammák  
nagy (kb. 100 sor) része. A lengyel kiadó  
nagyobb súlyt fektetett a közlés filológiai  
pontosságára. Az epigrammákat lengyel for-  
dítás kíséri a lapján. Nem maradt el Mar-  
tinus és Monachus disputája (60—62.), a  
böcstelen nőszemélyekkel való találkozása  
(24, 40), a danckai gimnázium tanárainak  
névsora (66.), s a braunsbergai iskoláról írt  
verse (83.):

Disciplina placet, quod res sint ordine  
pulchro

Dispositae, multum collegiumque placet,  
Urbs placet et perfecta placet aspera patrum  
Vita mihi, longe bibliotheca placet.

Omnia cum placeat Braunsperga, displicet  
ipsa

Religio, sanctum cultus, iniquus amor.

Első ízben olvasható a helynevek pontos  
lengyel megfelelője. Joggal szégyenkezhet-  
nénk a hazai olvasóközönség előtt, ha nem  
tudnánk az évek óta folyó új, teljes magyar  
kiadás előkészületeiről.

Csombor Márton éles szemű, művelt, ér-  
deklődő utazó volt. Gyakran nem elégszik  
meg az ismeretek felsorolásával, hanem érté-  
kelni igyekszik azokat. Ugyanakkor kész-  
pénznek vesz téves forrásokat, szöbeszédet.  
Így aztán lengyelországi feljegyzéseiben a  
történeti—gazdasági—földrajzi viszonyokról,  
a nép életéről rajzolt valószerű képei át van-  
nak szöve képzelet szülte törtétiakkal, népi  
mondákkal, téves adatokkal. Nagyobb mér-  
tékben, amint arra francia vonatkozásban  
Bán Imre (ItK 1956. 3. sz.) rámutatott.

A szükséges helyreigazítások, kritikai  
megjegyzések elsősorban filológiai jellegűek,  
itt-ott gazdaságtörténeti, tulajdonjogi vonat-  
kozásúak. A szép számú, tartalmas magya-  
rázó jegyzet (103—140.) a kiadás másik igen  
megbecsülendő értéke. Készítette Wacław  
Zawadzki, részben Kovács anyagára támasz-  
kodva. Nyilvánvaló tévedésekre, valósínt-  
lennek tétsző állításaira hívta fel a figyelmet  
pl. Tarnów, Warszawa, Opis Prus, Nowe,  
Legowo, Gdańsk, Oława, Elbląg leírásában.  
Megjelölt felhasznált forrsműveket, jelezve  
az innen merített téves (pl. 36. jegyz.) adato-  
kat. Említ továbbá olyan tudós szerzőket,  
akiknek művei a magyar iskolamester huma-  
nista műveltségének, reneszánsz kori kultúrá-  
jának újabb tanújelei (pl. 9, 19, 20, 22, 24,  
34, 35, 55. jegyz.). A jegyzetanyag felhasználó  
a készülő magyar kiadásban!

Zawadzki jegyzetei megerősítik azok véle-  
ményét (Sziej Rezső, ItK 1957. 1—2. sz.),  
akik hangsúlyozták Csombor Márton világi  
egyéniségét, tudós, humanista műveltségét  
(Bán, Kovács, Fil. Közl. 1960. 1. sz. és  
Witman Tibor, ItK 1956. 1. sz.), s a polgári  
próza stílus világi téren való úttörőjét látták  
benné.

A sikerült és tanulságos kiadás egy újabb  
lehetőség felvetésére ad alkalmat. Majdnem  
egy évszázaddal később, 1711—1712-ben  
II. Rákóczi Ferenc utazott végig kíséretével  
Jarosław-tól Danckáig. A lengyelországi tar-  
tózódást Szathmáry Király Ádám örököltette  
meg, mintegy két ívnyi, igen érdekes napló-  
jában. (Kiad. 1866. Thaly: Rákóczi Tár. I.).  
Mindkét fél nyereségére szolgált volna ennek len-  
gyel nyelvű kiadása, önállóan vagy más meg-  
oldásban, és magyarázó jegyzetekkel való  
ellátása.

Hopp Lajos

V. Windisch Éva: A Közlöny (1848—1849).  
A forradalom és szabadságharc hivatalos  
lapjának története. Bp. 1958. Akadémiai K.  
92. I. (Értekezések a történeti tudományok  
köréből, 8.)

Azok között az értékes eredmények kö-  
zött, melyeket sajtótörténeti kutatásunk a  
magyar forradalom és szabadságharc idő-



szaki sajtójának történetével kapcsolatban az utóbbi időben elért, jelentős helyet foglal el V. Windisch Évának a *Közleányról*, az első magyar hivatalos lapról írt tanulmánya. Értékét különösen emeli az a bő levéltári anyag, melyet a szerző munkájához felhasznál. Ennek, valamint a *Közleány*nek és a többi korabeli magyar hírlapnak a cikkei alapján, a forradalom és a szabadságharc gyorsan változó eseményeihez kapcsolódva dolgozta fel a kormány hivatalos lapjának történetét és rajzolta meg politikai fejlődését. Noha főleg 1848–49 története és hírlap-története számára tárt fel új adatokat és vont le belőlük értékes következtetéseket, munkája irodalomtörténeti szempontból sem mellőzhető, elsősorban a lap szerkesztésével kapcsolatban levő számos neves írónk szerepének ismertetése miatt.

V. Windisch Éva részletesen ismerteti Szemerének az újság megindítása és megfelelő szerkesztő kiválasztása érdekében folytatott tevékenységét. Jelöltjei csaknem mind szépirok voltak: Bajza, Kazinczy Gábor, Vas Gereben, Lévay, Degré, Garay, Erdélyi János... Közülük a legtekintélyesebbel, Bajzával próbálkozott először, aki Toldy Ferenc közreműködésével készített is ugyan egy tervezetet a megindítandó hivatalos lapról, de aki végül is a *Közleány* szerkesztése helyett a néhány héttel később induló *Kossuth Hírlapja* szerkesztését vállalta el. (A Szemeré által szintén a *Közleány* szerkesztésére kiszemelt Vas Gereben hasonlóképpen egy másik lapnak, a *Nép Barátjának* lett a szerkesztője.) Miután Szemerének Kazinczy Gábort sem sikerült megnyernie — a szerző részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel: miért nem vállalhatta Bajza és Kazinczy a *Közleány* szerkesztését —, végül is Gyurmán Adolf lett a lap szerkesztője.

1848 végén, amikor a *Közleány* egyre inkább a szabadságharc szervezőjévé vált — és valószínűleg Kossuth politikai irányítása alá került —, a lapban megjelennek Jósika írásai, majd Petőfi levele és *Csatadala*. 1849 elején pedig, amikor Debrecenben folytatódott a kormány hivatalos lapja, Csernátorny Lajos neve jelent meg az újság hasábjain. A szerző behatóan tárgyalja a debreceni *Közleány* irodalomtörténetileg legérdekesebb eseményét: Jókai cikkeit és azok visszhangját is.

V. Windisch Éva tanulmánya az említett írónak a *Közleány*höz fűződő kapcsolatait feltárása mellett még azért is jelentős irodalomtörténeti szempontból, mert értékes új adatokkal bővíti a forradalom és szabadságharc kora olvasóközönségére vonatkozó ismereteinket is.

Kókay György

**Megyer Szabolcs: Arany János és Budapest.** Bp. 1958. Akadémiai K. 52. l.

Megyer Szabolcs munkája Arany János akadémiai tagságának 100. évfordulójára jelent meg azzal a céllal, hogy a jórészt feledésbe merült budapesti helyi vonatkozásokat felelevenítse. Feladatul nem is tűzött más maga elé, minthogy kiemelje az kronológiai-lag csoportosítsa mindazokat az adatokat, amelyek egyrészt Arany életrajzában, másrészt műveiben ilyen értelemben használhatók.

Nyilvánvaló, hogy a legtöbb teret az akadémiai főtitkár tisztét betöltő, majd a híres képeses könyvbe írogató költő kapta, — ekkori verseinek minden irodalomtörténeti méltatása nélkül. De ez utóbbira Megyer nem is törekedett. Így legfeljebb csak azt sajnálhatjuk, hogy mértéktartó stílusa Arany pesti éveinek megrajzolásakor disszonáns módon szentimentalizmusba csap át. A viszonylag gazdagon illusztrált füzet kiválóan alkalmas a népszerűsítés céljaira.

Heverdle László

**Mikszáth Kálmán: Elbeszélések és kisregények.** 1—2. köt. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Véber Károly. Bp. 1960. Szépirodalmi K. 484; 498. (Magyar Klasszikusok)

Az első kötet kronológiai sorrendben 43 kisebb-nagyobb elbeszélést tartalmaz, a másodikban 7 kisregényt találunk. Kezdődik az 1874-ből való *Az én öreg kocsim* és befejeződik az 1909-es datálású *Rákóczi Ferenc donációt oszt c. elbeszéléssel*. Ez az elrendezés nem véletlen. A válogatás célja ugyanis az, hogy a korlátozott terjedelmen belül izelítőt adjon a mikszáthi életmű értékeiből. Az olvasó nemcsak azokat az elbeszéléseket találja meg a kötetben, amelyek egy nehezen induló írói pálya első sikereit jelentő alkotásként élnek a köztudatban (pl. *Az a fekete jolt, Lapaj, a híres dudás* stb.), hanem azokat is, amelyek már a dicsőség légkörében az országosan ismert Mikszáth tollából születtek meg (pl. *Kozsibrovsky üzetet köt* stb.). Az első novellákban az a Mikszáth áll előttünk, aki már túllépett mesterén, de még nem érkezett el érett önmagához. A jól sikerült válogatás eredménye, hogy az olvasó végigélheti a nagy pályázó művészi fejlődését, s együtt halad vele az ismeretlenséget jelentő homályból a jubileumi ünnepség piederstálja felé. Az elbeszélések a nagy kritikai realistává érő művész életútjának állomásait jelképezik. A kötet nemcsak az olvasóközönség szórakozási igényeit elégíti ki esztétikai élményt adó

válogatásával, hanem példát ad arra is, hogy két kötetben is megközelíthetőleg bemutat-  
ható egy nagy regényíró fejlődése a maga  
sajátos tematikájával, sokhúrú hangjával,  
tipikus jellemzőivel.

Hiányzó novellát említhetnék, feleslegeset  
azonban nem, s ez a válogató munkáját  
dicséri. A kötet célját elérte, mert Mikszáth  
művészi fejlődésének útját híven tükrözi.

A korai novellák hagyományos datálásá-  
tól való eltérést azonban feleslegesnek érez-  
zük. Ez már egy következő válogatás fel-  
adata, amely a kritikai kiadás és a Mikszáth-  
bibliográfia elkészülte után majd elvégezheti  
az autentikus datálást.

A kötet igen gondos jegyzetszótára a tel-  
jesebb megértést szolgálja. Az I. kötethez  
szükséges felvilágosításokat nem volt ész-  
szerű a II. kötet végén elhelyezni.

Véber tanulmányában az illúzióvesztő ki-  
egyezés kori magyar társadalom korképéből  
kiindulva rajzolta meg Mikszáth pályáját.  
Irodalomtörténetünk Mikszáth-értékelésének  
két szélsőségét kikerülve keresi értékeit, igazi  
helyét a magyar széppróza történetében.  
Király felfogásához hasonlóan elveti az ado-  
mázó Mikszáth-képet, de nem fogadja el a  
válságoktól, kisiklásoktól mentes írói képet  
sem.

Megkísérli — néhol újszerű felfogásban —  
megrajzolni fejlődési útját. Rámutat pl. arra,  
hogy az *Elbeszélések* sikertelensége után  
milyen jelentősége volt Szegednek. Itt kapta  
vissza Mikszáth már-már eltűnő önbizalmát.  
Felhívja néhány, eddig kevésbé hangsúlyo-  
zott vonására (pl. a fiatal Mikszáth politikai  
érdeklődésére) a figyelmet, a *Tót atyafiakat*  
és *A jó palócokat* mint a szegedi évek leg-  
nagyobb írásait említi, s e két alkotásban  
az ifjúkor összegezését látja. Véber tanulmá-  
nyában jól ragadja meg a magyar társadalom  
elemzésében egyre mélyebbre hatoló Mik-  
száth fejlődésének határköveit jelentő alkotá-  
sokat. Ezek részletesebb elemzésére azonban  
nem vállalkozik. A nagy kritikai realista  
alkotásoknak (pl. *Küldönös házasság*) cím  
szerinti említését, vagy néhány szavas érté-  
kelését keveselsük.

Pusztai Gyula

**Kafka Margit összes versei.** Sajtó alá ren-  
dezte és a jegyzeteket írta: Kozocsa Sándor.  
A kísérő tanulmány Radnóti Miklós Kafka  
Margitról írt munkájának részlete. Bp. 1961.  
Magyar Helikon. 253. l. (Kis Magyar  
Múzeum)

„Bizonyos, hogy Kafka Margit is versei-  
ben hiszi magát legjobbnak, legelőbbnek,  
hiszen ez már régi dal. Imádja őket...”  
Ady Endrének *Az élet útján* c. Kafka-kötet-

ről írott sorai meggyőzhetnek bennünket  
arról, hogy még egy nagy művész is mi-  
lyet tévedhet saját életműve megítélésé-  
ben. Furcsa élmény így együtt olvasni  
ezeket a verseket: az olvasó alig hiszi, hogy  
ugyanaz a Kafka írta a *Színek és éveket*,  
irodalmunk egyik legtitizsabb realista reme-  
két. Micsoda kezdet és micsoda kitérő után  
ér el költészetében is egy-egy klasszikus  
csúcsra! Szinte ugyanaz a látvány, fejlődési  
út tárul itt is elébünk, mint a nemrég elem-  
zett kritikái, s publicisztikája kapcsán. Azzal  
a különbséggel, hogy ez utóbbiakban attól  
a kitérőtől indul el, amely majd a verseiben  
is komoly bukatója lesz: a szecessziótól, a  
„modernség”-től. S a korai versek, a kezdet?  
A népművészeti iskola hagyományos, már-már  
kötelező témái, az ismert történetek a keresz-  
tyénség születésének korából; érzelmesség, ér-  
zelmesség — amelyekben csak egy-egy gond-  
olat, néhány szép sor, s egy nagy vers, a  
Petike jár tanúskodik a költőnő tehetségéről,  
s emelkedik ki ezzel a sokszor átélt érzések  
közül. S ami pályájának következő állomását,  
az új irodalmi törekvésekkel való megismer-  
kedését illeti: igazat kell adnunk Németh  
Lászlónak, aki az írta erről, hogy a „modern-  
séget” senki se vette olyan kötelezően komo-  
lyan ebben a nemzedékben, mint Kafka.  
Bár született realista volt, mégis a legkülön-  
bözőbb „hatásoknak” engedte át művészetét,  
ami önmagában még termékenyítő is lehetett  
volna, — nála azonban művészi alkatának  
nem szerencsés vonásait engedte érvénye-  
sülni: mindenekelőtt a nyelvi szecessziót,  
amely olyannyira elúrhodik pl. *Állomások*  
c. regényében is. Hiába „adyszkodik”, hiába  
kerülnek be Adyra emlékeztető összetételek,  
sorok a verseibe, — egyrészt a gondolatosság  
hiánya, másrészt: ez a nyelvi tehertétel nem  
engedi szárnyalni a verset (l. pl. Prometheus  
c. versét). De pl. a szabad vers felé való  
kitérését sem lehet termékenyítőnek fel-  
fogni — s itt ellent kell mondanunk a kitű-  
nően elemző Radnóti Miklósnak is — hiszen  
ez a tehetsége igazi természetével ellentétes  
utakra vitte. S habár életművének ebből a  
vonulatából is kiemelkedik egy-egy nagy  
vers, amelyet azonban inkább az élmény  
intenzitása tart össze (*Hajnali ritmusok*,  
*Záporos jolytonos levél*), — mégis: a sok  
kísérletezés, csinátság után üdítő olvasmány  
az utolsó évek termése, amelyekben élmény  
és forma szerencsés módon egyesült (*A te  
színed előtt*, *Régi arcképekhez*, *Hullámok*,  
*Litánia*, *Te Deum*, *Rosszalkodás*), s amelyek  
együttal Kafka valódi költői tehetségéről is  
meggyőzhetik az olvasót.

\*

Életében öt verseskötete jelent meg, ösz-  
szes verseit Radnóti Miklós rendezte sajtó  
alá; ezt vette alapul a jelen kiadás sajtó alá

rendezője Kozocsa Sándor, s ezt egészítette ki 26 eddig könyv alakban meg nem jelent verssel (ezek közül egyet a *Venus Reginát* kéziratból közül). A most először közreadott 26 vers nagyobb része fordítás: Verlaine, Dehmel, Storm s kínai költők verseit olvashatjuk Kaffka fordításában, ill. átköltésében. A verseket a kronológia alapján közlik (ha ismert: a megírás kronológiáját veszik figyelembe). S mivel a sajtó alá rendező a Radnóti-féle összes *változatait* is kiegészíti — bizvást elmondhatjuk, hogy ez a könyv első kísérlet a kritikai kiadásra is. Ha valamit hiányolhatunk, az csak ennyi: Kaffka utolsó kötete (*Az élet útján*, válogatott gyűjtemény K. M. régi és legújabb költeményeiből, 1918.) egy-egy ciklusa elé igen érdekes prózai szövegeket írt, amelyek önjellemzések: „De azokban az években még Ady nem zúgatta szavát és Babits nem tüzte új versei csudás aranyhímét.” — írja mindjárt az első ciklus előtt az ismert sorokat. Kár volt ezekről elfeledkezni ebben a jól gondozott kiadásban. Szép gesztus volt viszont Kaffka méltó monográfusa, az összes versek első kiadója, Radnóti Miklós Kaffka tanulmányának egy részletével zárni a kötetet: ha — szerintünk — túl is becsüli Kaffka verseit az író egész életművében, s ha a formabontást illetően más is a véleményünk, mégis: a legnagyobb magyar asszonyírónak — aki a saját asszonyiságát a társadalmi problémák szintjén tudta átélni — verseit oly sok szempontúan, s oly érzékenységgel elemzi — hogy még ma is ez a legjobb kísérője, kalauza Kaffka összes verseinek. Lényegesebbet azóta se mondtak nála.

Varga József

**Vas István: Évek és művek. Kritikák és tanulmányok, 1934—1956. Bp. 1958. Magvető K. 478. l.**

Ahhoz a generációhoz tartozik, amelyik az első világháború után, a harmincas évek közepéig jelentkezett irodalmi életünkben. Szerb Antal, Halász Gábor, Rónay György, Bóka László, Illés Endre, K. Grandpierre Emil és mások, még a Nyugat ígérzetében, annak széles örvényében, de mégis elkülönülten és egyre jobban elszakadva a nagy elődtől, szétforgácsoltabban, és mégis egységesen vágtak új csapást a két világháború közötti magyar irodalom dús folyamában.

Baljós társadalmi előjelek közepette indultak írói pályájukon: a faszálódó Magyarországon, a művészetben, az értelem keresésében letek kiűtat. A műveltség bátyáival

vértették magukat a toladó külvilággal szemben, de a rend, amely elől menekültek, szívósnak bizonyult áldozásukban. Am irodalom iránti hűségük töretlen maradt a nagy megpróbáltatások idején is.

Vas István írta ostromlatti naplójegyzeteiben: „Hat hete élek ebben az ötszögletű szobában. Amikor egyedül maradok benne, hálásan nézek vissza a nagy-kék-piros bokharára, a sötét faliszőnyegre, a polcokon a tarka könyvekre, a fehér-jó kályhában a parázsra: házigazdáim után elsősorban neki köszönhetem, hogy néha írni, azaz élni tudok.” A teljes létbizonytalanság hónapjaiban, két bombasorozat szünetében az irodalomról vitatkozik barátaival. A fölszabadulás pillanataiban is a munkára gondol: „ezt az új életet titokban úgy képzeltem, hogy a kifosztott szobában rögtön leülök a géphez tovább fordítani Shakespeare-t.”

Az irodalomnak ez a szenvedélyes szeretete jellemzi új kötetét. Megnyilatkozott ez az ifjú generációk, az ifjú nemzedék istapolásában is, kritikáiban, tanulmányaiban pedig felelősségtudattá komolyodott. Számára is, mint Karinthy számára, az irodalmi alkotás, a vers, a dráma azonos értékű a valósággal — és éppen ezért a művészet éppen olyan téma, mint az emberi jellem, egy megkapó táj, vagy mint az emberi érzések.

Ez az alapállás határozza meg legdöntőbben tanulmányainak, kritikáinak karakterét. A művekhez való attitűdje nem elsősorban az értelemé, hanem az átélése. A műalkotás egyenlő a valósággal: a vele való találkozás élményét tehát művészi fokon tükrözteti kritikáiban. Jellemzi, ábrázolja, művészi eszközökkel jeleníti meg a művet, az olvasóra bizván nemegyszer az ítéletalkotást. De mint jó regényíróhoz illik, nem hagyja kétségben közönségét, úgy jellemez, ha nem is mond közvetlen véleményt, az olvasni tudó biztos következtethet.

Mert ez az intellektuális költő, akinek verseiben, prózájában oly döntő szerep jut az értelemnek, a műveltségnek — kritikáiban lírikusként lelkesedik. Ebből erednek nem kis részt kritikusi erényei.

Tanulmányainak nagy értékcsoportját a művek szépsége iránti érzékenysége, fogékonysága alakítja ki. Nem izgatják a teóriák, a művészet nem suta elméletek igazolását szolgáló arzenál, hanem maga az élmény, az élet. Sok példát említhetnénk erre, de elég csak egyet: a legszebb Füst Milán-i sorokat ragadja ki, de olyanformán, hogy alig húsz sorral, több ezer sornyi életművet tud jellemezni!

Külön tanulmányozandó az az elegancia és szerénység, amellyel hatalmas műveltségi anyagát beledolgozza kritikáiba. Ezeknek éppen olyan jelentőségük van e kötet írásában, mint személyes élményeinek. De a sze-



mélyes élmények is irodalomtörténeti érdekűek, sehol nyoma sincs hivatkozó magamutogatásnak: jól példázzák ezt Radnóti és más író társakra való visszaemlékezései.

Az irodalom viszonylatok szövevénye: Gelléri és Krúdy, Witmann és Hemingway, Füst és Illyés. Párhuzamai nem erőltetettek, hasonlításában nem a művészi egyéniséget csorbítja meg, hanem éppen a hasonlóság mellett, annak eredetiségét domborítja ki.

Ha nem tetszik neki valami, vagy ábrázolja, vagy kimondja nyíltan, mint például Takács Gyula egyik korai kötetéről. És ugyanakkor nem bántó elmarasztalása, mert ellenvetései mellett meggyőző arról is, hogy bízik jövőjében. (Takács Gyula az azóta eltelt 25 év alatt messze túlszárnyalta ezt a várakozást is.)

A kötet, annak ellenére, hogy szubjektív költői vallomás az irodalomról és főleg a költészetről, irodalomtörténeti érdekű. Nemcsak mélyen szántó filológiai igényességű tanulmányai, a *Horatius noster*, a *Reviczky emlékezete*, az *Eötvös József öregkora*, a *Rákóczi emlékiratai*, de a két világháború közötti magyar irodalom meglevenítése is.

A kötet jelentős részét alkotják a közvetlen elődökkel foglalkozó cikkek (*Füst Milánról*, *Babitsról*, *Kosztolányiról*, *Nagy Lajosról*, *Schöpplin Aladáról*) és a kortársak (Gelléri Andor Endre, Radnóti, Takács Gyula, Nemes Nagy Ágnes) műveiről írott kritikái, vagy megemlékezései.

A harmadik nagy csoport a világirodalom, amelyhez nem kis mértékben a fordító, a tolmács szerepében közelített. És végső soron ide kapcsolódnak a fordításról írott cikkei is. A III. *Richárd*, az *Angol barokk líra*, A „Fűszálak” *évfordulójára*, az *Apollinaire*, vagy a *Jegyzetek Radnóti La Fontaine-fordításához*.

Kosztolányihoz áll a legközelebb az elődök közül, róla szóló írásai szubjektív vallomások. És értékeit, munkásságának arányait mégsem torzítja el a szeretet, kritikus szemmel ítéli meg műveit. Jól látja, hogy igazán nagy remekművet semmit vagy alig alkotott, nem úgy mint a magyar költészet nagyjai, mégis visszavonhatatlanul vonzódtott hozzá. Bár nem találja rokonszenvesnek Kosztolányi könnyed politikai magatartását, mégsem világnézeti megítélésai ellen berzenkedett elsősorban, hanem „fennkölt léhasága” ellen, amely „tíltakozott benne a nagy költészet ellen.” Vas István úgy rajongott Kosztolányi „tündöklően erkölcselen”, „szabad játékos”, „cinikusan gyönyörű” költészetéért, mint az iskolát halálosan komolyan vevő eminens-tanuló, a felsőbb osztályos, titokban csodált és irigyelt vagányért. Első pillanatra fölháborította Kosztolányi felelőtlen rímjátéka, a következő pillanatban azonban már varázsa alá került.

A vonzások és taszítások szubjektív elemzéséből végül is egy megkapó, plasztikus Kosztolányi-portré bontakozik ki előttünk.

Noha a könyv Vas István írói pályájának több mint két évtizedét foglalja magába — kritikái, tanulmányai révén —, eszmei művészi karakteréről véglegesen mégsem mondhatunk. A kötetben föllelhető természetes fejlődésvonalnak azóta folytatása is van, a Kortárs legutóbbi számaiban közölt *Nehéz szerelem* című önvallomás-sorozata eszmei-művészi továbbgazdagodását ígéri. Eszmei differenciálódását a polgári létezésről való kimozdulása jellemzi.

Ez az eszmei gazdagodás művészi jellemzőit is frissíti, az ábrázolásnak és a gondolatoknak, a polémiaírnak szélesebb teret enged.

Szalay Károly

**Szilágyi János: A magyar munkáskönyvtárak a két világháború között. (1920—1944).** Bp. 1961. Akadémiai K. 115 l. (A Magyar Könyv, 1.)

A magyar könyvtárügy és a magyar könyv története máig megirratlan. Ennek oka nemcsak a vállalkozók hiánya, de elsősorban az a tény, hogy az előmunkálatok is csak az utóbbi időben indultak meg, nincs se kellő számú összefoglaló mű, se részlettanulmány, de még adatfeltáró cikk vagy közlemény is alig. A *Magyar Könyv* c. kötettel indult sorozat ezt a feladatot kívánja megoldani a kutatások rendszeres publikálásának biztosításával.

Szilágyi János könyve gazdag tényanyagra épített helyzetjelentés a Horthy-fasizmus időszakából. Részletes elemzését adja egyrészt az állam által támogatott állami, üzemi, egyházi szervezésű könyvtárak, másrészt a kommunista és a szociáldemokrata párt, valamint a szakszervezetek által létesített könyvtárak állományának. Következtetéseit a történettudomány és a könyvtártudomány (szakrend, katalógusok stb.) szemszögéből vezeti le. A statisztikai felsorolásokból kiderül, hogy néhány marxista klasszikus mellett (Marx, Engels, Lenin stb.) a magyar (Ady, József Attila, Várnai Zseni, Révész Béla, Móricz Zsigmond, Gergely Sándor, Kassák Lajos stb.) és világirodalmi (Balzac, Gorkij, Solohov stb.) szempontból egyaránt értékes gyűjteményeket csupán a kommunista, a szociáldemokrata és a szakszervezeti könyvtárak alkottak. Ezzel szemben: az állam és a munkaadók által létrehozott intézmények állományában néhány külföldi és hazai klasszikus mellett az uralkodó osztályt glorifikáló, szintelen írógyenéségek egész sora helyet kapott (Pékár-Gyula,

Forró Pál, Bús Fekete László stb.). Tekintettel arra, hogy a munkásság zöme elsősorban a saját maga által alapított könyvtárakat látogatta, azért módja nyílt arra, hogy megismerkedjen a marxista—leninista eszmékkel, és a haladó baloldali irodalommal.

A Szilágyi János által rendszerezett anyag értékes forrás a két háború közötti magyar irodalomtörténet kutatói számára.

Verseghi György

**A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 1826—1961.** Szerk.: Rózsa György irányításával Csapodi Csaba, Moravék Endre [stb.] Bp. 1960. Akadémiai K. 109 l. 1 térk.

A könyveknek is megvan a maguk sorsa, mondja a latin szállóige, s hozzátehetjük: a könyvtáraknak is, mégpedig izgalmasabb, tanulságosabb az egyes könyvekénél, mert, adott esetben, az egész társadalom fejlettségét, szellemi törekvéseit tükrözheti. Jól példázta ezt az Akadémia Könyvtárának az a — jóllehet csak vázlatos — története, melyet a fennállása 135. évfordulóját ünneplő Könyvtár jubileumi kiadványában olvashatunk. Tömrő, tárgyilagos, tényyszerűségével meggyőző krónikája ez a Könyvtár életútjának, az alapvetés korától kezdve a lassú, de nagyjából egyenletes fejlődés évtizedein s a két világháború közötti időszak válság-periódusán át a felszabadulás után bekövetkezett ugrásszerű fejlődés időszakáig. A kiadvány további fejezetei szervesen kapcsolódnak a történeti áttekintéshez: a Könyvtár jelenlegi állapotának, szolgáltatásainak, katalógusainak, kölöngyűjteményeinek bemutatása, valamint a külföldi cserekapcsolatok és a Könyvtár szakmai irányítása alatt álló intézeti könyvtári hálózat ismertetése tényekkel, beszédes számadatokkal győző meg arról, hogy a Könyvtár az elmúlt évtized során mind szellemét, mind szervezettségét és technikai színvonalát tekintve valóban szocialista típusú tudományos intézménnyé vált. Egyetlen példával is jól érzékeltethetjük fellendülésének arányait: jelenleg 86 állam több mint 1700 intézményével áll csereviszonyban (szemben az 1938. évi 450-nel), tehát az Akadémia Actái és egyéb cserekiadványai a Könyvtár kapcsolatokat léte-

sítő és fenntartó szívós, céltudatos munkája nyomán ma már a Földnek csaknem valamennyi országába eljutnak. Külön dicséretet érdemel a jubileumi kiadvány izléses külső kiállítása, gondos szerkesztése, a jól megválasztott művészi felvételek és a Könyvtár féltve őrzött kincseiről készült, technikailag kifogástalan fénymásolatok.

Az Akadémia Könyvtára irodalomtörténeti kutatásunk egyik fő bázisa és műhelye. Szinte predesztinálja erre irodalomtörténeti vonatkozásokban gazdag múltja, hagyományai és anyaga. A főraktár magas falpolcain vagy a Régi magyar könyvtár modern beépített szekrényeiben ma is ott állnak valahol azok a régi főlíások, amelyek között Vörösmarty Mihály 1844—1845 fordulóján tűnődve megállt, hogy aztán — a hagyomány szerint egy hosszú és unalmas akadémiai értekezet alatt — papírra vesse *Gondolatok a könyvtárban* című versét. A Könyvtár e költeménnyel mindjárt megnyitása után bevonult a magyar irodalom történetébe, melyhez — közvetve vagy közvetlenül — azóta is szoros, állandó kapcsolat szálai fűzik. Régi magyar, valamint felvilágosodás- és reformkori nyomtatványanyaga páratlanul gazdag, kézirat- és levéltára pedig az irodalomtörténeti kutatás számára egyenesen nélkülözhetetlen, korántsem kiaknázott s napról-napra gyarapodó kincsesbánya. Az együttműködés egyik fontos területe továbbá a világirodalom története, melynek tudományos anyagát s a világirodalom klasszikusainak és nagyjainak munkáit a Könyvtár az 1958. évi miniszteri rendelet értelmében mint tudományos szakkönyvtár gyűjteni tartozik. Értékes segítséget kapnak kutatóink a néhány éve létesült, technikailag kitűnően felszerelt mikrokönyvtártól, mely a nehezen hozzáférhető (külföldi, vidéki) nyomtatványokról, kéziratokról készített mikrofilmek ezreit bocsátja rendelkezésükre. A Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának megjelentetése például alig volna lehetséges e segítség nélkül. S van az együttműködésnek egy még szorosabb formája is. A Könyvtár, a tudományos munkából közvetlenül részt vállaló dolgozói révén, régi, értékes hagyományainak szellemében, mindkét félre gyümölcsöző, termékeny kapcsolatokat tart fenn az irodalomtörténeti kutatással.

Kiss József

### Az utrechti összehasonlító irodalomtörténeti kongresszus

A Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (Association Internationale de Littérature Comparée) 1961. augusztus 21-től 26-ig tartotta III. kongresszusát Utrechtben. A magyar irodalomtörténetírás szempontjából különösen fontos esemény volt ez a kongresszus, mert első ízben vettek részt ennek a szervezetnek a nemzetközi találkozóin magyarországi kutatók is. A Magyar Tudományos Akadémia részéről *Sőtér István*, *Kardos László* és *Klaniczay Tibor*, az Eötvös Loránd Tudományegyetem kiküldetésében pedig *Király István* és *Weber Antal* voltak jelen a kongresszuson. A kongresszus mintegy másfélszáz résztvevőjének túlnyomó többsége a nyugat-európai országokból és az Egyesült Államokból került ki, a népi demokratikus országokat a mi delegációnkon kívül az NDK, Románia és Lengyelország egy-egy tudósa képviselte, köztük Hans Mayer lipcei és Tudor Vianu bukaresti professzorok, régi ismerőseink és barátaink.

A kongresszus napirendjén két kérdés, illetve témakör szerepelt. A világnyelveken (angol, francia, német, olasz, orosz, spanyol) írott irodalmak és az úgynevezett kis irodalmak kapcsolatainak kérdése volt az egyik, egyes irodalmi fogalmak, terminusok (pl. irodalom, stílus, criticism, barokk, manierizmus, pikareszk, szatíra stb.) volt a másik. Az első témakör inkább az összehasonlító irodalomtörténeti kutatás hagyományos, többnyire pozitivistá irányát képviselő tanulmányok bemutatására adott módot (hatások, kapcsolatok stb. kimutatása), a második csoportba tartozó elméleti jellegű előadások viszont többnyire az új amerikai iskola, a new criticism szélsőségesen idealista módszerét képviselték. Megállapítható, hogy az utóbbiak voltak az igényesebbek, színvonalasabbak, nagyobb érdeklődést keltők, jelezve, hogy az elméleti irányú kutatások állnak ma a polgári irodalomtudomány figyelmének a középpontjában. A kongresszus munkájának, eredményeinek, a bemutatott előadásoknak és a nyugati irodalomtudomány helyzetéről, tendenciáiról a kongresszus előadásai és vitái tükrében kialakult tapasztalatoknak az ismertetésétől most eltekintünk, minderről más folyóiratokban részletesebb tudósítás olvasható. (Kortárs 1961. 12. sz., Magyar Tudomány 1961. 12. sz.) Folyóiratunk jellegének megfelelően itt csak a magyar irodalmat és irodalomtörténetírást érintő kérdések ismertetésére szorítkozunk.

Általános tapasztalatként megállapítható, hogy a magyar irodalom igen-igen kevésbé ismeretes az irodalomtudomány nemzetközi köreiből. Míg nemcsak a nagy irodalmak, de olyan kisebbek is, mint a skandináv, németalföldi, portugál s az egyes szláv népeké mind-mind tárgyai a nemzetközi tudományos érdeklődésnek, addig a magyarról ez alig mondható. A többi irodalmak vizsgálataival a hazai tudósokon kívül általában széles nemzetközi kutatógárda foglalkozik a legkülönbözőbb országokban és egyetemeken, a magyar irodalomnak viszont igen kevés külföldi specialistája van, s ezek is többnyire kedvezőtlen körülmények közepette kénytelenek dolgozni. Jellemzően tanúskodott a helyzetről az egyik holland könyvkereskedő cég által a kongresszus alkalmából rendezett érdekes könyvkiállítás, mely a nyugat-európai újabb irodalomtudományi szakirodalmat mutatta be. Itt jóformán minden európai irodalomról lehetett érdekes tudományos munkákat látni, magyar irodalomról szóló könyv azonban egy sem volt közöttük.

A kongresszus előadásainak a napirendjén is alig volt képviselve a magyar irodalom. Pedig a kongresszus szervezői részéről, mint azt a nagy és kis irodalmak kapcsolatainak témaként való kitűzése is mutatja, megvolt a törekvés arra, hogy lehetőleg mennél több irodalom kérdései kerüljenek tárgyalásra, s köztük a magyar is. Ezért a kongresszus plénuma előtt elhangzott húsz főelőadás sorában előre tervbe vettek egy magyar vonatkozású előadást, s ennek megtartására *Sőtér Istvánt* kérték fel. Meg lett volna a mód arra is, hogy a többi magyar résztvevő egy-egy kisebb témáról előadást tartson az egyes bizottságokban, de a kései jelentkezések miatt erre sajnos már nem nyílt lehetőség. A bizottsági üléseken egy előadás mégis képviselte a magyar irodalmat; egy francia hölgy, *Mme L. de Sugar* „A magyar



irodalom a XX. század elején és kapcsolatai a francia irodalommal” címen mutatott be egy kis dolgozatot. Mme Sugar jószándékú vállalkozása azonban sajnos meglehetősen gyenge színvonalon mozgott, új tudományos eredményeket nem mutatott fel. A magyar irodalom fontos kérdéseiről méltó módon és a nemzetközi tudományosság számára érdeklődést keltően így csak Sőtér István értekezett.

Sőtér előadása a kis és nagy irodalmak összefüggéseinek témaköréhez kapcsolódott, de már előadásának a címe, „A magyar és orosz irodalom párhuzamos jelenségei a XIX. században”, is túlmutatott a hagyományos hatás- és kapcsolat-kutató témákon. A parallelizmusok számbavétele persze nem öncélú összehasonlítás volt, hanem a kelet-európai irodalmak közös fejlődési sajátosságainak, s ezek társadalmi-történeti feltételeinek a sokoldalú elemzése. Az előadás nem is maradt meg kizárólag a magyar és az orosz irodalomnál, ezeket inkább mint a fejlődés sajátosságai szempontjából legtanulságosabbakat emelte ki, hanem bekapcsolta tárgyalásába a lengyel és a cseh irodalom nem egy párhuzamos jelenségét is. Sőtér előadásában a kongresszus résztvevői képet kaptak arról, hogy milyen hasonló feladatok előtt álltak a kelet-európai irodalmak a XIX. század elején, és hogy mik voltak ennek az okai, majd mindebből kiindulva megvilágította ezen irodalmaknak a nyugati irodalmaké-tól eltérő olyan sajátosságait, mint a népiesség, a romantika fokozott szerepe és hosszabb időtartama stb. A társadalmi fejlődés hasonló, majd a század második felében eltérő jellegzetességeiből és irányából végül érthetővé tette miért jött létre a hasonló indulás után a magyar és orosz irodalmi fejlődés közötti igen nagy eltérés. Előadásából kibontakoztak a kelet-európai irodalmi fejlődés koncepciójának a körvonalai, s ezzel nemcsak a marxista módszer eredményes voltát dokumentálta, hanem ráirányította a figyelmet egy az egyetemes irodalomtudományban eddig alig ismert és nagyon elhanyagolt problémakörre. Ez az előadás arra is jó példa volt, hogy miként lehet a magyar irodalom problémáit az összehasonlító irodalomtörténet számára érdekessé és igen tanulságossá tenni.

A kongresszus résztvevői között az említett francia kutató mellett a magyar irodalomtörténet még két külföldi művelőjével találkoztunk: Az egyikük, *G. F. Cushing*, a londoni egyetem szláv és kelet-európai intézetének magyar előadója, nem ismeretlen nálunk, *A. L. I. Sivirsky* tanárnak, az utrechti egyetem magyar előadójának munkásságáról azonban a hazai irodalomtörténetiről eddig nem szerzett tudomást. Mindez arra mutat, hogy az oly kevés külföldi magyar irodalomtörténész kutató tevékenységét sem tartjuk számon, nem fordítunk gondot tájékoztatásukra, munkájuk támogatására. Sőt mint utrechti kollégánk példája mutatja, néha még létezésükről is alig tudunk. Pedig Sivirsky pl. jelentékeny műfordító tevékenységet fejt ki s az újabb magyar irodalom számos alkotását tolmácsolta már holland nyelven, jelenleg pedig egy német nyelvű könyve van sajtó alatt a jelenkori magyar irodalomról. Legfőbb ideje, hogy módot és formát találjunk a magyar irodalomtörténet külföldi kutatóival való kapcsolatok megteremtésére, a velük való együttműködésre, munkájuk támogatására.

Az utrechti kongresszuson részt vett magyar delegáció tagjai számos külföldi tudóssal kötötték személyes ismeretséget, s ennek során intézetünk tevékenységéről is sikerült tájékoztatást nyújtani. A kitűnően előkészített és szervezett kongresszuson mindvégig tapasztalhattuk az Association és a kongresszus vezetőinek kollegiális támogatását, illetve vendégszeretetét. Elsősorban *M. Bataillon* elnöknek, *J. Voisine* alelnöknek és *P. Smít* utrechti professzornak, a kongresszus főszervezőjének tartozunk ezért köszönettel.

K. T.

### **Illés László tanulmányútja a Német Demokratikus Köztársaságban**

1951. május 12—október 5 közötti időben tartózkodtam a Német Demokratikus Köztársaságban. Augusztus 4-ig a Deutsche Akademie der Wissenschaften, ettől kezdve a Ministerium für Kultur vendége voltam.

Feladatom az volt, hogy tovább folytassam a megelőző évben elkezdett kutatásaimat a két világháború közötti időszakban létrejött németnyelvű magyar baloldali irodalom területén, mindenekelőtt pedig, hogy elvégezzem a weimári köztársaságban létrejött magyar proletáriródalom feltárását.

Kutatómunkát az alábbi helyeken végeztem: *Berlin*, Deutsche Staatsbibliothek, Bibliothek und Archiv des Instituts für Marxismus—Leninismus beim ZK der SED; Institut für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED; Institut für Slawistik der DADW; Bibliothek der Humboldt-Universität; Bibliothek der Gewerkschaften; Johannes B. Becher Archiv der DADK.; — *Potsdam*, Deutsches Zentralarchiv; — *Drezda*, Sächsische Landesbibliothek; —

Halle, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt; — Lipcse, Deutsche Bücherei; DADK Abteilung zur Erforschung der Sozialistischen Literatur Deutschlands; Institut für Volkskunsthochforschung, Arbeitsgruppe zur Erforschung der kulturellen Traditionen der Arbeiterbewegung.

Kutatásaim során igyekeztem áttanulmányozni és a lehetőségekhez képest összegyűjteni mindazt az írásos anyagot, amely a magyar emigráns írók németországi szerepére vonatkozik. A teljes anyag feldolgozása alapján szeretném megírni a következő év végén a németországi magyar emigráns kommunista irodalomról szóló disszertációm. Tekintve, hogy közel másfélszáz sajtótermékből, kb. 14 év anyagából kellett a magyar irodalmi vonatkozásokat összegyűjtenem, hozzávéve, hogy a német könyvtárak és archívumok állományában jelentős károkat okozott a fasizmus és a háború, s ez természetesen kihat a kutatások lehetőségeire is — a rendelkezésre állott kutatási idő nem bizonyult túlzottnak. A tavalyi munka során előkerült mintegy 1000 bibliográfiai adatot több mint kétszeresére sikerült növelnem, s ez azzal a reménnyel biztat, hogy ennek az irodalomnak túlnyomó nagyobb részét most már sikerült felkutatnom. A munka során meggyőződtem arról, hogy nem elégséges csupáncsak a kommunista emigrációra vonatkozó irodalmat áttekinteni, mert a külföldre szakadt magyar proletáriródlalom szoros kapcsolatban állt (legalábbis kritikailag) más baloldali áramlatokkal, s lényegében ehhez az irodalomhoz tartozott hatásában a Magyarországon maradt vagy kialakult baloldali irodalom németnyelvű megjelenése is.

Igy különösen érdekes és új vonatkozásokat sikerült feltárnom a bécsi emigráció-beli és a hazai expresszionizmus és más izmusok, valamint a német avantgardista művészeti törekvések között; a proletkult elméleti felfogása és gyakorlati érvényesülésére vonatkozóan, különös tekintettel a proletkult-színház problematikájára; a húszas évek közepén kibontakozó építőművészeti és formai törekvések elméleti általánosításában tevékeny részt vállaló magyar szerzők munkásságára; a haladó polgári irodalom és a magyar emigráció kapcsolatára stb. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy világosabban kirajzolódjék az a szerep, amelyet a magyar kommunista emigráns irodalom a német nyelvterületen a szocialista tudat alakításában betöltött. Ez a hatás sokkal szélesebb volt, mint azt eddig gondoltuk. A kutatások során pl. kiderült, hogy különösen a más és anhalti iparvidék helyi kommunista lapjai hosszú éveken át magyar proletáriródlók tollából származó kisregényekkel, novellákkal töltötték meg tárcarovatukat. Sok olyan adalék került elő, amely bizonyítja a magyar és a nemzetközi proletáriródlalom szoros összefonódottságát Amerikától kezdve Francia- és Németországon, Csehszlovákián át a Szovjetunióig. A nemzetközi proletáriródlalom szervezeti kialakulására és elméleti platformjaira vonatkozó eddig előttünk teljesen ismeretlen dokumentumokhoz is jutottam a kutatás során. Mindezek azt bizonyítják, hogy a magyar írók jelentős szerepet játszottak mindenütt a proletáriródlalom létrehozásában. Különösen levéltári kutatások során sikerült újabb adalékokra bukkannom, amelyek bevilágítanak a német Proletáriródlók Szövetsége és a Berlinben tevékenykedő magyar írók kapcsolataiba. A húszas-harmincas évek fordulóján a magyar proletáriródlalom valamennyi múltból hozott és a jövőben majd kibontakozó problémájának csomópontját figyelhetjük meg. Igen komplikált és bonyolult szövedék ez, amelynek tárgyilagos felfejtése és történeti analízise máig ható elméleti tanulságokat rejt magában.

A jegyzetelésen túlmenően kb. 5000 oldalnyi szöveget vetttem mikrofilmre, a legfontosabb anyagokról pedig fotokópiát is készítettem. Ez egyben előkészületet jelentett másik célkitűzésem megvalósításához, ahhoz ti., hogy a feldolgozás során kiválogatott, szellett, eddig nálunk ismeretlen anyagból összeállítom kb. 40–50 ív terjedelemben ennek az irodalomnak legfontosabb dokumentumait, szépirodalmi és elméleti jellegű alkotásait.

Kutatómunkám mellett tevékenyen részt vettem az irodalom bibliográfiájának elkészítésében. Mivel a tanulmányutak elsősorban a döntőbb fontosságú kutatásra kívántam felhasználni, s mivel olyan bibliográfiai felvételezési munkák is felmerültek, amelyek teljesen meghaladták volna időben az én lehetőségeimet, s végül mivel a Staatssekretariat für Fach- und Hochschulwesen lehetőséget biztosított a bibliográfiai felvételező munka német munkaerőkkel való folytatására — lemondtam arról, hogy a bibliográfia elkészítését saját magam végezzem el. Így a saját kutatási szempontjaim szerint összeállított bibliográfia (közel 2500 tétel) kialakítása mellett állandó segítséget nyújtottam a Lipcseben és Berlinben végzett bibliográfiai felvételező munkához. Biztosítottam látszik, hogy a gyűjtőmunkát 1962 februárjában befejezzék. A kiadványt bilinguisen, előszörval tervezzük megjelentetni, mégpedig az Irodalomtörténeti Intézet (Akadémiai Kiadó) kiadásában. A kötet szerkesztési munkáit *Frau Krause* (Deutsche Staatsbibliothek) végzi el, a német anyag lektorálását és a bibliográfia magyar adatkiegészítését én végezném.

Kutatásaim során az NDK intézményeinél mindenkor messzemenő segítőkészséget tapasztaltam, amelyért köszönetemet fejezem ki.

I. L.

## Intézeti hírek

(1962. január 1—február 28.)

*Szabolcsi Miklós* osztályvezető 1961. november 14-től december 8-ig a Szovjetunióban volt tanulmányúton. A moszkvai Lenin-könyvtárban kutatásokat folytatott a két világháború közötti szocialista irodalom történetével kapcsolatban s elsősorban József Attila megítéléséhez, illetve az európai szocialista irodalom mozgalmaihoz és történetéhez talált érdekes anyagokat. Találkozott a moszkvai Gorkij és a leningrádi Puskin Intézet vezetőivel és munkatársaival s megbeszéléseket folytatott velük intézeteink további kapcsolatairól és közös terveiről, valamint tájékozódott a szovjet irodalom kutatásának problémáiról.

*Umberto Albini* a firenzei egyetem görög professzora, a modern magyar irodalom kitérő olasz tolmácsolója a Magyar Pen Club vendégeként Magyarországon tartózkodván, január 8-án látogatást tett az Intézetben. Az Intézet munkatársaival és vezetőivel tanulságos eszmecsere folytatólag a modern magyar irodalom olaszországi népszerűsítésének kérdéséről.

A Magyar Írók Szövetsége *Diószegi András* intézeti kutatót január 22-én Gábor Andor díjjal tüntette ki, Gábor Andor művei kiadásának eredményes gondozásáért.

*Sziklay László* a Szlovák Irodalmi Intézet meghívására jan. 22-től 29-ig Pozsonyban tartózkodott, ahol a Szlovák Irodalomtörténeti Társaság keretében előadást tartott a frissen megjelent Szlovák irodalomtörténete elvi és módszertani kérdéseiről. A január 24-én tartott ülésen 70—80 szlovák irodalomtörténész részvételével megtartott előadást élénk vita követte, melyről a szlovákiai sajtó is megemlékezett. A hozzászólók elismeréssel emlékeztek meg Sziklay szlovák irodalomtörténeti kézikönyvének eredményeiről. Sziklay László ezenkívül tárgyalásokat folytatott a szlovák illetve cseh társintézetekkel közösen készítenő, a magyar—cseh és magyar—szlovák irodalmi kapcsolatokat feldolgozó tanulmánykötet problémáiról.

*Sötér István* igazgató január 29-én akadémiai felolvasó ülés keretében bemutatta az 1850-es évek irodalmáról szóló készülő monográfiája egyik nagyobb fejezetét „A

Petőfi—Arany korszak irodalomtörténeti kérdései” címmel.

Január 20 és február 2-a között a Német Művészeti Akadémia meghívására *Szabolcsi Miklós* és *Illés László* a NDK-ban tartózkodott és résztvett a január 23—25-én Lipcsében rendezett nemzetközi konferencián. A konferencia a 20-as és 30-as évekbeli szocialista irodalom kérdéseivel foglalkozott s ezen mindketten referátumot tartottak. Referátumaikat a folyóirat következő számában közöljük, s ugyanott részletesen is ismertetjük a konferencia tanulságait. NDK-beli tartózkodásuk során mindketten meglátogatták a rokon intézményeket és az idő adta lehetőségeken belül kutatásokat is végeztek a könyvtárakban és levéltárakban. Ezt követően néhány napig Prágában tartózkodtak, ahol további kutatásokat végeztek a magyar szocialista emigráns irodalom köréből. *Szabolcsi Miklós* febr. 6-án a Prágai Magyar Kultúra rendezésében előadást tartott „József Attila és az európai költészet” címmel.

*Horányi Mátyás* jan. 26-tól febr. 10-ig Olaszországban tartózkodott, ahol febr. 3-án Rómában a Comitato per L'Unità e l'Universalità della Cultura székházában előadást tartott „Az olasz színház Magyarországon” címmel. Az előadás szövege megjelent a „La Cultura nel Mondo” című folyóiratban. Olaszországi tartózkodása során fontos megbeszéléseket folytatott kiadókkal, tudományos intézetekkel az Intézet tudományos kapcsolatainak továbbfejlesztése érdekében. Rómán kívül látogatást tett a firenzei, velencei és bécsi egyetemeken, könyvtárakban és tudományos intézetekben is.

*Mario de Micheli* neves olasz kritikus és műfordító budapesti tartózkodása folyamán febr. 26-án intézetünkbe látogatott és megbeszéléseket folytatott a magyar irodalom alkotásai olaszra való fordításának kérdéseiről. Február 27-én az Irodalomelméleti Osztály ülésén vett részt s beszámolt a legújabb olasz esztétikai és irodalomelméleti vitákról.

*Sziklay Lászlónak* „A szlovák irodalom története” című terjedelmes munkája az Intézet kiadványai sorában február folyamán megjelent.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1961. XI. 17. — Példányszám: 1000. — Terjedelem: 11,9 (A/5) ív.



Diószei Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. — Marton Csombor podróz po Polsce. — V. Windisch Éva: A Közlöny (1848—1849). — Megyer Szabolcs: Arany János és Budapest. — Mikszáth Kálmán: Elbeszélések és kisregények 1—2. — Kaffka Margit összes versei. — Vas István: Évek és művek. — Szilágyi János: A magyar munkáskönyvtárak a két világháború között. — A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 1826—1961. (Klaniczay Tiber, Hopp Lajos, Kókay György, Heverde László, Pusztai Gyula, Varga József, Szalay Károly, Verseghe György, Kiss József) .....	125
---	-----

### Az Intézet életéből

Az utrechti összehasonlító irodalomtörténeti kongresszus .....	133
Illés László tanulmányútja a Német Demokratikus Köztársaságban .....	134
Intézeti hírek (1962. január 1. — február 28.) .....	136

### СОДЕРЖАНИЕ

I. Шётер: Формирование теории народности (Янош Эрдейи) .....	1
Й. Мезеи: Романтическая непрерывность литературы .....	22
К. Имре: Журнал «Сеп Со» и Атила Йожеф .....	40
Т. Кланицай: Несколько принципиальных вопросов синтеза истории литературы ...	59

### Небольшие статьи

#### Документация

И. Ш. Ковач: Библиотечный список мецената Петера Борнемиссы от 1560 г. ....	83
Ж. Вима: Путевой дневник Яноша Гашпара о домашних обстоятельствах Кельчен	89
Л. Петер: Дьюла Юхас в Вече .....	95

### Обзор

Михай Цине: Путь Жигмонда Морица до революций (Л. Бока) .....	103
Венгерская ars poetica (Б. Ошват) .....	106
Зольтан Фабри: Бутылочная почта (М. Белади) .....	108
Воспоминания о Чоконай (М. Коваловски) .....	110
Переписка Пала Дьюлаи в 1843—1867 годах (К. Ковач) .....	114
Литература, философия, воспитание (Дь. М. Вайда) .....	119
О серии «Codices Hungarici» (Ш. В. Ковач) .....	123

\*

### Из жизни Института

A kiadvány előfizethető, vagy példányonként megvásárolható:

az Akadémiai Kiadónál, Budapest V. Alkotmány u. 21.  
telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46  
csekkbefizetési számla szám: 05,915,111—46

az Akadémiai Könyvesboltban, Budapest V. Váci u. 22.  
telefon: 185—612

a Posta Központi Hírlap Irodá-nál, Budapest V. József nádor tér 1.  
telefon: 180—850

Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is.)

**Ára: 8,— Ft**

**Előfizetés egy évre: 42,— Ft**

## INHALT

<i>I. Sőtér</i> : Die Entstehung der Theorie der Volkstümlichkeit (János Erdélyi) .....	1
<i>J. Mezei</i> : Die romantische Kontinuität der Literatur .....	22
<i>K. Imre</i> : Attila József und die Zeitschrift „Szép Szó“ .....	40
<i>T. Klaniczay</i> : Einige Prinzipienfragen der literaturhistorischen Synthese .....	59

### Kleinere Mitteilungen

#### Dokumentation

<i>I. S. Kovács</i> : Katalog der Bibliothek des Mäzens von Péter Bornemisza aus dem Jahre 1560 .....	83
<i>Zs. Vita</i> : Das Reisetagebuch von János Gáspár über das Heim des Dichters Kölcsey ...	89
<i>L. Péter</i> : Gyula Juhász in Wien .....	95

### Rundschau

Mihály Czine: Der Weg von Zsigmond Móricz bis zu den Revolutionen ( <i>L. Bóka</i> ) ..	103
Eine ungarische Ars Poetica ( <i>B. Osváth</i> ) .....	106
Zoltán Fábry: Palackposta (Flaschenpost) ( <i>M. Beldád'</i> ) .....	108
Csokonai-Denkwürdigkeiten ( <i>M. Kovalovszky</i> ) .....	110
Die Korrespondenz von Pál Gyulai von 1843. bis 1867 ( <i>K. Kovács</i> ) .....	114
Literatur, Philosophie, Erziehung ( <i>Gy. M. Vajda</i> ) .....	119
Über die Serie „Codices Hungarici“ ( <i>S. V. Kovács</i> ) .....	123

### Aus dem Leben des Instituts

SZIKLAY LÁSZLÓ:

#### A SZLOVÁK IRODALOM TÖRTÉNETE

Akadémiai Kiadó, Bp., 1962. (885 l.)

110,— Ft

A teljesség igényével mutatja be azt az utat, amelyet a szlovákok kultúrája a IX. századi előzményektől kezdve a középkoron, reneszánszon, barokkon, felvilágosodáson, romantikán s a kritikai realizmuson át napjaink irodalmáig megtett. Kutatóink érdeklődésére igen sok magyar vonatkozása következtében is számot tarthat. Az irodalom fejlődését a magyarral párhuzamos szlovák társadalmi-politikai fejlődésbe ágyazza be, mindvégig megke-  
resi a szlovák irodalom cseh és magyar párhuzamait.